

בית ישראל בפולין

בית ישראל בפולין

א

קורות דור ודור

משק וכלכלה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ירושלים תש"ח

המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית

כל הזכויות שמורות
למחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית
הזכויות למפות שמורות למחבר
ירושלים תש"ח

Copyright by the
Youth Department of the Zionist Organisation
Copyright of Maps by the Author
Jerusalem 1948

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דפוס מרכז, ירושלים
Printed in Palestine

בית ישראל בפולין

בית ישראל בפולין

מימים ראשונים ועד לימות החורבן

• קורות דור ודור • משק וכלכלה • תורה והשכלה •
• שלוחות • לקט מקורות • ביבליוגראפיה •

ערך ישראל היילפרין

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית

הספר "בית ישראל בפולין" הוא ראשון לסדרה שעלתה במחשבה — ספר ספר על גלויות ישראל שבמערב ובמזרח בהתפתחותן ההיסטורית; ספרים לבני הדור על בתי־אבותיהם. צורך־שבנפש להציב זכרון ליהדות פולין שנחרבה לעינינו והערכת מקומה בתולדות ישראל הניעו את המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית להקדיש את הספר הראשון לקיבוץ גדול זה.

הספר תוכן בידי בנציון בנשלום, ישראל היילפרין ומשה ינון; נערך בידי ישראל היילפרין. המערכת השחדלה לתת בו, ככל שהשיגה ידה, תיאור של יהדות פולין, מראשיתה ועד ימינו, שיהא הולם את הישגי המחקר ויהא גם שווה לכל נפש.

שני כרכים לספר ובהם ששה מדורות. מרבית המקום בשני המדורות שבכרך הראשון ניתנה לדבריהם של היסטוריונים נוחי־נפש. מאיר באלאבאן ויצחק שיפר, שחיו ומתו בתוך עמם בימות השואה. מאיר באלאבאן כָּלַל בשעתו, בספרו הפולני "תולדות ישראל וספרותו", שהופיע בשנות העשרים, פרקים מסכמים על תולדות היהודים במדינת פולין עד חלוקתה. פרקים אלה ניתנו כאן רובם ככולם. תרגומם העברי נעשה בידי ישראל היילפרין. יצחק שיפר סיכם את חקירותיו המרובות בתולדות הכלכלה היהודית בפולין במאמר גדול, שנתפרסם בקובץ הפולני "היהודים בפולין המחודשת". המאמר הזה ניתן כאן בתרגומו העברי של משה ינון. העורך ראה היתר וחובה לעצמו לתקן בחיבורים אלה, שבעליהם כבר אינם אתנו, כמה פליטות־קולמוס; אף הוסיף הערות, בהן הסביר קצת דברים שנראו לו צריכים ביאור ועמד על כמה חידושים שנתחדשו בינתים. שאר כל המאמרים נכתבו במיוחד בשביל הספר הזה. מהם נכתבו לועזית ותורגמו בידי אחרים. מאמרו של א. הארטגלאס תורגם בידי ח. וירשובסקי, של ל. ברגר — בידי ד. לאזאר. צורת הספר, ליווי התמונות וכן לוח המטבעות וביאורן הם מעשי ידיו של מ. נרקיס.

ההוצאה מקוה, שבקרוב יהא בידה להגיש לקורא גם את הכרך השני של הספר.

המחלקה לעניני הנוער

התוכן

קורות דור ודור

קורות היהודים בימי־הבינים — מאיר באלאבאן — 1—16

הדורות הראשונים. — כתב־הקיום הראשי. — קאזימר הגדול (1333—1370). — ולאדיסלאב־יאגיילו (1386—1434). — קאזימר היאגיילוני (1447—1492). — בניו של קאזימר היאגיילוני; גירוש היהודים מליטא.

הקהילות הגדולות בימי־הבינים (ערים ואנשים) — מאיר באלאבאן — 16—25

הקהילה היהודית וזכויותיה. — היהודים בקראקא. — היהודים בלבוב. — מסחר ומלאכה.

היהודים בפולין במאה הט"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ז — מאיר באלאבאן — 25—44

סקירה כללית. — ימי זיגמונט הזקן (1506—1548). — שיבת היהודים לליטא; ריאורגאניזאציה של הקהילות. — התלכדות כל המעמדות נגד היהודים. — ימי שלטונו של זיגמונט־אבגוסט (1548—1572); גידול הקהילות במחצית השניה של המאה הט"ז. — קהילות ליטא במחצית השניה של המאה הט"ז. — סטפאן באטורי (1576—1586). — מאמצי הריאקציה בימי זיגמונט־אבגוסט ובאטורי. — ימי שלטונו של זיגמונט השלישי (1587—1632) וולאדיסלאב הרביעי (1633—1648). — חסות האצילים ומרותם על היהודים.

מעמדם החוקי של היהודים וארגונם — מאיר באלאבאן — 44—65

התפתחותה ההיסטורית של התחיקה ליהודים. — משטר הקהל. — פקידי הקהל. — פעולות הקהל. — צדקה, עזרה רפואית. — משק הכספים של הקהילה. — חברות; מלאכה וחברות בעלי־מלאכה. — שפיטת היהודים. — הקהילה והישובים. — ארגון ועדי הגלילות. — ארגון ועד הארצות ופעלו.

חיי ישראל ותרבותם במאה הט"ז והי"ז — מאיר באלאבאן — 65—80

השכונה היהודית (רחובות, בתי־כנסת ובתים פרטיים). — חיי המשפחה. — לימוד התורה. — בתי דפוס. — שפת אידיש וספרותה. — בעלי־ויכוח.

המלחמה הגדולה 1648—1666 — מאיר באלאבאן — 81—90

בוהדאן כמיילניצקי. — מוסקוויטים ושווידים.

היהודים בפולין על פרשת המאה הי"ז והי"ח — מאיר באלאבאן — 90—109

דמדומי הממלכה הפולנית ותקופת ירידתה. — המלחמה הכלכלית בין העירונים לבין היהודים. — האצילים והיהודים. — מעמדן החמרי של קהילות ישראל. — ירידתם של ועדי הגלילות. — ועד הארצות במחצית השניה של המאה הי"ז. — ועד ארבע הארצות במאה הי"ח. — גורל היהודים עד החלוקה הראשונה (1765—1772).

קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת־העולם השניה — נתן־מיכל גלבר — 110—127

תקופות החלוקות (1772—1795); תכניות לתקנת היהודים. — מצב היהודים באיזור הכיבוש הפרוסי, הדוכסות הווארשאית ומלכות פולין. — מהפכת 1830 ועמדת הפולנים בארץ ובגולה כלפי היהודים. — בין מרד למרד. — ממהפכת 1863 ועד מלחמת־העולם הראשונה. — חיי היהודים בחבלי הספר, בגאליציה ובדוכסות פוזנא. — ימי המלחמה. — בפולין העצמאית.

מלחמות יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות — **א. הארטגלאס** — **128—151**

יחוד מאבקם של יהודי פולין. — סקירה על מהלך ההיאבקות בפולין המחולקת. — לקראת אבטונומיה לאומית־תרבותית; עבודת הצירים היהודים בסיים הקונסטיטוציוני (1919—1922). — הבחירות לסיים השני, בלוק משותף עם שאר המיעוטים הלאומיים. — פעולתו המחוקקת של הסיים ועמידת הצירים היהודים. — תקופת גראבסקי; נסיון של הסכם ועלילות מדיניות. — ההפיכה של פילסודסקי ויחסה של מפלגת ה«סאנאציה» ליהודים. — פיצול קולות היהודים בבחירות לסיים השלישי; יהודים ברשימת הממשלה. — נסיגה מודרגת ברחוב היהודי משנת 1930 ואילך. — התגברות המהלך האנטישמי. — היהודים בבחירות למועצות העירוניות. — מעשה זבונשין.

משק וכלכלה

תולדות הכלכלה של יהודי פולין וליטא מימים ראשונים ועד לחלוקת המדינה — **יצחק שיפר** — **155—199**

תפקידם הכלכלי של היהודים עד מחצית המאה הי"ג. — ההנאים הכלכליים והחברתיים בתקופת שנות 1241—1384. — הכלכלה היהודית בימי המלכים הראשונים לבית יאגיילו (1384—1485). — מאבק היהודים על זכויותיהם למסחר בימי היאגיילונים האחרונים ושיעורי המסחר היהודי; עסקי האשראי, החכירה וקנין הקרקעות; המון־העם היהודי (1485—1572). — בסוף המאה הט"ז וראשית המאה הי"ז. — הסימנים הראשונים של תמוטת הכלכלה היהודית; על הר־הגעש האוקראיני (1600—1648). — תקופת ההידלדלות של היהודים (1650—1764). — דרכי המסחר היהודי במחצית השניה של המאה הי"ז. — «חזקת» האשראי; באנקאים יהודים מחוץ־לארץ בשירות המלכים והמאגנאטים הפולנים; החוכרים הגדולים והקטנים; בעלי־המלאכה וחברותיהם; הסרסורים. — מבנה הכלכלה היהודית בימי מלכותו של סטאניסלאב־אבגוסט; המסחר היהודי; באנקאים וחלפנים יהודים; המלאכה היהודית; ענין המוזגים. — בעית שינוי המבנה של הכלכלה היהודית; תכניות שנתקיימו במקצת להעסקת יהודים בחקלאות ובתעשיה.

המבנה הסוציאלי־כלכלי של יהדות פולין (1918—1939) — **ל. ברגר** — **200—215**

קשיי מחקר. — מליבראליזם לאינטרוונציוניזם. — על מספר היהודים. — ההרכב המקצועי. — אינטרוונציוניזם ואינטרוונציוניזם־שכנגד. — מלאכת־בית. — תעשיה. — מסחר.

מפות

מפת „יון מצולה" — **י. היילפרין** — **84—85**

בית ישראל דד' ארצות (1667—1764) — **י. היילפרין** — **100—101**

לוחות

א. כתב־התעודה אשר לפיו היו שני היהודים יוסף ויחזקאל בעלי הכפר סוקולניץ — מול עמ' 8

ב. הצהרה בשבועה מאת היהודי יקותיאל בן בינוש מברסלא (קצ"ה—1435) — מול עמ' 9

ג. התחיבות ראשי הקהל בקראקא שהיהודים לא יעסקו עוד בשום מיקח וממכר בעיר הנוצרית (1485) — מול עמ' 16

ד. קופה של צדקה בבית־הכנסת הגדול בקוזמיר — מול עמ' 17

ה. בית־הכנסת הגדול בקוזמיר מבפנים — בין עמ' 68—69

ו. בית־הכנסת המבוצר בלוצק — בין עמ' 68—69

ז. בית־הכנסת בלאנצוט. ציור־מים מאת זיגמונט פוגל (1764—1826) — בין עמ' 68—69

ח. ארון־הקודש בבית־הכנסת בוולפא — בין עמ' 68—69

ט. מלבושים של יהודי פולין במאות הי"ז והי"ח — בין עמ' 76—77

י. תשמישי הבית היהודי בפולין — בין עמ' 76—77

יא. חתונה יהודית. סוף המאה הי"ח — בין עמ' 76—77

יב. שוק בקראקא במאה הי"ט. תחריט מאת ויליאם אונגר — בין עמ' 76—77

יג. כלי הרסינה מעשה ידיהם של יהודי פולין (שתי מנורות חנוכה) — בין עמ' 196—197

יד. עטרה־לטלית מפולין, עשויה תחרימי זהב — בין עמ' 196—197

טו. תמונת שמואל זביטקובר. — מצבת בנו הקרוי בר זוננברג — בין עמ' 196—197

טז. ברק יוסלביץ. הדפס־אבן מאת יוליוש קוסאק (1824—1899) — בין עמ' 196—197

שרטוטים

		בשער הספר
1.	מטבעות של פולין בעלות כתובות עבריות	
2.	מצבתו של דוד בן שר־שלום משנת ד' תתקס"ג — 1203 בברסלא	עמ' 6
3.	מראה הקונא בפרוזדור בית־הכנסת בלבוב	עמ' 28
4.	התפיסה של הקהל בלבוב	עמ' 58
5.	השער לרחוב היהודים בלובלין (מבפנים)	עמ' 66
6.	בית־החומה של הרופא שמחה־מנחם מיוני בלבוב	עמ' 66
7.	פינה ברחוב הרחב בקראקא	עמ' 67
8.	חצר בבית נושן בקומיר של קראקא	עמ' 67
9.	מראה בית־הכנסת של ר' יצחק נחמנש בלבוב	עמ' 68
10.	שני חתכים מבית־הכנסת של ר' יצחק נחמש בלבוב	עמ' 69
11.	בית־הכנסת של ר' יצחק נחמנש מלבוב. קטע מן התקרה המקומרת	עמ' 69
12.	בית־הכנסת המבוצר בלוצק, מצד מערב	עמ' 70
13.	בית־החורף של שלמה פרידמן בלבוב	עמ' 70
14.	בית־כנסת בנוי עץ בוולפא	עמ' 71
15.	חותמיהם של יוסף־שלמה בן ירוחם, יקותיאל זלמן במהר"ר אליעזר ז"ל, יצחק בן אברהם הכהן, אהרן בן משקיש הלוי מלבוב. 1629, 1654	עמ' 72
16.	עגלון יהודי. אקוואטינטה של דיביקור לפי ציור של נורבלין	עמ' 172
17.	גלב יהודי. כנ"ל	עמ' 179
18.	רוכל יהודי. כנ"ל	עמ' 184

התמונות שבלוחות א, ב, ה, ו, ז, ח, ט, י, יא, יב, יג, יד, טז, וכן השרטוטים 2, 5, 12, 14 על־פי תצלומים בארכיון בצלאל בירושלים. התמונות שבלוחות ג, ד, על־פי ספרו של באלאבאן לתולדות היהודים בקראקא ושבלוח יג — על־פי הקובץ הפולני «היהודים בפולין המחודשת». השרטוטים 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, על־פי ספריו של באלאבאן «יהודי לבוב על פרשת המאות הט"ז והי"ז» והשכונה היהודית בקראקא.

קורות דור ודור

הלוח שממול מכיל קורפּוס, מלא ככל האפשר, של מטבעות פולין בעלות כתבות עבריות. מטבעות אלה נקראות בפי חוקרי־המטבע בשם הלאטיני "בראקתֵיאַטים", כלומר ריקועים, על שום טביעתן מצד אחד בלבד על גבי ריקועי כסף דקים. זמן טביעתן הוא בין השנים 1170־1220. הן נחשפו מטמונות מטמונות בחבלי פולין־גדול ושליזיה: בגלוגא (1839), בניקוֹלְשְׁטאט שבקרבת ליגניץ, בקְרוֹצְבּוּרג, ויטְקוּבּוֹ, דיבּוּבּוֹ, גְנִיזְנוֹ, פְּלְטְשִׁיסְקא (1844), ראטהאוּ (1847), וְיֶנְיָץ (1850) וּגְלְמְבּוֹקְיֶה (1872).

החשוב שבמטמונות הוא של גלמבוקייה, המכיל כשלושת אלפים בראקתיאטים ובכללם עשרים וחמשה טיפוסים בעלי כתובת עברית, בשש מאות וארבעים טפסים. יחד עם הבראקתיאטים העבריים נמצאו בה מטבעות כיוצא באלו בעלות כתובת לאטינית. מכאן ראיה, שאלו ואלו נטבעו בזמן אחד וכי אין להסביר את מציאותן של כתבות עבריות על גבי מטבעות של פולין באי־ידיעתם של הַטַּבָּעים היהודים את השפה הלאטינית. הכתב אינו ברור בשתי השפות כאחד — תופעה רווחת בדורות ההם לא רק בפולין אלא גם במדינות אחרות, קרובות ורחוקות יותר, אשר בהן שימשו היהודים סַפָּקים, טַבָּעים וחוקקי־רושמות לבית־המטבע.

חמשים וחמשה בראקתיאטים נרשמו כאן ונערכו לפי טיפוסיהם. אחדים מהם משלימים האחד את חברו וניתנו כאן בווריאנטים. לא כל הכתבות ברורות, ויש מהן שאינן עבריות כל־עיקר, או שנחקקו ברושמות בידי אומנים שלא ידעו צורת אות עברית (4 טיפוסים — 8 וריאנטים).

לפי שעה ברורות למדי הכתבות הבאות:

א. שם מלך פולין: משקא קרל פלסקי, או משקא קרל פולסקי, או משקא, או מישקא, או מש (6 טיפוסים — 11 וריאנטים).

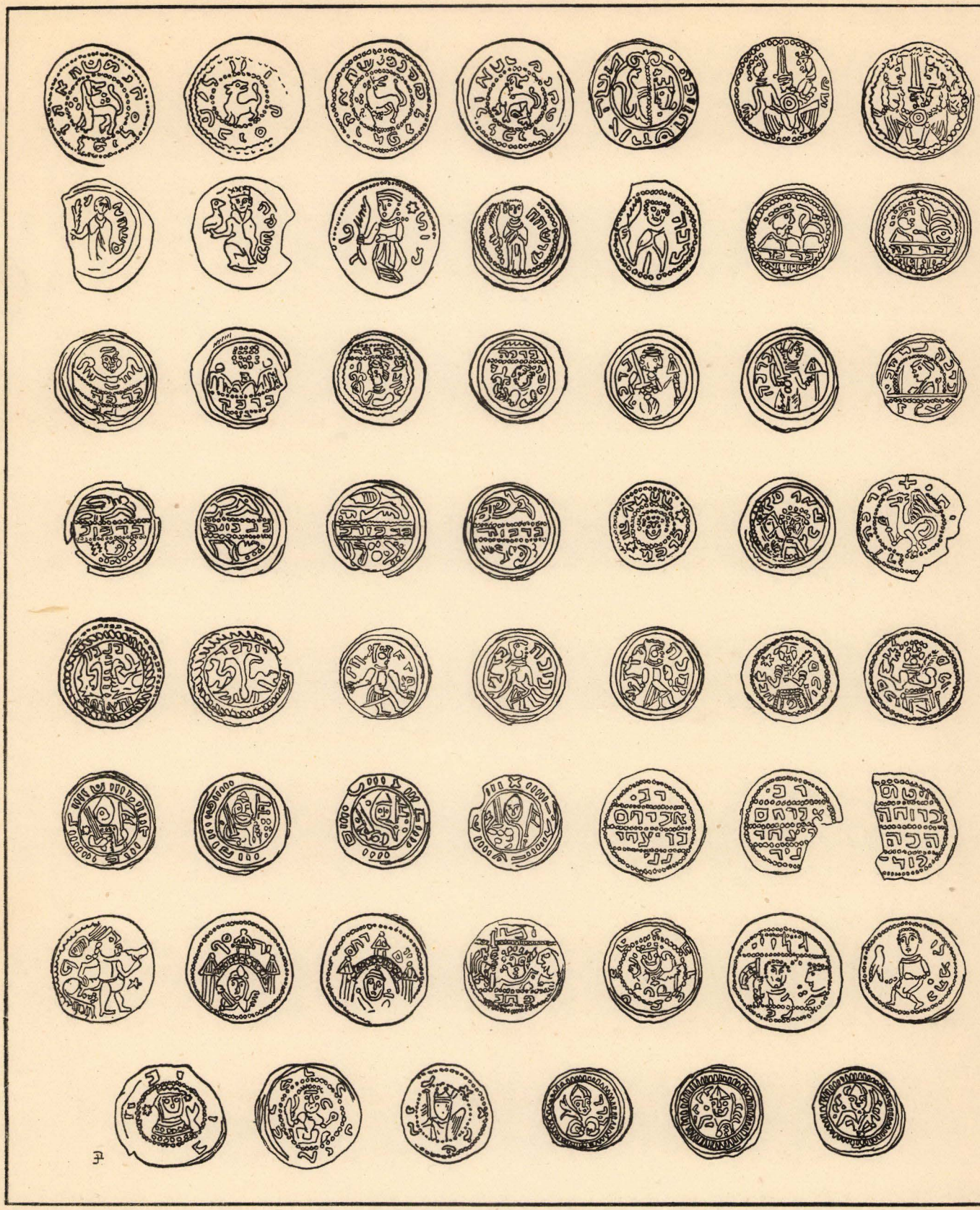
ב. כתובת של ברכה, שהיתה חביבה על החקקים היהודיים כסימן יהודי: ברכה, או ברכות, או ברכה והשמחה, או ברכה טובה, או ברכה גד גד [י] (14 טיפוסים — 23 וריאנטים).

ג. השבעה: סני סנוי (שני טיפוסים).

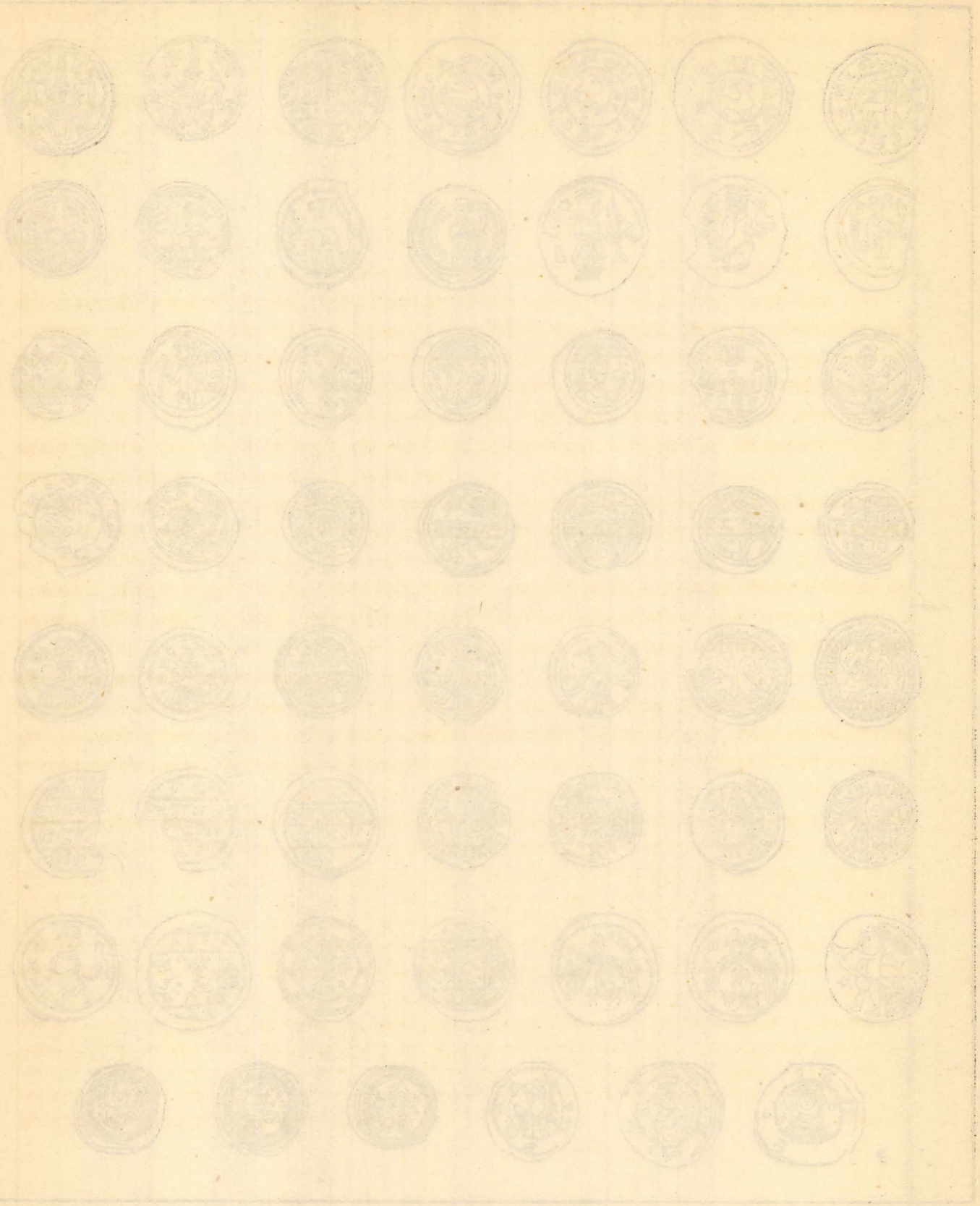
ד. שמות של טבעים(?): רבי אברהם בר יצחק נע (או ניר?), או --- / בר יהח-- / הכה[ן] / כול--, או יוסף, או אברהם, או ימ-- פחה, או פנחס הכהן, או דוד[?] (9 טיפוסים — 11 וריאנטים).

ה. שם עיר: גניז/נה (טיפוס אחד).

ו. ראשי תיבות(?): בחמלו (טיפוס אחד). כתובת זו נמצאת על גבי בראקתיאט מטיפוס משקה, בו נראה המלך עומד כלפי פנים ונשר בימינו.

מטבעות של פולין בעלות כתבות עבריות

מאיר באלאבאן

א. קורות היהודים בימי־הבינים

1. הדורות הראשונים

משני צדדים הולכים ובאים יהודים לפולין: ממערב, דהיינו מאשכנז ומבֵּיהֵם, וממזרח, דהיינו מאסיה ישר דרך שער־העמים, או גם מארץ הַכַּזָרִים אשר על גדות הדון והוולגה, וכן מרוּסְיָא־של־קִיֶב; קצת יהודים באו בדרך ישרה מביזאנטיה.

למַיָמים קדומים עוברים סוחרים יהודים, דרך ארצות האוֹדֶר והוַיְסֶל, לכזריה ולאסיה. מסעות אלה מזכירם הגיאוגראף הערבי אִבְּן כֻּרְדַאדְבֶּה (בקירוב 860) והנוסע היהודי אברהם בן יעקב (במחצית השניה של המאה העשירית). אברהם בא מן המערב הדרומי, דרך הים האדריאטי והרי האַלפִּים, לבֵּיהֵם, וכאן, בפראג, הושיט לנו חופן פרטים על מסחר הימים ההם. לפראג היו באים רוסים, סלאווים, מוסלמים וסוחרים יהודים. דרכם הובילה מכאן לאֶתֶל, עיר־הבירה של כזריה. הליכה זו של הסוחרים היהודים מזרחה היתה ארעית מאד, ועל התישבות יהודית בקנה־מידה גדול אין אנו שומעים ולא כלום; רק בסוף המאה העשירית אנו מוצאים קהילה יהודית בקִיֶב.

הדעת נותנת, שקהילת קייב נעשתה מרכז ההתישבות ברוסיא, וכי משם עברו משפחות יחידות או גם קבוצות שלמות מערבה לפוֹדוֹליה ואולי אף ללבוב. עובדה היא, כשעָברה רוסיא־האדומה, באמצע המאה הי"ד, לפולין, כבר נתקיימה בלבוב קהילה יהודית גדולה למדי.

היהודים הכזריים, או הרוסיים, באו לפולין הדרומית־מזרחית. הם היו כנראה עובדי־אדמה, ועליהם מתיחסים, כפי שסבורים, שמות הכפרים והישובים ברוסיא־האדומה ובפולין־קטן: Żydowska Wola, Żydowo (ז'יד משמע יהודי), Kozarze (מלשון כזר), Kawiory (מלשון קאבאר, שבט כזרי) וכיוצא באלה. אולם בדרך כלל היתה התישבות זו דלה מאד לעומת ההתישבות היהודית ממערב*.

שתים היו הסיבות שדחפו את יהודי גרמניה וצ'כיה לפולין. האחת היתה חפצם בפרנסה קלה יותר, השניה — הרדיפות הבלתי־פוסקות במערב. התפתחות הערים באירופה הלכה ממערב למזרח, ובו בכיוון הלכה ההגירה היהודית. בראשונה התפתח מעמד העירונים בצרפת ודחה את היהודים לאשכנז. כאן היו הערים לכתחילה יהודיות בעיקרן,

* לאחר מכן נתחזק באלאבאן בדעתו על מיעוט האלמנט הכזרי ביהדות של אירופה המזרחית, אף פירש את השמות הגיאוגראפיים הנ"ל פירוש אחר. השם Kawiory הנזכר פעמיים במקורות, משמעו בשני המקרים בית־עלמין, מלשון Kirchhof בגרמנית. השם Kozarze נגזר בודאי מ־koza (עז בפולנית) ואילו השם Żydowo כשהוא לעצמו אינו מלמדנו ולא כלום, לא על מוצא כזרי ולא על ישוב חקלאי; אף מצויים כמה וכמה ישובים הקרויים כך (Judendorf) בחבלים שונים בגרמניה. לעומת זאת קם בזמן האחרון טוען חדש ל"תיאוריה הכזרית", אב. נ. פּוֹלַק — (כזריה, תולדות ממלכה יהודית באירופה, תל־אביב תש"ג) — המרחיק לכת מקודמיו ומבקש לראות ביהודי כזריה את היסוד המרובה ביותר בקרב היהדות הפולנית־הליטאית שלאחר כך. לדעתו נמשכה ההגירה מן המזרח כמה מאות שנים. למן המאה הי"א הלכו ונצטמצמו גבולותיה של כזריה ובה במידה שנצטמק שטחה ונידלדלו מקורות־המחיה בתוכה החלו יהודים כזריים נודדים מערבה. דרכי הנדידה היו בתחילה שתים. הדרך האחת הובילה על פני נסיכויות טְשֶרְנִיגוֹב, פֶּרֶיאסְלאבְּל וקִיֶב, אשר בהן נתקיים ישוב יהודי עוד לפני כיבושן בידי הרוסים. הדרך השניה היא הדרך המסחרית, שהובילה על פני פולין, לאונגאריה. היא נמשכה מן הוולגה האמצעית (סאריג־סין, בּוּלגאר), לאורך הדון או האוקה, אל היערות שמצפון לעיר סמוֹלֶנסק בין הדְנֶיֶפֶר לבין הדְוִינָה, ומשם אל פולניה ואל גבולה הצפוני של אונגאריה. נחשול גדול של מהגרים יהודים מן המזרח בא לפולין וליטא במאות הי"ד—הט"ו, עם התמוטטות אורדת־הזהב. הגירה זו היתה חלק מן ההגירה הכללית של תושבי האורדה (ארמנים, טאטארים־מוסלמים) לארצות הללו. — אכן, כל הדעות על מידות ההגירה היהודית ממזרח אינן אלא השערות בלבד.

המערכת

אך במרוצת הזמן הפך המסחר גם פה "לאומי" והיהודי הוצרך לפַנות את מקומו. הוא הולך לצ'כיה, לשלֶיזיה, לפולין. אכן לארצות אלה אין היהודי הולך לבדו, גם לנוצרי נעשה בקרוב צר מדי בגרמניה. החלה ההתישבות הגרמנית בפולין, תחילה התישבות כפרית, ובמשך הזמן — אחר פלישת הטאטארים — גם עירונית. עם המתישבים הגרמנים הולך מזרחה גם היהודי הגרמני.

אכן יש תקופות שבהן נעשית נהירת היהודים מזרחה בהולה, דחופה ממש בכוח־איתנים. כל אחד ממסעי־הצלב מטיל לפולניה המונות יהודים. הגל הראשון כבר מגיע לכאן בשנת 1096, השני בשנת 1147, הגדול ביותר בשנות 1348—1349, בעת "המגפה השחורה". נוסף לגלי־הגירה עזים אלה, הלכו ובאו לפולין יהודים ששולחו, במחצית השניה של המאה הי"ד ובמשך כל המאה הט"ו, מערים שונות בגרמניה ובצ'כיה. בסופם של ימי־הבינים אינך מוצא כמעט יהודים באירופה המערבית, ואילו בפולין וברוסיא וכן בליטא כבר מצויות קהילות גדולות וחזקות, אשר בהן יפרח בקרוב לימוד התורה ויתפתח שלטון־הבית.

מחמת חוסר מקורות, קשה לקבוע מה לשון דיברו היהודים שבאו מארץ הכזרים ומֶרוסְיָא־של־קייֶב. אולי דיברו אוגרופינית, כמות שדיברו בשעתם הכזרים וכמות שמדברים עד היום הקראים בפולין, ואולי דיברו באחד הדיאלקטים הסלאוויים? אך למן המאה הי"ד מתרבים והולכים המקורות לתולדות ישראל בפולין וכל שנשתמר מאותו זמן מעיד רק על ההתישבות הגרמנית. כי על כן עלתה על המזרחית ברוב־מנין וברמת־התרבות והטביעה את חותמה על יהדות פולין, בהנחילה לה לדורות, כמעט עד לימינו אנו, לשון וארגון קהילתי.

שפת היהודים שבאו מגרמניה היתה השפה הגרמנית בת הזמן ההוא. החכמים חלוקים בנוגע לדיאלקט הגרמני שהיה בפי המתישבים הראשונים, אלה אומרים כי היתה זו לשון הריינוס־התחתון ואלה אומרים, לא כי, אלא הלשון השלֶיזית־מוראבית. אם כך ואם כך דיינו שהיהודים השתמשו בלשון זו בבית ובחוב, בבית־הספר ובבית־הכנסת (פרט לתפילה); נשים אף התפללו בה וכן לפעמים גם גברים שלא ידעו לשון־הקודש. ולא רק בשכונתם שלהם, בינם לבין עצמם, השתמשו היהודים בלשון זו. למן המאה הי"ג היו כמעט כל ערי פולין גרמניות והיהודי היה יכול לבוא בדברים עם תושביהן רק בשפה הגרמנית; לא היה לו, איפוא, לא צורך ולא פושר ללמוד את השפה הפולנית. מספר מועט של מלים פולניות משפת המסחר הספיק לו כדי לכלכל את דבריו עם האכר או האציל; קשרים קרובים עם בני השכבות הללו לא קָשר בין כה וכה.

במשך הזמן (במאה הט"ז) החלה פולוניזציא של הערים. נישואי תערובת ונהירה גוברת של האלמנט הפולני העירה החישו את התהליך הזה. אולם היהודי הפולני נשאר כמות שהוא. נישואי תערובת וקשרי חברה אסרו עליו הכנסיה ובית־הכנסת גם יחד וכן נאסר עליו, כבר בשלהי המאה הט"ו, לגור בין נוצרים; בתי־ספר כלליים טרם נודעו בימים ההם ואילו בתי־הספר מיסודם של מוסדות הכנסיה היו נעולים בפניו, אף לא רצה ללכת לשם; לא היתה לו אפוא לא אפשרות ולא שעת־כושר ללמוד את השפה הפולנית והוא הוסיף לדבוק בשפת־אשכנז שבפיו. אולם אותה לשון גרמנית קדומה הלכה בגיטו שבפולין, אחר שנגדעה מגזעה, בדרכים אחרות מאשר במולדת. לא היה לה לוּתֶר, אף לא סופרי־המופת של המאה הי"ח, והיא נתנוונה ושינתה את טעמה. נקלטו בה ביטויים ושימושי־לשון מרובים מתוך סידור־התפילה, המקרא והתלמוד; יסודות סלאוויים משפת העם הפולני (או הרוסי), אשר בו היה היהודי קשור קשרי מסחר; ביטויים לאטיניים מן הטרמינולוגיה המשפטית או האדמיניסטראטיווית; ומכלל היסודות השונים הללו קמה ונהיתה שפת־אידיש שלנו. היהודים עצמם קראו לה בדורות שעברו לשון אשכנז: טייטש, מכאן תרגום המקרא = פערטייטשען, חומש עם תרגום = טייטש־חומש וכדומה. משנתרחבו גבולות המדינה הפולנית, עברה לשון זו עם היהודים לרוסיא ולליטא ואף שם נשארה עד היום.

מלבד לשונם וממונם הביאו אִתָּם המתישבים מאשכנז גם את הקיוּמים (הפריווילגיות) שלהם, וכן גם את ארגונם הקהילתי אשר רק כאן פיתחוהו וביססוהו כראוי. כתבי־הקיומים ממרכז אירופה (אוסטריה, צ'כיה) נעשו בפולין חוק מחייב כל ימי קיומה של הממלכה הפולנית.

2. כתב־הקיום הראשי

בדומה לתולדות פולניה עצמה, מעולפת ראשית היהודים בארץ הזאת דמדומי אגדות וסיפורי־מעשיות. אגדות אלה, אם־כי נתהוו בזמן מאוחר בהרבה, אופייניות למדי, הואיל והן מוכיחות, כי תחילת היהודים בפולין נעוצה בתקופה המיתית של המדינה הזאת.

האגדה הראשונה מספרת לנו על אברהם פְּרוֹכוֹבניק. משנתכנסו הפולנים, אחרי מותו של פּוֹפֶּיל, לבחור להם מלך חדש, נמנו וגמרו: היוצא ראשונה עם בוקר לשוק הוא יהא למלך עליהם. והנה נפל הגורל על היהודי אברהם המכונה פרוכובניק. אברהם לא רצה לקבל את כתר־המלכות וביקש שהות שלושה ימים לעיין בדבר. כשלא יצא מביתו אחר שלושת הימים, התפרצו לתוכו הפולנים ופְּיאסט בראשם והתחילו מאיימים עליו שיגיד הן או לאו. אותה שעה הורה אברהם על פּיאסט ויעץ לשים את כתר־המלכות בראשו, כי הוא האמיץ שבכולם.

לפי אגדה אחרת, באה לפולין, בסוף המאה התשיעית, משלחת של יהודים מאשכנז וביקשה מאת הנסיך לֶשֶׁק לקבל בארצו חבורה גדולה מבני עמם. לשק ביקש להציע לפניו את יסודות האמונה הישראלית ומשנראו לו, נאות לקבל את בני החבורה בארצו ונתן למתישבים החדשים (בשנת 905) כתב־קיום, שנעשה הפריווילגיה היסודית של יהודי פולין.

הידיעה הארכיונית הראשונה שיש בה אולי משום נגיעה ליהודי פולין, היא מזמן מאוחר מאד, משנת 1085. מדובר בה על אשתו של המלך וְלאדיסלאב־הֶרמאן, יהודית שמה, שהיתה פודה עבדים מידי תגרים יהודים. על־פי הרשימה הקצרה בספר־הכרוניקה, אין לדעת אם אותם תגרים היו תושבי פולין. עובדה היא, כי הרבה סוחרים יהודים היו באים בזמן ההוא לפולין ממרחקים, אף מפראנקן, ועִסקם היה סחר העבדים. בנימין מטוּדֵילה, הנוסע היהודי הנודע מן המחצית השניה של המאה הי"ב, גוזר את המלה "אשקלבונייה" (סלאווים) מן המלה הלאטינית sclavi, כלומר: עבדים, "בשביל שאנשי הארץ ההיא מוכרים בניהם ובנותיהם לכל האומות". בנימין לא היה מעודו בארצות הסלאוויות, לעומת זאת הלך נוסע אחר, פתחיה מֶרֶגֶנְסְבּוּרג, מפראג לפולין ומכאן לקִייֶב (1175), אלא שלא מסר לנו אף פרט כל־שהוא על פולין, גם לא זָכר כל קהילה יהודית במדינה.

העדים היחידים למציאות היהודים בפולין במאה הי"ב ובמחצית הראשונה של המאה הי"ג הן מטבעות בעלות כתובות עבריות, המוכיחות כי בחצרות המלכים מֶיֶשְׁקוֹ השלישי ולֶשֶׁק הלבן היו סַבָּעִים יהודים. הכתובות על גבי המטבעות קשה מאד לקראן ולפיכך אנו מוצאים בספרי־עזר שונים קריאות סותרות. אין חולקין על הקריאות דלקמן: רבי אברהם ב"ר יצחק נגיד, אברהם יוסף, יוסף קליש, ברכה משקא (ברכה לְמֶשְׁקוֹ), ברכה קהשי (ברכה לקאזי = קאזימר), משקא קרל פּלסק (Mieszko Król Polski = מֶיֶשקו מלך פולין).

התעודה המובהקת הראשונה והחשובה מאד לתולדות ישראל בפולין הוא כתב־הקיום משנת 1264, שנָתן ליהודים בּוֹלֶסלאב החסיד, הדוכס של קאליש.

פשיטות הטאטארים בשנת 1241 הֵשמו כמעט את כל ערי פולניה וכפריה. גדודי הטאטארים פשטו והגיעו עד שלֵיזיה. בקרבת לִיגְנִיץ נפל במערכה הדוכס הֶנריק העבדקן, הוא ומבחר האבירים הפולנים. אולם עד־מהרה הסתלקו הטאטארים ופולין התחילה מקימה הריסותיה. כיון שחסרו אוכלוסין לכפר ולעיר, התחילה ההתישבות הגרמנית, שנתמכה על־ידי בני־הפְּיאסטים. נבנים והולכים ערים וכפרים חדשים ובהם שורר המתישב הגרמני החרוץ ובעל־התכלית. אכן, עד שהגרמני הפליג למקומות רחוקים וזרים אלו, הבטיח לעצמו, שאף כאן יהא נוהג ודן על־פי חוקיו שלו. שליטי פולניה נאותו לכך ונתנו לישובים החדשים את החוקה הקרויה "חוקת מאגדֶבּוּרג".

בדומה למתישב הגרמני, מקבל גם היהודי הגרמני בפולין אותו כתב־קיום ששימש לו עד כה באירופה המרכזית. כתב־הקיום שניתן ליהודי פולין־גדול על־ידי בולסלאב מקאליש הוא העתקה, כמעט מלה במלה, מן הקיומים שניתנו על־ידי פרידריך האמיץ בשנת 1244 ופְּרֶמיסְלאב אוטוקאר בשנת 1254 ליהודי אוסטריה וצ'כיה. נדידת הפריווילגיה מורה לנו את דרך נדודיהם של המוני היהודים מזרחה.

כתב־קיום זה הוא הבסיס למעמדו החוקי של בית ישראל בפולין. לכתחילה היה כוחו יפה רק בפולין־גדול, אולם אחר שכל חלקי פולניה נתאחדו, ניתן לו תוקף בכל המדינה. בשנת 1334 אישר אותו קאזימר הגדול ליהודי פולין כולה ובשנת 1364 ליהודי פולין־קטן וכן לרוסיא־האדומה, שעברה בינתים לפולניה. כשסיפח המלך יאגֶיֶלוֹ את ליטא, נודד כתב־הקיום (יחד עם היהודים) גם לשָם ובשנות 1388 ו־1389 נותנו ויטולד ליהודים הליטאים. כתב־קיום זה מאשרים אותו אחד־אחד כל מלכי פולין, פרט לְוֶלאדיסלאב יאגֶיֶלוֹ, והוא נקרא כתב־הקיום הראשי, או דרך־קיצור: חוקת היהודים (Statuta Judaeorum) *, להבדיל מן הקיומים המיוחדים שניתנו לארצות או קהילות. במשך הזמן הרחיבו והשלימו את נוסח הפריווילגיה והתאימו אותה לתנאי החיים שנשתנו.

כתב־הקיום של בולסלאב גדול מנוסחאות־האב: האוסטרי, הצ'כי והאונגארי, בארבעה סעיפים, ושנים מהם אופיניים לזמן ולמקום. הסעיף 36 מחייב את הנוצרים לבוא לעזרת היהודי כל־אימת שישמעוהו בלילה קורא לעזרה, הסעיף 37 מתיר ליהודים לסחור כחפצם בכל הסחורות, אפילו במכולת; מותר להם לנגוע בלחם וכדומה.

אנו רואים אפוא מצד אחד, שהסובלנות נתמעטה במשך הזמן עד כדי צורך להזכיר לנוצרים את חובת העזרה ליהודי שקם עליו ליסטים בלילה, מצד שני, שהיה צורך בסוחר היהודי, כי בערים רבות שלח הוא בלבד את ידו במסחר ותיוֶך בין היצרן לבין הצרכן. באשכנז, ארץ־מוצאו של כתב־הקיום, כמעט שלא היה כבר בזמן ההוא סחַר־סחורות יהודי.

בקראנו את נוסח הפריווילגיה, הננו משַוים לנגד עינינו את פני החיים היהודים בפולין־גדול (בפולין), במחצית השניה של המאה הי"ג, כדלקמן:

היהודי היה servus camerae (עבד האוצר), כלומר קנינו של הדוכס. מזכות קנין זו נבעה: 1) חובת היהודי לשלם לדוכס תשלומים מסוימים, 2) חובת הדוכס להגן על היהודי והזכות לשָפטו.

רק הדוכס, הוויְוודָא** שלו, או השופט הממונה על־ידו רשאים לדון יהודי, מה שאין כן בתי־הדין של העירונים. במשפטים פליליים ישפוט הדוכס עצמו.

משפטים שבין היהודים לבין עצמם הם בגדר סמכותם של דייני ישראל (המנהיגים היהודים), והוויְוודא או השופט רשאים להתערב רק לבקשתו של אַחַד הצדדים. משפט היהודי נערך בבית־הכנסת (§ 23) ורק הדוכס או הוויוודא רשאים לדונו במקום אחר (§ 31). כֹּיַן שהפוגע ביהודי או הורגו פוגע בקנינו של הדוכס, על העברַין לשלם קנס לדוכס ודמי צער ליהודי. הרוצח נפש מישראל חייב מיתה ורכושו יוחרם לאוצר הדוכס (§§ 9, 10). עונשים דומים חלים על פציעת יהודיה, רגימת בית־כנסת, חילול בית־קברות של ישראל והוצאת מַשפונות מידי יהודי בזרוע (§§ 14, 15, 27, 30). הדוכס מגן על היהודים גם מפני עלילות־שקר. לאחר עלילת הדם בפולדא (1235), הוציא האפיפיור אִינוֹצֶנצִיוס הרביעי ארבע בּוּלות להגנת היהודים; אחת מהן (Sicut Judaeis, 1253) כָּלל אוטוקאר בכתב הקיום שנתן ליהודי ארצו ובולסלאב עשה כמותו. כן אסר הדוכס על הטַבָּעים לאסור, לפי שרירות־לבם, יהודים, באשמת זיוף של מטבעות (§ 33).

יהודי פולין שולחים ידם במסחר, בעסקי ממון (הלוואות בריבית) וכן, זעיר פה זעיר שם, בעבודת־האדמה. לשני ענפי־הפרנסה הראשונים מוקדשים בכתב־הקיום סעיפים רבים. ואילו השלישי אף לא נזכר, אין זאת אלא שבמערב — מקום מוצאה של הפריווילגיה — כבר לא היו חקלאים יהודים כל־עיקר.

ליהודים היה בפולין חופש־תנועה גמור. מכסים שילמו כשאר כל הסוחרים. רשאים היו, כאמור, לסחור גם במזונות, לנגוע בלחם וכדומה (§ 12, 37), דבר שנאסר עליהם איסור חמור במערב.

* כתב־קיום זה, או ביתר דיוק כל הֶעתקיו, כמות שאושרו על־ידי מלכי פולין השונים, היו שמורים ברשות הקהילה העברית בקראקא ובעת ההכתרות היו מעלים את הכתבים מבית־הגנזים לשם עשיית העתק נוסף וקבלת אישורו של המלך החדש. במאות הי"ז והי"ח היתה השגת האישור מענינו של פרנס ועד הארצות ושאר ראשי הועד. בזמן פלישת השוֵדים, בשנת 1655, אבדו, בין שאר גנזי הקהל, גם הכתבים הללו, וכעת נמצאים ברשות הקהילה רק הטפסים שקוימו על־ידי יאן סוֹבִיֶסקי בשנת 1676, אבגוסט השלישי — בשנת 1735, וסטאניסלאב־אבגוסט — בשנת 1765. הטופס האחרון כולל גם קיומים מיוחדים של קהילת קראקא. שלושת הטפסים כתובים על קלף פוליו ומכורכים עור (סאפיאן). השערים כתובים בהקפדה ומעוטרים עיטורים שָהו במשך הזמן כמעט לחלוטין.

** בלאטינית palatinus שר הגליל. הווייוודא נמנה עם מועצת המלך וישב בסינאט. בגלילו מילא תפקידים צבאיים (בימי־הבינים), משפטיים, ועוד. ה מ ע ר כ ת

גם בפולין, כמו במערב, היו היהודים רשאים להלוות ממונם על משכונות דניידי ודלא ניידי (פרט למלבושים מגואלים בדם ותשמישי כנסיה) וכן על שטרי־חובות. סוסים היו רשאים ליקח כמשכון רק לאור היום (§ 33). שיעור הריבית לא הוגבל. מי שאינו פורע עד חודש ימים ריבית שמגעת ממנו, חייב לשלם ריבית דריבית.

כדי להוסיף ולהניע את היהודים למתן הלואות, מעתיק בולסלאב מלה במלה את הוראות פרידריך השני בדבר שבועת היהודים. הדוכס נותן תוקף לשבועת היהודי בסכסוך על שיעור סכום המלוה, זהות החפץ הממושכן, כראָיה שהחפץ אמנם נמסר ליהודי כמשכון ולא נגנב על ידו וכו'. כמו כן דַיָּה שבועת היהודי להוכיח, שמשכון נגזל ממנו, נשרף עם חפציו שלו, או הוחזר מזמן לבעליו. על ענינים פחותים נשבע היהודי בפתח בית־הכנסת, על ענינים חשובים הוא נשבע בתורה בתוך בית־הכנסת.

כתב־הקיום של בּולסלאב יודע כאמור גם הלואת ממון על שטרות ונכסים דלא ניידי. בתוקף הסעיף הזה, הצליחו עשירי המתישבים היהודים לרכוש להם נכסים בעיר ובכפר ועד־מהרה אנו רואים בערים בתים ואפילו רחובות שלמים בידיהם של בני־ברית, ובכפרים — בעלי קרקעות יהודים *.

הפריווילגיה של בולסלאב החסיד שימשה דורות הרבה "מגילת־החֵרויות הגדולה" של יהודי פולין, לא ייפלא אפוא שכל שונאי ישראל קמו עליה. פולין היתה כל ימיה מדינת מעמדות. המאגנאטים (הפריצים התקיפים) והאצילים, העירונים והכמרים היו מחנות מחנות בעלי פריווילגיות נבדלות. במחצית השניה של המאה הי"ג כמעט שאין עדיין למאגנאטים ולאצילים כל השפעה על השלטון; מעמד העירונים עודנו בתחילת בריָתו, ורק הקלֵירוס, המקבל הוראות מרומא, ידו תקיפה. והנה בשנת 1265 שולח האפיפיור קְלֶמֶנְס הרביעי את הקארדינאל גְוִידוֹן לגרמניה ולפולניה כדי לארגן שם את הקלירוס ולהאדיר את האמונה הנוצרית, אשר לא הכתה עדיין שרשים עמוקים בארצות אלו. בשנת 1267 מתקיים בברֶסלא, בנשיאותו של גְוִידון, סינוד (ועידה כנסיתית), ובו מתקנים, בין השאר, כמה תקנות נגד היהודים. פולניה היא נֶטע חדש בכרם האדון — הננו קוראים בתקנות — לפיכך על המאמינים להתרחק מן היהודים. מהאי טעמא מצווים היהודים לגור בשכונה מיוחדת, רק בינם לבין עצמם, מופרשים בחומה, גדר או תעלה מבתי הגויים. יהודים אשר בתים להם ברחובות שגרים בהם נוצרים מחוייבים למהר ולמכרם. בעת תהלוכה (כנסיתית) על היהודים להסתגר בבתיהם ולא להיראות בחוץ. לשם הבדלה מן הנוצרים, חייבים היהודים לשאת על בגדיהם סימן נראה לעין, אסור להם ללכת יחד עם נוצרים לבית־המרחץ אף לא לסעוד עמהם, — בחרם על העברָן הנוצרי ובעונש חמור על היהודי. אסור לנוצרים לקנות אצל יהודים בשר, וכן שאר צרכי אוכל־נפש, שמא ירעילום היהודים. אסור ליהודים להחזיק בבתיהם משרתים נוצרים, אף לא אומנות נוצריות. היהודים רשאים לקיים בכל עיר רק בית־כנסת אחד בלבד.

כמה שנים אחרי כן (1279) מתקיים בבודא שבאונגאריה סינוד חדש, אשר בו לוקח חלק גם הקלירוס הפולני. נשנים הסעיפים האנטי־יהודיים שהוסכמו בברסלא, ונוסף לכך הם קובעים את פרטי סימן־הקלון היהודי: כל היהודים בני שני המינים, אשר בכל ארצות הלֶיגאציה שלנו, מחויבים לשאת חתיכה עגולה של אריג אדום תפורה לאות על החזה בצד שמאל של הבגד העליון... אם היהודים לא יתחילו לשאת סימן כזה בזמן הקבוע, או לא יישאוהו אחר כך באיזה זמן שהוא, אזי אסורים עליהם יחסים אילו שהם עם נוצרים והם מוצאים מכלל החברה. הנוצרים אשר יעברו על תקנה זו ויסחרו עם יהודים כאלה או יארחו אֹתם לחברה, או גם יחזיקו אותם בבתיהם ויבואו ביחסים קרובים עמהם, ויגורו אֹתם באותם הבתים או החצרות, — אסורים בכניסה לבית־היראה. בועידת לֶנטשיץ 1285 חזרו וחידשו את החלטות שני הסינודים הראשונים, בתוספת איסור להחכיר ליהודים או למסור להנהלתם מכסים, בתי־מטבע, או שאר נתינות ציבוריות.

תקנות אלו, שניתקנו בשלושת הסינודים הפולניים הראשונים, נעשו יסוד־מוסד לשאר כל הסינודים שלאחר מכן. חזרו על אותן התקנות והוסיפו עליהן מזמן לזמן. אכן בפולין לא קיבלו מעולם אותו תוקף שהיה להן בארצות קאתוליות אחרות. בפרט נשארה ההחלטה על דבר סימן־הקלון אות מתה, מעולם לא קיימו אותה בפולין.

* הפריווילגיה גופא תבוא להלן, בתרגום עברי, במדור "ליקוטי מקורות".

3. היהודים בשליזיה

מבין קהילות פולין, פְּלוֹצק היא הנזכרת לראשונה במקורות שבידינו, אחריה—קהילת קאלישׁ. בפלוצק משמשת "באר היהודים", בשנת 1237, גבולם של רחובות אחדים, ובקאליש קונים, בשנת 1287, ראשי הקהל גבעה לבית־עלמין. בשנת 1304 כבר נזכר רחוב יהודי בקראקא ובשנת 1356 גם בית־כנסת. מאותה שנה עצמה יש ידיעה על קהילת לבוב, ומשנת 1367 על קהילות פוזנא וצוזמיר. בסוף המאה הי"ד כבר מצויות ידיעות על קהילות קטנות־יותר בפולין־גדול, כגון פְּיזְרן, קוֹסְטְן, וקוֹפאשֶב. פרטים על התפתחות הקהילות בפולין־גדול ובפולין־קטן מצויים בידינו פחות או יותר למן המחצית השניה של המאה הי"ד; מאותו זמן נשתמרו תעודות ופנקסים עירוניים. רק משלֵיזיה הגיעו אלינו ידיעות מזמנים קדומים יותר.

מצבתו של דוד בן שר שלום
משנת ד' תתקס"ג — 1203 בברסלא

בשלֵיזיה משלו הפְּיאסטים, כשם שמשלו בדוכסויות אחרות של פולין. אמנם היתה כאן גרמניזציה חזקה, אך מבחינה מדינתית היתה שליזיה שייכת עד שנת 1335 לפולניה. בשנה זו מסר קאזימר הגדול את הארץ ללוכסמבורגים וגורלה מאז הוא כגורל שאר כל הנחלות הצֶ'כיות. הידיעה הקדומה ביותר על יהודים בשליזיה מוצאה משנת 1150 והיא רשימה על־אודות בעליה היהודים של טינֶץ־קטן. בשנת 1190 אנו רואים כבר יהודים בבונצלא (בּוֹלֶסלאב) ובשנת 1203 נמצא הכפר סוקולניץ (טוכולניץ, פאלקֶנדורף; כעת חלק מברסלא) שייך ליהודים יוסף וחַזָקל (יחזקאל). אולם בעלי סוקולניץ אינם הראשונים מיהודי ברסלא הידועים לנו, שכן גילו שם, בשנת 1917, מצבה של דוד בן [שר־שלום], אשר נפטר בעיר ביום כ"ה באב ד' אלפים תתקס"ג (= 4 באבגוסט 1203). משנת 1227 מצויות ידיעות על יהודים בבּוֹיטן (בּיטום) ע"נ אוֹדֶר, משנת 1270 בְּשְוִידְנִיץ, 1280 בגלוגָא, 1281 בטרוֹפָּא (אוֹפּאווא), 1285 בְּמִינְסְטֶרבֶּרג, 1301 בליגניץ וכו'.

מתחילה היו יהודי שליזיה בעלי משקים חקלאיים, אך עיקר עיסוקם במסחר ובמלאכה. כבר בשנת 1226 נותן הבישוף של ברסלא, וָוֶ'נְצֶ'ץ, ליהודים המובילים את סחורותיהם מֵעֶבר לקויא כל אותן הזכויות והחובות בחדרי־המכס אשר לסוחרים הנוצרים. רק בעברם את חדר־המכס בלא סחורה, חייבים היהודים לשלם "מגופם, כאילוהיו הם עצמם סחורה". זאת היא הידיעה הקדומה ביותר על ה"לַיְבְּצוֹל" (מכס הגוף) היהודי.

מאמצע המאה הי"ג נוסדות בשליזיה הרבה קהילות חדשות של ישראל והכמרים התקיפים קמים עליהם. כבר בשנת 1267 מתקיים, כאמור, הסינוד של הפרובינציא הפולנית בברסלא, המתקן כמה וכמה תקנות נגד היהודים. הדוכסים מגינים על היהודים ונותנים להם פריווילגיות, דוגמת הקיומים הצ'כי והפולני. בשנת 1295 נותן בּוֹלְקוֹ הראשון כתב־קיום כזה ל"יהודים שלו", וארבע שנים לאחר מכן (1299) עושה כמותו הֶנְריק השלישי מגלוגא, ולבסוף בּוֹלקוֹ השני נסיך שְוִידְנִיץ (1328).

ברוח הקיומים הנזכרים, נחשבים יהודי שליזיה, כאחיהם בבֵּיהם ובפולין, עבדי האוצר והם מופקעים מֶמְרוּתה של העיר; שופטם הוא הדוכס ולו הם משלמים כל המסים. אולם במשך הזמן הצליחו מועצות הערים—עקב סכסוכים בין הדוכסים—ליטול לידם מקצת השלטון על היהודים ולגבות מהם מסי קרקעות ובתים. כך משלמים יהודי ברסלא לעיר, החל משנת 1299, מסים רגילים ובלתי־רגילים: לתיקון החומות, דמי שמירה וכו'. ויהודי ברסלא אינם קוטלי־קנים בעירם. בידם חלק־הארי של סחַר הסחורות ונוסף לכך הם עוסקים בבנקאות בקנה־מידה גדול. העירונים אינם מרוצים מכך ועד־מהרה מתחילה המלחמה הכלכלית, כבערי המערב. בשנת 1301 אוסרת המועצה העירונית על היהודים

את סחר האריגים (האריג היה עיקר התוצרת השליזית) ובמשך הזמן היא מסלקת אותם גם מענפי מחיה אחרים ומאלצת אותם בכך ליתן כספם בריבית. מאותה שעה משמשים היהודים העשירים בנקאים, העניים — סרסורים ותגרי בלואים.

אַחַד הבנקאים העשירים נזכר במקורות של הזמן. בתחילת המאה הי"ד חי בברסלא יהודי בשם שלמה, שנשא חן בעיני הֶנְרִיק הששי והשפיע השפעה ניכרת על השלטון. ההגמון של ברסלא דרש מאת הדוכס להרחיק את היהודי. משלא נענה, ציווה על כומר השכונה, שבה גר שלמה, לדרוש מן היהודי שיסתלק ממשרתו בחצר ובו בזמן להניא את הנוצרים מלצייד לו. המלחמה הזאת בין כוחות בלתי־שווים נסתיימה במפלתו של היהודי והגבירה עוד יותר את שנאת ישראל. משפרץ רעב בשנת 1319, טָפלו את האשמה כרגיל על היהודים, והמועצה גירשה אותם מן העיר. כך עשתה גם בְּרִיג בשנת 1327. לאחר כמה שנים חזרו והתירו ליהודים לבוא לברסלא, על־מנת לשוב ולשדוד אותם ולגרשם כעבור זמן מסוים. בשנת 1349 קבעה המועצה שמותר ליהודים להשתקע בעיר אך לזמן קצר (שתים־שש שנים) וזאת ברשיון מיוחד לכל משפחה ומשפחה. כתום המועד חייב היהודי למכור את נכסיו דלא ניידי וליטוש את העיר; אם לא יספיק למכרם במשך חצי שנה לאחר עזבו את המקום, עובר רכושו לאוצר העירוני.

באמצע המאה הט"ו (ימי קאפיסטראנו) גורשו היהודים גירוש גמור מברסלא ומערים אחרות בשליזיה.

4. קאזימֶר הגדול (1333–1370)

וְלאדיסלאב לוֹקֶיטֶק חזר ואיחד, לאחר מאה שנים של פירוד, את כל הדוכסויות הפולניות (פרט למאזי), והוריש את המדינה המאוחדת לבנו קאזימר הגדול. קראו לו לקאזימר "מלך האכרים", אך המסורת קושרת אותו גם ביהודים. עד היום רווחת סברה בעם, כי אך בימי שלטונו באו היהודים לפולין. מועצת העיר קראקא אף קבעה את הדבר לזכרון־עולם בתבליט "קבלת פני היהודים בפולין" על בית־המועצה בקוזמיר.

לאמיתו של דבר כבר היו בפולין לפני קאזימר הרבה קהילות יהודיות, אך בימיו הגיע לכאן נחשול חדש של מהגרים, אולי הנחשול הגדול ביותר. היה הדבר בשנות 1348—1349, שעה שה"מגפה השחורה" הפילה חללים לרוב באוכלוסי אירופה המערבית, והיהודים נשדדו, נרצחו וגורשו מכל הערים והארצות. המונים גדולים של האומללים האלה באו בזמן ההוא לשליזיה, לברסלא, אך "המיתה המשונה" נתלוותה אליהם ובעקבותיה נתחוללו פרעות ביהודים. באֵין להם אפשרות להישאר בשליזיה, הרחיקו יהודי אשכנז נדוד מזרחה: לפוזנא ולקראקא, ואחריהם הלכה המגפה. המסורת המקומית אינה יודעת דבר על רדיפות היהודים בפולין בעת ההיא. אולם הכרוניקה של אוליָא מזכירה אותן בפירוש וכן מספר על כך גם ה"מֵימור־בּוּך" (פנקס האזכרה) של קהילת נִירֶנְבֶּרְג.

אכן היו אלה רק רדיפות מקומיות ולא השפיעו השפעה יתירה על המשך התפתחותן של קהילות ישראל בפולין. שנים אחדות לאחר "המגפה השחורה" כבר זורמים כאן החיים כתיקונם. המסורת רואה בקאזימר מגינם של ישראל, מה־גם שאישר והרחיב את הקיומים שלהם.

זמן־מה לאחר שעלה על כסא־המלכות (4 באוקטובר 1334), אישר קאזימר את כתב־הקיום שניתן בשעתו ליהודי פולין־גדול על־ידי בולסלאב מקאליש. אישורו נתן לפריווילגיה תוקף בפולין כולה. גם יהודי פולין־קטן הם מכאן ואילך, כאחיהם בפולין־גדול, עבדי האוצר, ורשאים לסחור את הארץ, להלוות ממונם על נכסים דלא ניידי ושטרי־חובות וכו'. מעכשיו רשאים יהודי קראקא או אחרים לרכוש להם בתים ומגרשים בערים וקרקעות בכפרים, אפילו גושים שלמים. העירונים והאצילים חוששים לכך ומשתדלים לאסור על היהודים הלוואות על מקרקעים ושטרות. ואמנם עלה הדבר בידם ובחוקה שניתנה בשנת 1347 לפולין־קטן אמור בזה הלשון: "...כיוון ששאיפות היהודים מכוונות יותר להעברת הנוצרים מנכסיהם מאשר להעברתם על דָּתם, נקבע חוק, לבל יתן שום יהודי לשום נוצרי... את ממונו ולבל יַלוה על ש ט ר י משכונות, כי־אם על משכון מספיק, כנהוג מאז ומקדם".

פיסקא זו של החוקה שללה מן היהודים את האפשרות לעשות עסקי־ממון גדולים ולרכוש בדרך זו נכסים דלא ניידי. הדברים אמורים בעיקר בבתים ובמגרשים עירוניים בקראקא, פוזנא וכו'. משהגלידו אפוא הפצעים "אחר המגפה

השחורה", החלו היהודים משתדלים בדבר אישור חדש של כתב־הקיום הראשי. ואמנם "לבקשת היהודים מכל המדינה", חזר קאזימר הגדול ואישר את הפריווילגיה, ובכך חזר והתיר גם הלואת ממון על מקרקעים ושטרות. האיסור שבחוקת פולין־קטן (lex generalis) פקע כוחו בתוקף האישור הזה (lex specialis).

אולם כתב־הקיום משנת 1264 היה צר מדי בשביל המאה הי"ד. במאת השנים שעברו זרמו החיים והתקדמו מהר והקהילות היהודיות גָדלו ועָצמו. נוסף לקראקא, קאליש, פוזנא וצוזמיר גדֵלה ומתפתחת קהילת לבוב. לא הספיקו עוד הסעיפים הקצרים שנתנסחו במאה הי"ג וקאזימר מאשר ב־25 באפריל 1367 את כתב־הקיום הראשי ליהודי פולין־קטן— לבקשת יהודי קראקא, צוזמיר ולבוב — בנוסח אחר, כמו כן הוא נותן בה בשנה כתב־קיום ליהודי פולין־גדול *.

יאן דְלוּגוֹש, ההיסטוריון הפולני בן המאה הט"ו, קובע, שקאזימר הגדול זיכה את היהודים בפריווילגיות שונות, מאהבתו לאסתרקא, יהודיה מאוּפוֹטְשְנוֹ. דלוגוש מזכיר גם שני בנים של אסתרקא (פְּלֶקָא וּנְיֶמִירָא), שחונכו בדת הקאתולית, ושתי בנות, שגודלו בדתה של האם. האגדה העטתה צבעונין את חיי אסתרקא; עד היום מראים בשוק של אוֹפּוֹטשנוֹ את הבית שבו חיתה, ואף את חרבות המבצר בקוזמיר על הנהר וַיְסְל קושרת האגדה בזֵכר האשה הזאת.

קשה עכשיו לברר בדרך של חקירה היסטורית מהי מידת האמת ברוֹמאנס הזה של קאזימר הגדול ובאילו שנים של מלכותו חל. לא ניתן אף לקבוע את הָאֲבְטֶנְטִיוּת של האשה הזאת, לא־כל־שכן את מידת השפעתה על המלך. לעומת זאת נקל לקבוע את קשריו של קאזימר ליהודים אחרים ובפרט לבנקאי־החצר לֵייבקא.

לייבקא הוא ראש וראשון לבנקאים היהודים בקראקא. לאביו יוֹרְדָן כבר היו בתים ומגרשים בעיר וגם לאשתו קַשיצא היתה אחוזה קטנה בקרבת קראקא. וכה הלך לייבקא וגדל בסביבת המלך ובחסותו הטובה עד שנעשה גָדול הקאפיטאליסטים בדורו, המסייע למגינו בסכומים גדולים. בשֶׁל כך נעשה לייבקא אישיות בעלת־השפעה בחצר ואף העירונים והאצילים רוחשים לו כבוד. בתעודות לא יכונה, כשאר כל היהודים, infidus, perfidus (בלתי נאמן) או incredulus (בלתי מאמין) כי־אם vir discretus, דהיינו איש ישר. לייבקא קונה ומוכר קרקעות ובתים בעיר ובעת־ובעונה־אחת הוא גם מַלוה לעירונים את ממונו על נכסים דלא ניידי, כמה וכמה מגרשים ובתים ברחוב היהודים (רחוב אַגְנֶה הקדושה) ובחלקים אחרים של העיר קָנינו הם.

עסקיו של לייבקא מגיעים למרחוק, מעֵבר לקראקא. הרבה שרים גדולים בפולין־קטן נמנים עם לקוחותיו והמלך מָגן בעדו ומסייעו לגבות חובותיו. בעניינים פיסקאליים חמורים, עסקי מכרות וכדומה, נמלך המלך בדעתו, אף ממַנה אותו מנהל המכרות בְּוִילִיטְשְקָא וּבּוֹכְנְיָא, וכן הוא מוסר להנהלתו את בית־המטבע בקראקא.

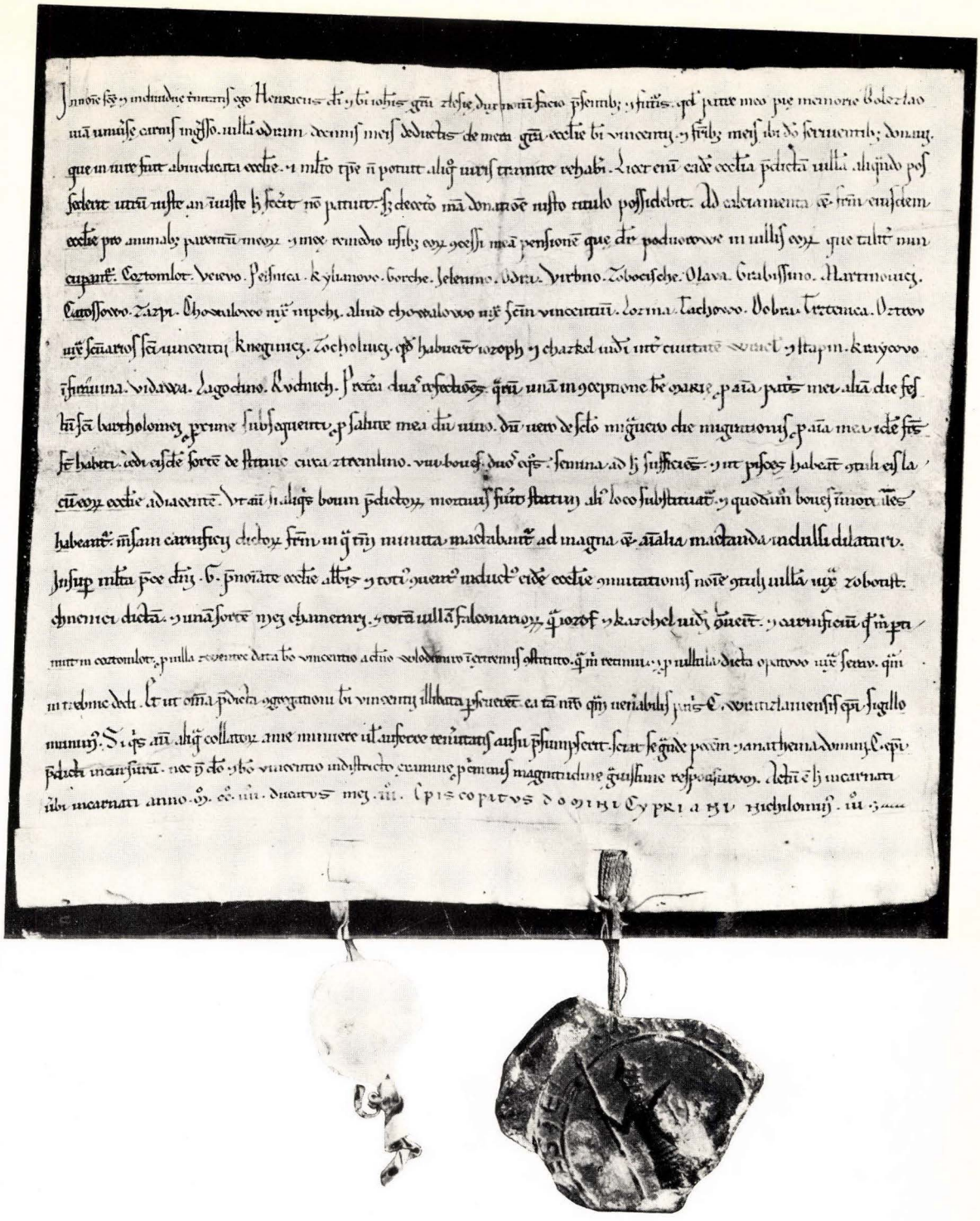
וקאזימר היה בודאי מרוצה מן "היהודי שלו", שהרי נתן לו במתנה, לאות תודה, שני בתים ברחוב היהודים. אכן, ככל שגדל רכושו של לייבקא וככל שהמלך משָׂכו חסד, נתגברה והלכה איבת החצרנים והעירונים העשירים אליו; היו מקנאים בהשפעתו על מלכם ומסיחים, כי לעת הצורך הוא קוסם למלך בטבעת־קסמים שבידו.

לאחר מותו של קאזימר הגדול (1370) מצא לייבקא מגן ומחסה בלוּדְוִיק האונגארי. המלך — בן השושלת הצרפתית אַנְז'וּ — אם־כי לבו לא נטה בדרך כלל ליהודים והגה כוונות להעבירם על דתם, חייב היה ללייבקא חובות מרובים. ידועות לנו שתי הלואות שנטל מלייבקא, בערבותם של נכבדים פולנים; כי רופף היה בדרך כלל האשראי של המלך הזה בפולין.

משעלה ולאדיסלאב יאגֶיְלוֹ על כסא־המלוכה, נעשה לייבקא הבנקאי שלו ואף המלכה יַדְוִיגָא לָותה מלייבקא

* כתב־הקיום של פולין־קטן מכיל את הנוסח משנת 1264 במעט שינויים והוספות, ואילו זה של פולין־גדול שונה כמעט לחלוטין מנוסח־האב ורחב ממנו בהרבה. שני הקיומים לא נשתמרו במקורם, אלא באישורו של קאזימר היאגֶיְלוֹני משנת 1453, והם מעידים על חיים כלכליים וחברתיים מפותחים מאוד. כמה חוקרים סבורים, שהמלך קאזימר לא נתן מעולם את כתב־הקיום ליהודי פולין־גדול משנת 1367, אלא שהיהודים עצמם חיברו במאה הט"ו כתב־קיום חדש ומפורט והגישו אותו לאישור לקאזימר היאגיללוני, בטענה שיצא מידי קאזימר הגדול. עד היום מחולקות דעות ההיסטוריונים: אחדים (בלוך, שור, שיפר) מגינים על אבטֶנטיותו, אחרים (הוּבֶּה ועוד) חולקים עליה. מבלי לקבוע מסמרות בדבר, עלינו לזכור שכתב־קיום זה היה מחייב, על־כל־פנים מאותה שעה שקאזימר היאגיללוני הוציאו או אישר אותו (1453).

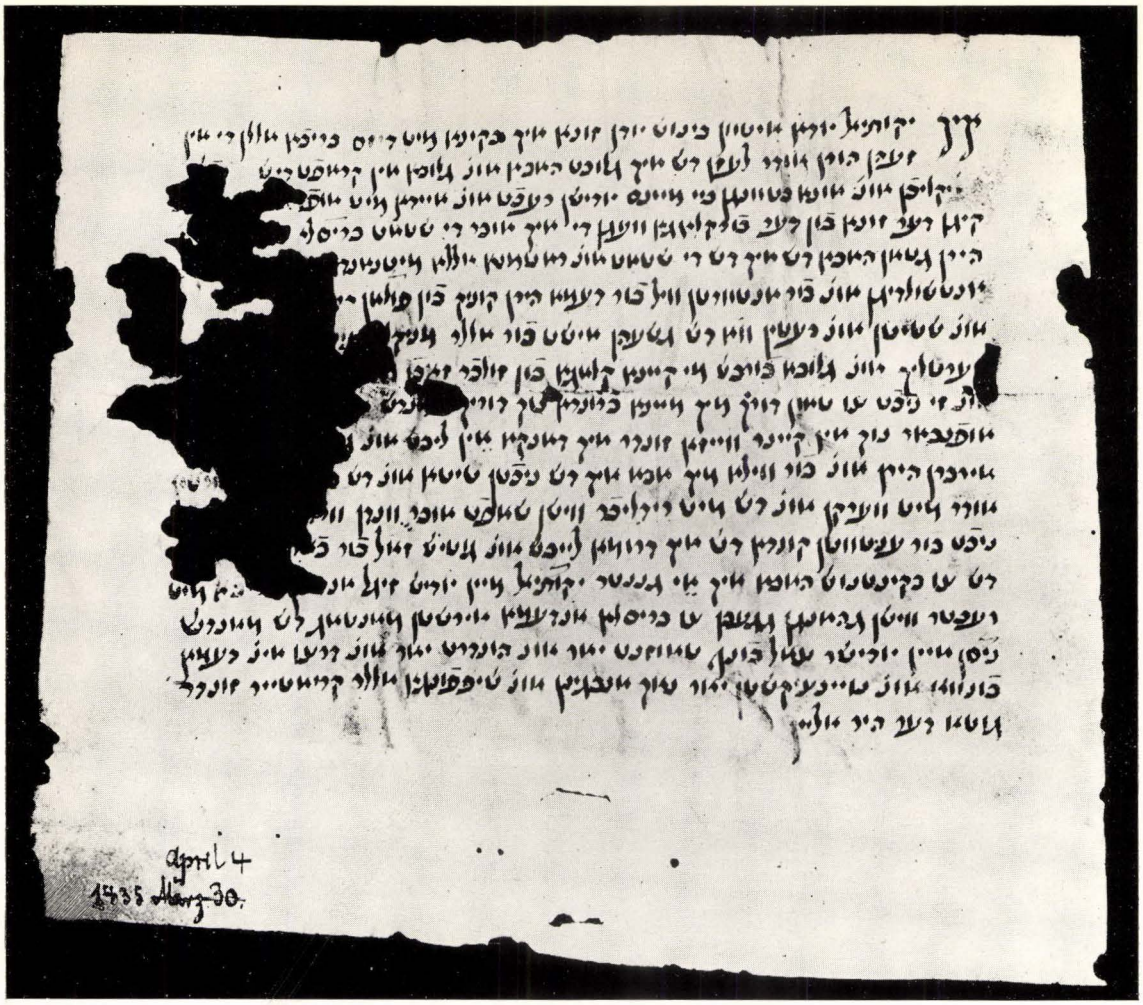
לוח א

כתב־התעודה אשר לפיו היו שני היהודים יוסף ויחזקאל בעלי הכפר סוקולניץ תצלום בארכיון בצלאל, ירושלים

ארכיון המדינה בברסלא

לוח ב

הצהרה בשבועה מאת היהודי יקותיאל בן בינוש מברסלא, שיבטל את הקובלנא על מועצת העיר שהגיש למלך פולין
ה' בניסן ה'קצ"ה (4 באפריל 1435)

ארכיון העיר ברסלא — תצלום בארכיון בצלאל, ירושלים

סכומים מסוימים, בערבות שרים מפולין־קטן. מן הערבים האלה תובע לייבקא את חובות המלכה, אחרי מותה, והוא מוציא את פסקי־הדין לפועל בחומרה יתירה. קובלים על כך העירונים העשירים, מתאוננים גם האצילים ואף התקיפים שבהם, ואחד מהם פונה אפילו לעזרת האפיפיור. בוֹניפאציוס התשיעי מטיל, בשנת 1392, על האופיציאל הקראקאי לחקור בדבר וליתן עזרה נגד הבנקאי התקיף. לייבקא נפטר בשנת 1395 ועסקיו הגדולים בפולין ובשליזיה (ברסלא, שְׁוִידניץ) עוברים בירושה לאשתו ובניו. בית־המלוה של לייבקא מוסיף להתקיים, אולם אף אחד מבניו לא עצר־כוח לקיימו בשיעור־גבהו מלשעבר.

5. ולאדיסלאב־יאגֶיֶלוֹ (1386 — 1434)

ימי שלטונו של יאגֶיֶלוֹ חלים בסופה של המאה הי״ד ובתחילתה של המאה הט״ו, דהיינו בתקופה הכתובה באותיות של דם בדברי ימי ישראל באירופה המערבית. כבר באמצע המאה הי״ד מתחדשות רדיפות היהודים: בשנת 1350 בברסלא, בשנת 1361 בנַייסא, בְּרִיג וְלֶיְנְגְּרָג, בשנת 1389 גורשו היהודים מגלוגא ופרצו פרעות קשות בפראג. במשך הזמן הולכות הרדיפות ומחמירות: בשנת 1426 גורשו היהודים מקולוניא, 1435 מֶשְׁפַּיְרָא, 1438 מַמַּגְנְצָא, 1439 מאוּגְסבּוּרג, 1450 מכל בַּיְאֶרן וכו׳.

ידיעות אלו מגיעות לפולין ומטילות בהלה בקרב היהודים, ובלב העירונים — חשק לצאת בעקבות חבריהם המערביים. עם כל ידיעה נוהרים לפולין המונות מגורשים מאשכנז, בֵּיהֵם ושלזיה, המבקשים בקראקא, קאליש או פוזנא מפלט ומבטח. יהודי פולין מרעידים למחשבה על הצפוי להם, בעוד סופרי הערים רושמים בקורת־נפש את הידיעות על רדיפות היהודים במערב.

אין פלא, שבהשפעת הידיעות הללו, מופיעים בפולין משפטי־העלילה הראשונים ועמהם מתחילות גם רדיפות היהודים. גורם לכך גידול השפעתו של הקלֶירוס הפולני, החוגג, בימי יאגיללו, את נצחונותיו, בדמותו של גְּדָל התיאוקראטים הפולנים זְבִּיגְנֶיֶב אוֹלֶשְׁנִיצְקִי.

בצד הקלירוס עולים על הבימה הפוליטית האצילים, הפותחים במלחמה על השלטון במדינה. בימי שושלת הפיאסטים היה השלטון כולו בידי המלך. רק לאחר מותו של קאזימר הגדול מקבל מעמד האצילים, מידי לודוויק האונגארי, כמה זכויות יתירות (קושיץ 1374), ומכאן ואילך מופיעים האצילים, בצד הכמרים, כמעמד לעצמו, העתיד להוסיף ולהשיג, בימי היאגיללונים הבאים, זכויות גדלות והולכות.

אולם לפי שעה איתן שלטונו של המלך ובו בשלטון תלויים בעיקר חיי היהודים וגורלם. הם פונים אפוא אל ולאדיסלאב־יאגיללו בבקשה, שיאשר את הקיומים אשר קיבלו מקאזימר הגדול. המלך שהה בלבוב וקיבל שבועת־אמונים מאת הוֶוודא של מולדאביה, כשבאו לפניו ראשי הקהלה והגישו את הפריווילגיה שלהם לאישור. יאגיללו סירב. כמה פעמים, בעתים שונות, חזרו היהודים על בקשתם, אף השתדלו לקנות בזהב את חסדו של המלך, אך ללא הועיל.

השפעת המערב ומשטמת העירונים, אשר נפשם חשקה ליפטר בכל מחיר מבני־תחרותם היהודים, גורמות למהומות ורדיפות. בפולין לא היו ממדיהן גדולות כבמערב אך בזכות חסותו של המלך וחסותם של האצילים, אשר שנאו את העירונים ונתעצמו בהם על ההשפעה במדינה.

הראשון והקדום במשפטי־העלילה נערך בפוזנא, בשנת 1399 בקירוב. לפי סיפוריו המאוחרים של דלוגוש, נטלה איזו אשה את לחם־קדשם מבית־היראה של הדומיניקאנים, ״על־מנת למכרו אחרי כן ליהודים״. האשה הטילה את הלחם באפֶר שמאחורי העיר ובמקום הזה נתרחשו מעשי נסים. אנשי הסביבה החלו באים לשם להתפלל וְולאדיסלאב־יאגיללו הקים במקום הזה, בשנת 1406, בית־יראה ובית־נזירים של הכרמליים והעניק להם ביד נדיבה.

המון העם התנפל על שכונת היהודים והשכין כבודם לעפר.

נעלם מאתנו מהלך המשפט, אך לעומת זאת ידוע לנו האפילוג של המעשה כמה וכמה דורות לאחר מכן. בשנת 1609 עמד תומאס טֶרֶר, קאנוניקוס מוארמיא, ופרסם תיאור של מהלך הענין, מעולף רומאנטיות יתירה ומעוטר חיתוכי־עץ. בתיאור הזה הוא מביא את שמות המשפחות היהודיות אשר ידן היתה כביכול בחילול הקודש. כמו כן הוא מציין שלזֵכר

המשפט מחויבים מנהיגי היהודים ליטול חלק בתהלוכת "גוף האדון". דבר זה גרם למשפט חדש בין קהילת פוזנא לבין הנזירים הכרמליים המקומיים, שנסתיים בשנת 1724 בפשרה: היהודים נפטרו מלהשתתף בתהלוכה, תמורת קנס גדול, שהקהילה נתחייבה לשלם לכרמליים מדי שנה בשנה.

יותר פרטים נשתמרו על הפרעות שפרצו בשנת 1407 בקראקא. יאגיילו התקין שם, בשנת 1400, בית־ספר גבוה וקבע לו מקום בשכונת היהודים. כמה בתים של ישראל עברו מיד לרשות האקדמיה והקולֶגיות שלה, ועוד הוסיפו לקנות מידי היהודים בתים ומגרשים ולשמוט את הקרקע מתחת רגליהם. מעתה עוברים התלמידים, קטנים וגדולים, יום־יום על פני בית־הכנסת, בית־המרחץ ובית־המדרש וכל רגע עלול להיות כשר להתנפלות על היהודים.

המאגיסטר בּוּדֶק הוא שניער משנתה את השנאה לישראל, בהשמיעו לעם מעל בימת הכנסיה, "כי היהודים רצחו ילד נוצרי והתעללו באכזריות בדמו וכי זרקו אבן על כומר שהלך אל חולה והצלב בידו". משכו בפעמונים וההמון שם פניו אל שכונת היהודים. לשוא התאמץ הסטארוסטא של קראקא, הוא והבּוּרגראף לִיטווס, למנוע שפיכות דמים. המון העם מתנפל על בתיהם של ישראל ועל חנויותיהם ופותח בטבח ממש. יהודים ממלטים את נפשם בבית־היראה על שם אַגְנֶא הקדושה, באים המתנפלים ושמים אש לפני שער הכנסיה. היהודים נכנעים, רבים מצילים את נפשם בדתם.

"רוב עשירות והפציר־יקר — כותב דלוגוש — בזזו בבתי היהודים, נוצרים רבים עשו מזה עושר ועלו לגדולה. לאחר דיכוי המהומה מצאו בבתיהם אוצרות רבים, מוסתרים בחול ובבורות השופכין".

מידות הפורענות הבהילו את המלך, הוא מטיל את האחריות על ראשי העיר, מצוה עליהם לבוא לפניו תוך שמונה ימים ואוסר עליהם בינתים ליתן לשום אדם לצאת את העיר. בכל העיר חיפשו ומצאו חפצים שדודים. הם הובאו כולם לבית־האוצר העירוני עד יפול דבר. בין החפצים הללו הוכרו מלבושים הדורים ופרוות של "גרונוסטאי" ו"סוּבֶּל", חבילות אריגים ועורות, שהיו ממושכנים אצל הבנקאים העשירים סמוילא ויוסמאן או בבתיהם של בני לייבקא. בפרט הצטינו במעשה השוד והביזה בעלי־המלאכה והם היראים עתה ביותר מפני חמת המלך. כל אנשי "הקומוניטאס" העירונית מתכנסים אפוא מחוץ לעיר, על שפת הנהר נֶיֶצִ'יצָא, לדון בדבר ומחליטים לבקש את המועצה שתסתפק בכמה עבריינים שכבר נכלאו ולא תטיל את האחריות על הציבור כולו. זמן רב נמשך המשא ומתן בין הציבור, המועצה והמלך. יאגיילו דרש להעניש קשות את העבריינים, אולם הציבור דחה את הסגרתם וערב לפי שעה ל־35 עבריינים, שהוצאו מבית־הסוהר. וכך נמשך הענין שנים אחדות (1407—1409), עד שניתק בתעודות בית־הדין ואין אנו יודעים מה היה סופו של דבר.

במערכה ליד גרונוואלד היו חייו של המלך יאגיילו תלויים לו עדי־רגע מנגד, חרבו של סֶבְטוני עמדה ליפול על ראשו. נושא־כליו זְבִּיגְנִיֶב אוֹלֶשְׁנִיצְקִי הצילו ממות, והמלך מכיר לו תודה כל הימים. האביר אולשניצקי מקדיש עצמו למעמד הכהונה ובמהרה־בקרוב הוא נעשה הגמון וקארדינאל, המשפיע השפעה עצומה על המלך, ובאמצעותו על עניני המדינה. אולשניצקי הוא אישיות בלתי־רגילה, בעל כשרון ובעל מרץ, המקבל מהר את השפעת המערב ונעשה ביטוי כוחה של הכנסיה, גֶדֶל התיאוקראטים הפולנים. והעולם עומד אותה שעה בסימן התיאוקראטיה. שוב משתררת האפיפיורות על כל העולם הקאתולי, בועידת קונסטאנץ חוזרים ומקימים את אחדות הכנסיה ומעלים את יאן הוס על המוקד. מקונסטאנץ חוזר לפולין ההגמון מיקולייי טְרוֹנְבּא ומכנס סינוד בקאליש (1420), על־מנת להגשים גם בפולין את אשר קבעו במערב. הדברים נגעו גם ביהודים. וכך חוזר הסינוד בקאליש על כל אותן התקנות שהותקנו בשעתן בברסלא ובבּוּדא ומוסיף עליהן כמה חדשות. אחת מהן מטילה על היהודים תשלומים לכומר שבמקום מושבם, כשיעור שהקאתולים היו משלמים אילו יָשבו הם תחתיהם. כמו כן פונה הסינוד בבקשה אל המלך "שישַׂכֵּך את הלחץ אשר היהודים לוחצים על־ידי נטילת ריבית קצוצה" (non moderatae usurae). בהשפעת תקנות הסינוד ורוח הזמן, הוציא ולאדיסלאב־יאגיילו, בשנת 1423, את חוקת דְוורְט (וואַרטה), שאסרה על היהודים להלוות ממונם על נכסים דלא ניידי ושטרי־חובות והתירה מתן הלואות רק על משכונות מיטלטלים בלבד. מלוות על מקרקעים ושטרות מלשעבר יש לרשום בהקדם בערכאות וָלא — יפקע כוחם. עקב איחודה עם פולין (1386), נכנסה גם ליטא לתחום התרבות של המערב, ויחד עם שאר אוכלוסיָה עולים על בימת ההיסטוריה גם יהודי המדינה הזאת.

קשה לקבוע מה היה מספר היהודים בליטא בעת האיחוד ומה היה הרכבו של הקיבוץ היהודי הזה. אין אנו יודעים

אלא על קיומן של קהילות יהודיות בבריסק, טרוק, הורודנא ואולי גם בלוצק. כמו כן היתה קהילה יהודית בלודמיר שבוולין — וזו עתיקה מאוד, שכן היא נזכרת כבר במאה הי״ג. וולין סופחה לליטא בשנת 1336.

האוכלוסיה היהודית בליטא הורכבה אף היא, בדומה לזו שבפולין, משני יסודות: היסוד המזרחי, הקדום, שבא הנה מכזריה דרך רוסיא־של־קייֶב ואולי גם דרך רוסיא־של־מוסקוָא, והיסוד המערבי, האשכנזי, שאיחר לבוא. יהודי המזרח עוסקים בעיקר בעבודת־האדמה, יהודי המערב על פי רוב בהלואות־כספים ובמסחר. מסתבר, כי גל גדול של יהודים הגיע לליטא בעת התחברותן של שתי המדינות. אלה היו כנראה יהודים מלבוב, שכן נותן הארכידוכס הליטאי ויטולד, בשנת 1388, ״כתב־קיום״ ליהודי בריסק וטרוק, שאינו אלא העתקה מלה במלה מכתב־הקיום של קאזימר הגדול ליהודי לבוב משנת 1364. בדברי הפתיחה לפריווילגיה נאמר בפירוש, שנערכה דוגמת זו של יהודי לבוב: prout in Lamburga a Judaeis habentur. כעבור שנה נותן ויטולד כתב־קיום מיוחד ליהודי הורודנא והוא שונה לחלוטין מנוסחאות הקיומים המערביים. מכתב־הקיום של הורודנא אנו למדים, שהיהודים בני ליטא ממש אינם עוסקים כל־עיקר בעסקי כספים כי־אם בעבודת־האדמה, גידול בָּקר, ומסחר. אין עוד בערים אגודות סוחרים ואומנים, וחופש המסחר והמלאכה הוא גמור, ללא הגבלה. היהודי, ככל אחר, הוא אזרח עיר־מושבו, משלם אותם המסים ונהנה מאותן הזכויות והקולות. בליטא — בטרוק ובלוצק — חיים גם קראים, שבאו הֵנָּה מקרים. בפולין אנו מוצאים קראים בזמן ההוא רק בלבוב. לפי המסורת, הביאם ויטולד לפולין ולליטא אחר מסע נצחון בקרים.

בדומה ללייבקא בימי קאזימר הגדול, חיים גם בימיו של יאגיילו יהודים עשירים, העומדים בראש קהילותיהם ומשפיעים השפעה ניכרת על סביבתם ואף על המלך. אלה הם בנקאים וסוחרים עשירים, החוכרים מכסים ומסים, מכרות־מלח ובתי־מטבע, והמקורבים לחצר המלך והדוכס. הנה כי כן אנו רואים בפוזנא את הבנקאי העשיר אהרן, העושה יחד עם בניו וחתנו, עסקי־אשראי גדולים. הוא חוסה בצִלָּם של גדולי השרים, ועם לקוחותיו נמנה גם המלך עצמו ולאדיסלאב־יאגיילו. מקורב לחצר המלך גם יהודי אחר, יעקב בן שלמה מלוצק, העושה עסקים בסחורות שונות, שהוא מביא מן המזרח הרחוק, וחוכר בו בזמן את מכס המלך בלוצק. בדרך זו בא בקשרים בלתי־אמצעיים עם יאגיילו והוא מספֵּק, לפי פקודותיו, כסף ושוה־כסף לחצר ולשרים שונים. יעקב נוסע לעתים קרובות לקראקא וקושר קשרי מסחר וחברה עם יהודי העיר, בפרט עם בניו של לייבקא.

גָּדָל הסוחרים בדור ההוא היה היהודי וולְטָשְקוֹ. מוצאו היה מדרוהוֹביטש והוא גר בלבוב בבית־חומה משלו ברחוב היהודים (רחוב בֶּלאכארסקא 27), ״משמאל לבית־הכנסת״. הוא נזכר לראשונה בתעודות משנת 1404. לוולטשקו חשבונות עם מועצת העיר לבוב והוא מסלק לה על חשבון המלך 47 זקוקים. אנו רואים אפוא שהוא בנקאי המלך, חוכר בלבוב את מכס־השער המלכותי והעירוני, ובדרוהוביטש את מכרות המלח. לעתים קרובות מאוד נזכר וולטשקו בחשבונות העיר, חשבונות רבים לו עם המועצה, משֶׁל המלך ומשל עצמו. הנה בשנת 1427 בא יאגיילו ללבוב. ראשי העיר רוצים לפאר את הרחובות, יש לשלם למשרתים העירוניים, לתת שכרם של הנפחים ושאר בעלי־מלאכה, ווולטשקו מַלוה לצורך ההוצאות שבעה ״שוק״ גדו׳ * וכן הוא נותן שלוש חתיכות משי לשֵׁם דורון למלך. את סכומי המַלוה מנכה וולטשקו משיעורי דמי־החכירה של מכס־השער העירוני; אף חשבונות מכס־השער המלכותי נעשים על פיו. חכירת מכסי־השער ושאר הכנסות ציבוריות היא התעסקותו העיקרית של וולטשקו ולפיכך הוא מכונה בכל הכתבים הרשמיים Teloneator (בגרמנית Der Czollner), דהיינו מוכסן, והמלך מכנה אותו officialis noster, כלומר הפקיד שלנו.

אולם חכירת המכסים ועסקי האשראי גם יחד אין בהם כדי להניח את מרצו של האיש והוא שולח ידו גם בחקלאות ונעשה קולוניזאטור רב־פעלים ברוסיא־האדומה. שטחים עצומים חילק יאגיילו בין עושי־דברו, על־מנת שימשכו אנשים לשממה ויקימו כפרים, ישובים וערים. והנה זוכה לכך גם וולטשקו ובשנת 1423 הוא מקבל מאת יאגיילו את הכפר וֶרְבִּיז׳ על נהר שְׁטְשֶׁרֶץ (Szczerzec), ומקץ שנתים — שטח נוסף על אותו נהר, על־מנת ליישבו ולעבדו. יחד עם הקרקע מקבל וולטשקו גם את משרת ה״וויט״ (אדווקאטוס) בישוב החדש והוא מוסמך לשפוט את כל האוכלוסין שבמקום בלא הבדל דת. והמלך אמנם לא נתעה במוכסן שלו, במהרה התחילו מתישבים חדשים רוחשים בשממה, הוקמה טחנה בכפר,

* שוק = ששים. גדול, דרך קיצור ג׳, גדו׳, גרוש. שלושים גדולים בזהוב.

המערכת

לידה בית־מזיגה, והשדות עטפו יבול ברכה. יאגיללו גמל לוולטשקו כפעלו והשפיע עליו עוד קרקעות שוממים ומָרוּת על המתישבים בהם, כי אוהב המלך את וולטשקו ומבקש למשכו לנצרות. אך וולטשקו ממאן ליטוש את דת אבותיו, המלך מתחיל להסיר ממנו את חסדיו אחד־אחד, אף הכמרים אינם רוצים להניח שיהא יהודי שורר על אכרים נוצרים והכנסיה קונה ממנו כפר אחרי כפר. וולטשקו חוזר לבובה ומוסיף לעסוק כמקודם, עד מותו (1441), בחכירת מסים, מכסים ומכרות.

6. קאזימֶר היאגֶיללוני (1447—1492)

לאחר תקופת־שלטונו הקצרה של ולאדיסלאב וַרנֶנצ'יק, עולה על כסא־המלכות קאזימר הרביעי היאגיללוני (1447), שהיה כבר, למשנת 1440, הדוכס הגדול של ליטא. צעיר ובעל־מרץ, חדור ברוח הרֶנֶסאנס, מקרב המלך הזה אנשים מלומדים ושואף לבלום את שרירות־לבם של הפריצים והכמרים התקיפים ולרכז את השלטון בידיו. בשאיפתו זו נתקל בהתנגדותם העזה של האחרונים, אשר נציגם באותו זמן הוא זביגנייב אולשניצקי. על רקע ההתעצמות הזאת בין המלך לבין המעמדות משתלשלת פרשת אישורם של הקיומים היהודיים.

מאז מותו של קאזימר הגדול לא היו ליהודי פולין קיומים מאושרים וחוקת דְוורט הכבידה עליהם ובמקצת אף מנעה מהם את ההתעסקות במסחר ורכישת נכסים דלא ניידי.

העירונים שנאו את היהודים בני־תחרותם והפריעו להם בעשייתם במסחר ובמלאכה. העיריות נטלו לעצמן ריבונות על היהודים, בתי־הדין שלהן הוציאו פסקי־דין עליהם והמועצות הטילו מסים, מבלי ליתן את הדעת על כך שהיהודים הם עבדי האוצר בלבד. מצב היהודים בערים הלך ורע מיום ליום עד לבלי נשוא ולפיכך עשו היהודים כל מיני השתדלויות למען יאשר המלך את הקיומים שלהם.

ההשתדלויות החלו כבר בשנת 1447, בעת ההכתרה, אך ללא תוצאות. במחיצתו של המלך נמצא אולשניצקי, שהשגיח בשבע עינים לבל יֵעָשה דבר במדינה שלא בידיעתו ורצונו. בשנת 1453 חזרו היהודים להשתדל בדבר. אותה שנה באה לקראקא משלחת מקהילות ישראל בפולין־גדול וכן השתדלו אז גם ראשי קהילת קראקא בדבר אישור כתב־הקיום ליהודי פולין־קטן. השעה נראתה להם דוחקת, מה־גם שהגיעו לפולין משליזיה הסמוכה ידיעות נוראות אחת מחברתה. בברסלא עשה יאן קאפיסטראנו, "שוט היהודים", ומטעם ולאדיסלאב פוֹגרוֹבוֹבֶיץ ישב בדין במשפט של עלילת־שקר. גזר־הדין האיום, שהוצא באותו משפט, והפרעות בשליזיה כולה, הטילו אימה גדֹלה והולכת על יהודי פולין. החרדה גברה עוד משפֻשטה בעיר השמועה, כי הקאנוניקוס הקראקאי יאן דלוגוש יצא לברסלא, על־מנת להזמין את קאפיסטראנו, בשם המלך ואולשניצקי, לפולין.

החפזון היה צורך השעה ואכן, בעת היעדרו של יאן דלוגוש, השיגו יהודי פולין־גדול, ב־15 לאבגוסט 1453, ויהודי פולין־קטן, ב־16 לַחודש, את חתימת המלך על קיומיהם. ב־28 לאבגוסט הגיע קאפיסטראנו לקראקא.

המונות המונות יצאו להקביל את פני הנזיר הגדול. המלך, המלכה, הקארדינאל הכניסוהו בתהלוכה העירה; כאן נתארח בככר השוק בביתו של העירון יֶזֶ'י סְווֹרֶטש. קאפיסטראנו "נתבהל" מריבוי היהודים בעיר ונשא נגדם דרשות נלהבות בראש חוצות.

נוסף למלאכת־ההסתה שנעשתה גָלוי לכל העם, נתחוללה לפנים מן הקלעים התעצמות על הקיומים היהודים. משנודע לאולשניצקי, כי המלך אישר את הקיומים, דרש ממנו בתוקף לבטל את חתימתו. והיה לו לאולשניצקי בן־ברית נאמן לענין זה — קאפיסטראנו. "לעתים קרובות מאוד — קוראים אנו בשנתונים של הפראנציסקאנים — דיבר קאפיסטראנו אל המלך והסביר לו, שכל המפלות והפורעניות אינן באות אלא משום שלב המלך טוב מדי להפכפכות היהודים ועסקי הנשך שלהם. הישמר לנפשך, אמר, פן יבוא עליך, בשל זלזולך באזהרותי, עונש מן השמים!" לבקשת קאפיסטראנו אף הותקנו העתקים של הקיומים היהודים והוא שָלָחם לאפיפיור מארטינוס החמישי.

לאחר נסיונות רבים שהיו לבטלה, כתב אולשניצקי למלך מכתב מפורט מלא נזיפות ואיומים ודרש ממנו בתוקף לבטל את הקיומים. אולם גם הפעם לא נתרצה לו המלך ולא ביטל את החתימה שנתן. אז גמר אולשניצקי לבוא עליו בדרך

אחרת. בזמן ההוא פרצה המלחמה עם המיסדר הטֶבטוני; האצילים בני פולין־גדול, שלא היו מרוצים מיתרון כוחם של הפריצים התקיפים, נתמרדו, וצבאות הפולנים נחלו משום כך מפלה ליד כוֹנִיץ. משנצטרפו למרידה גם אצילי פולין־קטן, הוכרח המלך ליתן להם את חוקת ניישאווא (1454), אשר בה הניח לזעירי האצילים השתתפות ניכרת בהנהלת המדינה (סֵיימיקים). בחוקה זו צמצם המלך את זכויותיהם של העירונים וכן ביטל, לפי דרישתו של אולשניצקי, את הקיומים שאישר ליהודים. "ביום הכתרתנו — כתוב באותה חוקה — נתַנו ליהודים היושבים במלכותנו כתבים אילו־שהם, המבטיחים להם חירויות שונות והמנוגדים לתורת אלוהים ולחוקי המדינה; הננו מבטלים את הכתבים האלה ושוללים מהם כל משקל ותוקף".

אולשניצקי ניצח! ביטול הקיומים הפקיע את היהודים מחסותו של החוק; חוקת דְוורט שוב כוחה יפה, העיריות יכלו לחזור ולשפוט את היהודים ולהטיל עליהם מסים שונים. אולם קאזימר היאגיילוני לא הפקירם לחסדו של הגורל. להיפך, תמיד עמד לימינם והטיל ענשים קשים כל־אימת שהובאה תלונה לפניו. בשנת 1463 קורא האפיפיור פִּיוס השני למסע־צלב על התורכים; הליגאט האפיפיורי בפולין פְּרֶנְדָא אוסף מתנדבים, ואֵלו, במקום ללכת מזרחה, פושטים בעיירות של רוסיא ומרצחים יהודים ו"כופרים". לבסוף קרֵבים הם לחומות לבוב ומאיימים על העיר באש ובחרב, אם לא ימהרו ויסגירו לידיהם את היהודים. מועצת העיר מגינה על הנתונים בסכנה ומסרבת להסגירם והצלבנים נוטלים דמי־פדיון מרובים ופונים מערבה: לקראקא. כאן עמדה העיריה מנגד והאספסוף העירוני עשה יד אחת עם הצלבנים וערך פרעות־דמים. היהודים המיואשים פונים לעזרה אל המלך, וקאזימר מטיל על מועצת העיר קנס 3000 זהו' ודמי־ערבון בשיעור 10,000 זהו', למען ישרור בה שלום לעתיד. כן עמד המלך לצדם של יהודי פוזנא, כאשר נשדדו בתיהם וגורשו מן העיר לאחר השרפה בשנת 1464. אף כאן הוכרחה מועצת העיר לשלם אלפיים אדומים קנס ולהניח ליהודים לשוב העירה.

השנאה לישראל היו לה בעלי־הלכה משֶלה, הן בקרב הכמרים והן בקרב המדינאים ההדיוטות. הכמרים הפולנים לא כתבו הרבה חיבורים מקוריים נגד היהודים, אך לעומת זאת הרבו לקרוא ולהעתיק קונטרסים ופאמפלטים שנתחברו במערב ושקדו להביאם לספריית האקדמיה בקראקא ולאספי הספרים של בתי־היראה ובתי־הנזירים. הנה־כי־כן אנו מוצאים מוקדם מאוד באספי הספרים של קראקא את חיבוריהם של המומר שלמה הלוי מבּוּרגוֹס (פאולוס דֵי סאנטה מאריה), ניקולַי די ליר (Dialogus fidei contra infideles Judaeos) ואת החיבור האנונימי: Contra perfidos Judaeorum errores, Excerpta de Talmuth. אולם ביחוד נפוץ בקראקא החיבור Tractatus Rabbi Samuelis, שנתחבר כפי הנראה בשנת 1334 על־ידי הנזיר הדומיניקאני אלפונסו בּוֹנוהוֹמִינוס (דפוס לאטיני 1514; תרגום פולני מעשה ידי פִּיוֹטֶר מפוזנא, 1536, 1538, 1539).

גודל הנזק שהיהודים גורמים, מזוית־ראות כלכלית וחברתית, השתדלו להוכיח המדינאים הפולנים בני המאה הט"ו: בְּרוּדְזֶבְסקי, אוסטרורוג וזאבּוֹרובסקי.

פאוֶל מבְּרוּדְזֶב, בחיבורו הפוליטי Tractatus de potestate papae et imperatoris (1400), שוקל "אם מותר להם לנסיכים הנוצרים לגרש, בלא חטא, את היהודים והישמעאלים מנחלותיהם וליטול את רכושם, ואם האפיפיור יכול לצוות על כך לאדונים החילוניים?" לפי תשובתו, רשאי הנסיך הנוצרי לעשות כדבר הזה רק כשהיהודים אינם נוהגים בהַשקט ולנוצרים נשקפת סכנה מהם.

המדינאי המובהק יאן אוֹסְטרורוג (נולד בקירוב 1420) מחוה את דעתו, בחיבורו Monumentum, בעד סימן מיוחד ליהודים, כנהוג בכל ארצות המערב, על סמך תקנות ועידת־הכנסיה הלאטֶראנית בשנת 1215. "אף אין הבדל בין היהודים לבין הנוצרים בלבוש, הזונות אינן נִפלות מנשים כשרות, וכן תליין משאר בריות. ראוי אפוא, שהיהודים ישאו עיגול אדום תפור לבגד, שהזונות תיבדלנה בסרטים ובכיסוי הראש, התליין יוכר בחרבו ושמש בית־המשפט במקלו!" אוסטרורוג מדבר גם נגד הריבית שנוטלים ישראל ובפרט נגד החוק המתיר אותה: "יש ליטול מהם את החירות הזאת ותחדלנה גניבות מרובות".

נגד עסקי הריבית של היהודים ונגד ישראל בכלל יוצא גם סטאניסלאב זאבּוֹרובסקי, בחיבורו Tractatus quadrificus de natura jurum et bonorum regis. לדעתו, חוטאים הנסיכים חטאה גדולה, שאינם מכריחים את היהודים לתקן את "הנזקים הנגרמים על־ידי המלוים בריבית".

מסקנות אקאדמיות אלו, משהועתקו לחיי המעשה, היו להן תוצאות איומות בשביל היהודים, תוצאות שלעתים לא נתכוונו אליהן אף המחברים עצמם. עלילות הדם והלחם מתרבות מיום ליום, וגירושי היהודים במערב אירופה מגבירים בקרב יהודי פולין את החרדה ליום מחר כי יבוא.

נגד מלאכה אנטי־יהודית זו יוצאים אנשי הרֶנֶסאנס, שבאו לכאן אף הם מן המערב ושָׁתְלו בפולין את תרבות התחיה. למאמצע המאה הט״ו כבר מביאים לקראקא, בצד כתבי־הפלסתר האנטי־יהודיים, את חיבוריהם של חכמי ישראל בספרד ובאיטליה, בתרגומים לאטיניים, וקוראים בהם ומעיינים בשקידה. ביחוד נדרשים חיבוריו הרפואיים של הרמב״ם (Tractatus contra venenosum morbum) ושל הראב״ע וכן חיבורים בתכונה ובפילוסופיה של חכמי הדור ההוא. לוחות אלפונסו משמשים שנים רבות ספר־העזר היחידי למצוא דבר במערכות הכוכבים, וה״מורה נבוכים״ של הרמב״ם וכן חיבוריו של אליהו דֶלֶמֶדיגו מצאו להם בפולין מעתיקים וקוראים מרובים. במוצאי המאה הט״ו אנו רואים בפולין הומאניסטים נודעים, כגון קונראד סֶלְטֶס (Celtes), גרֵיגור מסאנוק ובפרט פיליפ קאללימאך די בּוּנאקורסי (Kallimach de Bounacorsi), לומדים באותה התענינות את הומירוס ואת המקרא במקורו העברי. על־אף האיסורים החמורים מצד הכנסיה, מתוכחים אנשים אלה עם יהודים, ואף המלך עצמו, קאזימר היאגיילוני, אוהב להטות אוזן לדבריהם.

אולם אנשי הרנסאנס מועטים הם בפולין; רק בפסגות החברה מצא לו ההומאניסם אחיזה, ואילו נגדו מתייצבת כל החברה של ימי־הבינים והכהונה הגדולה בראשה.

על רקע ההיאבקות הזאת שבין תקופת־הבינים הדועכת לבין דמדומי הבוקר של התחיה מתרחשים והולכים גם דברי ימיהם של היהודים בפולין.

7. בניו של קאזימר היאגיילוני. גירוש היהודים מליטא

לא מרובים הם המקורות לתולדות היהודים בליטא למן מותו של ויטולד עד לעלית קאזימר היאגיילוני על כסא הדוכסות; הם מועטים אף בראשית ימי דוכסותו. יהודי ליטא עוסקים, בלי שום הגבלות, בעבודת־האדמה ובמסחר, וכן מותר להם לעסוק באין מפריע במלאכה. האוכלוסיה הנוצרית מוסיפה להיות חקלאית בעיקר והיהודי הוא בערים רבות היסוד היחידי שהוא עירוני ממש, מסחרי. יהודים עשירים עוסקים בחכירת מסים, מכסים וכן בהלואות כספים לגדולי האצילים, ״הבּוֹיארים״. דבר זה מעלה טינה על היהודים. פעמים הרבה פונים הבויארים אל הדוכס הגדול ומבקשים ליטול מן היהודים את חכירות המסים, מכרות־המלח ובתי־המטבע. מבחינת החוק נתקיימו בליטא הפריווילגיות שנתן ויטולד בשעתו, כדוגמת כתב־הקיום הראשי בפולין. רק הקהילה הקראית בטרוֹק מקבלת, בשנת 1441, מידי קאזימר היאגיילוני זכויות מאגדֶבּוּרגיות, כשם שקיבלה אותן, שנים אחדות קודם לכן, העדה הנוצרית. בטרוֹק אין הקראים כפופים למרותם של הווייוודא או הסטארוסטא, כי־אם למרותו של ה״ווֹיט״ (אדוואקאטוס)*, שהם בוחרים מביניהם. השופט, מינויו מתאשר על־ידי הארכידוכס והוא דן את בני עדתו בכל העניינים האזרחיים והפליליים. קראי טרוק משלמים מסים, כמוהם כנוצרים, וכן הם מקבלים מחצית ההכנסה מן המאזנים העירוניים ומבית־היתוך־הדונג העירוני.

אחרי מותו של קאזימר היאגיילוני עלה על כסא־המלכות הפולני, בנו, יאן־אוֹלְבְּראכט, ואילו כתר הארכידוכס של ליטא ניתן לבנו השני, אלכסנדר. שני השליטים היו תלמידיו וחניכיו של יאן דלוגוש ואחרי מות אביהם גמרו בדעתם להוציא לפועל את תורת רבם, ליהודים היתה זו עת חצופה. כבר במחצית השניה של המאה הט״ו גורשו היהודים בעוז מערי אירופה המערבית. אחרי גירושם מבאווריה בשנת 1450, גורשו מוירצבורג, אֶרפורט, מאגדבורג ובשנת 1492 בא הגירוש הנורא מספרד ולאחריו עד מהרה גירושים מפורטוגאל, פרובינציא (פרוֹנְס) ומארצות ההאבסבורגים.

גם עכשיו, כבדורות שעברו, הגיעו הידיעות על כך לפולין ועוררו כאן חשק לחקות. התושבים הגרמנים של הערים הפולניות נתאוו מאוד ליפטר מן היהודים וכפעם בפעם ערכו פה ושם פרעות דמים. בתבערה גדולה פרצו כל אותן המהומות אחר מותו של קאזימר היאגיילוני, כשידעו, כי השליטים החדשים לבם רע על היהודים. הדבר התחיל בקראקא. בשנת 1494

* בפי הקראים: שופט.

פרצה שם דליקה, שהשחיתה חלק מן העיר ובכללו גם שכונת היהודים. בעת הדליקה החלה מהומה בשכונה; האשימו את היהודים בהצתת העיר ואסרו את ראשי הקהילה ואת רבה הנודע, יעקב פולאק. זמן רב נמשכו החקירות והמשא ומתן; לצד היהודים עמד פיליפ קאללימאך בּונאקורסי, נגדם נתעקש ועמד אחי המלך, הקארדינאל פרידֶריק. הקארדינאל ניצח; היהודים גורשו מקראקא. יאן־אולבראכט התיר להם להתישב בקוזמיר הסמוכה, מקום שנתקיימה, זה כמאה שנים, קהילה יהודית מיוחדת.

הידיעות על גירושם של היהודים מארצות שונות במערבה של אירופה הגיעו גם לליטא, שכמה יהודים עשירים עשו בה עושר רב. לחוכרים העשירים של המסים, מכרות־המלח ובתי־המטבע היו נכסים כפריים מרובים, טחנות, בתי־משרפות יי"ש, ובערים — הרבה בתים ומגרשים. האצילים והבויארים הליטאיים היו חייבים ליהודים חובות מרובים וביקשו ליפטר מן החובות ומבעליהם כאחד וגם חצר הארכידוכס היתה חייבת ליהודים סכומים גדולים שנלקחו עוד בימי קאזימר היאגיילוני. משפרצה המלחמה עם הטאטארים ומוסקוָא, גמל הרעיון לגרש את היהודים ולגזול את רכושם כמוצָא לכסף הדָרוש להעמדת הצבא. תכנית זו, דעת כולם היתה נוחה הימנה, ואלכסנדר, ברצותו לשוות לפקודתו מצע דתי, ציווה להודיע, כי כל היהודים שלא יתנצרו עד אפריל 1495 חייבים לעזוב את הארץ. בהלה וחרדה אחזו את היהודים; הם ניסו בתחינות ובדמים להפוך את לבו של הדוכס לטובה, אך לשוא. אנוסים היו אפוא לעזוב את הארץ ורק מעטים — גדולי העשירים — המירו את דתם. ביניהם האוּשֶייקים, משפחת הדוכסים שלאחר כך, וכן אברהם בן יוסף (יוֶזפוֹבִיטש), שהיה לאחר מכן שר־האוצר הליטאי.

המגורשים פנו, אם דרומה־מזרחה, לכַפָּא או לקוּשְטא, אם לפולין, מקום שהורשו לשהות משך שנה אחת. את נכסי המגורשים חילק אלכסנדר בין נאמניו וכן העניק מהם לבתי־יראה ולבתי־נזירים. לערים שהֶשמו הביא מתישבים מגרמניה ומשוֶידיה ונתן להם זכויות מאגדבורגיות.

בינתים מת יאן־אולבראכט, ואלכסנדר קיבל גם את כתר המלכות. בחרדה ציפו היהודים לגורלם; וביחוד רעדו יהודי ליטא שנמצאו לפי שעה בפולין. הסיעה הקלריקאלית ביקשה להשפיע על אלכסנדר, שינהג ביהודי פולין כדרך שנהג ביהודי ליטא. סטאניסלאב זאבורובסקי כתב אל השליט הצעיר: "אם אתה מבקש להיות אפוסטול של היהודים, שלוף את החרב מנדָנָה, למען יקבלו — ולו גם מאונס — את הדת הנוצרית". אולם אלכסנדר לא נאות לכך והניח ליהודי ליטא להישאר בפולין. כמה שנים לאחר מכן הרחיק לכת ואף התיר להם, בשנת 1503, לשוב לליטא וציווה להחזיר להם את הבתים שנלקחו מהם, בתי־הכנסיות ובתי־הקברות. קשה היה גורלם של השבים; היה צורך לפדות את הבתים בכסף מידי המתישבים הגרמנים או לוותר עליהם לחלוטין ולבנות בתים חדשים; היה צורך — בהתאם להתחייבות — להעמיד במשותף אלף רוכב לשעת מלחמה ולשלם מס בשם "פּוֹבְרוֹטְני". במשך הזמן נתחדשו הקשרים שניתקו מחמת הגירוש, זרזות היהודים גילתה מחיות חדשות, אולם השנים הטובות של שויון־זכויות גמור לא שבו עוד. המתישבים הגרמנים והשוֵידים מתחילים דוחקים על כל צעד ושעל את רגלי בני־תחרותם היהודים, אגודות בעלי־המלאכה והסוחרים, שנתארגנו בינתים, מפריעות ליהודים בעשייתם במסחר ובמלאכה, בערים קמות שכונות יהודיות נבדלות, החיים בליטא משתלשלים כבערי פולין והמערב הרחוק. גירוש יהודי ליטא ושיבתם משמשים עמוד־גבול בתולדותיהם ובהתפתחותם הכלכלית והתרבותית.

בימי אולבראכט ואלכסנדר חל גידול זכויותיהם של האצילים. בשנת 1493 מתכנס לראשונה בית־הצירים (הפארלאמנט), בשנת 1496 נותן אולבראכט את חוקת פֶּטֶרקוב, המאשרת את חוקת נֶישאווא ואוסרת על עירונים ויהודים רכישת מקרקעים מחוץ לעיר והחזקתם. בימיו של אלכסנדר מקבל מעמד האצילים את הזכות nihil novi (שום חדש), המבטיחה את עוצם חלקו בשלטון.

חוקת פֶּטֶרקוב מכילה גם סעיף על היהודים. הדברים אמורים באותו ענין ישן־נושן של רכישת מקרקעים והחזקתם. אלכסנדר חוזר על האמור משכבר בחוקת דוורט, דהיינו, שאסור ליהודים להלוות ממונם על מקרקעים ושטרות, למען לא ירכשו להם בדרך זו נכסים דלא ניידי.

בעת ההיא אסף הקאנצלר יאן לאסקי את חוקי פולין וכָנס לספרו גם את כתב־הקיום הראשי היהודי. אכן לא כדי לשוות לו תוקף כנָסו, אלא כדי "להגן מפני היהודים". לאסקי הביא את הנוסח שניתַן על־ידי קאזימר הגדול בשנת 1334

(טופס מוקדם לזה כבר לא היה בנמצא), אלא שהכניס בו שינויים, כדי להתאימו התאמה גמורה לחוקות פולין־קטן ודוורט. הסעיף 26 (הלואות על נכסים דלא ניידי) לשונו בנוסח לאסקי כדלקמן: "אם יהודי ילוה כסף על אחוזות או על שטרות של נכסים דלא ניידי ואותו האיש, אשר הדברים שלו, יוכיח זאת, הננו קובעים, כי יש לשלול מן היהודי גם את הכסף וגם את משכון השטרות". כשנשווה את נוסח לאסקי לנוסח־האב האוסטרי־צ'כי, נראה כי חל כאן שינוי לרעת היהודים. בדומה לכך שינה לאסקי גם בשני סעיפים אחרים. כתב־הקיום הראשי, בנוסח לאסקי, נכלל גם באוסף הרשמי של חוקי פולניה Volumina legum ועליו הושתתו, כל ימי קיומה של הממלכה הפולנית, זכויותיהם של יהודי פולין. אכן, היהודים לא נתנו דעתם ביותר על נוסח זה והגישו את הקיומים שלהם לאישור לכל מלכי פולין בנוסח קאזימר הגדול משנות 1364 ו־1367; בכך ביטלו את תקפו של נוסח לאסקי. זיגמונט הראשון כבר אישר, בשנת 1507, את הקיומים בנוסח הנ"ל.

ב. הקהילות הגדולות בימי־הבינים

(ערים ואנשים)

8. הקהילה היהודית וזכויותיה

ההתישבות היהודית בפולין דַרכה ממערב למזרח, בתחילה קמות אפוא קהילות בפולין־גדול, לאחר מכן בפולין־קטן, לבסוף ברוסיא־האדומה, פודוליה, וולין וליטא. במשך הזמן משתבש הסדר וישובים חדשים צצים זה בכה וזה בכה. הרי מהלך הדברים: תחילה קמות קהילות יהודיות בערי המלכות הגדולות; ברבות הימים כשנעשה צר בערים האלה, יוצאות כמה משפחות לעיירות או לישובים הקרובים ומייסדים שם קהילות־בנות, הנעשות, במרוצת השנים, בלתי־תלויות בקהילת־האם.

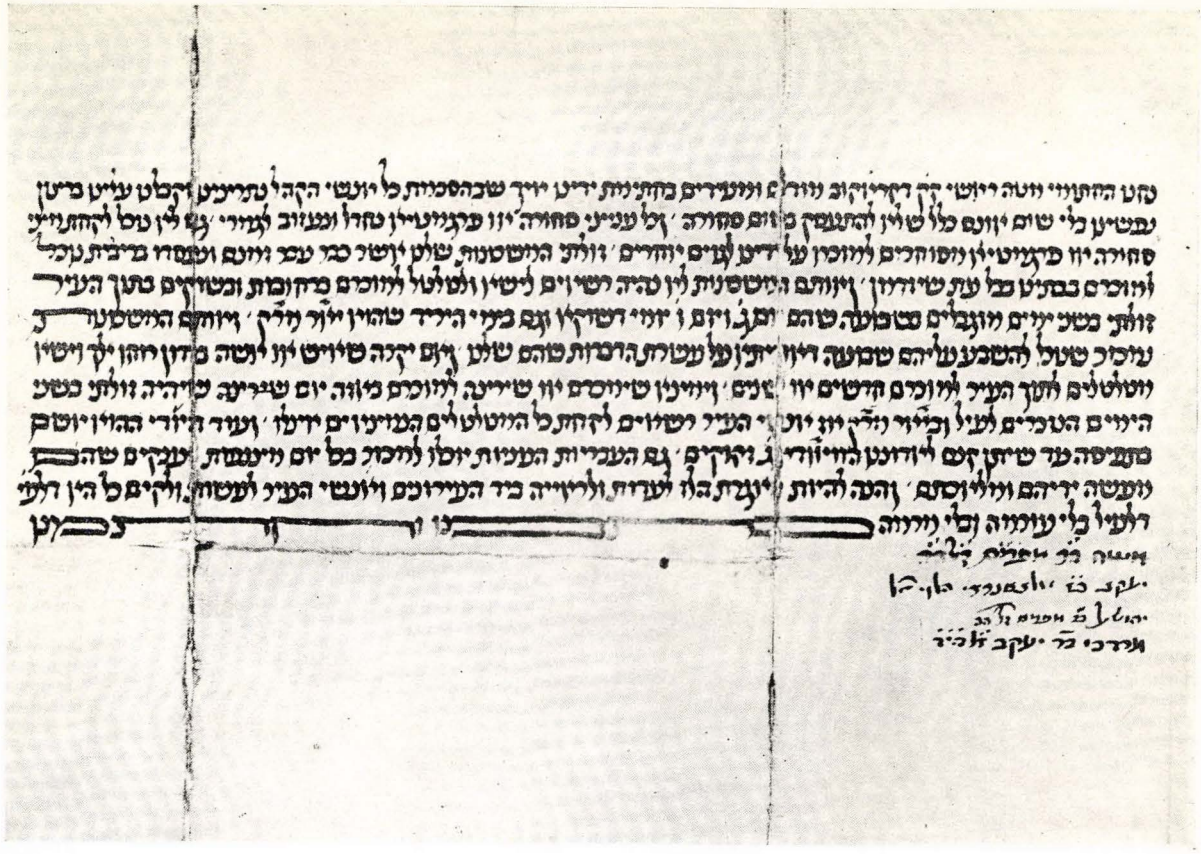
כל מקום שיהודים מצויים במדינה הרי הם כפופים, ברוח הקיומים הראשיים, לריבונותו של המלך או בא־כוחו הווייוודא. אולם במשך הזמן מתחילים האדונים הטריטוריאליים, כלומר בעלי הערים והכפרים שנתישבו בהם יהודים, לתבוע לעצמם את הזכות לשפוט את היהודים וליטול מהם נתינות. ענין זה קשור ומקושר במלחמת האצילים על יתרון השפעתם במדינה, המסתיימת בנצחונם. בשנת 1539 מסתלק המלך מִמרותו על היהודים היושבים בערים הפרטיות ומעבירה לאדונים הטריטוריאליים. מכאן ואילך מתחלקים היהודים מבחינת החוק ליהודי המלך וליהודי האצילים. בימי־הבינים טרם היתה חלוקה כזאת.

מספר הקהילות היהודיות בפולין תלוי ברדיפות שבמערב. במאה הי"ג ידועות לנו רק קהילות אחדות: פלוצק, קאליש, ואולי גם קראקא. במאה הי"ד אנו שומעים גם על קהילות בפוזנא, פְיֶזֶרן וקופאשֶב בפולין־גדול, בלבוב ובצוזמיר בפולין־קטן, בלודמיר ובלוצק בוולין, וכן בבריטק, טרוק והורודנא בליטא. אולם כבר במאה הט"ו, וביחוד במחציתה השניה, הולכות ומתייסדות קהילות חדשות ומכַסות, כעין רשת מַסמיכה, את פני הארץ. נוסף לקהילות הגדולות, אנו רואים בפולין־גדול: גְנֶזְן, שאמוטול, שְיֶראדז, לֶנְטשיץ, וקונין; בפולין־קטן: בּוֹכְניא, זאטור, קְרוֹסְנוֹ, סאנָק, פְּרושוֹביץ, טארנא, יאסלו; צצים גם ישובים, העתידים ברבות הימים להתחרות בהצלחה עם הקהילות עתיקות־היומין שבלבוב, קראקא ופוזנא. כוונתנו ללובלין, אשר בסוף המאה הט"ו עוד לא היה לה כמעט כל ערך.

גם במאזי קיימות למן המאה הי"ג קהילות יהודיות. הקדומה שבהן היא בפלוצק, אשר קיומה כבר בשנת 1237 מוכָח הוכחה תעודתית. במחצית השניה של המאה הי"ד, בימי שלטונו של הדוכס יאגוש השני, מתהוות הקהילות בטְשֶרְסְק, וישיגְרוד ובווארשא, אם־כי הידיעה הארכיונית הקדומה ביותר על־אודותיה היא משנת 1414.

על יהודי ווארשא מצויה בידנו רשומה ארכיונית משנת 1421, ועל הרחוב היהודי בעיר — משנת 1430. אותו רחוב היה בעיר העתיקה, במקום הבתים מס' 5 ו־7 ברחוב "וונְזקי דונאי". מכאן פנה הרחוב דרומה־מזרחה למקום הבית מס' 1 ברחוב ריצֶרְסקא, והבתים מס' 35—47 ברחוב פְיוֶנא עד לרחוב פְיֶקארסקא. בית־הכנסת נמצא במקום הבית מס' 7 ברחוב וונְזקי־דונאי, ובית־העלמין, ליד בית־הקברות הנוצרי, בפרשת רחוב יאן־הקדוש וככר זאמְקוֹבי.

לוח ג

התחיבות ראשי הקהל בקראקא שהיהודים לא יעסקו עוד בשום מיקח וממכר בעיר הנוצרית. 1485

לוח ד

קופה של צדקה בבית־הכנסת הגדול בקוזמיר

הקופה נתונה במסגרת שיש מימי הבארוק (המאה הי״ז). בתוך הכרכוב ראשי תיבות: מִבִּיא = מִתַּן בַּסֵּתֶר יַכְפֶּה אַף (משלי כ״א, י״ד).

למטה בתוך קרטוש (מגנית) הכתובת: כִּי בְצְדָקָה יִכּוֹן כִּסֵּא לִפְקִ, נוטריקון לשנת שצ״ח – 1638

היהודים גרים גם מחוץ לרחובם וגם יהודים מעיירות אחרות במאזי עושים עסקים בווארשא. אחד מהם, לאזאר (אליעזר), סוחר עשיר ומלוה בריבית, הוא יהודי מטֶשֶרסק. הוא מַלוה ממונו לפריצים המאזיים ואף לדוכס עצמו. בשנת 1432 הוא עובר לצוזמיר ומניח את עסקיו במאזי לבנו יאכני וליהודי וארשאי אחר, יעקב. מחוץ להלואות ממון עושה אליעזר מסחר בבקר ובעצים. גם יהודים וארשאים אחרים עושים כמוהו ומעלים בכך על עצמם את שנאת הסוחרים הנוצרים. אף כאן — כמו בקראקא — פורצות מהומות ופרעות, פרעות דמים פורצות ביחוד בשנת 1454.

בשנים שלאחר כך נשנו המהומות, עד שהדוכס גירש, בשנת 1483, את היהודים מווארשא, ואת בתיהם, בית־הכנסת ובית־העלמין, הועיד למטרות אחרות. מאז היתה לווארשא הזכות שלא לסבול יהודים (de non tolerandis Judaeis).

אכן מצויים בפולין חבלים וערים שאין בהם יהודים כל־עיקר. הערים משתדלות להסתייע במצב עובדתי זה, כדי למנוע גם לעתיד בעד יהודים מלהתישב במקום והן מקבלות מאת המלך את הזכות הקרויה de non tolerandis Judaeis. משעברה מאזי, בשנת 1527, לפולין, השתדלה העיר וארשא בדבר אישור הפריווילגיה שלה, בהוציאה רק יהודי אחד מן הכלל, משה המוכסן, שנשאר בעיר משפָּר. כן לא היו יהודים בחבלים שהיו שייכים לפנים למיסדר הטֶבְטוֹני. הזכות הזאת היתה דרך־משל לבִּידְגוֹש, שקיבלה אותה כבר בשנת 1309 מידי הַמַיְסְטֶר הגדול זיגפריד פוֹן פוֹיכטוואנְגֶן. אנו קוראים שָם:

Gott zu Lobe und Marien zu Ehren, deren Diener wir sind, setzen wir und wollen wir es ernstlich gehalten haben, dass kein Jude, kein Schwarzkünstler, kein Zauberer, ... in unseren Landen nicht verhalten, noch geduldet werden sollen

(לשבחו של אלוהים ולכבודה של מאריא, אשר אנחנו עבדיהם, הננו קובעים ורוצים לקיים בתמים, לבל ישהה בארצותינו ולא ייסבל בהן שום יהודי, מכשף, קוסם). משסופחו ארצות המיסדר לפולניה, השתקעו בבידגוש הרבה יהודים. מועצת העיר הסתמכה על הפריווילגיה הקדומה שלה וקיבלה רשות מאת המלך זיגמונט־אבגוסט לגרש את היהודים מן העיר ולא ליתן להם להבא להתישב בתוכה. כן לא נתישבו יהודים בדאנציק, טורן, ואֶלְבִּינג, ורק לירידים הגדולים נתקבצו ובאו לשם.

במשך הזמן נתישבו עדות קטנות של יהודים בעיירות הפרטיות שבסביבה, תמורת שלמונים גדולים לבעליהן, אולם עירית דאנציק סילקה אותם משם עד־מהרה, בהשגיחה, שהמסחר והמלאכה יישארו אך ורק בידי הסוחרים ובעלי־המלאכה המאורגנים. לאחר מכן נותנים ליהודים לבוא אך אל הירידים הגדולים; התישבות קבע אסורה עליהם.

מה שלא עלתה בידי היהודים לגבי דאנציק, עלתה בידם לעתים במקומות אחרים. משלא ניתן ליהודים להשתקע בתוך העיר עצמה, התישבו בקרבתה, על קרקע מלכותית או פרטית, והקימו שם קהילה, למורת־רוחה של העיריה. דוגמה לכך אנו מוצאים בלובלין, השומרת בקפדנות על זכותה de non tolerandis Judaeis ואף בראשית המאה הט״ז עדיין אינה מתירה לגור בגבולותיה אלא ליהודי אחד ויחיד, יוסקא, המוכסן והבנקאי היהודי ברוסיא (האדומה). שאר היהודים גרים מחוץ לעיר, במורדות המבצר המלכותי (פּוֹדזאמטשֶה), ורק בשעות היום הם באים העירה לסחור בה. אולם במשך הזמן עוברת הקהילה מפודזאמטשה לעיר עצמה, על־אף התנגדותם של העיריה וחברות בעלי־המלאכה והסוחרים. בדומה לכך התפתחו הרבה ישובים מאוחרים כגון דרוהוּבִיטש וסאמבּוֹר ברוסיא, ראדוֹם (קהילה יהודית בְּפְשִיטִיק) בפולין־קטן ועוד.

המתישבים היהודים הם בדרך כלל יסוד עירוני, הם משתקעים אפוא רובם ככולם בערים ומקימים כאן את קהילותיהם. קהילה יהודית מְאַוָה לה כרגיל למושב רחוב אחד ובו ברחוב היא בונה את בית־הכנסת שלה, בית־המדרש, בית־המרחץ ובית־הקהל, בדומה לבית־המועצה העירוני. בית־העלמין משלים את שורת המוסדות של הקהילה, אולם הוא נמצא כרגיל מחוץ לחומות העיר, לעתים אף בריחוק רב. היהודים מתישבים ברחוב אחד לא מחמת אונס, כי־אם על־פי המנהג של ימי־הבינים. אף מתישבים אחרים עושים כך, דרך־משל: אוקראינים, ארמנים, טאטארים (רחובות אוקראיניים, ארמניים, טאטאריים); גם בעלי אומנות אחת מתישבים כאחד ומקימים רחובות של סנדלרים, חייטים, בורסקאים ועוד.

ברחוב היהודי גרים לכתחילה גם נוצרים, כשם שאנו מוצאים גם יהודים בעלי בתים ומְגרשים בשאר רחובות העיר. עם ריבוי האוכלוסין מתהווה צפיפות בעיר ומַתחילה התעצמות על המקום. אז מסלקים את היהודים מן השכונות הנוצריות ודוחקים אותם לרחוב היהודי בלבד. תוקף חוקי להפרדה גמורה זו של היהודים נותנת הכנסיה. תקנות הסינודים דורשות שיגורו בשכונות מיוחדות, מופרדות משאר כל העיר בחומה, גדר או תעלה. אף ההיאבקות הכלכלית גורמת להתהוות

רחוב נבדל. היהודים הם יסוד מסחרי והם מתישבים אפוא במקום הנוח להם ביותר למסחרם. בערים של ימי־הבינים התקיים המסחר בשוק, כאן עמדו החנויות או ה"כיפות" של הסוחרים. כאן היה גם בית־המשקל העירוני. אשר כל סחורה דינה שתעבור דרכו. היהודים משתדלים אפוא להתישב בסמוך לשוק, דהיינו ששכונתם תהא מחוברת למרכז העיר. כך היה בקראקא, מקום שהרחוב היהודי (רחוב אַנְנָה הקדושה) הוביל משער הסנדלרים לשוק הראשי; כך היה בפוזנא (כעת רחוב היהודים) ובהרבה ערים אחרות. במקום שהיהודים אינם יכולים לתפוס רחוב הגובל עם השוק, הרי הם תופסים רחוב מקביל לו (לבוב, צוזמיר; מבין הערים המאוחרות: אַפְּטָא, חֶנְטְשִׁין וכו') או קרוב לו; על־ידי־כך עובר המסחר מן השוק העירוני לרחוב היהודי. כדי למנוע את הדבר הזה, משתדלות העיריות לַרַחק את היהודים מן הרחובות הסמוכים לשוק או לסגור את הרחוב היהודי (שער) ולנתקו ממרכז העיר.

אולם אף היהודים אינם יושבים בחיבוק ידים במאות השנים של ישיבתם בערים. במשך הזמן נעשה המקום ברחוב היהודי דָחוק להם ובתוקף המציאות הזאת חותרים הם להרחבת שטח מושבם. השאיפות המנוגדות של היהודים והעירונים נפגשות אפוא בחצי הדרך ועל רקע זה פורצות התנגשויות, לעתים נסערות מאוד ועקובות מדם.

בד־בבד עם ההיאבקות על הרחבת שטח המושב, נטושה כרגיל מערכה לא פחות עקשנית על זכות המסחר בעיר. העיריות יוצאות מן ההנחה המקובלת בימי־הבינים, שרק הסוחרים ובעלי־המלאכה המאוגדים זכאים לעסוק במסחר ובמלאכה ואילו כל השאר אסורה עליהם הפרנסה בעיר. רק הסוחרים ובעלי־המלאכה הנוצרים מאוגדים, ליהודי אין מקום באגודה ואין רוצים לתת לו מקום בעיר. אולם כיוון שהיהודי רוצה וצריך לחיות, הרי הוא עושה מסחר ומלאכה בעיר, על־אף האיסור של האדונים מחברות בעלי־המלאכה ומהמועצה. מכאן חיכוכים, תלאות, משפטים, פרעות ביהודים והחרמת סחורותיהם. מכאן גם הרצון הגובר והולך לטרוד את היהודי מן העיר. בתוך המלחמות על זכות הישיבה וזכות הפרנסה מתארעים דברי ימי היהודים בערי פולין, בכל מקום באותה חימה שפוכה, אך בתוצאות שונות. קראקא, לבוב ופוזנא הן דוגמאות אופיניות למאבק זה.

9. היהודים בקראקא

בשלוש ערים ראשיות של ארצות פולניות קמו קהילות ראשיות. קורות יהודי קראקא הן הקדומות ביותר, אם־כי אין מן הנמנע שקהילת קאליש או קהילת פוזנא קדומה כמותה; הרשומות ההיסטוריות של קהילות פולין־גדול מהעת ההיא לא נשתמרו עד ימינו.

כבר בשנת 1304 מזכירות התעודות רחוב יהודי בקראקא, הוא רחוב אַנְנָה הקדושה כעת. ברחוב זה היו ליהודים בית־כנסת, בית־מרחץ, בית־הקהל ובתי־מדרשות. אולם יהודים גרים גם מחוץ לרחובם, כשם שלנוצרים בתים משלהם גם ברחוב היהודי. כמעט עד סוף המאה הי"ד רוכשים היהודים בקראקא בתים ומגרשים עד שהם תופסים לא רק את הרחוב היהודי רובו ככולו, אלא יושבים בדֵי צפיפות גם ברחובות הסמוכים. בינתים הולכים אוכלוסי קראקא ומתרבים, המקום בעיר נעשה דחוק להם, והעירונים פונים נגד היהודים ואינם מרשים להם להוסיף ולקנות בתים ומגרשים. מיפנה זה ניתן להיקבע בשנת 1392, עם מכירתו של בית אחד. הקונה מתחייב בחוזה לחזור ולמכור את ביתו אך לקאתולי בעל זכות עירונות בקראקא. תנאי דומה כלול מכאן ואילך כמעט בכל חוזי המיקח והממכר של נכסים דלא ניידי.

המלך ולאדיסלאב־יאגֶיללו תקע טריז ברחוב היהודי בייסדו את האקאדמיה בקראקא (1400). הוא קבע את מקומה ליד הרחוב היהודי, בבית שנקנה לא מזמן מיהודים. עם התרחבותה של האַקאדמיה הוסיפו וקנו מיהודים בית אחר בית והדברים הגיעו במשך הזמן לידי כך, שלא נשארו ברחוב אלא בית־הכנסת ושאר מוסדות הקהל וכמה בתים פרטיים. שאר התושבים עברו לרחובות הסמוכים, בסביבת ככר שְׁטְשָׁפַאנְסְקי. לקביעת האקאדמיה ברחוב היהודי היה עוד צד של רעה, בכך נזדמנה לתלמידים כל־יום־תמיד שעת־כושר לתעלולים, לרגימת בתיהם של ישראל ולהַתּוּלים על מנהגם ותפילתם. וכענין הרחוב ענין המסחר והמלאכה. כבר בימי קאזימר הגדול מתאוננים העירונים, שהיהודים סוחרים בכל מיני סחורות, בסיטונות ולאחדים, שהם עומדים בגלוי ליד בית־המשקל העירוני וכו'. במאה הט"ו עָצם

המסחר היהודי, הרבה סוחרים חדשים שבאו מהמערב מנהלים עסקים בקנה־מידה גדול; סחורות הולכות למזרח ולמערב וכן מגיעות סחורות מבּרֶסלא ומדאנציק, מלבוב ואפילו מקושטא. העירונים רוחשים איבה לבני־תחרותם ורוצים ליפטר מהם בכל מחיר. מזמן לזמן פורצות מהומות בעיר. על יהודי קראקא עוברות שעות קשות, ביקורו של קאפִיסְטְראנוֹ דַיוֹ היה למלא את לבבם אימה ופחד. אך עֵזב קאפיסטראנו את עיר־הבירה ודליקה נוראה פרצה, וסכנת כלָיָה נשקפה ממנו כמעט לעיר כולה. "רבים האמינו בתום־לב — כותב דְלוּגוֹש — שהדליקה הגדולה כל־כך היתה עונש מן השמים על מתן הפריווילגיות ליהודים, לעלבונו של אלוהים. שכֵּן היו המחסנים היקרים ביותר של היהודים בביתו של תומאש, הבית אשר בו אחזה האש לראשונה". עשר שנים אחר השריפה היתה בקראקא התנפלות של הצלבנים, לאחר מכן דליקה חדשה ופרעות חדשות.

אולם כל הפורעניות האלה אינן מניחות את דעתה של האקאדמיה ודעתם של העירונים. שהרי אין בכך פתרון לשאלת הרחוב היהודי ושאלת המסחר; האקאדמיה והסוחרים, גם שניהם מבקשים ליפטר מן היהודים.

האקאדמיה היא הפותחת בדבר. ב־29 ביאנואר 1469 יושב, ב"פוליש" (בפרוזדור) של בית־הכנסת, כַּחוֹק, שופט־היהודים יאן־כאמְיֶץ מדוּבְּראנוביץ, יחד עם סגנו, סופר, וחמשת ראשי הקהל. בפני בית־משפט זה נעשה הסכם בין ראשי הקהל קראקא מצד אחד ובין הקאנוניקוֹס יאן דלוגוש מצד שני. בתוקף ההסכם הזה מַתרים היהודים לטובת האקאדמיה על כל בניניהם ומגרשיהם ברחוב היהודי, דהיינו שני בתי־כנסת, הקדש, בית־מרחץ, בית־הקהל, בית־העלמין וכדומה, ותמורת זאת מקבלים הם מגרש ברחוב שְפִּיגְלארסקא, ליד בית־הכנסת החדש שלהם. כל נכסי היהודים ברחוב נאמדו במאתים שוק גדו' וזה היה שויו של המגרש החדש שנרכש. החוזה נעשה כדין ובמהרה נטשו היהודים את בתי־כנסיותיהם, אשר דורות התפללו בהם, ואת בתי־העלמין שלהם, ויד קרה של בנָאי מיהרה וטיאטאה את שרידי הישוב היהודי הקדום על אדמת פולין והקימה במקומם בניני האקאדמיה. חלק מן הספריה היאגֶיֶלוֹנית נמצא כפי הנראה בתוך בית־הכנסת הישן; לפני יובל שנים עוד היו רואים על אַחַד הקירות כתובת עברית.

מעקירת היהודים לככר שטֶשֶפאנסקי נהנתה האקאדמיה בלבד, לסוחרים ולבעלי־המלאכה אחת היה מאיזה צד של השוק גרו מתחריהם היהודים. מהומות חדשות בעיר, מעשי־שוד חדשים בעת הדליקה בשנת 1477, שוב איומים בגירוש מן העיר ושוב ויתורים מצד היהודים. העקירה בשנת 1469 היתה מכאיבה עד מאוד; נטישת בתי־הכנסת ובתי־העלמין שברה לב יהודי לא אחד; אך לא נגעה בדרך בלתי־אמצעית לקיומם ולחייהם של יחידים. למען פת הלחם הניחו את הנפטרים ואת המקומות הקדושים. אולם בשנת 1495 עושים היהודים הסכם גרוע מזה; כדי שיוכלו להישאר בקראקא מַתרים הם על זכות המסחר והמלאכה.

בששה ביוני 1485 עומדים בפני המועצה כל ארבעת ראשי הקהל, בכללם הבנקאי העשיר משה פישל, ומתחייבים "ברצון נפשינו, בלי שום אונס כלל, שלא להתעסק בשום סחורה. וכל עניני סחורה או פרקמטיא נחדל ונעזוב לגמרי. גם לא נוכל לקחת מיני סחורות או פרקמטיא מסוחרים למכרו על ידינו לגויים אחרים"... כלומר היהודים אסרו על עצמם לא לסחור בשום סחורה, הן משֶל עצמם והן משֶל גויים בעמילות. מותר ליהודים למכור בבתיהם רק מַשכונות שבידם שעבר זמנם ואבדו בשֶל כך לבעליהם. מחוץ לבית אסור למכור אף את המשכונות, פרט לימי השוק והיריד, ואף זאת בתנאי שיוכלו להוכיח בשבועה, כי החפצים האלה אמנם ניתנו להם בעבוט. יהודים, איש או אשה, שייִמָצאו נושאים־ונותנים בסחורה אחרת או בימים אחרים, ייִפָּלאו ויֵשבו בתפיסה עד שישלמו קנס שלושה זיקוקים. לעניים הותר למכור צניפים וצוארונים מעשה ידיהם; שאר כל המסחרים והמלאכות אסורים על היהודים לעולם.

כתב הוויתור, שנכתב ונחתם עברית, שמור עד היום, במצב טוב ביותר, בארכיון העירוני בקראקא. זאת היא הקדומה בתעודות העבריות שיש לנו בפולין.

היהודים ויתרו "ברצון נפשם ובלי שום אונס" על זכות המסחר והמלאכה; קשה היתה ההחלטה, אך קשה מזו הביצוע. היהודי ביקש לחיות ויכול היה לחיות רק ממסחר ועל־כן הוסיף לסחור בסתר, על־אף ההסכם. דבר זה מרתיח את ההתחרות הנוצרית. העירונים של קראקא, בידם אמצעי חוקי, הוויתור־מרצון של היהודים, בידם כוח־הכפייה של החוק, הנובע מוויתור זה, והם משתמשים בכך: מחרימים סחורות של יהודים וחובשים אותם בבית־הסוהר. דבר זה גורם לאנדרלמוסיא ומהומות.

העיריה מצַוָה בשנת 1492 לתרגם את כתב־הוויתור לשפה הגרמנית ולהכריזו בחוצות העיר. היהודים מצבם הולך ונעשה קשה ללא נשוא, עד שנתרגשה בשנת 1494 הפורענות.

היה הדבר בחודש יוני אותה שנה. זה עתה בא לקראקא שליח הסולטאן עם שיירה נהדרה בת מאתים גמל. הגמלים עמדו לפני בית־המועצה, לתמהונו של האספסוף. והנה נפלה דליקה ובן רגע הקיפה את מרבית העיר. ההמון התנפל על בתי היהודים וחנויותיהם והתחיל בוזז אותם. היהודים עמדו על נפשם ככל שיָכלו ורבים מהם נספו בכך. כמו תמיד טָפלו על היהודים חשד בהצתת העיר, אסרו את ראשי הקהל ואת הרב ופָתחו במשפט. היהודים ערערו בחצר המלך, מקום שהיתה להם "דריסת־רגל", באמצעות "הספָקים" העשירים. עמד לימינם גם קאללימאך ועד־מהרה שוחררו האסורים. אולם העירונים, הנתמכים על־ידי הקלירוס, לא אמרו נואש ומשלחת של סוחרים ובראשה יאן טוז'ון הולכת אל המלך, מעמידה אותו על הנזק שגורמים היהודים ומבקשת לסלקם מן העיר. המלך אולבראכט אינו מתרצה לכך, אך טוז'ון חוזר ובא אליו ומביא לו מכתב מאת הקארדינאל פריֶדריק, אחיו של המלך. במכתב זה קובל פרידריק, שאין המלך משגיח במתרחש סמוך לו ואינו שומע אלא לעצותיו של קאללימאך. "הדברים הגיעו לידי כך — הוא כותב במכתבו — שהשופטים ממאנים להוסיף ולנהל את המשפט ולחתוך את הדין, אף־על־פי שכבר איבדו בחקירה כשני חדשים ועמל לא מעט. וכלום יאה שהשתדלותו ועמידתו של בן־חוץ־לארץ אחד למען היהודים תהא שקולה בפני הוד מלכותך, כנגד אמונתם וחזקתם של אנשים כה רבים, כנגד מעלתי אני? וכי אין צריכין לשמש לנו אזהרה כל אותן הפורעניות שבאו עלינו מן השמים: שריפת הדמים בקראקא, שטפונות, שלא היו כמותם בימינו, דֶבֶר, שְבִי אלפים רבים, חבלים שהושמו שממה, אויב בשער... באמת ירא אני פן תתקיים נבואתו של קאפיסטראנו, אשר השמיע לפני שנים בקראקא!..." יאן־אולבראכט נתבהל מהמת איומיו של האח הקארדינאל וגירש את היהודים מקראקא (1495). היהודים נטשו את בתי־כנסיותיהם החדשים שבככר שטֶשֶפאנסקי ושאר מוסדות הקהל ועברו לקוזמיר הסמוכה. מבית־הקברות היהודי שמעבר לשער הסנדלרים (עכשיו שדרות וראשית הרחוב הכרמליי) לא נשתיירה מאז ועד היום אף אבן אחת.

קוזמיר, כעת פרבר של קראקא, היתה לשעבר עיר בפני עצמה, שנוסדה על־ידי קאזימר הגדול. כבר בשלהי המאה הי"ד גרים שם יהודים ולהם בית־כנסת משלהם. על קדמותו של בית־הכנסת מעידה כתובת על־גבי קופה־של־צדקה הנמצאת בתוכו והיא משנת 1407*.

בית־הכנסת בקוזמיר הוא הקדום בכל בתי־הכנסיות הקיימים בפולין. הוא בנוי לפי דוגמת בתי־הכנסת שבוורמייזא ופראג; בסגנון גותי. על פני מַסַד רומאני גס מתנשאת כיפה גותית גבוהה וקלה, נשענת על שני עמודים. בשל העמודים האלה הרי הוא דו־עזרתי. בתוך, בין העמודים, מתנשאת הבימה. הבימה מוקפת מכל צד סורג־ברזל יפה, ומראיה ככלוב גדול. שתי מדרגות לבימה. לבית־הכנסת מבחוץ אתיק בסגנון הרנסאנס הקראקאי, המשָווה לו מראה מבצר. עוד בית־כנסת דו־עזרתי, אך חדש יותר וגדול יותר, נמצא על אדמת פולין רק בעיר חלמא.

לכאן, לקוזמיר, עברה עדת קראקא רבת האוכלוסין והעשירות; אין פלא שמיד נעשה צר בעיר ובבית־הכנסת, ומה־גם שבעת ההיא גורשו היהודים מכמה וכמה ערים צ'כיות והרבה מהגרים חדשים באו לפולין.

כבר בשנה הראשונה פורצת בקהילת קוזמיר מריבה בין התושבים הישנים לבין החדשים, המתגלה כלפי חוץ כמחלוקת בין יהודי פולין לבין יהודי בֶּיהם. מחלוקת זו מסתיימת בפסק־דין של המלך זיגמוּנט הראשון בשנת 1519 ובהכרת זכויות מסוימות ומוגדרות־מראש לכל אחד מהצדדים היריבים. ממושכות יותר שתי מריבות אחרות: המחלוקת שבין היהודים לבין עיריית קוזמיר על הרחבת השכונה היהודית, והמחלוקת שבינם לבין עירית קראקא על זכות המסחר והמלאכה בעיר. שתי המערכות נטושות זו קֶבל זו שלוש מאות שנה והן עיקר תכנן של תולדות היהודים בקראקא ובקוזמיר.

על רקע תולדות ישראל בקראקא מתפתחות ועולות כמה משפחות עשירות ומהן מתנשאות בראש הקהילה והעיר משפחת פ י ש ל. בני המשפחה באו לקראקא מן המערב באמצע המאה הט"ו ותפסו מיד, על־ידי שידוכים ועשירות, את המקום הראשון. אף אפרים פישל עושה עסקים נרחבים מאוד, אך עיקר גדולתה של המשפחה הוא מעשה ידי בנו, מ ש ה. משה

* לאחר מכן חזר בו המחבר, בעקבות בקורת של מ. נרקיס, וקבע, כי הקופה מאוחרת, כניכר מסגנונה הבארוקי. המערכת

פישל הוא בעל בתים רבים בקראקא, מנהל סְחַר סחורות נרחב, אך עיקר עיסוקו: חכירת מכסים וכן מסים אחרים, ביחוד בפולין־גדול. וכך הוא משמש, בשנת 1499, גובה מסיהם של ישראל בכל קהילות פולין־גדול והוא מחמיר לגבי בני־דתו, עד שהללו מתאוננים עליו לפני הקארדינאל פרידריק. בשנת 1503 הוא חוכר מסים כלליים באותה ארץ, ונוסף לכך את מכס סוכאטְשֶׁב ומשלם בעד כל זאת לאוצר המלך תשלום שנתי בשיעור 2500 אדומים, שתי אבנים זעפרן ועשר אבנים פלפל. נוסף לעסקיו הפרטיים, הוא מוצא זמן וסבלנות להתעסק גם בצרכי קהילתו. הוא יושב בקהל וחותם, בשנת 1485, יחד עם חבריו, על כתב־הוויתור הנודע על זכות המסחר והמלאכה, ובשנת 1494 הוא נחבש, יחד עם אחיו וחתנו ושאר מנהיגי הקהל, בבית־הסוהר.

אשתו של משה, שמה רחל או ר א ש ק א, היא אשה זריזה ובעלת־השפעה שלא כרגיל. היא "סַפֶּקת" של חצר המלכה־האם אֶלֶנְ׳בֶּיטָה ומכאן הֵיכרותה עם בני־המלכים. המלך קאזימר היאגֶיֶללוני עצמו לווה ממנה בשעות הצורך, וכך עושים גם בניו יאן־אולְבְּראכט ואלכסנדר. לא ייפלא אפוא, שלאחר גירוש היהודים מקראקא, קיבלה היא לבדה רשות לגור בעיר, "למען תוכל להיענות לכל קריאה לשירות החצר".

היהודים העשירים היו מבקשים להעמיד לבניהם כסאות־רבנות בקהילות הגדולות, או להשיא את בנותיהם לרבנים וחכמים. בנם של משה וראשקא, אפרים או פְּראנטְשֶׁק, לא עסק בתורה אלא היה בנקאי וחוכר הכנסות ציבוריות, אך בנותיהם נשואות לחכמים נודעים־לשם. האחת נישאה לרבה של קראקא, המקובל הידוע ר׳ א ש ר ל ע מ ל, ואילו השניה היתה לאשתו של ראש הישיבה הנודע, אבי שיטת "החילוקים" בלימוד התלמוד בפולין, ר׳ י ע ק ב פ ו ל א ק.

ר׳ יעקב פולאק מוצאו מבַּיְאָרן, מקום שלמד תורה מפי חכמים מפורסמים ובפרט מפי ר׳ יעקב מרגליות מֶרֶנְסְבּוּרג. אחרי כן עשה איזה זמן בפראג ולבסוף עבר לקראקא. כאן אנו רואים אותו כבר בשנת 1494 וכאן הוא נחבָּש, עם יהודים אחרים, בבית־הסוהר. לאחר שקהילת קראקא עברה לקוזמיר, הוא יושב כאן ומרביץ תורה ומעמיד תלמידים הרבה. גדולי החכמים בפולין מבית־מדרשו יצאו, בכללם גם מי שהיה אחר כך רב בלובלין, ר׳ שלום־שכנא.

ר׳ יעקב פולאק הוא החכם היהודי הראשון בפולין, ששמו היה לנחלת ההיסטוריה. הוא גם הרב הראשון שנתמנה על־ידי השלטון. בשנת 1503 מינה אותו המלך אלכסנדר לרב של פולין־קטן ונתן לו הרבה זכויות ופריווילגיות.

גירוש היהודים מקראקא גרם, בדומה לגירוש היהודים מליטא ומספרד, למעשי־שמד מרובים. אף כאן התנצרו יהודים עשירים, שלא רצו להיפרד מארמונותיהם ומגַניהם. הנה־כי־כן התנצר אחד מאֶחיו של משה, סְטֶפאן. האם המטבילה היתה אֶלֶנְ׳בֶּיטה, אלמנת קאזימר היאגֶיֶללוני, שהשפיעה עליו חסדים כל ימי חייה. אחר התנצרותו מרחיב סטפאן את עסקיו, חוכר חדרי־מכס מרובים יותר, מכרות־מלח וכדומה, ומגדיל מהר את רכושו. אל בני־דתו מלשעבר הוא מתייחס באיבה. כשפרצה בגרמניה המחלוקת בין ההומאניסט יוהאן רוֹיכְלין ובין הדומיניקאנים של מַגֶנְצָא, הצטרף סטפאן אל המומר הגרמני פֶפֶרְקוֹרן, כדי לְהָצר לישראל ולהביא לשריפת התלמוד. מחלוקת זו, שהסעירה אז כמעט את כל אירופה, היא אֶפִּיסוֹד במלחמה על חירות המצפון והמדע, שהתחילה כבר בשנים הראשונות של המאה הט״ז, — דמדומי השחרית של הזמן החדש.

10. היהודים בלבוב

בשנת 1340 נספחה לבוב ורוסיא־האדומה כולה לפולין; עד אותה שנה היתה מקום־מושבם של דוכסים רוסיים. לבוב הרוסית לא היתה במקומה של עכשיו, כי־אם בפרבר רחוק, לאורך רחוב ז׳וֹלְקִיבְסְקי, למן שער־המכס העירוני עד לשוק הישן, בקרבת המצודה הגבוהה. בתחתית המצודה (מעל לשוק הישן) התנוסס מבצר הדוכס, ולרגליו, בשוק הישן, היה בית־יראה קטן על שם יאן הקדוש, אולי הקדום בבתי־היראה הלאטיניים ברוסיא. לא רחוק מן המבצר והשוק, בין רחוב ז׳ולקיבסקי ונהר פֶּלְטְוִיָא (ככר התבואה), גרו היהודים וכאן היה להם בית־כנסת, שעלה באש אך בשנת 1624. בצד הקהילה היהודית נמצאה, ברחוב הקראי (החוצה את רחוב ז׳ולקיבסקי, אחרי תחנת־הרכבת פּוֹדְוַאמְטְשֶׁה), קהילה יהודית שניה, הקהילה ה ק ר א י ת. על שתי הקהילות איננו יודעים אלא שהתקימו ושנתנו למלך נתינות בשוה־כסף ובאנגריה (שפיכת סוללות וכו׳). לשתי הקהילות היה בית־עלמין משותף, שנשתמר עד היום; סוגרים עליו הרחובות ראפופורט, מייזלש, קלֶפאר ושְׁפִּיטאלנא. הרי זה הקדום בבתי־העלמין היהודיים המצויים כיום בארצות פולין.

באמצע המאה הי״ד — כבר בימי מלכותו של קאזימר הגדול — פקדה את העיר דליקה גדולה, שהחריבה אותה במידה כזאת עד שהתושבים נתנו דעתם לעזוב את העיר לחלוטין ולתור להם מקומות־מושב חדשים. המלך ציווה אז לִבְרֹא יער שבקרבת העיר, בעמק הנהר פֶּלְטְוִיָא, וכאן ייסד את לבוב החדשה. גם כאן, כמו בשאר הערים, המתישבים הגרמנים הם שכלכלו את עניני העיר, הקיפוה חומה והשתררו עליה. בשנת 1356 קיבלו הלבובאים החדשים הללו זכויות מאגדבורגיות, שערבו לשלטונם בעיר והקנו את הזכות לשאת משרות עירוניות להם בלבד. בעניני דין ומשפט הם כפופים ל״סקאביני״ ובראשם ה״וויט״ או האדווקאטוס. אכן באותה לבוב החדשה מצויים גם לאומים אחרים דהיינו: ארמנים, אוקראינים, יהודים, וטאטארים־מוסלמיים ולהם מניח המלך בעניני דין את הברירה, להידון לפני הסקאביני והאדווקאטוס, או להידון לפני ראשיהם הם בנשיאותו של האדווקאטוס. היה זה אפוא צירוף של אבטונומיה וחוק מאגדבורגי, וממנו צמח ועלה בית־הדין הארמני. חוק זה כוחו היה יפה לגבי היהודים רק שנים אחדות, כי בשנת 1367 כבר נתן קאזימר הגדול ליהודי קראקא, צוזמיר ו ל ב ו ב כתב־קיום כללי ובכך פְּטָרָם לתמיד מריבונותם של העירונים. מאותה שעה יש ליהודי לבוב אותן הזכויות עצמן שלשאר כל היהודים בפולין ובמערב אירופה.

עם תקומתה של לבוב החדשה לא נמחתה גם לבוב הישנה, אלא נעשתה פרבר נרחב, רב־אוכלוסין ומסחרי מאוד. כאן מחוץ לעיר נשארה גם הקהילה היהודית הישנה ואחותה הקראית, וכך נתקיימו בלבוב, בסוף המאה הי״ד, שלוש קהילות: ״הקהילה הקדושה שמחוץ לעיר״ היא הקהילה הישנה שבפרבר הקראקאי, הקהילה הצעירה בתוך העיר, והקהילה הקראית. ספרי־החשבונות הקדומים ביותר, משנת 1383, כבר מזכירים רחוב יהודי בעיר. רחוב זה היה חלק מרחוב הפחחים דהאידנא, למן הרחוב הרוסי עד לככר החלפנים, וקטע מרחוב בּוֹאִימוּב, למן רחוב החלפנים עד לבית־הנשק הישן. באותו מקום, אשר בו מתנוסס עתה בית־הכנסת העירוני הגדול (בואימוב 57), עמד בית־הכנסת העתיק ביותר של יהודי לבוב בתוך העיר; הוא פּוֹרַק אך בשנת 1797.

הקהילה הקראית נשארה בפרבר ובשנת 1475 באה לידי הסכם עם הקהילה הרבנית שמחוץ לעיר על חלוקת נתינותיהן המשותפות למלך ולמבצר. בראשית המאה הט״ז נטשה קהילה זו את בית־הכנסת שלה ואת רחובה ויצאה כנראה להֶלִיץ, שכֵּן באותו זמן רואים אנו בהליץ קהילה קראית חדשה ומאוכלסת למדי.

לבוב היתה בימי־הבינים מרכז מסחרי חשוב, הואיל וכאן נתחברו הדרכים ממזרח וממערב, לכאן הובאו סחורות מקושטא ומן המושבות של גֶינוּאַ: כַּפָּא (פֵּיאודוסיה), קִילְיָא, עִיר־לבן (ביאלוגרוד, אַקֶרְמאן) וכן מברסלא ומדאנציק. מזרח ומערב תקעו כפם זה לזה בשוק של לבוב, לא ייפלא אפוא שהעירונים בלבוב עלו עד־מהרה לתקיפות ועשירות. המסחר עם המזרח היה לכתחילה בידי הארמנים, שהיו עדה גדולה ועשירה בעיר, ועמהם מתחרים היהודים. והיהודים מצליחים להתחרות עמהם, בפרט שהתורכים כובשים את קושטא ועולים על מושבות הים השחור. הסוחרים הנוצרים לא יְמַלְּאֵם עוד לבם לצאת לארצות האִסלאם ורק היהודים מקיימים ומגבירים את קשריהם עם המזרח. במחצית השניה של המאה הט״ו עוברים יהודים רבים מכפא ומקושטא ללבוב וכאן הם פותחים סוכנויות לאימפורט ולאכספורט של סחורות חוץ. ליד הסוכנויות המזרחיות האלה מצליחים יהודים מקומיים לעשות בזמן קצר עושר רב ולקשור קשרים בלתי־אמצעיים עם בתי־המסחר ובתי־החרושת הגדולים בנירנברג, ברסלא, דאנציק וכדומה. סיפוח ארצות המיסדר הטבטוני לפולניה והאכספורט המוגבר של תבואה, בדרך הַוִיסְל, לדאנציק אף הוא נותן פת ורווחה ליהודים רבים.

העירונים בלבוב חוששים לגידול זה של המסחר היהודי, רואים בו את מפלתם המהירה שלהם ומשתדלים בכל האמצעים למנוע את ההתפתחות הזאת. ההסכם בקראקא משנת 1485 היה אות וסימן להתפרצות המלחמה בלבוב. כבר בשנת 1488 אוסר בן־המלך יאן־אוֹלְבְּרַאכְט על יהודי לבוב כל מסחר שהוא, פרט לממכר מַשכונות. פקודה זו עלולה היתה לשים קץ למסחרם של היהודים, אך השפעתם גדולה היתה משירפו ידיהם. הם התיצבו אפוא למערכה וכבר בשנת 1493 מוציא יאן־אולבראכט interim (פקודה לפי־שעה, עד שיבוא ללבוב), שבו הגביל את מסחר היהודים וצמצם אותו בשני דברים בלבד, דהיינו אריגים ושׂוָרים. אכן אריגים מותר להם למכור בירידים שבלבוב רק בסיטונות, ושׂוָרים — רק אלף לשנה. העירונים מעונינים היו ליטול לעצמם את המסחר הקמעונאי המכניס ולהניח להם ליהודים את יבוא הסחורות מן המזרח, הקשה והמסוכן. אולם היהודים אינם מרוצים ממסחר מוגבל זה ומשיגים (1503), בהשפעתם הגדולה בחצר המלך אלכסנדר,

את חופש המסחר בכל הענפים, וכל אותן ההנחות במכסים אשר לשאר כל תושבי לבוב. דבר המובן מאליו, שתושבי לבוב לא אמרו נואש ובראשית המאה הט״ז מַתחילה בעיר היאבקות בין היהודים ובין העירונים על זכות המסחר, הנמשכת בלא הפסק שלוש מאות שנה.

על רקע התעצמות זו על זכויות המסחר, עולה, בסוף המאה הט״ו, דמותו של הסוחר היהודי הגדול יוֹסֶקא. יוסקא (יוסף) הוא בנו של שכנא, המוכסן העשיר מלבוב, שותפו או קרובו של וולֶטשקו הידוע לנו. משפחה זו מוצאה מהֶרוּבֶּיישוֹב, אולם כבר במחצית הראשונה של המאה הט״ו היא משתקעת בלבוב ובשֶל רכושה וקשריה בחצר המלך היא עולה מיד לגדולה. כבר בשנות 1484—1487 חוכר יוסקא את המכסים בְּהֶרוּבֶּיישוֹב, לובלין וּבֶלְז, כמה שנים לאחר מכן אנו מוצאים אותו בחדר־המכס בלוּבאטשוֹב; בראשית המאה הט״ז הוא חוכר את המכס בלבוב ובחֶלמא. מדמי החכירה מנכה יוסקא את חובות חצר המלך ואת היתרה הוא משלם במישרין, על־פי הוראות המלך, לארכיהגמון הלבוֶבאי ולשאר שררות חילוניים וכנסיתיים. בשל כך נעשה יוסקא מגדולי הפינאנסיסטים בעלי־ההשפעה ברוסיא ובוולין.

אולם עשירותו של יוסקא והשפעתו העלו עליו את איבת העירונים בלבוב ובלובלין, ולא ייפלא, שהצלבנים, אשר התקינו עצמם לעלות על תורכיה (1504), בזזו את נכסיו ובתיו בערים. יוסקא ידע אמנם למהר ולהוציא שכר כנגד ההפסד, אך לא יכול להוסיף ולחכור מכסים מרובים ברוסיא, הואיל והכמרים קמו עליו וגם האצילים נקטו עמדה עויינת כלפי המוכסנים היהודים.

בשנת 1505 הותקן חוק בראדום, שאסור ליהודים להוסיף ולחכור הכנסות ציבוריות. גזירה זו—החוזרת ונשנית בתקנות הסיימים והסיימיקים במשך כל המאה הט״ז והי״ז—היו לה לשעה התוצאות הרצויות. יוסקא מניח את החכירות המכניסות ועובר ללובלין, מקום שהוא יושב—היהודי האחד והיחידי—בתוך העיר, בביתו שלו; שאר כל היהודים גרו בפוֹזאמטשה, מחוץ לחומותיה של לובלין.

בלובלין עושה יוסקא עסקי הלואות גדולים וכאן הוא נפטר לעולמו בשנת 1507, בהוריש לאשתו רכוש וחובה לחנך כמה ילדים קטנים. בדומה לאלמנתו של משה פישל, יודעת גם גוֹלְדָה, אשתו של יוסקא, לקשור קשרים בחצר המלך זיגמונט הראשון ועל־אף התנגדותה של עיריית לובלין נשארה בעיר. נשאר על־ידה גם בנה־בכורה פסח, שקיבל מאביו את עסקיו הנרחבים. אך לא בו נתברכה המשפחה, כי־אם באחיו הצעיר שלום־שכנא. צעיר בעל כשרונות נעלים היה ולא ייפלא רצון־נפשה של האם, שיהא הוא לפחות רב באחת הקהילות הגדולות.

שלום־שכנא גוֹלֶה לקראקא, לישיבת ר׳ יעקב פולאק, ועד־מהרה הוא קונה לו שֵם של גדול בתורה. אחר שובו ללובלין, הוא משמש כאן רב, ובשנת 1541 ממנה אותו המלך זיגמונט הראשון לרב ראשי של פולין־קטן, יחד עם ד״ר משה פישל (בנו של פראנטשֶק). ר׳ שלום־שכנא נפטר בלובלין בשנת 1559 והוא טמון שם בבית־העלמין הישן.

11. מסחר ומלאכה

גם בפוזנא ובערים אחרות השתלשלו הדברים כמו בקראקא ובלבוב. כל מקום ומקום מֵצֵר והולך, הן בשטח והן במחיה, והיהודים אנוסים לדַחק עצמם ברחוב אחד או שנים, עד כמה שאין העירונים מצליחים לטָרדם לחלוטין. כבר בסוף המאה הט״ו ובתחילת המאה הט״ז רואים אנו כמעט בכל ערי המדינה רחובות או שכונות מיוחדים ליהודים, הקרויים במערב ג י ט א ו ת. בסוף המאה הט״ו מתחילה גם הגבלת המסחר היהודי, אשר לפנים יכול היה להתפתח דרך חירות. הסכם קראקא משנת 1485 היה אות וסימן ללבוב ולפוזנא. במשך הזמן מתחברות הערים הראשיות ומתיצבות יחד למערכה במסחר היהודי העצום. התחברות זו חלה בשנת 1521.

במשך כל ימי־הבינים עדיין אין המסחר היהודי מוגבל. סעיפים בודדים של כתב־הקיום הראשי עֵרבים לחופש זה, והמחסור בסוחרים נוצרים והכשרון המסחרי הנָטוּע ביהודים מדורות מוסיפים להם חייל וכוח לעבודה זו.

מלכי פולין לא ניהלו מדיניות מסחרית תכליתית. כל פקודותיהם היו תמיד תוצאה של בקשות העירונים, ומעולם לא היתה להם מטרה ברורה ומפורשת—אם הוצאו לעתים פה ושם פקודות מכווָנות נגד היהודים או האצילים, לא היו מקפידים ביותר על קיומן.

בימי־הבינים היו המרכזים העיקריים לסַחַר המזרח: לבוב, לוצק ולודמיר. כאן אנו פוגשים סוחרים יהודים מובהקים, דרך כאן עוברת סחורה משליזיה למזרח הרחוק וחוזרת סחורה מזרחית: משי, תַבְלין ונשק. קרוב לאמצע המאה הט״ו כבר אנו רואים כאן יהודים מכפא, מוֶנֶיציָה ואפילו מקושטא, ואין מחסור בידיעות גם על סוחרים יהודים מקיֶב. ככל שחצי־הסהר מוסיף לנוע מזרחה, כן מסתכנת והולכת התחבורה הימית בין המושבות של גֶינוּא, הזרועות על גדות הים השחור, לבין אֵמן וערי־מסחר אחרות באיטליה. והנה במקום הדרך הימית צפה ועולה הדרך היבשתית, המובילה דרך לבוב, ובזו הדרך מעבירים את סחורותיהם בעיקר הארמנים והיהודים.

הארמנים היו נוצרים ומשנפלה קושטא (1453) לא מלָאָם לבם בתחילה לערוך מסעות אל המדינה התורכית. דבר זה גרם להאדרת המסחר היהודי, אך גם להגברת השנאה אל היהודים. כאן אחת הסיבות למלחמתם של עירוני לבוב ביהודים שבעיר.

הסחורה שהובאה ממזרח, מכרוּהָ היהודים בשוק של לבוב או של לוצק לעירונים המקומיים או מסרוּהָ לסוחרים יהודים מן המערב, תמורת סחורות ניֶרנברגיות ושליזיות. יהודי ליטא סוחרים משכבר עם דאנציק, ואף יהודי רוסיא עושים כן, תחילה בקנה־מידה קטן. תושבי דאנציק רואים מסחר זה של היהודים בעין רעה ומשתדלים בכל האמצעים להגבילו. חוששים הם בעיקר שמא יתישבו היהודים ישיבת קבע בארצות הפרוסיות, ויקימו תחרות מסוכנת למסחר המקומי. ואמנם למן הרגע, שארצות המיסדר הטבטוני עברו לרשותה של פולין מתחילה שם התישבות יהודית. בעת ההיא שטות ספינות וסירות על פני הוַיסֶל ומובילות לדאנציק תבואה, אשלג ועצים; בעלי המטענים הללו, הסוכנים והמתֻוכים בין היצרן לבין הקונה במקום, יהודים הם על פי רוב. מכאן איבת העירונים בדאנציק, אֶלְבִּינג וטורֶן ליהודים, ומכאן ההשתדלות הבלתי־פוסקת לסלק את הסוחר היהודי. וערי פרוסיה אמנם הצליחו, בהשתדלותן המשותפת, למנוע התישבות יהודית בקרבן; פרט לישובים קטנים בעיבורה של דאנציק, לא קמו שום קהילות יהודיות בפרוסיה המלכותית; ארץ זו שמרה, עד סוף ימיה של הממלכה הפולנית, על הפריווילגיה de non tolerandis Judaeis. אף־על־פי־כן נשאר המסחר היהודי שלם, אלא שהיה בעיקר סַחַר ירידים; משנגמר היריד הוצרך היהודי לארוז את סחורתו ולשוב למקום שממנו בא.

המלאכה היתה משכָּבר קשורה בענפי־מסחר מסוימים וכן להיפך, בעל־המלאכה עצמו היה מוכר את מעשה ידיו. היהודים בפולין עסקו מימים קדומים בכמה ענפי־מלאכה, ומלאכות אחדות (קצבים, אופים, יֵינָנים, חייטים), היה צורך בעשייתן בידי ישראל מטעמים דתיים. היתה אפוא מלאכה יהודית, אלא שחברות בעלי־המלאכה והעיריות לא הכירו בה. לפי החוק של ימי־הבינים רשאי לעסוק במלאכה רק מי שנמנה עם חברת בעלי־המלאכה, היה חניך, פועל, עשה שנות נדודים ולבסוף נשא לו אשה והשתקע בתורת בעל־מלאכה בעיר. כל זאת היה מן הנמנע לגבי היהודים; חברת בעלי־המלאכה לא קיבלו אותם לחברים, בשֶל דתם, ודרך אחרת לקבל היתר מלאכה לא נודעה בימים ההם. בעל־המלאכה היהודי היה אפוא, לפי מושגי החוק העירוני, ״פארטאטש״ ו״פושֶר״*. ובעלי־המלאכה ופועליהם היו מַמחים בידו. אולם מעשה המלאכה כמעשה המסחר. היהודי עסק במלאכה, ודבר זה גרם למריבות ולתגרות, שהיו לעתים חמורות מאוד, עד כדי שפיכות דמים. בצד ההיאבקות על המסחר נטושה היאבקות על המלאכה והמלחמה הכפולה הזאת היא עיקר תכנן של תולדות הכלכלה היהודית בפולין במאות הט״ז—הי״ח.

יהודי פולין שלחו ידם, במוצאי ימי־הבינים, במסחר ובמלאכה, היו בנקאים גדולים וחוכרי מכסים, מכרות ובתי־מטבע, השתדלו להרחיב את שכונותיהם, לקבל אישור לזכויות המסחריות ולקיומים של קהילותיהם, בקיצור, השתדלו ליצור בסיס איתן לישיבתם בארץ. השתדלות זו לא היתה קלה, היהודים הוצרכו להתגבר על מכשול לא אחד ולהסיר אבן־נגף לא אחת עד שיכלו להגות את החיים למסלול מתוקן. מלחמה זו בלעה כל כוחם של היחידים ושל הציבור, ולא הניחה מקום להתפתחות רוחנית, להגדיל ולהאדיר את התורה**, שהיתה מרובה כל־כך בארצות המערב. תולדות ימי־הבינים לא הנחילו לנו אף שֵם אחד של גָדול בתורה או של חיבור יהודי, אשר נתחבר על אדמת פולין. רק במאה הט״ו עולים על כסאות הרבנות בפולין אנשים שבאו ממערב אירופה, המעבירים ונוטעים בכאן את לימוד התורה ומניחים את היסודות הראשונים להתפתחותה המזהירה בעתיד. בסוף המאה הזאת עולה על כסא הרבנות של קראקא ופולין־

* ״פארטאטש״ משמע: שמחוץ לאומנות (לחברת בעלי־המלאכה); ממילא: גם בעל־מלאכה שאינו מומחה. בדומה לכך גם פושר. המערכת

** הרב האשכנזי הידוע ר׳ ישראל מברונא הזכיר כבר במחצית השניה של המאה הט״ו חכמים בפוזנא, אך לא פירש בשמם. המערכת

קטן ר׳ יעקב פולאק, אבי שיטת ״החילוקים״ בלימוד התלמוד. אכן עצם פָּעלו, כפעלם של תלמידיו ויורשיו ר׳ שלום־שכנא, ר׳ משה איסרלש, ר׳ משה פישל ואחרים, חל במאה הט״ז.

החוש המעשי של יהודי פולין במאה הט״ו פונה למדעים מעשיים, ועמהם נמנית הרפואה. וכך אנו רואים בזמן ההוא בקראקא, בלבוב ובפוזנא הרבה רופאים יהודים נודעים־לתהילה ומקובלים על הציבור. אחדים מהם קרואים לחצר המלך, כגון יצחק מספרד, רופא־החצר של המלכים אולבראכט, אלכסנדר וזיגמונט הראשון, יצחק מירושלים וכדומה. ביחוד מקובלים על הבריות בזמן ההוא רופאי־העינים היהודים, כגון אברהם ואליהו בקראקא. בסוף המאה הט״ו אנו רואים כבר צעירים יהודים לומדים בפאקולטה המדיצינית באוניברסיטה שבפאדוּאָה; מספר על כך אֶראזְם ציולֶק, במכתבו אל המלך אלכסנדר (1501). המאה הט״ו היא ליהדות הפולנית תקופה של היאבקות ושל הכנות בחומר וברוח. משתְּצבור די כוחות ואמצעים, תפרח ותוציא, במאה הט״ז, אותם החכמים הגדולים, אשר ישאו ברמה את נר תורת ישראל, הדועך כבר ונכבה במערב.

ג. היהודים בפולין במאה הט״ז ובמחצית הראשונה של המאה הי״ז

12. סקירה כללית

בימיהם של אחרוני היאגֶיֶלוֹנים ושל סטֶפאן באטורי הבשילה התפתחותה הטריטוריאלית והכלכלית של המדינה הפולנית, תקופת שלטונם היא בשביל פולין תקופת הפאר והזוהר. המדינה זוכה בתוספת מרובה של ארצות במזרח ובצפון: מאזי, אינפלאנט וחבלים לפני ולפנים של מדינת מוסקוָא עד לאחר סמולֶנסק, פּוֹלוצק וויֶליקיֶה־לוּקי, ועל פרי הכיבושים האלה וההתפתחות הזאת מתעצמים ביניהם העירונים והאצילים. העירונים בפולין שואפים אף הם, כבני מעמדם בגרמניה, להתבצר וליטול לידיהם את כל המסחר והמלאכה, אך למכשול על דרכם עומדים האצילים, החותרים גם לבסיס חמרי, אחר שרכשו לעצמם בלבד את הזכויות הפוליטיות. לשם כך כופתים הם את האכר לקרקע ומסתערים בכל עוצם השפעתם על העירונים. הם שוללים מן העירונים את הזכות לקנות מקרקעים מחוץ לעיר, לשמש במשרות והתמנויות רשמיות, ולבסוף מונעים מהם השפעה על השלטון ואין נותנים לשליחי הערים לבוא לבית־הנבחרים. בתקנות שונות מגלים האצילים את מגמתם להגביל את העירונים ובשנת 1565 הם מוציאים בסיים שֶבּפֶטרקוב חוק, אשר לפיו רשאי הווייוודא לקבוע תעריף לכל הסחורות המיוצרות בארץ או המובאות מחוצה לה, פרט למוּצָרים חקלאיים, שהרי אלה הם תוצרת אצילים. חוק זה מבטל את מכס היבוא לסחורות חוץ ומקיים את מכס היצוא ובכך הוא נותן מכת־מות לחרושת המקומית ומֵשים סכר ליָזמה התעשיתית. העירונים עומדים בפני התקפה זו מחוסרי־מגן לחלוטין, כל הנסיונות להדפה מסתיימות במפלתם, הם מַרפים אפוא מן היריב התקיף ומשתדלים לפָחות בתחום עירם לקיים ולשפר את מעמדם. בשאיפתם זו פוגעים הם בצד ההתנגדות הפחותה, דהיינו בסוחר ובעל־המלאכה היהודי. ולמלחמה זו ב״בלתי־מאמינים״ יש להם לעירונים גם בני־ברית חשובים; דוקא בזמן ההוא (תחילת המאה הט״ז) חל גידולן של התנועה הפרוטסטאנטית ושל כיתות דיסידנטיות אחרות, והקלירוס הקאתולי, הרואה בכך סכנה לנפשו, מגביר את ארגונו. בנָשאו חרב על המינים, תוקף הקלירוס גם את היהודים ומשתדל לשבור את מטה לחמם, כמות שהיה הדבר בארצות אחרות שבמערב אירופה. אכן, תוצאות ההתקפות האלה אינן, על־כל־פנים בימי אחרוני היאגֶיֶלוֹנים, מסוכנות כל־כך; לימין היהודים עומד עדיין שלטונו התקיף של המלך וכן תומכים בהם המאגנאטים והאצילים. המלכים לבית יאגֶיֶללו, נאורים וישרים, רואים ביהודים מקור לא־אכזב של הכנסות לאוצר, והאצילים קשורים בהם באינטרסים חמריים, מסתייעים בתיווכם בְּסֹחַר המוּצרים החקלאיים וכן רואים הם ביהודים אבן־משקל בכף המאזנים כנגד מזימותיהם של העירונים וְהַיקֵרוּת בערים. אמנם תככי הערים ותקנות הקלֶירוס מעמידים מזמן לזמן את האצילים על הנזק שגורמים ״הבלתי־מאמינים״. לא סיימיק אחד נותן לשליחיו אל הסיים הוראות להגן על הקאתוליות הנתונה בסכנה, אולם בדרך כלל אין זו אלא להבה של נעורת הניצָתָת לרגע באיזה לַאוּדוּם או קונסטיטוציה ונכבית ומשתכחת. רק ענין אחד נוגע במישרים במעמד האצילים והוא חכירת המכסים על־ידי בנקאים יהודים. שלילת הזכות הזאת מן ״הבלתי־מאמינים״, ״המשתררים בחדרי־המכס ופושטים את עורו של האיש האציל״, תובעים האצילים כפעם

בפעם בקובלנות ובתלונות, אך ענין זה הוא פיסקאלי ואין המלך ושר־האוצר יכולים להוציאו מידם; היהודים מוסיפים אפוא לחכור (בפרט בחבלים המזרחיים של המדינה) הכנסות האוצר ונכסים כפריים.

מלחמה כלכלית זו עוברת גם לליטא. כבר בימיו של זיגמונט־אבגוסט נכללו בחוקתה של ליטא כמה הגבלות (1566), הלקוחות כמות שהן מן הקונסטיטוציות של פולין. הערים הליטאיות, אחר שקיבלו אותן הזכויות שלערי פולין, פותחות במלחמה ביהודים שלהן, ובבריסק, וילנא או הורודנא נשנים המחזות שנראו קודם לכן בקראקא, לבוב או פוזנא.

זאת היא היריעה אשר עליה מתרקמים חיי ישראל במאה הט״ז. והם מתפתחים במהירות, מתארגנים בחזקה. הקהילות, החזקות למדי כבר במאה הט״ו, מתפתחות והולכות במשך כל המאה הט״ז, כובשות בערים שטחים חדשים למושבן ומשתפכות אל ישובי הסביבה משֶל גדולי האצילים. התקפות העירונים והקלירוס, ולעתים אף של האצילים עוצרות במקצת את ההתפתחות הזאת, אך אין בכוחן לְסַפּוֹתָהּ. המסחר והמלאכה של היהודים חוזרים ומתגברים, לאחר שעת הדחק, ומתיצבים חמושים מבראשונה למערכה במתנגדיהם. כי למלחמה זו מתקין עצמו היהודי הפולני כראוי ומקים ארגון קהילתי וארצי תקיף. ארגון זה מסַכֵּל את נסיונותיו הצנטראליסטיים של זיגמונט הראשון, אינו מכיר במרותם של הגובים והמנהיגים הראשיים מטעם המלך וכובש לו שלטון־בית בתחומי האדמיניסטראציה, הדין והחינוך. בימיו של באטורי מתחברים כל הקהילות והגלילות לחטיבה אחת ומקימים את ועד ד׳ הארצות, הנציגות האבטונומית של היהדות הפולנית־הליטאית, למשך מאתים שנה בערך.

ויחד עם ההתפתחות החמרית והחוקית הולכת ההתפתחות הרוחנית והתרבותית, החולקת ליהודי פולין את הבכורה בעולם היהודי של אז. מפראג בא לפולין ר׳ יעקב פולאק ומניח כאן יסוד ללימוד התלמוד, ותלמידיו: ר׳ שלום שכנא, ר׳ משה איסרלש וכן תלמידי תלמידיהם מביאים את ההשכלה הרבנית לידי התפתחות מפוארת שטרם נודע כמותה. ישיבות בקראקא, לובלין, לבוב ובריסק מקבצות תלמידים לאלפים ובכללם, כמו באקאדמיה של קראקא, באים מאירופה כולה.

אולם פאר יהודי זה לא האריך ימים רבים, בעצם ימי הפריחה נזרע זרע הרעל והרָקב. הריאקציה, שראשיתה בימי הזיגמונטים ובאטורי, מוסיפה אומץ בימי הוואזים ומתחילה למטמט בכל כוחה את בנינם התרבותי והחמרי של ישראל. בתי־הספר של הישועים, המפוזרים על פני כל המדינה, מוציאים בימי הוואזים את ראשוני חניכיהם, ואלה, יד ביד עם העירונים, עומדים למִפגע להתפתחות היהדות. תקופת אחרוני היאגֶלְלונים ובאטורי היא תקופת התפתחות; תקופת הוואזים— ימי נסיגה למדינה וליהדות; ואחר נסיגה אטית זו באה הפורענות בשנת 1648.

13. ימי זיגמונט הזקן (1506 — 1548)

מלכותו של זיגמונט הראשון פותחת בפולין את תולדות הזמן החדש. השליט עצמו, נָאור וירא־חטא, יודע לקנות לו, בשֶל מידותיו הטובות, את כל הלבבות. אולם המחצית הראשונה של תקופת שלטונו מלאה מלחמות בכל קצות המדינה. זיגמונט נלחם במוסקוָא, במולדאוִיָא, בטאטארים ובטבטונים ורק את מאזי הוא מקבל בדרך שלום, עֵקב מותו של האחרון לבית הפיאסטים המאזיים. המלחמות מצריכות סכומים גדולים ולפיכך מתחיל המלך בתיקונים פיסקאליים ואדמיניסטראטיביים המקרבים אותו, כאֶת שליטי המערב, אל היהודים. וכך אנו רואים בחצרו את הרופא יצחק מספרד, שהיה קודם לכן רופא־החצר של יאן־אולבראכט ואלכסנדר. זיגמונט מאשר לו את הקיומים של אבותיו ואחרי מותו הוא פורש את חסותו על אלמנתו באר־שבע (Bersabea). גם למלכה בּוֹנא רופא יהודי והוא שמואל בר משולם מאיטליה, ולצדם אנו רואים הרבה יהודים, סַפָּקים ובַּנקאים, אשר המלך בורר לו מבין העשירים המקומיים. אליעזר מבראנדנבורג הולך בשליחותו של זיגמונט הראשון לוֶיניציאה ומסייע למזכירו של המלך, לודוִיק דֶצִיוש, במיקח פנינים לבית־הגנזים, ונוסף לו נודעת השפעה בחצר ליהודים: אברהם מבֶּיהם ופְּראנטְשֶׁק מקראקא.

בראשית המאה הט״ז מגרשים את היהודים מכמה וכמה ערים גרמניות וארצות אוסטריות. גל ההגירה פונה בתחילה לבֶּיהם ולמֶיהֶרן, אך הפליטים אינם יכולים לשהות כאן הרבה, הואיל וגם יהודי ביהם נאלצים עד־מהרה ליטוש את משכנותיהם ולתור להם מקומות חדשים למושבם. מחוז נדודיהם היא קראקא (משנת 1495 — קוזמיר הסמוכה לה), אשר

בה יושבות, למן המחצית השניה של המאה הט״ו, הרבה משפחות צ׳כיות. משה פישל, בנקאי עשיר, עומד בעת ההיא בראש קהילת קראקא וחתנו ר׳ יעקב פולאק, הוא הרב דק״ק קראקא ומדינת פולין־קטן.

זיגמונט הראשון רואה בעין טובה את ההגירה מבֵּיהם לארצו, שפן יָדע, כי היא מביאה עמה תרבות גבוהה וממון רב. המלך פורש אפוא את חסותו על המהגרים ובשנת 1517 הוא מודיע ומזהיר את הקאנצלר הצֶ׳כי שְטֶרְנְבֶּרְג, שנכסי המגורשים נמצאים בחסותה של פולין. שנה לאחר מכן חוזר זיגמונט ומודיע על כך וכן הוא מרשה לסיעה לא־גדולה של יהודים, מגורשים מקומוטאו ומקומות אחרים, להשתקע בפולין. אולם האימיגראציה הצ׳כית, שהלכה וגברה במשך הזמן, גורמת בריבוע של קוזמיר צפיפות לא־מעטה. כבר בשנת 1509 מתחילות שתי הקהילות, הקהילה המקומית האבטוכתונית וקהילת בני־ביהם, מתכתשות זו עם זו. סלע המחלוקת הוא בית־הכנסת היחיד שבקוזמיר וסמכותו של הרב. כל אחת משתי הקהילות תובעת לעצמה את הנהגת בית־הכנסת וכל אחד משני הרבנים מבקש להיות השורר בעיר היהודית כולה. המלך זיגמונט חורץ את משפטו במחלוקת זו (1519) ומחלק את הקהילה לשתים. כל יהודי רשאי לקבל עליו את מרותו של הרב האחד או השני, בראש הקהילה עומדים מנהיגי ק״ק פולין וק״ק ביהם גם יחד, אולם בית־הכנסת נשאר בידי מנהיגי פולין. מכאן ואילך דועכת המחלוקת קמעא־קמעא ובמשך הזמן בוחרות להן שתי הקהילות רב משותף. המחלוקת חוזרת ופורצת בשנת 1537, כשהצ׳כים מבקשים לבנות להם בית־כנסת לעצמם והפולנים מַקצים לכך מקום בלתי־מתאים. ענין זה נתלקח כל־כך, עד שגם התערבותו של הווייוודא הקראקאי פיוטר קְמיטא היתה ללא הועיל, המלך עצמו הוצרך להגיד את דבָרו.

גם לפוזנא הגיעו גולים לא מעטים מן המערב, בפרט מבְּראנְדֶנְבּוּרג, אחר משפט־העלילה הגדול בשנת 1510. בפוזנא יושבים היהודים מזה מאות בשנים יחד עם הנוצרים ברחוב הצמָרים, אולם התַּחרות המסחרית והתַּבערות הגדולות במחצית השניה של המאה הט״ז דוחקות אותם הלוך ודחוק לרחוב היהודי. בואם של יהודים רבים מאשכנז מצריך לתפוס את הרחובות הסמוכים, ודבר זה גורם ריאקציה מצד הנוצרים. שני הצדדים פונים אל המלך וזה פעם נוטה דעתו לכאן ופעם לכאן. משפרצה בשנת 1536 דליקה בשכונה היהודית, דרשה העיריה מאת המלך את גירוש היהודים מן העיר והעברתם (דוגמת קראקא) לפרבר הרחוק ריבּאקי. לכתחילה גמר המלך בדעתו למלא את דרישת העירונים, אולם, בהתערבותו של הווייוודא לוקאש גורקא, העביר את החלטתו הקודמת והניח את היהודים במקומם, אך הגביל את מספר בתיהם ל־49. מספר זה, גם המלכים שלאחריו אישרוהו, אף־על־פי־כן עברו עליו היהודים, מחמת אונס, ורכשו את הבתים והמגרשים הסמוכים.

לובלין גם היא נתאכלסה, על פרשת המאות הט״ו והט״ז, אוכלוסים חדשים, שנשתכנו על פני הפרבר שליד הר המבצר, וכאן, על הגבעה הקרויה גרודזיסקו, הקימו את בית־העלמין שלהם, הקיים עד היום. ללובלין עצמה לא נתנו להם לבוא, איזו פריווילגיה de non tolerandis Judaeis שלעולם לא יכלו למצאה, אסרה עליהם את הישיבה בתוך העיר. רק ליהודי אחד, סוכנו של המלך, יוסקא שכנא״ש, היתה הזכות לגור ולסחור בשוק העירוני. אחרי מותו של יוסקא עוברת הזכות הזאת לאלמנתו ולשני בניו; אחד מהם, פסח, מוסיף לנהל את עסקי אביו, השני, שלום־שכנא, עולה על כסא־הרבנות בעיר מולדתו.

גם בלבוב נבנות והולכות שתי הקהילות (בעיר ומחוץ לעיר), שבָּן הגיעה גם לכאן האימיגראציה הצ׳כית והגרמנית. אנו מוצאים כאן פליטים מפראג, והגל הולך מכאן הלאה מזרחה, ללוצק ולערי ליטא, וכן לפודוליה ולאוקראינה. בשנת 1532 כבר קיימת קהילה יהודית בוִינִיצָא ומכאן נוהרים מהגרים לבּאר (1541), מֶזיבּוז׳ (1547) ובראצלאב (1551).

גידול הקהילות גורם צורך בחיזוק ארגונן. כל זמן שהקהילות היו מעטות ואוכלוסיהן לא־רבים, יכול שר־האוצר לבוא בדברים בעניני המסים עם כל קהילה וקהילה ומנהיגיה. עכשיו נעשה הדבר בגדר הנמנע; המלך מחליט אפוא למַרְכֵּז את קהילות היהודים ומַנה לשם כך גובים ראשיים. את המשרה הזאת הוא מֵשים על שכם הבנקאים העשירים פראנטשק מקראקא ואברהם מביהם.

פראנטשק (אפרים) הוא בנו של משה פישל, חוכר המכסים בימי קאזימר היאגֶלְלוני, ושל ראשקא, אשר לאחר גירוש היהודים מקראקא הניחו לה להישאר בעיר. בשנת 1512 ממנה אותו זיגמונט לגובה מסיהם של ישראל בפולין־קטן, ואילו לגובה המסים היהודיים בפולין־גדול מתמַנה היהודי הצ׳כי אברהם. קודם לכן היה אברהם בנקאי־החצר של הקיסר מאכסימיליאן הראשון ושל וְלאדיסלאב היאגֶלְלוני. לאחר שגורש, יחד עם שאר היהודים, מביהם, בא לפולין וכאן פתח סוכנויות מסחריות רבות בערים שונות של המדינה.

כבר בעת המינוי קמות שתי קהילות ראשיות, דהיינו קראקא ולבוב, ודורשות להפקיע אותן ממרותם של הגובים, אולם גם קהילות אחרות מסרבות להכיר בפקידים שנכפו עליהן ונמנעות בתוקף מלשלם את המסים. פקודות המלך ואיומים אחרים אין בהם מועיל, פראנטשק אינו יכול לעמוד בהתחייבותו כלפי אוצר־המלכות ואלמלא הפרוטקציה של אחות המלך אֶלְזְבֶּיטָה היה פושט את הרגל. המלך מוסר את מִשרתו של פראנטשק לאברהם מביהם ומייפה את כוחו להא ולדא, אך הקהילות מסרבות לשלם גם לו, אף אין רוצים להרשות לו לגור בקוזמיר. המלך חוזר ומוציא כמה פקודות ומצַווה על הרבנים שיגזרו בחרם על הסרבנים, אך לשוא, הקהילות משיבות בחרם אדרבא והמסים אינם נפרעים. אברהם מבקש את עזרתו של הקיסר מאכסימיליאן וזה משתדל בשבילו אצל המלך זיגמונט. תודות למוראטוריום מלכותי, מסלק אברהם את חובותיו, אך את גביית המסים הוא אנוס לעזוב אחת ולתמיד.

הנה־כי־כן נכשלה השיטה הצנטראליסטית של זיגמונט הראשון מחמת התנגדותן של הקהילות, שלא רצו לוותר על שלטון־הבית המקודש מדורות. אולם המסים מן ההכרח שייגָבו, המלך חזר אפוא לשיטה הישנה אלא שיפר אותה בעזרת פֶּדֶראציה של הקהילות שבכל ארץ וארץ. ביחוד קשה היה הדבר בפולין־גדול, מחמת ריבוי הקהילות שמיאנו להודות בהגמוניה של פוזנא. כאן מקים אפוא המלך שתי יחידות אדמיניסטראטיביות, אשר האחת מהן היא פוזנא כשלעצמה, והשניה — אחת־עשרה קהילות קטנות־יותר, המתוועדות דרך־קבע בְּוִולְצְלאוֶק. התוועדויות כאלה נערכו גם בפולין־קטן ובחבלים אחרים של המדינה.

שני הגובים אשר גורלם נחתך מהר היו אנשים חילוניים, בנקאים, הדיוטות בעניני דת. אולם כיוון שהחרם היה בעת ההיא הנשק היחידי בעניני מסים וארנוניות, מינה המלך גם רבנים (או מנהיגים) ראשיים לכל ארץ וארץ, שיהיו מסייעים את הגובים בְּסִלְוָא דְלָא מַפִּיק דָּמָא.

מינוי רבנים נהוג היה כבר בתחילת המאה הט״ז; בדומה לפְּסאות ההגמונוּת, כן קיבלו גם את משרות הרבנות בני משפחות עשירות (בנקאים), מקורבות לחצר המלך. הראשון מבין הרבנים הממונים הידועים לנו בפולין הוא, כזכור, ר׳ יעקב פולאק, בנו של משה פישל וגיסו של פראנטשק. המלך אלכסנדר ממנה אותו בשנת 1503 לרב של פולין־קטן ומייפה את כוחו ״לדון במשפטים שבין היהודים לבין עצמם, לתקן את מנהגיהם, בכלל למלא את התפקידים הקשורים במשרת הרב״. אולם ר׳ יעקב פולאק נעשה לרב ראשי לא רק בחסדו של המלך ובזכות קרוביו העשירים, שכֵּן היה גאון בתורה. חניך ישיבות אשכנז, הביא לפולין את שיטת ״החילוקים״ בלימוד התלמוד, שנתקבלה גם על הדורות הבאים ועדיין היא נוהגת בישיבות של פולין. אך תורה ועבודה אין די בהן להניח את מרצו של האיש הזה. קשור קשרי חיתון במשפחות העשירות שבקראקא ובוטח בתלמודו, הרי הוא מרשה לעצמו להוציא פסקי־דין, המעוררים מורת־רוח וריטון בכל העולם. גדולי הרבנים שבאירופה, כגון ר׳ יעקב מרגליות ור׳ פנחס מפראג, מערערים על פסקיו, ור׳ אברהם מינץ, הרב מפאדוּאָה, מטיל עליו חרם. מצבו של פולאק בקראקא נעשה קשה מנשוא, בני קהילתו אינם נשמעים לו עוד, ואחד מהם מתקלס בו בזמר סאטירי, ״איין שפּעטליך ליד״ (שיר של לעג), המושר בשכונה היהודית. זיגמונט הראשון פורש את חסותו על ״הרב שלו״ ובקהילה מוקם השקט עדי רגע. אך בקרוב־במהרה מוצא לו פולאק ענין חדש לענות בו, בא בריב עם שמואל בר משולם, רופא־החצר של המלכה בּונא, ונאלץ לעזוב את הארץ. מר־נפש ושְׂחוק־חיים הוא עולה לארץ־ישראל ושם נפטר בשנת 1530 בערך.

הרבנות של קראקא נשארה בידי משפחת פישל, לפי־שעה משמש במשרה זו בק״ק בני פולין ר׳ אשר־לעמל, גיסו של פולאק, ולאחר פטירתו (1532) עולה על כסא הרבנות בנו של פראנטשק, ד״ר משה פישל.

משה פישל הוא רופא, אינו עושה עסקים אלא מתפרנס מעבודתו הרפואית בחצרות השרים הגדולים, כמרים והדיוטות. במהרה פוטר אותו המלך מכל המסים והנתינות, בשֶׁל תלמודו ופָּעלו כרופא, וכן בזכות אשתו אסתר, ״העובדת בקביעות בחצר המלכה בּונא״. בשנת 1541 נתמנה משה פישל, ביחד עם הרב מלובלין ר׳ שלום־שכנא, רב ראשי לכל פולין־קטן.

עם כשלון הצנטראליזציה בגביית המסים לא נתבטל מוסד הרבנות הראשית. השלטון הוסיף להיות מעונין בקיומה, שכֵּן ראה בה ערובה לחלוקה נכונה של המסים ולגבייתם המתוקנת; לפיכך ממשיך זיגמונט הראשון למַנות רבנים (מנהיגים) ראשיים לארצות שונות. הרבנים מתמנים לכל ימי חייהם והשלטון שניתן בידם היה עצום: רשאים היו לדון ולייסר על

עבירות דתיות, זכאים היו לגור בכל מקום ומקום שבתחום רבנותם, לאשר את מינוֶם של רבני הקהילות וכו'. הרבנים הראשיים היו פטורים ממסים ורק המלך לבדו היה מוסמך לישב בדינם. היהודים נתחייבו מסים מיוחדים לצורך החזקתם. אולם בזמן ההוא כבר היה מינוי הרבנים־המנהיגים לארצות שלמות מאוחר מדי, האבטונומיה של הקהילות כבר היתה גדולה משיכופו עליהן רבנים מלמעלה.

מוסד הרבנות הראשית לא האריך ימים. על רקע זה נתגלעו מריבות, שגרמו טרדה מרובה לשלטון. זיגמונט הראשון מָשך אפוא את ידו מכוונותיו הצנטראליסטיות ונתן תחילה לפולין־גדול ואחר כך לכל הקהילות שבמלכות את הזכות לבחור להם רבנים ומנהיגים כרצונם, בתַנאי אף על זכותו לאשר את הנבחרים.

הרב הממונה האחרון (בשנת 1547) היה ר' משה איסרלש, חתנו של ר' שלום־שכנא, מגדולי ההוראה שיהדות פולין הוציאה בזמן מן הזמנים. הוא היה ממונה על כל הקהילות שבווייוודות (גליל) קראקא.

14. שיבת היהודים לליטא. ריאורגאניזאציה של הקהילות

גירוש היהודים מליטא (1495), בפקודתו של יאן־אולבראכט, קובע תקופה בתולדות הארץ. גירוש זה היה לו רקע דתי, בארץ יכלו אפוא להישאר ולקיים בידם את רכושם רק אותם היהודים שהשתמדו. שאר כל היהודים יצאו בגולה, נקיים מנכסיהם; את בתיהם ובתי־כנסיותיהם חילק הדוכס הגדול בין הבויארים שלו או הועידם למתישבים גרמניים ושְוַידיים, שביקש להביאם לארצו. הגירוש אָרך שמונה שנים. כבר בשנת 1503 התחילו נושאים ונותנים על שיבת היהודים. המלחמה עם מוסקָוָא רוקנה את אוצרו של הדוכס, המתישבים הגרמניים לא נחפזו לבוא ואלכסנדר גמר בדעתו להניח ליהודים לשוב לליטא, תמורת התחייבות מצדם להעמיד למלחמה בכספם אלף רוכב ולשלם מדי שנה בשנה מס בשם "פּוֹבְרוֹטנִי". ב־22 למארס 1503 כבר מודיע אלכסנדר לסטארוסטא של הורודנא, שהוא חוזר ומקבל את היהודים בארצו וכי יש להחזיר להם בהורודנא את בית־הכנסת, בית־העלמין, בתים, מגרשים וכל החובות שנשארו חייבים להם. גם קהילת בריסק קיבלה רשות לחזור ואף בעלי טריטוריות פרטיות, כגון הנסיכים בפינסק, השיבו את היהודים שלהם. קשה היתה החזרת הבתים והקרקעות, שחולקו על־ידי השליט. הדבר נמשך שנים רבות, ולא היה סוף למשפטים ולפסקי־הדין. גם שאלת השירות בצבא והעמדת אלף הרוכבים הַסָּבה לשלטון טרדות רבות.

גידולן המהיר של קהילות ישראל בליטא מכביד, כמו בפולין, על חלוקת המסים וגבייתם, וזיגמונט הראשון מחליט למַנות גם כאן גובה ראשי. משרה זו מקבל העשיר ביהודי ליטא מיכל יָזופוביטש.

שלושה אחים היו לבית יזופוביטש, שמוצאם היה כנראה מקיֶב. כשגורשו היהודים מליטא התנצר הקשיש שבהם, אברהם, ונשאר בארץ, שני האחרים הלכו בגולה. אברהם זוכה במהירות למשרות והכנסות. בשנת 1505 הוא נעשה סטארוסטא של מינסק וחוכר מכס־השער דהָתָם. הוא מקיים יחסים קרובים עם חצר הארכידוכס, מַלוה לקופתו סכומים גבוהים, נותן מפרעות על חשבון ההכנסות ונוטל במשכון גשרים, מכסים, טחנות, אחוזות וכדומה. בקרוב הוא מתמנה סטארוסטא של סמולנסק ומקבל את גוש ווידוּני במחוז וילנא. למראה כשרון־המעשה של אברהם, חולק לו זיגמונט הראשון מעמד של אצילות ודגָם לֶלְיָוָא, וכן הוא משפיע עליו כל פעם חסדים גדולים יותר. הנוביליטאציה מרחיבה את תחום עסקיו של אברהם, עד־מהרה הוא נעשה בעל־חובו העיקרי של אוצר הדוכסות ובשנת 1510 הוא מתמנה שר־האוצר.

שני אָחיו של אברהם נשכרים מחסותו ומקבלים לידם כל מיני עסקים, והאחד מהם, מ י כ ל, הוא המתמנה מטעם המלך זיגמונט הראשון גובה ראשי או מנהיג ורב על כלל ישראל בליטא. אכן, גם בליטא, כמו בפולין, אין הקהילות מקבלות מרותו של הגובה הממונה ומוחים בתוקף נגד מינויו. מִרצו של מיכל, אִיומי אחיו שר־האוצר, ואף פקודותיו של המלך אין מועיל בהם; הקהילות אינן פורעות את המסים והגובה אָבדה עצתו מלעמוד בפניהן. אחר שנה של התכתשות, מניח מיכל את משרתו ומפַנה עצמו להרבות נכסיו הרבים. הוא נעשה הכרחי לאוצר הארכידוכס, האוצר כולו נמצא שנים רבות בידיו. בשנת 1525 גומל לו המלך על שירותו וחולק לו מעמד של אצילות ודגָם לֶלְיָוָא. הנוביליטאציה נערכה בשוק של קראקא, שעה שהוחגה השתעבדות אלברכט נסיך פרוסיה למלכות פולין. הרי זה המקרה היחידי בדברי ימי פולניה, שניתן מעמד אצילות ליהודי אשר לא השתמד.

מיכל יָזופוביטש היה הדיוט ולפיכך מינה זיגמונט הראשון גם רב ראשי שיעמוד לימינו ויכוף את הסרבנים בחרמות לפרוע את המסים. הרב הראשי הראשון בליטא היה מנדל פראנק, חכם בעל שיעור־קומה, קרוב או ידיד של משפחת יזופוביטש. אחר שמיכל הניח את הגבייה הראשית, עוד הוסיף מנדל לשמש במשרתו כמה שנים. לאחר מכן עבר לפוזנא, כרב אב"ד של פולין־גדול, אך לא האריך שם שֶבת ובשנת 1527 הוא חוזר לליטא ומשתקע בבריסק. קהילת בריסק ממאנת לקבל מרותו, מערערת על פסקי־דינו לפני הסטארוסטא, או מתעלמת מהם לחלוטין, ואותו עצמו היא תובעת לפני בית־המשפט של המבצר.

מלחמה זו שבין קהילת בריסק לבין רבה אינה אלא חוליה אחת במאמצים המשותפים על שמירת האבטונומיה. גם בליטא, כמו בפולין, אין הקהילות רוצות לקבל מרותן של הרבנים הממונים, ובהורודנא לובשים הדברים צורות בלתי־נעימות למדי. המלכה בּוֹנָא, מרצונה לשים קץ למריבות האלה, נותנת, בשנת 1549, לקהילת הורודנא אבטונומיה גמורה בבחירת ראשי הקהל והרבנים. לאבטונומיה כיוצא בזו זוכות אחת־אחת גם שאר הקהילות בליטא.

15. התלכדות כל המעמדות נגד היהודים

התפתחותן הטריטוריאלית והמספרית של קהילות ישראל, גידול עשירותם של היהודים, הונם, השפעת בעלי־ההון היהודים על המלך ועל חצרו, מדאיגות את העירונים. למראשית שבתם על אדמת פולין נלחמים העירונים הגרמנים ביהודים ובסוף המאה הט"ו הם מַדמים בנפשם כי הנצחון ממשמש ובא. ההסכם משנת 1485 וגירוש היהודים מקראקא (1495) גזרו לכאורה כליָה על המסחר היהודי בעיר, אך הנה הסתדרו המגורשים, הם והמהגרים המרובים והעשירים מבֵּיהם שנתווספו עליהם, בקוזמיר הסמוכה, ומנהלים משם, דרך השערים והגשרים, מיקח וממכר בלֵבה של קראקא. בוקר־בוקר נוהרים המונות סוחרים ותגרנים, סרסרים ובעלי־מלאכה אל השוק הגדול והקטן שבקראקא, וכאן בבתי העירונים ובארמונות המאגנאטים מציגים הם את סחורותיהם. כמלחמה הזאת ממש מנהלים גם עירוני לבוב ביהודים שלהם, הנושאים ונותנים בסחורות שונות, על־אף איסוריהם של יאן־אולבראכט ואלכסנדר, ולא עוד אלא זוכים אפילו לפקודה של זיגמונט הראשון, העוֹשָׂה מסחר זה חוקי (1515). כיוצא בכך אתה מוצא גם בלובלין, ובפרט חולים ומרגישים עירוני פוזנא את תחרות היהודים, שקיבלו מאת המלך זיגמונט הראשון (בשנת 1517) חירות המסחר, "באין מפריע מצד העיר".

והימים ימי ראשית הריפורמאציה בגרמניה והסערה החברתית הכרוכה בה, מלחמת כולם בכולם. בראש כל תכניותיהם של האצילים, הערים או האכרים היה כתוב: "הלאה היהודים" והידיעה על תכניות אלו הגיעה לפולין ועוררה גם כאן תאבונות, שהיו עלולים לשבש את הסדר במדינה. אמנם האכר הפולני לא זע, כבר היה כבול מדי לקרקע, אך הערים זזו והחלו מתארגנות נגד המדיניות האֶקְסְטֶרמינאציונית של האצילים, ובראש וראשונה נגד היהודים.

התחיל הדבר בלבוב. בבית־המועצה נתכנסו ראשי העירונים ומנהיגיהם והחליטו לאחוז בכל האמצעים כדי לקפח את התַּחרות היהודית. ליתר תוקף הוסכם לקרוא לעזרת כמרים והדיוטות, אף לארגן פעולה משותפת של כל הערים הגדולות במדינה. עירית לבוב שיגרה מכתבים לעיריות קראקא, לובלין ופוזנא וגוללה לפניהם את הפרשה כולה. בשמחה קיבלו העיריות האלה את הצעת לבוב ושלחו את שליחיהן למושב הסיים בפֶּטֶרקוב (1521).

ושליחי העירונים היטיבו לכלכל את מעשיהם, אם המלך קם וביטל, על־אף השתדלויות היהודים, את כל הקיומים שנתן להם עד כה ובמחי־יד גזר כלייה על מסחרם ומלאכתם. יהודי קראקא הוחזרו ונדחקו לגבולות ההסכם משנת 1485, מסחרם של יהודי לבוב צומצם שוב לארבעה דברים בלבד, זכויותיהם של יהודי לובלין נתקפחו, ובפוזנא חודשו ההגבלות מלשעבר, שהיו מכוונות לעשות כָּלָה במסחר היהודי הקמעונאי.

נצחון גמור נחלו העירונים של מאזי וביחוד של וארשא. כבר בסוף המאה הט"ו (1483) גירשו הדוכסים של מאזי את היהודים מעיר־בירתם, אך פקודה זו לא היתה כנראה יעילה ביותר, ויאנוש, האחרון לדוכסי מאזי, מחדש אותה בשנת 1525, באסרו על היהודים לגור ולסחור בווארשא הישנה והחדשה וכן בעיבורה של העיר במרחק שני מילים. הכניסה לעיר מותרת מכאן ולהבא רק בהסכמת המועצה. משעברה מאזי בשנת 1527 לפולין, אישר לה זיגמונט הראשון את הפריווילגיה

de non tolerandis Judaeis, והוציא מכלל זה רק יהודי אחד, משה המוכסן, שישב בווארשא ברשות השליטים הקודמים. גם לערי פרייסן אושרו פריווילגיות דומות, שניתנו להן לשעבר על־ידי ראשי המיסדר הטבטוני. מכאן ואילך אין יהודים באזור זה, או שהם מצויים בו אך במספר מוגבל מאוד.

פקודת המלך משמָעה כלָיה למסחר ולמלאכה של היהודים ואין הם יכולים ורוצים להסכים לכך, באין להם אמצעי מחיה אחרים. היהודים אינם חדלים אפוא מלסחור ובו בזמן הם מבקשים עזרה בחצרות המלך והמאגנאטים. המלכה בונא שלטה על זיגמונט המזקין שלטון בלי־מצרים, ועל־ידה כמה איטלקים שבאו עמה לפולין. כן ידעה המלכה לקנות את לבם של שרים רבים, כמרים והדיוטות, ובפרט היה הווייוודא הקראקאי קָמִיטָא נשמע לפקודותיה. אליו, כאֶל אדונם (וויִיוודא), פנו היהודים מקראקא וממקומות אחרים, ואילו העירונים פנו לאנשי־סוד אחרים של המלכה ועֶקב מלאכה זו בשתי חזיתות הוציא המלך פעם בפעם פקודות סותרות זו את זו. אלו מאשרות את קיומיהם של היהודים ומתירות להם לעסוק במסחר דרך חירות, ואלו מאשרות את הפריווילגיות של הערים ואוסרות את המסחר על היהודים לחלוטין. ובינתים הוסיפו היהודים לסחור, ועל אפם וחמתם של העירונים אף הרחיבו את מסחרם יותר ויותר. משראו העירונים כי בדרך הישר לא ישיגו את מבוקשם גמרו לעשות דין לעצמם; בעת ההיא היה זה אמצעי שכיח, בחוֹן ובדוק. בפוזנא מתנפלים המון־עם ונערי בעלי־המלאכה על מחסני היהודים ומחריבים אותם עד היסוד. ופוזנא משמשת משל ודוגמא לעירונים בבריסק־דקוּיָא, קאליש, גנֶיזן, ואף בקראקא מתחיל הנוער לתקוף ולשדוד את היהודים שבשוק. זיגמונט מוציא פקודה חמורה לעיריות להשגיח על השקט בערים וליתן vadium (ערבון), שתגֶנה על תושביהם היהודים.

נגד גילוי חסדו של המלך ליהודים ובפרט נגד פקודת הערבון מחו מועצות הערים קראקא, פוזנא וכו'. אין הן רוצות לקבל על עצמן אחריות לעבירות של יחידים ולערוב לבטחונם של היהודים. לימין העירונים עומד הקלֵירוס, היודע למשוך לצדו חלק גדול של המאגנאטים והאצילים הקאתוליים, מה־גם שהיו טעמים כלכליים לכך. היהודים מתחרים אז לא רק בעירונים, כי־אם גם באצילים, הואיל והם חוכרים מכסים, דמי־גשר ודמי־דרך, ומשמשים במשרות פיסקאליות שונות. השנאה אל המלכה בונא ואנשי־סודה, שהיו נחשבים בקהל כפטרוניהם של ישראל, מילאה את הסאה. בסיים של פֶּטֶרקוב בשנת 1538 נתחברו כל המעמדות והסיים התקין לראשונה קונסטיטוציה De Judaeis (על היהודים), בשמונה סעיפים. בראש וראשונה מזכירה הקונסטיטוציה את האיסור, החוזר ונשנה משכבר, להחכיר ליהודים מכסים ושאר הכנסות האוצר וכן משרות פיסקאליות הקשורות בכך, הואיל ושימושם בתורת פקידים רשמיים בין הנוצרים "מנוגד לחוק האלוהי". הסעיף השני דן במסחר הכפרי ואומר: חוק המדינה אוסר על הנוצרים לסחור בכפרים ולערוך שם ירידים ולא־כל־שכן שאין אנו יכולים להרשות כזאת ליהודים; אנו אוסרים עליהם לעשות כדבר הזה והעובר ייענש בקנס גדול וסחורתו תוחרם. סעיף נוסף דן במסחר היהודי בערים וקובע, שאין ליהודים חירות מסחרית בלתי־מוגבלת והם מחויבים לסגל עצמם לחוקי המדינה ולקיים את ההסכמים שבינם לבין הערים. הסעיף האחרון מזכיר את חובת היהודים לשאת סימן מיוחד (כובע צהוב); על העובר לשלם קנס (זהוב אחד) לטובת הווייוודא או סגנו.

בשנה הבאה חוזרים האצילים בסיים של פֶּטֶרקוב לשאלת היהודים, אך הפעם הם נזקקים לה מנקודת־מבטם בלבד ולטובתם הם. בשֶל התאכלסותן היתירה של ערי המלך, עברו משפחות יהודיות רבות לערים ולכפרים פרטיים והקימו בתוכם לא־אחת קהילות עשירות וגדולות. יהודים אלה, אף כי ישבו בטריטוריה פרטית, תלויים היו במלך בלבד, לו שילמו מסים והיו נתונים למרותם של פקידי המלכות. לכך אין האצילים רוצים להסכים. מזה שנים כפתו את האכר לאדמתם, עתה הם רוצים להפיק לפחות הכנסות מן היהודים. אצילי פולין־קטן שנתכנסו לסיימיק בקראקא מחליטים לבקש את אשר המלך "כבר הואיל להבטיח לנו זה שנתים, שלא תהא לשום איש מרות על היהודים היושבים באחוזת אצילים, ואף לא שום הכנסות מהם, אלא אך ורק לאדונים, אשר באחוזותיהם הם יושבים". גם הסיימיקים של ארצות אחרות קיבלו לאודא (החלטות) דומים והביאום לפני המלך בסיים של פטרקוב. המלך נתרצה לוותר על היהודים לטובת האצילים, אך בצאתו מן ההנחה של עבדות־האוצר, סירב להוסיף ולתת לאותם היהודים את חסותו. "המפיק תועלת מן היהודים הוא שיתן להם גם עזרה". על בסיס זה מתגשמת הקונסטיטוציה משנת 1539, האומרת שהיהודים היושבים בערים ובכפרים פרטיים כפופים אך ורק למרותם של האדונים הטריטוריאליים. בתוקף הקונסטיטוציה הזאת, נתחלקו יהודי פולין ליהודי

המלך וליהודים פרטיים. חסותו של המלך ומרותו, שחלו עד עתה על כל היהודים, תחולנה מכאן ולהבא רק על היהודים היושבים בערי המלך.

בשנות מלחמתם של כל המעמדות ביהודים חל גידול המינות בפולניה. בקראקא גופא, אחורי אזנו של המלך, מתרבים הדיסידנטים למיניהם, מתכנסים בבתי עירונים עשירים ואצילים, מותחים בקורת על הקאנונים הרומיים ועל פקודות האפיפיור. כנגד המחדשים האלה פונה בכל כוחו הקלירוס הקאתולי ובראשו ההגמון של קראקא פִּיוטר גאמראט. מרכין היה אזנו אולי תשמע אי־שם קול תפילה דיסידנטית וביחוד בערה בו חמתו על היהודים־הנוצרים (judaisantes), כת אנשים שעמדו, דוגמת ההגמון אריוס, באמצע בין היהדות ובין הנצרות. קראו אותם מתנגדי השילוש או אריאנים ורדפו אותם בלי רחמים. בה בעת פנה קצף הקלירוס והעם כנגד היהודים, שהדיחו כביכול את הנוצרים האלה מדרך הישר. דעת הקהל הנסערת סיפרה על יהודי ליטא, המגיירים נוצרים ומסיעים אותם לתורכיה, על־מנת שיחיו שם "במינותם היהודית", אף קשרו את הדבר בבגידה לטובת התוגר. בשֶׁל מסירות מצדדים שונים, פקד זיגמונט הראשון לערוך חקירה חמורה. בקראקא נחבשו ראשי הקהל בבית־הסוהר, ובליטא ערכו הקומיסארים של המלך חקירה כזאת, עד שאף יהודי לא מצא עוז בנפשו לצאת החוצה, הדרכים והירידים השתוממו, ואוצר המלכות ניזוק נזקים ניכרים. שר־האוצר הליטאי וסינאטורים רבים השתדלו לטובת היהודים, אך השתדלותם לא עזרה הרבה. רק לאחר שקהילת קראקא הניחה בידי המלכה בונא, בעצת הווייוודא הקראקאי פִּיוטר קְמיטא, 20,000 אדומים דמי־ערבות, הותרו ראשי הקהל מבית־האסורים. גם ראשי הקהל בפוזנא נחבשו ולא הותרו אלא תמורת פדיון למלכה בונא, וענין החזרת דמי־הערבות נמשך כמה שנים ועוד בשנת 1543 נזקק לכך המדינאי הידוע, סטאניסלאב אוֶ׳כובסקי.

רדיפת היהודים גורמת, כרגיל, מעשי־שמד מרובים. לחוצים אל הקיר, מעורבים במשפטים, הולכים יהודים ומתנצרים, ולא אחד מהם משתדל אחר כך למצוא חן בעיני בני־דתו החדשים ומשליך שיקוצים על היהודים ועל היהדות. בראשית ימי שלטונו של אבגוסט הראשון התנצר אחיו של פראנטשק, הבנקאי סטֶפאן פישל, ונתן ידו לספרקורן בפולמוסו נגד תורת ישראל. כדבר הזה עושים בשנת 1537 האחים הֶלִיק, המדפיסים העברים הראשונים בפולין, הטופלים, אחר המרתם, אשמה על ראשי הקהל בקראקא ופותחים פעולה מיסיונארית בין היהודים בכל הארץ.

16. ימי שלטונו של זיגמונט־אבגוסט (1548—1572). גידול הקהילות בפולין במחצית השניה של המאה הט״ז

איש הרֶנֶסאנס, מחונך בין ניגודים גמורים, היה זיגמונט־אבגוסט אדם ללא משפטי־קֶדם דתיים, וביקש להניח את דעת כולם. בעל מזג משתקל, אינו נוטה במפורש לשום צד, ובינתים מתחוללת, בשנות שלטונו, המערכה הכללית בין הקאתולים ובין הדיסידנטים. השלום הדתי של אויגסבּורג, הנותן בידי המושלים את השליטה על נשמות נתיניהם, ועידת טְריֶנט,—הרי שלבי המערכה במערב. היא עוברת גם לפולין וכאן תולים שני הצדדים עיניהם במלך ומשתדלים למשכו לצדם. זיגמונט־אבגוסט איננו איש־המעשה, הוא דוחה, ובדחיותיו אלו הוא מסייע לנצחון הקאתוליות. אך עינו טובה גם בדיסידנטים, ואף היהודים מוצאים אצלו צדק וסעד. כבר בימי נעוריו קיבל מאביו, להוצאות חצרו, הכנסות מקהילות היהודים בכל המדינה. דבר זה קירב אותו למנהיגיהן של קהילות שונות ולבאי־כוחו החשובים של הציבור היהודי. הוא זוכרם ימים רבים ואחר שהומלך הוא מזמינם לחצרו כבנקאים וכרופאים. הנה־כי־כן הוא מזמין לחצרו את הרופא המהולל אמאתוס לוּזיתאנוס מפּיראַרה, ומשלא קיבל הלה את הזמנתו,—את הרופא שלמה אשכנזי מאודינֶה. אשכנזי עשה בקראקא שנים אחדות (עד שנת 1565), אחרי כן יצא לתורכיה ומילא שם תפקיד מדיני חשוב. את מקומו בחצר מילא רופא יהודי אחר, הספרדי ד״ר שלמה קאליהורא. זיגמונט־אבגוסט פוטר אותו מכל מסי הקהל והמדינה ושומר לעצמו בלבד את המָרות עליו ועל בני משפחתו. קאליהורא משתמש בזכויותיו היתירות לעסקי מסחר עצומים ומקים שותפות לשם ניצול מכרות המלח ברוסיא (האדומה). גם המלך באטורי מינה את קאליהורא לרופא־החצר ואישר את הקיומים שקיבל מאת קודמו*.

* קאליהורא הוא אבי שושלת רופאים ורוקחים, אשר סעיפה הגברי בקראקא פסק אך בשנת 1834 והסעיף הווארשאי והפוזנאי עודנו חי במשפחות קאלווארי, קולהארי ולאנדסברג.

נוסף לרופאים, מסתופפים בחצר המלך סוחרים יהודים עשירים, כגון דניאל ושלמה מקוזמיר, מאיר רַיְנבּאך מפוזנא וצורף־הזהב פֶּליכס, חוכר המכסים של פּוֹלוֹצק וויטבסק; בשנת 1572 מַנה זיגמונט־אבגוסט את פליכס למשרת־החצר. גם בליטא וברוסיא אנו רואים משרתי־חצר יהודים: יצחק בְּרודאווקא, חוכר בתי־המטבע בליטא; יצחק שלום׳ש (Słomicz) מזלוטשֶב, חוכר מכרות המלח בהֶליטש ובקאלוש; וכן יצחק נחמן׳ש מלבוב. ״זיגמונט־אבגוסט חייב תודה ליהודי יעקב הזגג מפרמסלא על שהתקין שמשות בארמנותיו שבפרמסלא ובמֶדיקא ובנה לו ארמון חדש בדֶוֶנְטשיץ״ (Dziewięczyce).

הקשרים המדיניים עם השער העליון מקרבים את זיגמונט־אבגוסט אל דון יוסף נשיא, שהיה באותו זמן בעל השפעה מרובה על הסולטאן. המלך מַפנה אליו לעתים קרובות את שליחי המדינה ומודה לו במכתבים עתירי נימוסים על סיועו. מֻחפצו לגמול לו, נותן המלך ליוסף, ״לבקשת הסולטאן האדיר והנאור סלים, קיסר תורכיה״, רשיון למשך חמש שנים לסחור ביינות מאלמאזיה ומושקאטל בכל פולניה. יוסף שולח לפולין את סוכניו חיים כהן ואברהם מוסו והם משתקעים בלבוב ופותחים כאן את סוכנויותיהם. אך העירונים בלבוב אינם רוצים לסבול את התַּחרות החדשה והם טופלים על שני הסוחרים חשד בהברחת המכס ובריגול לטובת תורכיה. הסיים של פטרקוב מתיצב לימין העירונים (1567) ומבטל את הפריווילגיות של המלך, אך זיגמונט־אבגוסט מסרב לחתום על החלטת הסיים ומצַוה על המוכסנים ליתן מעבר לסחורותיהם של הסוכנים התורכיים.

יהודים תורכיים חוסים גם בצלו של יאן זאמויסקי; הוא מזמינם לעירו זאמושטש, מקבל אותם לנתיניו וחולק להם את חסותו. גם באטורי פורש את חסותו על המושבה התורכית ומגן עליה מפני התקפות העירונים. אולם העירונים אינם אומרים נואש ואף יהודי פולין אינם רוצים לסבול אצלם את הספרדים או הפֶּרַנקים, הגאים והאמיצים מהם. מַתחילה מלחמת תַּחרות, המקפחת את קיומם של הפֶּרַנקים; מושבותיהם בלבוב ובזאמושטש נופלות מהר מאוד ורק המושבה בקראקא, המורכבת בעיקר יהודים איטלקיים, נתקיימה עד סוף המאה הי״ז.

האימיגראציה של יהודים איטלקיים משקלה היה מועט מאוד על כף התפתחותן של הקהילות בפולין. יותר ממנה גרמו לכך השילוחים החדשים מגרמניה ומצ׳כיה וגירושם הגמור של היהודים מפראג. ההגירה הצ׳כית לא נעצרה הפעם בחבלי הספָּר המערביים של המדינה, אלא נעה לְפָנים פולין־קטן והלאה מזה לרוסיא־האדומה וולוולין. וכך אנו רואים יהודים בני צ׳כיה בוֶיסְלִיץ, מקום שהם בונים מיד בית־כנסת, ובלבוב, הן בתוך העיר והן מחוץ לעיר. אך נראה שגם לקוזמיר הגיעה סיעה חדשה של פליטים והגדילה עוד יותר את הצפיפות בשכונה היהודית. בקשר לכך באה הקהילה לידי הסכם עם העיריה והיא מרחיבה את תחום מושבה בכמה רחובות סמוכים (1553). הרחבה נוספת של ״העיר היהודית״ נעשתה בשנת 1583 והאחרונה בשנת 1608. מכאן ולהבא היו לגיטו של קוזמיר גבולות קבועים עד לסופה של הממלכה הפולנית.

בדומה לקראקא, מתרחב הגיטו היהודי בפוזנא; מספר הבתים היהודים גדל מ־49 ל־80 ומַלא את הרחוב המוביל מחומות העיר אל השוק. דליקה מחריבה בשנת 1596 רחוב שלם, אולם היהודים חוזרים ובונים במהירות ובמקום הישן מוקם בית־כנסת חדש. גם בערים אחרות של פולין־גדול, כגון בקאליש ובגְנֶיזן, גדֵלות קהילות יהודיות, מקבלות קיומים מאת המלך ועושות הסכמים מסחריים עם העיריות.

התפתחות דומה אנו רואים בפולין־קטן, בטישוֶיץ, בוֶיסליץ, אולם בראש וראשונה גְּדלה קהילת לובלין. בלובלין מתקיימים מאמצע המאה הט״ז ירידים נודעים בעולם כולו, המושכים סוחרים ולקוחות מקצוי ארץ. גרמנים, צרפתים, איטלקים, פרסים, תורכים, טאטארים, ארמנים וקאצאפים נוהרים ללובלין, על־מנת להחליף כאן את סחורתם באחרת. בין שאר סוחרים, באים הנָה גם יהודים מכל העולם, אף נוסד כאן בית־דין מיוחד לעסקי ירידים, מורכב מרבני הקהילות הראשיות בפולין. אין פלא אפוא שגם הקהילה המקומית עָצמה מהר ומושב היהודים נתפשט למן הביצות אשר על נהר ביסטריצא עד לשער העיר. בשנת 1553 חוכרת הקהילה, מאת הסטארוסטא טֶנְטשינסקי, מגרש נרחב ״ליד הדרך אל אגם טֶשֶכובקא״ וכן שטח לרגלי הר־המבצר, לשם הרחבת בית־העלמין הישן. המשך התפתחותה של קהילת לובלין קשור בשמו של רופא־העינים היהודי ד״ר מארק (מרדכי) מאי, שישב קודם לכן בקיניגסברג, כאחד מאנשי חצרו של הנסיך הפרוסי אַלְבֶּרֶכְט. בלובלין הוא רוכש, כבא־כוח הקהילה, כמה וכמה מגרשים ובונה עליהם בית־כנסת מפואר, וכמו כן בית־מידות בשביל ישיבה.

אולם לא כל יהודי לובלין רוצים לשבת מחוץ לעיר; הפינאנסיסטים הגדולים, הקרובים לחצר המלך או לחצרות המאגנאטים, משתדלים אחד־אחד להשיג זכות ישיבה intra muros (בתוך החומות) והם מתישבים בבניני מנזרים, בארמונות פרטיים ובבתי הפאטריציאט העירוני. דבר זה מביא את העירונים לכלל כעס והם מבקשים לנשל את הזרים. על רקע זה מתגלעות מריבות אשר בהן עומדים לימין היהודים: בעלי הבתים, המאגנאטים והקלירוס. ותוך כדי היאבקות גדֵלה בינתים הקהילה בלובלין ועולה במהרה מעלה־מעלה בראש אחיותיה.

ברוסיא מתפתחות בעת ההיא כמה קהילות קטנות, מקבלות זכויות לבניית בתים, מסחר ומלאכה, ואלו הן: בֶּלז (1550), בּוּסקָא (1564), ובפרט פְּרֶמסְלָא. בפרמסלא היו בשנת 1542 רק שמונה משפחות יהודיות, שישבו בבתים משֶל עצמם, אולם בשנת 1565 כבר עלה מספר בתי היהודים לשלוש־עשרה, ובשנת 1633 — שלושים ושבעה בתים ומאה ועשר משפחות. גידול כזה מעלֶה, כבערים אחרות, את איבת העירונים ובקרוב מתחילות גם כאן מהומות ופרעות. בעת אחת המהומות האלה (1561) היו לבַז: בית־הכנסת, בית־העלמין והרבה בתים פרטיים. התעצמות היהודים בעירונים היא המשך קורותיה של העיר הזאת ותוך כדי היאבקות גדֵלה הקהילה ומקימה בשנות 1592—1594 בית־כנסת נהדר, העומד עד היום הזה.

הקהילה הגדולה ברוסיא היא לבוב, אשר בה נטושה, למראשית המאה הט״ז, ההתעצמות הידועה על זכות המסחר היהודי. משנשרפה, בשנת 1571, כל השכונה היהודית, החליטה העיריה לשים קץ למאבק על־ידי סילוק היהודים אל מחוץ לחומות העיר. המלך זיגמונט־אבגוסט לא נתן הסכמתו לכך והרשה ליהודים לחזור ולהקים את שכונתם הישנה. היהודים מיהרו והקימו את הריסותיהם ותפסו את כל הרחוב היהודי, בהתקרבם יותר ויותר אל חומות העיר. לקהילה הגדֵלה ומתפשטת כבר לא הספיק בית־הכנסת הישן הלא־גדול, והמוכסן העשיר של ארצות רוסיא ומנהיג יהודי לבוב יצחק נחמן׳ש קונה, בהסכמת המלך, מגרש נרחב ומקים עליו בית־כנסת נאה. פַּאולוּס איש רומא בנה אותו בסגנון גותי מאוחר וקישטו מבַּית בסגנון הרֶנֶסאנס. בית־הכנסת קיים עד היום (רחוב הפחחים 27) והוא קרוי על שם הט״ז או ע״ש רויזה לב־הזהב (״די גילדענע רויזע״).

הנה־כי־כן משתדלות הקהילות להרחיב את תחומי מושבן ובמקרים רבים מצליח חפצן בידן. אולם במשך הזמן נקבעים גבולות יציבים, שאין לעָברם. כדי להשיג אפוא יותר מקום בגיטו עצמו, משתדלים היהודים לסלק משם את התושבים הלא־יהודים או גם למנוע ישיבתם בתוכו. פריווילגיה כזאת de non tolerandis Christianis היא מעין תשובה על הפריווילגיה שהיתה לערים רבות בפולין de non tolerandis Judaeis וזכות זו, קהילת קראקא השיגה אותה בשנת 1568, קהילת פוזנא בשנת 1633, וכל קהילות ליטא בשנת 1645. לא קיבלו קיומים כאלה לובלין ולבוב ועל־כן נשארו בתוך הגיטאות של הערים האלו נחלות של אצילים או עירונים, ובפרט בתי־יראה ובתי־נזירים.

17. קהילות ליטא במחצית השניה של המאה הט״ז

בליטא לא היו היחסים בין היהודים ובין העירונים מתוחים, כמו בפולין, לא היו כאן עירונים מעורים מזמן במקום כבמערב, ונוסף לכך לא היתה השפעת הקלירוס בארץ זו, בעלת הרוב הלא־קאתולי, חזקה כל כך. הארכידוכס של ליטא היה שליט מורשתי ומושל יחיד, הרבה היה תלוי אפוא ברצונו ועל רצונו השפיעו השפעה יתירה הפינאנסיסטים היהודיים העשירים, המוכסנים ובעלי האחוזות. על רקע זה מתפתחות הקהילות היהודיות בבריסק, הורודנא, וִילנא ולוצק.

בראש וראשונה מתפתחת הקהילה בבריסק ומקבלת מאת המלך זיגמונט הראשון זכויות שונות. בשנת 1566 מצויים בבריסק מאה וששה בתים של ישראל, כמעט כולם בנויים עץ, עד שדליקה מחריבה, בשנת 1568, בבת־אחת את כל השכונה היהודית. זיגמונט־אבגוסט פוטר את היהודים, בפקודה מיוחדת, משליש המסים, למשך תשע שנים, בתנאי שיחזרו ויבנו את בתיהם אבן ולבֵנים. ואמנם הועילה הפריווילגיה של המלך, כי במהרה הוקמה השכונה היהודית ובמרכזה בית־כנסת גדול, בנוי לפי תכניתו של הבנאי פִּיוטֶר רוֹנְקָא מפוזנא. בית־הכנסת של בריסק, אשר בקרבתו עמד גם בית הישיבה, שימש דוגמא לבתי־כנסת אחרים והאריך ימים עד שנת 1840.

קהילת בריסק נעשתה עד־מהרה הקהילה המרכזית בליטא והישיבה שלה נודעה לתהילה בכל אירופה; כי בריסק

עיר מסחרית היתה, סוחרי בריסק הובילו שעוה לגרמניה והביאו משם אריגים ומיני סדקית. גם מזרחה, לפנים מדינת מוסקוָא, הרחיקו סוחרי בריסק, עד שאיוואן האיום אסר עליהם לבוא בגבולו.

בצדה של בריסק מתפתחת קהילת הורודנא, אשר הימֶנה נוצרה גם קהילת טיקטין. גם הקהילה בפינסק גדלה במנין ורק קהילת וילנא מתפתחת לאט־לאט. לעיר וילנא היתה פריווילגיה de non tolerandis Judaeis והעיריה משגיחה בשבע עינים לבל יתישבו בה יהודים, רק ליחידים נותן המלך רשות לגור בעיר הזאת. לאחר זמן, משהשיגו האצילים בליטא מרות על היהודים שלהם, התחילו יהודים מסלוצק מתישבים בוילנא בארמונם של הדוכסים הסלוצקאים, ובשנת 1573 פתחו כאן בית־כנסת משלהם. מכאן ולהבא מתפתחת הקהילה היהודית בוילנא בדֵי מהירות, למגינת־לבם של העירונים.

גם בוולין מתפתחות כמה קהילות, כגון בקֶרֶמֶניץ, בקוֹבֶלי (קובל) ובלוצק. בעיר לוצק קיימת גם קהילה קראית.

המסורת הקראית, הנשנית בכל הכרוניקאות שלהם, אומרת, כי בַּעֲלוֹת הארכידוכס ויטולד, אחיו של יאגֶיללו, למלחמה על הטאטארים בקרים, הביא משם שלוש חבורות של קראים והושיבם בהֶליטש שברוסיא־האדומה, בלוצק ובטרוק. קשה לקבוע מה מידת האמת במסורת זו, אולם עובדא היא, שקראי פולין־ליטא מדברים עד היום דיאלקט תורכי־טאטארי.

על הקהילה בהֶליטש בימי־הבינים אין לנו כל ידיעות, אך לעומת זאת ידוע לנו קיומה של קהילה קראית בלבוב עד סוף המאה הט״ו ונראה שהעתיקה את מושבה להֶליטש. כבר במאה הט״ז נזכרים קראי הֶליטש במקורות, ובשנת 1576 נותן להם סטֶפאן באטורי פריווילגיה יסודית.

קיום קהילה קראית בלוצק ניתן להיקבע אך לאחר שיבת היהודים לליטא, דהיינו בשנת 1506; מכאן ואילך היא הולכת יד ביד עם הקהילה הרבנית שבעיר והן משתדלות יחד להרחיב את זכויותיהן. הפעולה המשותפת של שתי העדות נמשכה גם בימי האוּנְיָה הלובלינית (אשר על פיה עברה וולין מרשות ליטא לפולין) ולאחריה קיבלו פריווילגיה אַרגונית, כשֶל קהילות פולין.

בחצי המאה הט״ז היו בלוצק שלושים ושתים משפחות רבניות ועשרים ושבע קראיות. מספר הקראים פוחת והולך שנה־שנה ובחצי המאה הי״ז, אחר גזרות ת״ח, עולה מספר המשפחות הרבניות לשמונים וארבע בעוד שמספר המשפחות הקראיות ירד לעשרים.

עיר ואם לקָרָאי ליטא היתה הקהילה בטרוק. אף תחילתה של קהילה זו מעולפת דמדומי ההיסטוריה ואך הפריווילגיה של קאזימר היאגֶיללוני משנת 1441 היא העדות הראשונה לקיומה. יורשיו של קאזימר מאשרים ומרחיבים פריווילגיה זו. על פיה נתחלקה העיר טרוק לשני חלקים: האחד לקראים, והשני לנוצרים. בחלק הנוצרי גרו אוקראינים, ליטאים, טאטארים, ארמנים, ויהודים רבניים. אכן גם בחלק הקראי גרו יהודים רבניים ובשל כך פרצה מחלוקת שנסתיימה בחצי המאה הי״ז (1646), בסילוקם מן העיר.

הקהילה הקראית נהגה על־פי חוקת מאגדבורג ובראשה עמד שופט; השופטנות עברה מאב לבן במשפחת לאבאנוס או לאבאנובסקי.

האוּנְיָה הלובלינית (1569) הכתירה את פועל חייו של המלך זיגמונט־אבגוסט. האיחוד הריאלי של פולין וליטא קירב גם את היהודים משני חלקי המדינה. קהילות ליטא מקבלות קיומים כשֶל קהילות פולין, וקהילות וולין, כוולין כולה, עוברות למלכות. יחד עם העיריות של קרמניץ, לודמיר ולוצק נשבעו אמונים לממלכה גם ראשי הקהל, ועמהם שופט הקראים של לוצק. בהתאם לכך, הוציא המלך פקודה (1569) המַשְוָה את יהודי וולין ליהודי פולין ומוציאה אותם מרשות הסטארוסטא לרשות הווייוודא. אכן למעשה לא נתקיימה מרות הווייוודא, ו״אדון״ היהודים בוולין הוסיף להיות כמקודם הסטארוסטא.

את מותו של אחרון היאגֶיֶלונים ביכו היהודים בכל פולניה, ועדת ישראל בקוזמיר רשמה את יום מותו לזכרון כמאורע עגום ביותר. הכרוניקן היהודי דוד גאנז רושם אף הוא את מות המלך הזה ומצייר את שנת 1572 במלים אלו: "הכוכב הגדול והנורא הידוע, עם הזנב הגדול, התחדש ונראה בשנת של"ב, אלף ותקע"ב לנוצרים. ועמד הכוכב החדש ההוא זמן משך י"ד חודש, אשר משום כוכב שכבר היה לעולמים לא נמצא בכל ספרי זכרונות עמידתו כל־כך זמן רב. וכל החוזים באשכנז, באיטליאה, צרפת וספרד, כולם הפליגו בחזיונם וביאורם על מה רָמז כוכב הנזכר וכתבו עליו ספרים רבים והיו כמתנבאים לרָעות ולהריסות רבות, ה' ברחמיו מֵפֵר אותות בדים. בשנה ההיא היה רעש גדול ונורא בעיר הגדולה קוסטאנטינא ונפלו המגדלות והבנינים הגדולים ורגזה ונדנדה כל העיר ומתו שם ברעש יותר משלושת אלפים נפש. גם בעיר הגדולה אוגשפורק ובעיר מינכען היה סער רעש וגעש גדול ונפלו הבנינים ומתו ברעש עם רב, ולא שקט הרעש מזעפו משך ג' ימים. גם בשנה ההיא מת המלך החסיד זיגסמונדש אגושטי השני, מלך פולין, עירירי, תהא נשמתו צרורה בצרור החיים, אמן".

כשהומלך אנדרי דִי ואלוּאַ (וַאלֶזי) עשו יהודי קראקא "פרייד פייער" (חג אורים) ברחוב היהודים. בקרוב באה משלחת של הקהילות הגדולות אצל השליט החדש וביקשה שיאשר את קיומיהן. ואלזי לא חיבב את היהודים — בצרפת לא היו למשנת 1390 — הוא לא קיבל אפוא את המשלחת ואת הקיומים לא אישר*.

האֶלקציה השניה הסעירה את המדינה הפולנית עוד יותר מהראשונה. יהודי פולין חלו והרגישו בכך ושמחו כשנגמרה מלחמת האחים ועל כסא־המלכות עלה מלך צעיר ובעל־מרץ, שהמשיך לרקום את תכניותיו של זיגמונט־אבגוסט. בעשר שנות שלטונו של סטאפן באטורי התנוצצו הזהרורים האחרונים של הרנסאנס הפולני והחלה הריאקציה הקאתולית.

ביחסו ליהודים נתגלה באטורי כמלך דורש־טוב ונבון. הוא החזיק בחצרו את ד"ר שלמה קאליהורא והפקיד את עסקי־הממון שלו בידי בנקאים ואנשי־פינאנסים יהודים. אחד מהם הוא יצחק נחמן"ש, מייסד בית־הכנסת בלבוב. יצחק עושה עסקי מִלוה גדולים, מקבל בתורת משכונות תכשיטים מבתי המאגנאטים ואף מבית המלך, אך עיקר התעסקותו היא חכירת מסים ומכסים. פקידיו מנהלים את חדרי־המכס של רוסיא, וכן גם את הנכסים החכורים בידו.

נוסף ליצחק, אנו רואים בחצר המלכות את הצורף יעקב עֶזְרַאש, המַלוה סכומים גדולים למלך ונותן לעתים קרובות מפרעות להחזקת החצר. כשנשלח שֶׁיניאבסקי לקושטא, נטלו בהקפה אצל יעקב אחת־עשרה חרבות יקרות מאוד, דורונות בשביל המיניסטרים של הפאדישאף.

טיפוס מעניין של חצרן יהודי הוא מנדל בן יצחק מקראקא. בנאי לפי מקצועו, הרי הוא משתתף במסעו הצבאי של באטורי נגד מוסקוָא ובונה גשרים על פני הנהרות להעברת הצבא. אחר מותו של באטורי אנו מוצאים את מנדל במחנהו של מאפסימיליאן. עקב מפלתו של הלה ליד בִּיטשין מאבד מנדל את רכושו. הוא עובר לווינא ומנהל שם בניות גדולות, פרטיות וצבאיות. הקיסר רודולף השני משלם לו מזמן לזמן סכומים מסוימים ונוסף לכך הוא מקבל איזו קִצבה מאת המלכה של צרפת.

בשנת 1592 אנו חוזרים ורואים את מנדל בקראקא, זיגמונט השלישי שולחו לגראץ, לשם משא ומתן עם חצר ההאבס־בורגים בדבר נישואי אַנָּה היאגֶיֶלונית לאַחַד הארכידוכסים הסְטיריים; שליחות זו לא הצליחה בידו.

הזריז ב"משָרתי־החצר" של באטורי ושל זיגמונט השלישי היה שאול יודיטש או שאול וָאהל. יהודי איטלקי היה, בנו של הרב הנודע מפאדוָאַ ר' שמואל־יודא קצנלבויגן. צעיר היה בבואו לבריסק ללמוד תורה, כאן נשא לו אשה והניח יסוד למשפחת ואהל המסועפת, היושבת עד היום בערים שונות בפולין.

בשֶׁל תלמודו ותרבותו הגבוהה, קנה לו חשיבות בין בני עמו וכן מצא חן וחסד בעיני השררות של ליטא והמלך

* שאלת אישורם של הקיומים על־ידי ואלזי טרם נתבררה כל צרכה. באחרונה עסק בכך י. קליינמן, ב"יִוְרֶיסקאיא סטאַרינא", כרך י"א, ע' 110—125. במאמרו: היהודים בתקופה הפולנית הראשונה שבין מלך למלך.

עצמו. בשנת 1578 חוזר המלך ופותח בליטא בתי־מיבשל של מלח; שאול מנהל את כל המפעל ומוביל מלח מקוֹדנא אל נמלי הנהרות, בשלמו 20 זהו׳ ללאשט. בשנת 1580 חוכר שאול את כל תוצרת המכרות בְּוִילִיטְשְׁקָא, ובשנים שלאחר כך גם את הכנסות הסטארוסטוָא של בריסק, דהיינו דמי גשר, דמי דיג, ונוסף לכך טחנות, בתי־משרפות־יי״ש, בתי־מיבשל־שכר, וכדומה. נוסף לעסקים אלו, מוצא שאול דַי זמן לעסוק גם בצרכי כלל ישראל בליטא וביחוד בצרכי קהילתו בריסק. פעמים הרבה הוא קם להגן עליה בפני השליטים וכך הוא מייצגָה בועד הארצות בלובלין, למן הרגע הראשון לקיומו של ארגון זה. הכבוד שחָלקו לשאול בחייו נתקיים בישראל עד היום והאגדה המשפחתית מספרת, כי שאול היה לילה אחד מלך פולין ובו בלילה אישר את כל הקיומים של כלל היהודים ושל משפחתו. אגדה זו, אשר צאצאיו המרובים מאמינים בה בלבב שלם, נתפרסמה לראשונה בדפוס, בשנת 1733, על־ידי אחד מצאצאיו, ר׳ פנחס מליפניק; כל הנוסחאות של אגדה זו ליקט והוציא צבי־הירש עדלמן, בחיבור ״גדולת שאול״ (לונדון 1854), הנשמר בידי בני המשפחה כמין דבר שבקדושה.

בימיו של באטורי נמשכת התפתחות המסחר היהודי באותו קו שמקודם לכן. הקהילות הגדולות מרחיבות את תחום מושבן, ועודף האוכלוסים, שאינו מוצא לו מקום בשכונות היהודיות, משתפך אל העיירות שבסביבה, ובפרט בלוקאציות החדשות של המאגנאטים ברוסיא, פודוליא, וולין ואוקריינא. עם גידולן של הקהילות העתיקות והתהוותן של קהילות חדשות עולה כוחו של המסחר היהודי ומתפתחת המלאכה. דבר זה גורם להתנגדות גוברת והולכת של העירונים והם מזעיקים עזרה ״למלחמה בכופרים״. הסיים חוזר בשנת 1565 עוד הפעם על הקונסטיטוציות האנטי־יהודיות הישָנות שלו, אך ערכן בטל; אין היהודים מרבים לתת לבם עליהן. העיריות, בראותן שאין עוזר, נוטות לוותר ויתורים והן עושות הסכמים מסחריים עם היהודים, אשר בהם קובעים את מקצועות המסחר היהודי ומידותיו. ההסכם הראשון מסוג זה נעשה בלבוב בשנת 1581 למשך שמונה שנים; בעקבות לבוב יצאו ערים אחרות.

באטורי תומך בשאיפות היהודים, מאשר את קיומיהם הראשיים והמיוחדים, קובע בפקודה מיוחדת את סדרי השיפוט של היהודים, הזמנתם לדין בשבתות, וכן הוא נזקק אף לעלילות־השקרים. הוא מפַתח גם את שלטון הבית של הקהילות הגדולות בפולין (פוזנא, קאליש) וכן הוא מעניק אף לקהילות קטנות יותר אותן הזכויות עצמן שניתנו קודם לכן לקהילות הגדולות.

על סמך הקיומים האלה, מפתחים יהודי פולין וליטא את האבטונומיה הקהילתית והארצית ועליה הם משעינים את הארגון הכללי ואת הנציגות של כל בית ישראל במדינה. כבר בימי זיגמונט הראשון רואים אנו את הקהילות שואפות להקים חֶבר לשם מטרות פיסקאליות ורַפְרֶזֶנטַאטיוויות. בטוי השאיפות האלה הן ההתוועדויות הארציות וכן בית־הדין לערעורים לפולין וליטא. כשהטיל הסיים, בשנת 1549, מס־גולגולת קבוע על היהודים, נטלו ועדי הקהילות עליהם את חלוקת המס ופרעו אותו בעצמם, בסכום כולל, לשר־האוצר. דרך זו של פרעון המסים נמצאה נוחה ביותר לאוצר המלכות ולפיכך תומכים שרי־האוצר בועדי הקהילות ומסייעים בידם להקים יחידות אדמיניסטראטיוויות גדולות יותר ויותר. בהשפעתם, מתוועדים, בימי זיגמונט־אבגוסט, לא רק נציגי הקהילות והגלילות, כי־אם גם נציגי הועדים הארציים של מדינת פולין כולה. התוועדויות ארציות כאלה מתקיימות גם בליטא.

האוּנְיָה הלובלינית קירבה את הנציגויות של פולין וליטא אחת לחברתה. בימיו של באטורי רואים אנו שאיפה להקמת ארגון אחד ונציגות אחת לכלל ישראל במדינה כולה. שאיפות אלה, שר־האוצר תומך בהן, כדי להקל על עצמו את גבייתו של מס הגולגולת ובמאמציהם של שני הצדדים, השלטון והיהודים, נמצא הארגון בשנת 1581, קיים ועומד. פָּעלו הראשון הוא חכירת מס הגולגולת בכל המדינה, בסכום 15,000 זהו׳ פו׳ לשנה, וחלוקת הסכום הזה בין הועדים הגליליים והקהילות.

אכן, משנתוועדו נציגי היהודים להתיעצויות משותפות, צפו ועלו, נוסף לענינים הפיסקאליים, גם ענינים אחרים חשובים למדי שהצריכו גילוי דעת. אחד מהם היה חכירת הכנסות ציבוריות בידי יהודים, שנאסר כמה וכמה פעמים בקונסטיטוציות של הסיים. עכשיו אוסר גם ועד הארצות את החכירות האלה ומאיים בעונשים חמורים על העבריינים. בהתועדות שלאחר כך, אשר נתקיימה בשנת 1583 בטִישְׁוִיץ, קובעים את סדר בחירתם של הרבנים ומנהיגי הקהל

ועד הארצות אוסר על המועמדים להיזקק לפרוטֶקציה של המלך או השררות, הואיל וזה פוגע בשלטון־הבית היהודי ופותח פתח לגורמים זרים להתערב בעניניהם של ישראל. מכאן ולהבא היו היהודים מתוועדים כל שנה או כל כמה שנים ומדיינים על עניניהם. המוסד הזה התקיים עד שנת 1764.

19. מאמצי הריאקציה בימי זיגמונט־אבגוסט ובאטורי

ועד הארצות הוא הבטוי העליון לכוחו של בית ישראל כי יָנוּב. אולם הרָקָב אוכל את שורש האילן המלבלב הזה מתחילתו. התעוררות הריאקציה הקאתולית באירופה, הנגישות של פאולוס הרביעי (צנזורה ואינקוויזיציה) וייסוד מיסדר הישועים, הגיעו במהירות לפולין וכבר בשנת 1556 הופיע כאן הליגאט האפיפיורי ליפומאנו. אמנם לא יכול להוציא כאן אל הפועַל כל מבוקשו, אך בדרך כלל חָלו והרגישו בו יפה הפרוטסטאנטים ושאר הדיסידנטים וכן גם היהודים. עד־מהרה מעלילים על היהודים עלילות של פולחן; המלך זיגמונט־אבגוסט עומד לימינם ומצוה להביא לעתיד דינם של יהודים הנאשמים בפשעים של פולחן לפני בית־דינו של הסיים בנוכחות רבֵּי המדינה. אף זאת, את האשמה יש להוכיח על־ידי שלושה עדים נוצרים וארבעה עדים יהודים. המלך באטורי, אישר, בשנת 1576, את פקודתו של זיגמונט־אבגוסט, ובנוסח זה אף נאספה לילקוט הקיומים של יהודי ליטא — תעודת כבוד לסובלָנותם של מלכי פולין בתקופת הרֶנֶסאנס. לילקוט זה נכנסה גם הבּולא של האפיפיור פאולוס השלישי משנת 1540 (Licet Judaeis), המזכירה את הבּולות הקודמות בענין זה ומגינה על היהודים מפני אשמות כאלה.

אכן הקיומים שנָתן המלך לא יכלו למעט את גידולה של שנאת ישראל. אצילי פולין חוזרים שוב, בשנת 1565, על החלטותיהם משנת 1538, וגם אצילי ליטא אינם מפגרים אחריהם. כשעָרכו, בשנת 1566, בסיים של בִּילסק, את החוקה השניה של ליטא, הכניסו לתוכה כל הקונסטיטוציות של פולין המגבילות את היהודים ועוד הוסיפו הגבלות חדשות משלהם, בהתאם לתנאי החיים בליטא.

בראש וראשונה תקנת הלבוש (פרק י"ב, סעיף 4): "אין ליהודים לילך, לא הם עצמם ולא נשותיהם, בבגדים יקרים ושלשלאות של זהב, בזהב וכסף, וכן לישא תכשיטים על החגורות והחרבות. לבושם צריך להיות ניכר (נבדל): כובעים או בֶּרֶטים צהובים וכן צניפי הנשים מבד צהוב או דומה לכך, למען יהיו סימנים מסוימים והפליות".

בסעיף הבא (§ 5) מביעים האצילים את רצונם לבל יהא יהודי, טאטארי או מוסלמי בעל התמנות מטעם המושל או המועצה ושלא יהיו נוצרים משועבדים לו. "אם מישהו יקנה נוצרי לעבדות עולם, יפסיד דמיו והנוצרי יֵצא חפשי. ואם יקנה אכר או אשת־אכר, עליו לבוא לפני בית־הפקידות או בית־המשפט ולרשום בפנקסים; אם הסכום הוא גדול, נפדים הקנוי והקנויה בעבודת שבע שנים".

הסעיפים הבאים דנים באומנות ומשרתות נוצריות, העוברות לרשותו של יהודי, בכלל חצר או נכסים שהוא מקבל במתנה מאת השליט. יהודי או מוסלמי אינו רשאי לכוף על אנשים כאלה ארנוניות ועבודות בלתי־רגילות. "ואם ילכו ממנו בגלל דברים כאלה, אנו רוצים שיהיו חפשים, אולם קרקעותיהם צריכים להישאר למי שניתנו, לפי הנתינה שלנו".

בנוסח האחרון של חוקת ליטא נשארו כל ההגבלות הנ"ל, מלבד גזירת הלבוש, שכֵּן לבשו היהודים בין כה וכה בגדים שונים משֶׁל שאר האוכלוסים.

הקונסטיטוציה של הסיים הפולני משנת 1556 וכן הקונסטיטוציות הכלולות בחוקה הליטאית השניה, נשארו ברובן הלכה שאינה רווחת, בחינת משאָלה חסודה של אותו דור אצילים. ערך מעשי יותר נודע לפריווילגיות דֵי נון טוֹלֶראַנְדִיס יודֵאִיס, שניתנו לערים שונות ואף לארצות שלמות. שונות היו הסיבות למתן פריווילגיות אלה או לאישורן. ראשית כל, נעשה הדבר בשֶׁל המסורת המקומית, לא אחת בשֶׁל תלונות העירונים או לבקשתם, לעתים קרובות אחר משפט של עלילת פולחן או האשמת היהודים בפשעים אחרים. הנה־כי־כן אישר זיגמונט הזקן לארץ מאזי, משעָברה לרשותו, את הפריווילגיה די נון טולראנדיס יודאיס, שהיתה לה מקודם. פריווילגיה כזאת היתה לבידגוש מימי השלטון הטבטוני. לאחר שלום טורֶן, נתלקטה לכאן עדה יהודית לא־גדולה, אך העירונים לא רצו לסבלם, וזיגמונט־אבגוסט מאשר, לבקשתם,

את הפריווילגיה הקדומה שלהם (1555) ומסלק את היהודים מן העיר. זכויות כאלה נותן זיגמונט־אבגוסט לערים קראס־ניסטאב, נישאווא־חדש, קרוסנו, בֶּיטש, פילֶזן וכו׳. אף באטורי נתן, לבקשת העיריות, אותה פריווילגיה לערים רבות (קוסְצִישִׁין, סָטָנְז׳ין), וביחוד הרבה בנתינתה זיגמונט השלישי.

בימי שלטונו של זיגמונט־אבגוסט נתבטל מיסדר אבירי־החרב וחלק גדול של אינפלאנט, וריגא בכללו, נפל בחֶלקה של פולין. המעמדות של אינפלאנט שמרו לעצמם את הזכות די נון טוליראנדיס יודאיס והמלך חתם על תנאי זה, בין שאר התנאים. אולם היהודים לא הִרבו ליתן דעתם על התחייבות זו של המלך ובאו, אם כסוחרים לעצמם ואם כסוכנים של השררות הגדולים, לריגא ולערי הסביבה. הבארונים של אינפלאנט והעירונים של ריגא מוחים בתוקף נגד אימיגראציה זו ועד־מהרה מתחילה היאבקות כמו בערים הפולניות. כיבוש ריגא בידי השוֵדים (1621) שם קץ להתישבות היהודים באינפלאנט.

20. ימי שלטונו של זיגמונט השלישי (1587—1632) וולאדיסלאב הרביעי (1633—1648)

באטורי מת בשנת 1586 ועל כסא־המלכות של פולין עלה זיגמונט השלישי ואזא. האֶלֶקציה השלישית מיטמטה שוב את המדינה וקיפחה עד גמירא את שלטונו של המלך, השלטון היחיד שהחזיק, תוך מלחמת המעמדות, את נפש־המאזנים ואת ההגה של המדינה. עם ירידת שלטונו של המלך פחתה גם הסובלנות, מתחיל שלטון הריאקציה, המתבלטת בנגישת בני האמונות האחרות, בסילוק הדיסידנטים מן הטריבונאלים וממשרות אחרות; יחד עם הדיסידנטים סובלים גם היהודים. בשנים הראשונות לשלטונו של זיגמונט ואזא עדיין יוצא ונכנס בחצר המלך שאול ואהל, המתמנה אפילו משָרת־החצר. גם את מנדל מקראקא עודנו רואים על הוואוֶל, אך אנשים חדשים אינך מוצא במחיצתו של המלך, העשירים והבנקאים הגדולים, כגון יצחק נחמן׳ש בלבוב, וולף פּוּפֶּר (בּוֹציאן) ואייזיק יעקלש בקראקא, אין להם דריסת־רגל בחצרו. כשפרצה, בשנת 1595, שריפה בחדרי המלך על הוואוֶל, תָּמה בודאי למראה יהודי קוזמיר הסמוכה החשים להציל. היו מסיחים — וכך נרשם גם בפנקס הקהל — שהמלך לא הניח לנוצרים לכַבות את השריפה אלא ליהודים בלבד ובעמדו בפתח הבית "ראה הוא עצמו הטורַח והאמונה שעשו היהודים יצ״ו". "וזה עשה שלום גדול ת״ל — מוסיף הסופר — ונהפך לב המלך והיה כאיש אחר לטובה, להיטיב לעמו ישראל, אמן". הערתו של הסופר מקראקא אינה הולמת ביותר את האמת; המלך לא שינה כלל את מנהגו עם היהודים. משעָלה על כסא־המלכות, אישר את הקיומים הראשיים הקדומים, נתן כמה זכויות חדשות לקהילות שונות בפולין וליטא ומזמן לזמן בירר אילו קובלנות; בדרך כלל היה יחסו כלפי היהודים צונן ומסוגר.

בשנת המלָכתו של זיגמונט השלישי, מתקיים בפטרקוב הסינוד של הפרובינציא גנֶיזין, בנשיאותו של ההגמון סטאניסלאב קארְנְקוֹבסקי. כאן כורכים יחד את היהודים ושאר הכופרים והפוקרים ומחליטים, שבתי־כנסת, אשר הוקמו בניגוד לתקנות הכנסיה, יש להרסם, וכן אסור ליהודים לבנות בתים יותר מכפי שנקבע בפקודות המלך; סעיף מיוחד מזכיר את האיסור להעסיק משרתים נוצרים וכו׳. בסינוד הפרובינציאלי שנתקיים בשנת 1630 חוזר הקלירוס לעניני היהודים ומכריז חרם על המסחר היהודי וכן הוא מטיל נידוי על כל נוצרי שיעשה עסקי מסחר עם יהודים. כמו כן מזכיר הסינוד ליהודים את החובה לגור בשכונות נבדלות, לשאת "סימן צהוב" על הבגדים ומאיים ש״יהודי אשר לא ילבש עד חודש ימים סימן־הקלון, דינו דין rebellis (מורד) וסחורתו מותר להחרימה בכל רחוב".

אולם הקלֵירוס הפולני הגבוה מורכב אצילים בלבד, משרות ההגמונות הן בידי המאגנאטים, וההגמונים־המאגנאטים הללו אינם נותנים דעתם כל־עיקר על תקנות הסינודים, ובהקימם ערים חדשות, הם אוספים אל תוכָן אוכלוסים יהודים וחולקים להם זכויות שונות. סוכנים וסרסרים, רופאים ובנקאים יהודים שרויים בחצרות ההגמונים — קובע בדאבון־לב הסינוד של הפרובינציא הווארשאית (1643). אולם ברצינות, ברצינות יתירה, מבינים את התקנות הסינודיות — הישועים.

אף תלמידי בתי־הספר הקתידראליים וכן תלמידי האקאדמיה בקראקא נהגו להתנפל על היהודים ולחולל מזמן לזמן מהומות בלתי־נעימות, אולם משנפתחו בתי־הספר של הישועים נעשה הדבר לחוק; כל־אימת שיהודי נראה לפני בית־יראה, קולֶגיום או בית־ספר, החלו מכים בו, מורטים, וזורקים עליו אבנים. בגלל סיבה קלה שבקלות היו פורצות מהומות ולפעמים נשפך גם דם רב. העירונים חרחרו לעתים בכוונה, כדי לסָאב על היהודים את המסחר והישיבה בעיר.

זיגמונט השלישי עוצר את הנוער שנתפָּרא ופעמים הרבה הוא דורש ממורי האקאדמיה בקראקא ומנהלי בתי־הספר של הישועים, שיבלמו את משובת חניכיהם, אך פקודות המלך אין תועלתן מרובה וההתנפלויות על היהודים חוזרות ונשנות.

כדי להיפטר מן הנגישות האלה, נותנים היהודים שלמונים לקלֵירוס, וכן נתינות מסוימות לתלמידים הקשישים והצעירים. נתינות אלו נקראו קוזוֹבאלֶס או קוזוֹבאלֶק. בטוי זה מתפרש על־ידי החכמים בכמה פנים, אולם אף אחד לא פירשו עד עתה כהלכה. ברם ידוע, שלפני כל בית־ספר, אם בקראקא ואם בפוזנא, אם בווילנא ואם בלבוב, נטלו התלמידים מן היהודים העוברים־ושבים תשלומים כאלה בערך: י״ב גדו׳ מעגלה, ו׳ גדו׳ מרוכב, ב׳ גדו׳ מהולך־רגל *. מלבד הקוזוֹבאלס שהיה תמיד מעשה משיסה, היו קצובות משכבר מתנות־קבע לרקטור של האקאדמיה בקראקא, לפרופיסורים ולמשמשים, שניתנו פעמיים בשנה: לחגא ניטל וליל הפסחא. נתינות אלו כָּללו קפ״ט ליטרא סוכר, פ״ו ליטרא פלפל, פ״ו ליטרא זנגביל, קנ״ב לוט כרכום, קפ״ב לוט קרפול, קפ״ח לוט קנמון, ס״ח ליטרא צימוקים, ס״ח ליטרא אורז, שקדים וכו׳. נוסף לכך שילמה קהילת קראקא לשני משרתים של האקאדמיה, בעד הגנת היהודים מפני התנפלויות הסטודנטים, זהוב לאיש. כן היו שולחים למשרתים דגים פעמיים בשנה, לרקטור י״ב זהו׳ אחת לשלושה חדשים, לראש בית־הספר ב״ץ ** שני זהו׳ לשבוע.

כבר בימיו של זיגמונט הראשון יצאו החיבורים האנטישמיים הראשונים בפולין, כגון ״אגרת הרב שמואל״ וכו׳, אך לא השפיעו השפעה בלתי־אמצעית על הציבור. רק בסוף המאה הט״ז מתחילה מופיעה ספרות עשירה עד למאוד, שהיא בטוי הריאקציה והגורמת הֶרֶעָה מהירה של מצב היהודים במדינה. הפותח הוא יעקב גורסקי, ארכיפְּרֶסְבִּיטֶר של כנסית מאריא בקראקא. גורסקי הכיר באיטליה את המומר סִיפְּסְטוּס מְסֶינָא, מחבר הפאמפלט הידוע על היהודים (גינוּאַ 1569), הביא טופס של הספר הזה לקראקא וכאן הוציאו בלאטינית ובפולנית בשם Index errorum (מפתח הטעויות). בעת־ובעונה־אחת יצא גם קונטרס אחר, בשם ״Pokora wilcza״ (הכנעה מעשה זאב).

סופר־המופת של האנטישמיות הפולנית הוא הכומר פְּשֶׁצְלאב מוֹיֶצקי. הקונטרס שלו Żydowskie okrucienstwo mordy i zabobony (אכזריות היהודים, רציחותיהם ואמונותיהם התפלות) יצא בזמן קצר מאוד בשלוש מהדורות. על יסוד חיבוריהם של פֶּפֶרקוֹרן, קארבֶּן, אלפונס די סְפִּינָה ואחרים, בונה מוֹיֶצקי בנין של הבלים ורשעות. בהקדשה למהדורה השניה (1598), הוא אומר, כי ״השטן, בהשתדלו להשמיד את המין האנושי, בחר ביהודים ככלי־מכשיר לכך, והנה הם, מכשירי השטן, מבקשים להשמיד את העולם הקאתולי״. אכן הפולנים אינם רואים, לפי דבריו, את השטן, מושכים חסד ליהודים, מעניקים להם זכויות וחרויות ומגינים עליהם. מוֹיֶצקי מתאר לכן כמה משפטי עלילות, בתקוה, שדוגמת מדינות אחרות, ״גָּרֵש תגרש גם פולין ותעקור מן השורש את המגפה המזיקה הזאת״.

בו בזמן נערך בבוֹכְנְיָא משפט, שנסתיים בגירוש היהודים מן העיר (1605). מעשה זה העיר את רוחו של המשורר יליד־הבית, י. א. קֶמִיטָא, לבלר במכרה־המלח המקומי, לחבר קונטרס בשם ארוך עד למאוד, אשר בו תיאר בחרוזים את מהלך המשפט וסופו. ומשנטפל לשאלת היהודים שוב לא הניחָה מידו ימים רבים והוציא מזמן לזמן קונטרסים חדשים, כגון ״אגרת אל היהודים״, ״עורב״, ״תלמוד״ וכו׳.

כל הקונטרסים שנמנו לעיל הניעו את דעת הקהל נגד היהודים, אולם אף אחד מהם לא גרם להם נזקים מרובים כספרו של מיטשינסקי. סיבאסטיאן מיטשינסקי, ״חכם המדעים החפשיים והפילוסופיה, דוקטור ופרופיסור של האקאדמיה המהוללה בקראקא״, גר בקראקא, אשר בה נטושה היתה, מזֶה מאות בשנים, מלחמה על זכות המסחר היהודי. בשנת 1608 עשו היהודים הסכם עם העיר, אשר על פיו נתונה להם הזכות הזאת לעשר שנים. בשנת 1618 תם מועד ההסכם והעיר התקינה עצמה להכרית את המסחר היהודי. הענין עתיד היה להיחרץ בסיים ולשם כך עיבד מיטשינסקי את ה״אספקלריה״

* קוזובאלס הוא מכס הקוביא (Würfelzoll), שיהודי אשכנז היו אנוסים לפָרעו, בעין או בממון (פדיון הקוביאות), בלכתם בדרך, תחילה בחדרי־המכס ולאחר מכן אף לסתם ריקים ופוחזים כתריס בפני הפורענות. השם שאול כנראה מרומית quassabalis, דבר שאפשר לנענע (קוביא). מאמר מפורט על מס הקלון הזה, מאת י. ריבקינד, נדפס ברבעון ההיסטורי ״ציון״ שנת תרצ״ו. המערכת

** ב״ץ, ראשי תיבות Boże Ciało, כלומר גוף האדון (ישו). המערכת

שלו, "המוגשת לבני פולין בסיים הכללי בשנת 1618". חיבורו של מיטשינסקי, יש לו ערך לתולדות הכלכלה, הוא מביא חומר מלבוב, פוזנא, לובלין ובפרט מקראקא, מונה את הסוחרים העשירים, סוגי מסחרם, ומציין בדיוק את מקומות מגוריהם. הוא מרצה גם את טענותיהן של חברות בעלי־המלאכה שבעיר, ועובר אחרי כן אל הנזקים שהיהודים גורמים לסוחרים ולבעלי־המלאכה. אך אין הוא מסתפק באמצעי־מלחמה חוקיים, אלא מבקש להשמיד את היהודים בכל מחיר ולכן הוא חוזר ומעלה גם את ההאשמות הישנות בבגידה לטובת התוגר, ברציחת עוֹלָלים נוצרים וכו'.

קהילת קראקא חששה לתוצאות הספר הזה ופנתה אל המלך זיגמונט השלישי בבקשה להחרימו. המלך אסר להפיץ "אספקלריה" זו של המלכות והטיל על עירית קראקא להחרימו תיכף ומיד.

בעת אחת עם מיטשינסקי, חי בקאליש רופא־החצר של זיגמונט השלישי סֶבאסטיאן סְלֶשְׁקוֹבְסְקי (1576—1648), שאסר מלחמה על הרופאים היהודים והקדיש לכך כמה וכמה חיבורים, דוגמת החיבורים מסוג זה באיטליה ובגרמניה. בשנת 1621 מוציא סלשקובסקי את חיבורו היסודי בשם "Jasne dowody o doktorach żydowskich", (הוכחות ברורות על הרופאים היהודים), בו הוא מבקש להוכיח, כי הנזקק לרופא יהודי מעמיד בסכנה את נפשו וגופו כאחד.

בצד החיבורים האנטישמיים המובהקים, מופיעות, על פרשת המאה הט"ז והי"ז, הרבה סאטירות על היהודים והן מתפשטות מהר בעם. כמו כן נפוצים מאוד שירים עממיים, המושרים בפי יושבי קרנות, תלמידי בתי־הספר וכדומה. "שיר על מארֶק היהודי הרמאי מלובלין", שיר "על היהודים הרמאים מווילנא" או "יציאת היהודים למלחמה" וכו'. גם משוררים רציניים כדאנטישֶק נוגעים בכתביהם בשאלת היהודים דרך איבה ובוז. הרבה טיפל ביהודים סֶבאסטיאן קְלוֹנוֹביטש, שהיה לפי מקצועו שופט־היהודים בלובלין. חיבוריו "רוּסְלוֹאניה" (היינו רוסיא־האדומה) ו"אמתחת היהודים הבוגדניים" (Worek Judaszów) מלאים דברי לעג וקלס כלפי היהודים.

ביחוד השפיעו על ההמון קאריקאטורות. מוצאן מגרמניה, שם היו להן מהלכים לאין שיעור במאה הט"ז והי"ז. ממוצא גרמני היא הקאריקאטורה הקרויה "פְּרוֹגנוסטיקון", או דבר העגל המסריח של עם ישראל לשנה החדשה 1629, מאת דוד אוֹרִיגאניוס, מאתימאתיקן מפראג". בראשה בא תחריט עץ, המראה תמונת חזיר, מעֵבר לדף — תמונת אשה יהודיה ושני יהודים, אשר האחד מהם מחזיק בידו מטאטא מוּרָם כלפי מעלה. במשך הזמן התחילו מציירים קאריקאטורות של יהודים על גבי הבתים. על בית־המועצה בפוזנא צִייר איזה צייר, בשנת 1620, תמונת יהודי ויהודיה רכובים על חזירים.

על רקע תקנות הסינודים, הספרות האויבת, ההתנפלויות על היהודים, ויחסם הבלתי־נדיב של השליטים, נמשכת היאבקות היהודים על הרחבת גבולות מושבם בערים ועל זכות המסחר והמלאכה. אוכלוסי ישראל מתרבים והולכים בנפש וברכוש, הרבה מהגרים חדשים באים מן המערב בעת מלחמת שלושים השנה, ובשכונות היהודיות צר המקום ואין דרך להרחיבן. יהודי קראקא מרחיבים לאחרונה את מושבם בשנת 1608 ואף־על־פי שהם נחנקים, אנוסים הם לדַחק עצמם בשכונתם משך מאתים שנה נוספות.

גם לבוב מילאה את הגיטו שלה בבנינים על גבי בנינים, עד שלא נשתייר כמעט מקום פנוי לחצר. בקצה הרחוב היהודי הותקן שער, שהיה נסגר בשבתות, ימי־ראשון־בשבת ובמועדים של שתי הדתות. רע היה בפוזנא, מקום שדליקה שיחתה, בשנת 1590, למעלה משמונים בית וחושביהם נשארו בלא קורת־גג לראשם. כמו תמיד, שואפת העיריה גם הפעם לטרוד את היהודים מן העיר, אולם היהודים מוצאים אוזן קשבת אצל הווייוודא ועד־מהרה הם חוזרים ומקימים את משכנותיהם ברחובם. בשנת 1619 כבר נמצאים שם 138 בתים של ישראל ובהם 672 משפחות, שהן 2.018 נפש. נוסף לכך גָרים קרוב למאה בעלי־בתים בחצרות האצילים שמחוץ לעיר, וכלל היהודים בפוזנא עולה כדי 2.270 נפשות. לא טוב מאשר בפוזנא הוא המצב בלובלין. בתי היהודים הקיפו את הר המבצר בשני טורים, שני רחובות עטרו את המבצר, ואליהם הובילו סמטאות מרובות, בנויות מקָצה אל קָצה. העורק העיקרי של הגיטו, הרחוב הרחב, היה בנוי בתים בני שלוש וארבע קומות, שנדחקו אל חומת המבצר. גם בלוצק גדֵלה הקהילה, הן הרבנית והן הקראית, ומקהילות ליטא גדֵלה במנין ובבנין קהילת בריסק, המקבלת, בשנת 1592, חירות המסחר והמלאכה.

צפיפות זו שבגיטו מאלצת את היהודים להשתדל להרחיב את שכונתם, וכנגדם יוצאים, בחריפות גוברת והולכת, העירונים המגינים על שלהם. אמצעי־המלחמה שונים הם בכל עיר ועיר, בהתאם לתנאים המקומיים. עירית לובלין,

דרך משל, מגישה לאישור פעמים הרבה את הפריווילגיה שלה de non tolerandis Judaeis וכך עושה גם עירית וילנא. עירית לבוב דורשת מאת המלך שיפרש את פקודתו משנת 1571 בדרך, שמותר ליהודים לחזור ולבנות רק על קרקעות שהיו בידיהם מאז ומקדם, מה שאין כן על קרקעות אחרים. נוסף לכך משיגה עירית לבוב מָרות על היהודים quantum attinet fundum, כלומר, שמכאן ולהבא אסור להם לבנות בלא רשיון מִצְדה. לכך חותרת גם עירית פוזנא ובשנת 1617 היא באה בשל כך בריב עם הווייוודא. הענין מגיע למלך, וזה מחלק את המרות על היהודים דוגמת לבוב, במסרו לעיריה את המרות quoad fundos ומניח לווֶיוודא את המרות על "הנפשות".

אחרי שהעיריה קיבלה לידה את השליטה על בתי היהודים, משתדלים הסוחרים הנוצרים לגרש או לפחות לצמצם את המסחר היהודי; בעת־ובעונה־אחת חותרות חברות בעלי־המלאכה להכרית או להגביל את המלאכה היהודית. לערים פקודות שונות של המלכים, הן משתמשות אפוא בכל האמצעים כדי לשַוות להן ערך מעשי ולדחוק את המסחר היהודי לתוך המסגרת הצרה שמסוף המאה הט"ו. אך על פרשת המאה הט"ז והי"ז לא היה הדבר בר־ביצוע; האוכלוסיה היהודית, שגדלה מאז פי עשר, כבר השתלטה כמעט על כל המסחר בפולין. כבר בשנת 1581 אנוסים עירוני לבוב להכיר במצב כהווייתו ולעשות את ההסכם הנזכר לעשר שנים. אחר שפקע ההסכם, אין העיר רוצה להאריכו, ואילו היהודים אינם רוצים לחדול ממסחרם. מתחוללות אפוא מהומות, התנפלויות, מחרימים סחורות, נועלים את בתי־המשקל וכדומה, ולבסוף מאריכה המועצה את תוקפו של ההסכם, אף מרחיבה במקצת את מסגרתו הישנה. כך חוזרים ונשנים הדברים תקופה־תקופה, מזמן לזמן מתרחבת מסגרת המסחר היהודי, אך בה בעת גדֵלה השנאה של העירונים אליהם ואל מועצת העיר, העושה את ההסכמים האלה. כמעשה לבוב היה גם בערים אחרות ועל רקע ההיאבקות הזאת מתחוללים לעתים מחזות איומים. בזמן ההוא היו המסחר והמלאכה כרוכים יחד, המלחמה מקיפה אפוא גם את חברות בעלי־המלאכה והללו הם ראשונים להתנפל על היהודים ולפרוע בהם פרעות. יד־ביד אתם הולכים להתקפה על היהודים תלמידי בתי־הספר ובני המלאכה.

21. חסות האצילים ומרותם על היהודים

המשָׂב היחיד ליהודים במצבם הקשה היו האצילים ובפרט המאגנאטים. אכן רוח הריאקציה היתה גם בהם, בני־הנעורים שלהם, המתחנכים בבתי־הספר של הישועים, לוקחים חלק במהומות ובהתנפלויות על היהודים, אולם האינטרס החמרי הוא המכריע בדרך כלל במעמד זה ובכך מסתברת חסותם על היהודים. חסות זו מתבלטת יפה בקונסטיטוציות, בלַאוּדא, ובהוראות לצירי הסיים, המכילות דרישות, שהמלך יפרוש את חסותו על היהודים ויבלום את העירונים. בשנת 1599, שעה שבלבוב נטוש המאבק על הארכת ההסכם המסחרי ומועצת העיר נועלת את שעריה ואינה נותנת לסוחרים היהודים לצאת אל הירידים שבסביבה, מתיצב לימין היהודים הווייוודא של רוסיא מיקוליי הֶרְבּוּרט מִפֶּלְשְׁטִין ומגַנה במלים חריפות את מעשה העירונים. "במעשה זה שלכם — קוראים אנו במכתבו של הווייוודא — רואה אני מניעת אספקה לתושבי הווייוודויות רוסיא ופודוליא, אשר אי־אפשר לנו בלעדיה. הגענו לדחק כזה, שאין משיגים סחורת שֵׂעָר ואנוסים לשלם פי שלוש. באנו במיצר וכולנו חשים יפה מה אתם מעוללים לנו".

כאשר לא רצה ההגמון מפרֶמסלא להרשות ליהודי המקום בניית בית־כנסת, התנגדו לו אצילי המחוז (1593). אצילי מינסק משתדלים, שהיהודים יורשו להתישב בעיר; אצילי וילנא נותנים, בשנת 1625, הוראות לציריהם אל הסיים לגונן על היהודים מפני התנפלויות ולהגן על בתי־הכנסת שלהם; ו"הקאפטור" בין מלכא למלכא, בשנת 1586, בא להגן על היהודים בדרשו שהעונשים המנויים באותו קאפטור יחולו גם על העושים מעשי אלימות כלפי היהודים. רק בפרייסן ובפוֹמֶרַנְא אין האצילים סובלים את היהודים; בסיימיק של טורן (1616) מצֵירים האצילים על ריבוי היהודים היושבים וסוחרים בפוֹמֶרַנְא. הלאודום של גרודזיונדז (1647) קובע, שהיהודים לא זו בלבד שהם עושים מסחר בפוֹמֶרַנְא אלא גם מתישבים בנכסי האצילים, והלאודום של מאלבורק (1680) קובל, שהיהודים מתישבים אף בנכסי הכנסיה, כגון באוליווא הסמוכה לדאנציק.

ביחוד פרשו המאגנאטים את חסותם על היהודים. כל משפחה מאגנאטית השתדלה לקנות לה או לבנות חצר או

ארמון בעיר, כדי לגור בו בעת הסיים, הטריבונאל או כינוס אחר. בבתים הללו היו כמה חדרים למעלה מיועדים לבעל הבית, והשאר הושכרו לחנויות, מחסנים ודירות. לפי החוק, היו בתים אלה מופקעים ממרותם של השלטונות העירוניים והיו מעֵין טריטוריה נפרדת, נתונה אך ורק לשלטונו הפאטרימוניאלי של האדון,— "יורידיקא" בשפת־החוק הפולנית. בארמונות ובחצרות האלה שכרו היהודים את חנויותיהם, בשכר גבוה מאד. במשך הזמן נעשו ארמונות המאגנאטים מקלט מצוין ליהודים, שצר היה להם המקום ברחובם, אף היו בשבילם הדרך היחידה להתישב בעיר בעלת פריווילגיה "די נון טולֶראנדיס יודַאיס". "יורידיקות" כאלה מצויות בפוזנא: בשבע חצרות של אצילים, סמוך לשער וְרוֹנָצְקִי, גָרות ועוסקות במסחר תשעים ושבע משפחות יהודיות, שהן 252 נפש. העיריה רואה בכך פגיעה בסוּבֶרָנִיוּת שלה ותובעת למשפט את האצילים והיהודים. זיגמונט השלישי פוסק, שהדין עם העיר ומצַווה על היהודים (1620) לנטוש מיד את חצרות האצילים ולעבור לרחוב היהודי.

טוב משֶל יהודי פוזנא היה בנידון זה מצבם של יהודי לובלין, ששכרו כבר בסוף המאה הט"ז דירות, חנויות ומחסנים בבתי המאגנאטים. בזכותו של חוק "היורידיקות", קמה כמו כן הקהילה היהודית בווילנא. לווילנא היתה מזמן פריווילגיה די נון טולראנדיס יודאיס, אולם כבר בסוף המאה הט"ז מתישבות בה הרבה משפחות יהודיות, בבתים ובחצרות של מאגנאטים שונים, כגון גרונוסטאי, ראדזיוויל וכיו"ב. עדה יהודית קטנה נאחזת בנחלת הדוכסים של סלוצק ומקימה שם, בשנת 1573, בית־כנסת של עץ. קהילה חדשה זו משתדלת לקבל אישור חוקי למעמדה והיא מקבלתו כעבור עשרים שנה. בשנת 1593 מרשה זיגמונט השלישי ליהודי וילנא לגור בבתי האצילים, לעסוק במסחר ולערוך את תפילותיהם; כמו כן הוא מרשה להם להקים בית־כנסת, להתקין בית־עלמין, לבנות בית־מרחץ ובית־מטבחים. העירונים מתגוננים ככל יכלתם, כדי ליפטר מבני־תחרותם, ואף היהודים עושים מאמצים כדי לקיים בידם את אשר השיגו. לאחר כל מיני כרכורים, משפטים, התנפלויות ומהומות, מצַווה ולאדיסלאב הרביעי להקצות ליהודים רחובות אחדים בלב העיר; מחוץ לרחובות אלה אסורה הישיבה על היהודים. כך קם והיה, בשנת 1633, הגיטו היהודי הראשון בליטא, אשר בעקבותיו נוסדו גיטאות בערים אחרות.

במקומות שאסור היה ליהודים לֵישב בהם או שהשכונה היהודית מלֵאה היתה וגדושה ולא הספיקה לכל התושבים, יצאו יהודים והתישבו מחוץ לעיר והיו באים אליה עם סחורתם. הנה־כי־כן אנו רואים ישובים יהודים: בבְּלִיך ליד סאמבּוֹר, בלאן ליד דְרוֹהוֹבִיטש, בפוֹרְדוֹן ליד בִידְגוֹש, בפְּשִׁיטִיק ליד ראדום, ברוֹסְפְּשָׁא ליד פֶּטָרְקוב. אף בווארשא מנסים היהודים להתישב ב"יורידיקות" של המאגנאטים ובמקצת מצליח חפצם בידם. הוא הדין בסביבת דאנציק, בנוי־שוטלאנד, בלאנֶנְבּוּר וכו'. הערים מתנגדות לעתים קרובות להתישבות יהודים בטריטוריה המאגנאטית הסמוכה, מחאות הולכות ובאות לסיים או למלך, אך כרגיל אין זה עוזר הרבה, הואיל והמאגנאט מעוניין לקיים אצלו את הישוב היהודי. כשגירש זיגמונט השלישי, בשנת 1605, את היהודים מבּוֹכְנְיָא, קיבלם בזרועות פתוחות בעל הישוב הסמוך וִישְׁנִיץ, וכשנאלצו יהודי פוזנא לעזוב, בשנת 1620, את חצרות האצילים, בא לחֶדֶר הקהל זיגמונט גרודזינסקי והציע למגורשים מקום בעירו סְווארְזֶנץ, הרחוקה אך 14 קילומטרים מפוזנא. היהודים קיבלו בתודה את הצעתו וגרודזינסקי בנה על חשבונו 32 בתים ונתן חמרי בנין בשביל בית־כנסת ועוד שמונה בתים נוספים, וכך ייסד אצלו קהילה יהודית.

אולם לא רק בתוך הערים ובקרבתן מצאו היהודים מקום וחסות על קרקעות של אצילים. כבר במחצית השניה של המאה הט"ז קמות, ביחוד בחבלי הספֶר המזרחיים, ערים חדשות ובהן אנו רואים מיד קהילות יהודיות חדשות. מיוגעים מן ההיאבקות הבלתי־פוסקת עם העירונים, מהגרים היהודים מערי המלך, המאוכלסות שלא במידה, אל הישובים החדשים ומקבלים מאת בעליהם בתים וגנים, עצים ולבֵנים לבית־כנסת, ונוסף לכך קיומים, כדוגמת הקיומים הראשיים של מלכי פולין. וכך אנו רואים, בסוף המאה הט"ז, קהילה יהודית בזאלקָא, כישוב של לבוב, וגם מפרֶמסלא מתחילה הגירה לעיירות הסמוכות. אחת הלוקאציות הגדולות ביותר של פְּרֶמסלא היא רַיְשָׁא, נחלת הלובּוֹמירסקים, הפורשים את חסותם על היהודים ומחייבים אותם בה בעת להגן על העיר. בפריווילגיה ההתישבותית מצוי סעיף כזה: "שיהיו לכל בעל בית רובים כמספר הגברים, ששים מחסניות ושלוש ליטראות אבק־שריפה לכל רובה ורובה. ולכלל היהודים יהיו שלוש אבנים אבק־שריפה, ששים כדורים לקני־שריפה המכונים "האקובניצָס" ושלושים כדורים לכלי־תותח, כמו כן ארבע "האקובניצס"

לבית־הכנסת שלהם ויהודי אחד שיטפל בהן ויירה מהן". המפקד היהודי היה, בשנת 1627, משה׳קה הרקם. כתב־קיום קדום היה גם ליהודי טַרְנָא מאת בעלי העיר הזאת, וגם בגליל קראקא כבר קמות, בחצי המאה הט״ז, הרבה קהילות קטנות, המתחילות במהרה להתחרות עם הקהילה־האם. אף בפולין־גדול קמות, במחצית הראשונה של המאה הי״ז, קהילות יהודיות בערים פרטיות, בתור "קולוניות" של הקהילות הקדומות בפוזנא, קאליש ולֶסלא. בשנת 1621 נתנו הלֶשְׁטִשינסקים כתב־קיום ליהודים שלהם בעיר ליסא, ובשנת 1638 עושים כן גם בעלי העיר קרוטושין. גם המלכים מבית ואזא, משתדלים למשוך מתישבים יהודים לעריהם הפרטיות, ונותנים להם זכויות וקיומים שונים. ולאדיסלאב הרביעי דרך־משל מעביר את השוק בעירו ווינא (אֶקונומיא של בריסק) מיום השבת ליום חול, כדי למשוך אליו יהודים מעיירות הסביבה. אף הקלירוס העליון אינו מסאב מתישבים יהודים ומייסד קהילות בהרבה ערים הגְמוּנְיות.

אולם עַזה ביותר היתה ההתישבות היהודית בפודוליא ובאוקראינה. מֶרכזה הוא וִינִיצָא, קנין משפחת אוסטרוגסקי, אשר בה נתקיימה קהילה יהודית כבר בשנת 1532. מכאן עברו היהודים לבאר, בְּראצלאב, ואחרי האוּנְיָא הלובלינית מכאן והלאה. היהודים־החוכרים נטלו לידם את הכנסות הפריצים ואת כל המסחר. בקרוב נוסדו ישובים יהודים בשדה־לבן, פֶּרֶיסלאב, סטארידוב, קרוסנו, אומאן, נֶמרוב וכו׳. בשנת 1635 נותן ולאדיסלאב הרביעי כתב־קיום ליהודי קאמיניץ של פודוליא, המרשה להם לבנות בית־כנסת, להתקין בית־עלמין ולסחור דרך חירות. בקרבת קאמיניץ קמות קהילות קטנות־יותר במֶזִיבּוז׳, הוסְיאטין, סאטאנוב ועוד.

היהודים עברו בחפץ־לב מערי המלך אל ערי האצילים וכפריהם, מאחר שמצאו בהם ביתר קלות את לחמם ולא חששו מנגישות העירונים. אולם היו להגירה המונית זו גם צדדים שליליים. היהודי העוזב את העיר המלכותית והמתישב בעיר פרטית מוותר מרצונו על חסותו של המלך והגנתו, כלומר על חסות המדינה וחוקיה, והוא נעשה למשרת (ליהודי) של הפריץ, תלוי ברצונו ובחסדו. ו״חסדו של הפריץ רוכב על סוס מנומר״ — פתגם פולני זה, היהודים טועמים את טעמו לא אחת. אמנם במחצית הראשונה של המאה הי״ז עדיין איננו שומעים על קאפְּריסות של המאגנאטים, אך קמעה־קמעה מתחיל הקורס הזה, העושה במשך הזמן את היהודי לעבדו של הפריץ. וכך אוסר מיקוליי דוּבראנוֹבסקי, בכפרו הסמוך ללבוב, את היהודים שלו, כובלם בכבלים ודורש מקהל לבוב דמי פדיון. צֶיקְלִינְסקי כובל את היהודי שלו בכבלי ברזל ומובילו כפושע לדין לבוּבָה. והאדונית הָאלְשְׁקָא קאלינוֹבסקא, בעלת דוּנאיגרוד, אף היתה דנה ביהודים דיני נפשות, לפי שרירות־לבה.

ועוד תוצאה רעה היתה להתישבות היהודים בסְפָר המזרחי: היהודי, החוכר כאן בית־מזיגה, מכס, דמי־גשר ושאר הכנסות של פריצים, מעלה על עצמו את חמת האוכלוסיה הכפרית, שבאה ונתלקטה לכאן מכל המדינה ולא התרגלה לעוּלים כאלה. בפרט באוקראינה, מקום שמשק הפריצים היה שנוא מאד, שפכו המשועבדים את חמתם על עושי דברו של הפריץ, על היהודים. האיבה אליהם גדלה בה במידה שגדל שעבודו של האכר והיא פורצת בתבערה איומה, כש״חְמֶיל ימ״ש״ מרים את ידו על המלך ופורק את עול המלכות. שנת 1648, שנת מרידות הקוזאקים, נעשית שנת דמים לישראל בחבלי הסְפָר המזרחיים של המדינה והיא קובעת־עתים אף ליהדות אירופה כולה.

ד. מעמדם החוקי של היהודים וארגונם

I. אִרגון הקהל

22. התפתחותה ההיסטורית של התחיקה ליהודים

ברצותנו לָידע את משטרם של יהודי פולין, עלינו להכיר תחילה את מקורותיו, כלומר את מקורות התחיקה ליהודים. מקורות אלה, שני סוגים הם לפי מוצאם: חיצוני ופנימי. מקור חיצוני הוא בראש וראשונה שלטון המלך, אשר היהודים כפופים לו בתורת "עבדי האוצר" (servi camerae). משלטון זה, שגילוֹיו הם הקיומים הראשיים, נובעת שליטתם של פקידי המלך. בצד שלטון המלך, לעתים אף בניגוד לפקודותיו, מופיעה הכנסיה, השואפת להגביל את זכויות היהודים,

בהתאם לחוקים הקאנוניים, הרוחים בימי־הביניים. בדרך הקלירוס הולכים, מתוך מניעים כלכליים בלבד, העירונים המבקשים ליפטר מבני־תחרותם. הֶחל ממחצית המאה הט״ו עולה יסוד חדש, האצילים, המתיצבים לימין היהודים נגד העירונים. — מקור פנימי של התחיקה ליהודים הוא המשפט העברי, הנסמך על המקרא, התלמוד והפוסקים.

המלך הוא מקור כל החוקים בפולין וממילא גם החוקים ליהודים. היהודים הם עבדי האוצר, דהיינו קנינו של המלך, ולפיכך: א) הם פורעים למלך נתינות מסוימות, ב) נהנים מחסותו.

נתינות היהודים למלך משתלמות בכסף או בשוה כסף. העול הכספי העיקרי הוא המס השנתי; נתינות בשוה כסף הן שונות, עיר עיר ונתינותיה. בלבוב שומרים היהודים על גנבים ומביאים אותם למבצר, אף עושים איזו עבודה של בּוּרסקאוּת. בבוא המלך לעיר הם מעמידים לרשותו עֲגלות ומטבח. בלובלין מנקים היהודים את טחנות המלך. בקראקא הם מכלכלים את החיות בביבר המלכותי. במשך הזמן נהפכו כל השירותים האלה למס של ממון, הקרוי stacyjne królewskie.

בדומה לקיסרי גרמניה, ומתוך אותה ההנחה עצמה, מרהינים מלכי פולין את הכנסותיהם מן היהודים או גם מוסרים אותן לאנשים שונים, בפרט בתורת קצבה לכל־ימי־החיים לפקידיהם.

אולם יש הבדל אחד חשוב בין העברתן של הכנסות היהודים באשכנז לבין העברתן בפולין. בגרמניה עברה לגוף שלישי, יחד עם ההכנסה מן היהודים, גם המרות עליהם, ואילו בפולין נשארה המרות בידי המלך. מצד שני, בגרמניה אחת היא היכן מושבו של היהודי, כי בכל מקום ובכל זמן הרי הוא עבד אוצרו של המלך ונהנה מחסותו, ואילו בפולין תובעים האצילים לעצמם זכויות לגבי היהודים בטריטוריות שלהם ושואפים ליטול לעצמם את המרות עליהם ואת ההכנסות מהם. על רקע זה קמה הקונסטיטוציה משנת 1539 (עיין לעיל עמ׳ 31), אשר לפיה מוותר המלך על הכנסותיו מן היהודים שנתישבו על קרקעות פרטיים ומוסרם לרשות בעלי הקרקעות. מכאן ואילך מתחלקים היהודים ליהודי המלך, החוסים בצלו וכפופים למרותו, וליהודים פרטיים, הכפופים למרותם של הפריצים.

בסוי חסותו של המלך ושליטתו על היהודים הוא הקיום הראשי (עי׳ לעיל עמ׳ 3). יסוד ודוגמה לכל הקיומים המאוחרים היא הפריווילגיה שנתן בולֶסלאב מקאליש ליהודי פולין־גדול בשנת 1264. פריווילגיה זו נשתמרה אך באישורו של קאזימר הגדול משנת 1334, בנוסח שהניח לנו לאסקי, בקוֹדֶקְס שלו משנת 1506, ובו בנוסח נכללה בספר־החוקים הפולני. הנוסח של לאסקי שונה בכמה פרטים מטיפוס־האב, דהיינו מן הקיומים שניתנו ליהודי אוסטריה, בֵּיהם ושליזיה. אולם כבר בראשית המאה הט״ז מצויים טפסטים אחרים של כתב־הקיום, כגון זה שנתן קאזימר הגדול לכלל היהודים בפולין בשנת 1364 וליהודי קראקא, צוזמיר ולבוב, היינו פולין־קטן — בשנת 1367. אותה שנה אישר קאזימר הגדול את כתב־הקיום של בולסלאב ליהודי פולין־גדול, אולם אישור זה הוא בעצם הרחבה של הקיום הראשון. יש סבורים, כי כתב־קיום זה, כיוון שנשתמר אך באישורו של קאזימר היאגֶיֶללוני משנת 1453 ונוסחו שונה משֶל הקיומים הקודמים של בולסלאב וקאזימר, נתחבר בידי היהודים עצמם, במאה הט״ו. בירור האשמה זו אינו מעניֵנֵנו, שעה שאנו מבקשים להכיר את משטר היהודים בפולין במאה הט״ז, מאחר שאישור הפריווילגיה על־ידי זיגמונט הראשון, בשנת 1507 עשָׂאָה מחייבת בפולין כולה.

הקיומים הראשיים קבעו רק בראשי־קוים את משטרם של יהודי פולין. חלק־הארי שבהם ענינו מסחר, הלוואת ברבית, שבועה, וכן תקנות כלליות על סדרי הקהילה, משפט וכו׳. הפרטים כלולים בקיומים המיוחדים, שנתנו המלכים לקהילות שונות. עם כשלון התכניות הצנטראליסטיות של זיגמונט הראשון וגידול האבטונומיה של כל המעמדות במדינה, מתחילים המלכים לנהוג בדרך ליברלית כלפי היהודים והם נותנים אחד־אחד לקהילות הגדולות זכויות מרחיקות־לכת לגבי מָרות הווייוודא, השפעת היהודים על בחירת שופט־היהודים (הנוצרי), ראשי הקהל וכו׳. את הקדום בקיומים המיוחדים קיבלה קהילת קראקא בשנת 1554, לאחריה קהילת לובלין בשנת 1556, אחרי כן קהילת לבוב ב־1569 ו־1571, פוזנא — 1571 וכו׳.

שלטונו של הווייוודא פחת עם גידול האבטונומיה היהודית ונצטמצם בהכרח במסגרת החוקית שקבעו המלכים. למן הרבע השני של המאה הט״ז כבר עושות הקהילות הסכמים עם הווייוודות שלהן ומקבלות מהם תקנות, המסדרות את היחסים שבין הווייוודא ובין הקהל. תקנונים אלה קרויים ״אורדינאציות״, ואורדינאציא כזאת, ראשונה במינה, נותן הווייוודא אַנְדְזֵי׳ טֶנֶטשינסקי ליהודי קראקא בשנת 1527. אָמור בה, שממלא מקומו ידון את היהודים בעצה עם דיינים

משלהם (§1), משפטים שבין היהודים לבין עצמם יהיו נידונים על־ידי ראשיהם הם (§3), מותר לערער על פסק־דין של שופט־היהודים ושל ראשי היהודים לפני הווייוודא עצמו (§2), יש להזמין את היהודים לדין בכתב (§4), אין לאסרם ולענשם אלא בשכונתם ובתפיסתם (§5). בקירוב בחצי המאה הט״ז, קיבלו אורדינאציות מקבילות מאת הווייוודות שלהן, קהילות פוזנא, לבוב וכדומה. האורדינאציות המאוחרות, שהוציאו ווייוודות שונים (לקראקא היו שמונה אורדינאציות, ללבוב — תשע), קובעות את סדרי שפיטת היהודים, סדרי הקהל ובריתו וכדו׳.

על ״אורדינאציות״ אלו נסמכת גם חוקת בית־משפטו של הווייוודא, המוסמך לדון במשפטים שבהם היהודי הוא הנתבע והנוצרי התובע. הואיל והווייוודא עצמו אינו פנוי לעסוק בכגון זה, הרי הוא מַמנה לכך ממלא־מקום הקרוי שופט־היהודים או את סגן הווייוודא. סגן הווייוודא ממלא את מקום הווייוודא לא רק בעניני דין; הוא הממונה על הקהילות בווייוודות שלו, משגיח על ברירת הקהל, רואה את החשבונות והתקציבים ומיישב סכסוכים שאין הקהילה עצמה יכולה להכריע בהם.

23. משטר הקהל

משטר הקהל התפתח במסגרת שנקבעה על־ידי הקיומים והאורדינאציות למיניהם ועל יסוד המשפט העברי.

חוג פעולתו של הקהל כולל שלושה סוגי תפקידים: א) אדמיניסטראטיביים־פיסקאליים, ב) משפטיים, ג) חינוכיים. לגבי כל התפקידים הללו משמש הקהל בא־כוחם של היהודים והמתווך בינם לבין השלטון, האינסטאנציה המשפטית הראשונה ולעתים אף האחרונה, וכן הרָשות העליונה לעניני דת וחינוך. משטר הקהל הוא בן שלוש דרגות והתהוותו מסתברת בשהותם הממושכת של היהודים בערים, שהיו נוהגות על־פי חוקת מאגדבורג, ואשר בהן היו המועצה (con-sules), המושבעים (scabini, iurati) ו״ארבעים־האנשים״ (quadragintaviratus), שלוש דרגות של ההנהגה העירונית או העיריה. אף הנהגת הקהילה מורכבת שלוש דרגות של בעלי־התמנות: הגבוהים שבהם, ״הראשים״, מקבילים למועצה, האמצעיים — ״הטובים״, מקבילים למושבעים; ו״הקהל״ או ״קרואי העדה״ — לארבעים־האנשים.

א. ראשים, פרנסים, או ראשי הקהל, מספרם משלושה עד חמישה. אלה הם בעלי־ההתמנות הגבוהים ביותר. הם בלבד אחראים לקהילה בפני השלטונות ולפיכך הם בלבד נשבעים, אחר בחירתם, שבועת־אמונים למלך ולמדינה. הראשים, בריתם טעונה אישורו של הווייוודא, בישובים פרטיים — אישור בעלי המקום או בא־כוחם.

הראשים מתחלפים בתפקידם כל חודש, והמכלכל את עניני הקהל בחדשו נקרא פרנס החודש. פרנס החודש בחדשו הוא שליט הקהילה, ראש העיר (השכונה) היהודית, משגיח על דייני הקהל ועוד. נודעת לו השפעה רבה על השמָאים, ובערים שמספר תושביהן היהודים מוגבל, הוא המגיש לעיריה את רשימת הזכאים לגור בה. הוא גם העורך את תקציב הקהל, נוטל הלואות ופורע חובות, כל יהודי חייב לבוא, להזמנתו בעל־פה או בכתב, לחדר־הקהל.

מלוא־שלטון זה מוליד בלבותיהם של יחידים מסוימים אבטוקראטיזם, הנהפך לפעמים לעריצות. אם־כי ברירת הקהל נערכת כל שנה ושנה, נשאר היהודי העשיר והתקיף על כנו כל ימי חייו ויחד עם שלושת או ארבעת חבריו, הרי הוא שולט בקהילה שלטון בלי מצָרים. במאה הי״ז, כשהותרה הרצועה בפולין, היו אנשים בעלי־אמביציות משיגים את המטרה הזאת ועושים בה כחפץ־נפשם, מבלי לדאוג לטובת הכלל. ״ראשים־וראשונים״ כאלה נזכרים בכרוניקאות של המאה הי״ח לאין שיעור, והם מכבידים עולם על קהילותיהם עשרות בשנים.

ב. טובים — משלושה עד חמישה, ממלאי־מקומם של הראשים, וכנראה אף יושבים בדין עם שופט־היהודים. בדרך כלל אין הטובים נבדלים מן הראשים, וברשימות ממוני הקהל אנו מוצאים אותם האנשים אם כראשים ואם כטובים.

ג. קהל, עדה — בני הדרגה השלישית, מספרם שונה לפי המקום והזמן. אלה הם בעלי־התמָנות בלא תיק או חברי ועדות הקהל, הממלאות תפקידים אדמיניסטראטיביים שונים. הועדות מרובות והן הולכות ומתרבות במשך הזמן. בקהילות הגדולות אנו מוצאים ועדות אלו:

1. בעלי חשבונות.

2. דיינים.

3. גבאי צדקה. לכתחילה היו ממונים גם על בתי־כנסיות, אולם כבר במאה הי״ז אנו רואים בקהילות הגדולות גבאים מיוחדים לכך. גבאי הצדקה משגיחים על מוסדות החסד, דהיינו, החברא־קדישא, ההקדש, בית־החולים, בית־המרחץ וכו׳.

4. ממונים, פרנסי שוק. מחובתם ״להשגיח על המידות והמשקלות והאמות, שיהיה הכל בצדק״ וגם לשמור את הרחובות, שיהיו ״בנקיות גדול״. ״גם מוטל על הממונים להשגיח על האשפה, שלא לזרוק האשפה אחורי החומה או על הבתים או בעד החלונות, וגם מי־שופכין, הן טהורים הן עכורים״. וכן מוטל עליהם להשגיח ״על שומרי לילה, שיהיה הכל על הצד היותר טוב, לשמור מן הגניבות וגזילות ושריפות ח״ו״, וש״בעלי כלי־זמר לא ישמיעו קולם ברחובות בלילה, וגם שלא לעשות צעקות וצווחות, הן בעלי־בתים הן בחורים, ברחובות״. אף ההשגחה על כשרות של המאה, גבינה ויין היתה בידם, ומשרתים ומשרתות היו נשכרים בפניהם. במשך הזמן הוצאו הרבה שטחי־פעולה מרשות הממונים האלה ונמסרו לועדות־משנה, כגון ההשגחה על שחיטת בהמות ומכירת בשר בקראקא, שכירת משרתים ומשרתות בפוזנא וכו׳.

5. גבאי תלמוד תורה. אכן בהרבה ערים היו מזמן חברות מיוחדות לתלמוד תורה. מקצת תקנות של החברה בקראקא תבאנה להלן, כמותן היו גם בקהילות אחרות.

6. גבאי בית־הכנסת או בתי־הכנסת.

7. גבאי פדיון שבויים. במאה הי״ז, כשנתרגשו על פולניה כמה פורעניות ואנשים רבים הלכו בשבי, הקים העולם הנוצרי את מיסדר הטריניטארים לשם פדיון שבויים. בקהילות ישראל היו ממנים גבאים מיוחדים לאותה מטרה עצמה.

8. גבאי מעות ארץ־ישראל.

9. שמאים לחלוקת מסי הקהל.

10. פרנסי חברות בעלי־מלאכה; אלה הם מעין באי־כוח של החברות בהנהגת הקהילה ומספרם תלוי במספר החברות שבעיר. מרובים היו ביחוד בפוזנא, אשר בה כבר היו חברות בעלי־המלאכה מאורגנות לגמרי במאה הי״ז.

מלבד הועדות המנויות, היו, בקהילות שונות, גם ועדות אחרות, כגון למלחמה במותרות, להשגחה על המוסר, לתקנת המעמד הכספי של הקהילה, לעניני בנייה וכו׳. הועדות האלה הוקמו לפי הצורך ובטלו אחר שמילאו את תעודתן.

כל משרות הקהל הן נבחרות ובחירתן היא לשנה אחת בלבד. הבחירות מתקיימות כרגיל ביום ראשון של חול המועד פסח והן מסודרות בכל הקהילות בדרך, שרק גדולי העשירים יכולים ליכנס לקהל ובפרט יכולים לחזור ולהיבחר אנשי הקהל הישן. בקראקא מטילים לקלפי ״שמות כל האנשים הנושאים בעולים ומסים בצרכי הקהלה״ ומעלים מהם, על־פי גורל, תשעה בוררים־ראשונים, אלו ממנים חמישה בוררים־שניים, והבוררים־השניים הם הממנים את הראשים, הטובים וכו׳. האורדינאציא של לובומירסקי (שנת 1640, § 2) דורשת למנות כל שנה חמישה בוררים־שניים אחרים, אולם אותה אורדינאציא עצמה מגבילה את חופש פעולתם של הבוררים, באמרה שיש לברור לקהל ״אנשי תבונה והליכות טובות, אנשים מכובדים, בעלי נכסים, בעלי שנים ראויות״. כל אותן הדרישות אין ממלאים כרגיל אלא אנשי הקהל הישן.

בדרך דומה נערכת ברירת הקהל גם בפוזנא. הראשים מטילים לקלפי עשרים ואחד שמות של בעלי־בתים חשובים ומעלים מתוכה על־פי גורל שבעה; העולים בגורל הם הבוררים הממנים את הקהל החדש. באפטא מתאספים אנשי הקהל הישן יחד עם ״בעלי הסכומות הגבוהים״ ובוחרים מביניהם, על־פי גורל, חמישה בוררים־ראשונים, הממנים את הבוררים למינוי הקהל. אופייני הוא במיוחד סדר ברירת הקהל ברוסיא, דהיינו בלבוב ובישובים שלה. לקלפי אחד מטילים את שמות הראשים והטובים, לשני את שמות שאר כל הממונים למיניהם ופקידי הקהל, לשלישי את שמות יתר פורעי־המס. מן הקלפי הראשון מוציאים שתי פתקאות ואת שאר הפתקאות מטילים לקלפי השני, מן הקלפי השני מוציאים עוד שתי פתקאות ואת היתר מטילים לקלפי השלישי; מן הקלפי השלישי מוציאים את שתי הפתקאות האחרונות. ששת הבוררים שנבחרו בדרך זו ממנים את הקהל. סדר הבחירות הנהוג בפולין עבר גם לקהילות ליטא.

הבוררים הממַנים את הקהל — בפוזנא הם קרויים "כשרים" — רשאים וצריכים, בהרבה קהילות, ליתן הוראות לקהל החדש. הוראות אלו מכילות בקורת פעולתו של הקהל הישן והדרכת החדש, לפי צורך השעה. בפוזנא נשתמר עד היום פנקס ברירות הקהל משנות 1621—1837 ובו, נוסף לשמות הממונים שנה־שנה, גם הוראות הכשרים, אשר מהן אנו מכירים את מהלך פעולותיו של הקהל במשך שלוש מאות שנה. על יסוד ההוראות האלה אפשר לחזור ולבנות את חיי היהודים בפוזנא, אורותיהם וצלליהם, צרכי הקהילה ותפקידיה. הפנקס שמור בספרית הסמינאריון לרבנים בברֶסלא; בתרגום גרמני — בארכיון הכללי ליהודי גרמניה בברלין.

24. פקידי הקהל

הפקיד הראשון־במעלה ובה בשעה אף המנהיג הדתי והרוחני של הקהילה הוא הרב. הרב יושב בראש בית־הדין, מסדר קידושין, מטיל חרמות, משגיח על לימוד התורה, חולק תְּאָרים "חבר" ו"מורנו". הוא מפקח על ברירת הקהל ובוחן את כשרותה; הוא חותם גם על תקנות הקהל ובלי חתימתו אין להן תוקף. מלוא־השלטון שבידי הרב אינו נראה לראשי הקהל, ובכמה קהילות מתקנים תקנות המכוונות לצמצם את שלטונו. תקנות אפטא מַרשות לקבל רב רק לשש שנים, אוסרות עליו קשרי חיתון עם בני הקהילה (השָׁאת ילדין), וסידור ישיבות הקהל בביתו. תקנות לבוב (המאה הי"ז) אוסרות על קרובי הרב, עד רביעי ברביעי, לֵישב בקהל. בפולין־גדול נהגו למעשה שלא לקבל לאב"ד מבני העיר.

שכרו של הרב עולה במאה הי"ז בממוצע (לבוב, פוזנא) שמונה עד עשרה זהובים פו' לשבוע. נוסף לכך מקבל הרב דירה חנם, תשלום מיוחד בעד שתי דרשות (לשבת־תשובה ולשבת־הגדול), וכן דמי קידושין, גיטין, קבורה, בשיעור הקצוב בתקנות ועד ד' הארצות.

רבנות בעיר גדולה עשויה להביא גם הכנסות גדולות ורבים הקופצים על כך. ראשי הקהל משתדלים ליתן משרה זו לבניהם או לחתניהם ומסתייעים לעתים קרובות בתיווכם של הווייוודא או אדונים טריטוריאליים. כבר בסוף המאה הט"ז קורא ועד הארצות תגר על מעשים אלו ומאיים בחרם על המשתדלים להשיג את המשרה בדרך לא כשרה. נראה שתקנות הועד לא הועילו הרבה, כי בשנת 1640, הוצרך לחזור עליהן, לפי הצעתו של הרב יום־טוב־ליפמאן הֶלֶר.

דרשן הקהילה, חובתו לדרוש מדי שבת בשבת על פרשת השבוע. אף שימש בתפקיד של דיין.

בקהילות הגדולות קיימות ישיבות והנהלתן מסורה לחכמים בעלי שיעור־קומה. ראש הישיבה מתחרה לעתים במָרֵא דְאַתְרָא, אם גם הוא יושב בישיבה. כשקהילת לובלין פָּתחה ישיבה, בשנת 1567, חָלק המלך זיגמונט־אבגוסט לראש הישיבה את התואר רֶקטור ופטָרו ממסים וממרותו של הרב המקומי. נוסף לישיבות מיסודו של הקהל (הציבוריות), מצויות גם ישיבות פרטיות, הקשורות באישיותו של ראשן. הישיבות הפרטיות, שנתכלכלו בדרך כלל בידי נדבנים עשירים, זוכות להצלחה יתירה והצורך בהן גדל והלך בה במידה שהקהילות נידלדלו, במחצית השניה של המאה הי"ז, ולא יכלו להוסיף ולקיים ישיבות משלהן.

פקיד ממש הוא סופר הקהל, "סופר העיר היהודית", כפי שנקרא דרך כבוד בקראקא. פקיד זה הוא אדם היודע היטב את הלשון העברית וכן נדרש ממנו שיֵדע גם את השפה הפולנית לפחות בדיבור; על הגליון העלה את מחשבותיו — הכותב של בית־משפט הווייוודא (notarius Judaeorum). הכותב היה נוצרי, לעתים אציל; נוסף לתפקידיו בבית־המשפט, היה מסייע לסופר הקהל. במאה הי"ז אנו מוצאים כבר סופרים השולטים בשפה הפולנית גם בדיבור וגם בכתב.

שאר כל הפקידים הבלתי־אמצעיים של הקהל קרויים במאה הט"ז שמש ובלועזית szkolnik, scholae magister, scholae minister. בדורות הראשונים סובבים חיי הציבור על בית־הכנסת, הקרוי בפולנית szkoła, ומכאן השם לעושי־דברו של הקהל. עם הסתעפות פעולתו של הקהל, מתחלקים השמשים לפי תפקידיהם, הקשורים בבית־הכנסת, בית־העלמין, השמאים, בית־דין של ישראל ובית־המשפט של הווייוודא. בבית־המשפט של הווייוודא ממלא השמש תפקיד של שמש־הדיינים, מזמין לדין, מכריז על המשפט, מוסר מודעה וכדו'. מגעו ומשאו התמידי עם הווייוודא או סגנו, זיקתו לעיריה ולמבצר, עושים את השמש לַמתָווך בין היהודים לבין העולם הלא־יהודי ומכאן — מִשרת השתדלן.

ה ש ת ד ל ן. בלבוב עדיין מסתייע הקהל, בראשית המאה הי״ז, בשתדלן נוצרי. בקראקא יש לנו שתדלנים יהודים כבר במאה הט״ז, ומשרה זו קשורה שם במשרת ה״קאמְפּסוֹר״, דהיינו השולחני של האקאדמיה הקראקאית. משנוסדה האקאדמיה, קבע קאזימר הגדול משרה זו של שולחני, שיהא לו תמיד כסף מן המוכן להלוותו לתלמידים על משכונות מיטלטלים בריבית של 25% לחודש. תָּארו הלאטיני של הקאמפסור היה Communis totius Universitatis Cracoviensis servus privilegiatus ורקטור האקאדמיה היה נותן את המשרה הזאת לאיש, שהציעו הקהל.

השתדלנים הם, על־פי רוב, אנשים אמיצי־לב ונועזים. לפי כתב־מינוי אחד בפנקס פוזנא, מחויב השתדלן ״להיות חרד לשמוע בקול דברי האלופים הקהל יצ״ו ראשי מנהיגי העדה לכל דבר שליחות או לכל דבר השתדלות, לכל אשר ישלחוהו, הן פה קהלתינו הן חוצה לה על פני השדה למקומות אחרים, לקרוב ולרחוק; מחוייב לעבוד ולשרת ולצאת חלוץ חושים ולשמור ולעשות ולקיים ככל אשר יגזרו עליו אוֹמֶר האלופים ראשי מנהיגי הקהילה; יהיה מהיר וזריז ומתון בעבודתו ובשליחותו, לא יפיל דבר ארצה״.

מלבד הפקידים המנויים לעיל, משלם הקהל שכרם של רופא, רוקח, חובשים, מיילדת, וכן שכרם של כמה וכמה משרתים, כגון שומרים, גובים, משולחים, נושאי־מכתבים וכו׳.

25. פעולות הקהל

ישיבות הקהל מתקיימות בכל יום־ראשון־בשבת בצהרים בחדר־הקהל. השמש מזמין את ראשי הקהל לכל המאוחר שעה לפני הישיבה, בהגישו לכל אחד מהם את סדר־היום. המאַחר נקנס ומי שאינו בא לישיבות כמה פעמים מוּצָא מהנהגת הקהל לזמן מסויים. פרנס החודש יושב בראש, וסופר הקהל רושם את הדברים בפנקס. ההחלטות הן בנות־תוקף, אם בישיבה משתתפים לפחות י״ג חברים (קראקא), ואחר שנתקבלו אין לשנותן אלא בישיבה אחרת, שמשתתפיה מרובים יותר. המַגֵּלה סודות, אין קוראים אותו לקהל שנה תמימה ומכריזים עליו בכל בתי־הכנסיות: דִּין גָּלֵי רָזַיָּא. את ההחלטות יש לרשום מיד ולהוציאן אל הפועל בהקדם האפשרי ביותר. אכן לא תמיד עושים כן; יהודי פוזנא היו קובלים לעתים קרובות, שתקנות בלתי־רצויות לאיזה ראשים אינן מוּצָאות אל הפועל כל־עיקר.

העניינים הנידונים בישיבות הקהל הם אדמיניסטראטיוויים, כלכליים, חברתיים, חינוכיים, עניני צדקה,—בקיצור כל שנוגע לחיי ישראל בתחום הקהילה.

מעניני הקהל החשובים ביותר היתה הנהלת העיר או השכונה היהודית, לפי מקום ישיבתם של היהודים, אם ברחוב אחד או בשכונה מיוחדת, מובדלת משאר העיר בחומה ושער. בקוזמיר מוטל היה על הקהל להשגיח על חלק מחומת העיר. הוא הדין בלבוב ובפוזנא, מקום שביצורי העיר חָברו קצתם אל הגיטו. ההשגחה על שערי היהודים, שייסָגרו למועד, אם בחגאות שלהם אם בשעת חירום, אף היא היתה ענְיָנו של הקהל. שומרים מיוחדים שמרו על השערים האלה, ועל שֵׁרותם השגיחו ממוני הקהל.

מרצָפות, בארות ותעלות אף הן ענין לדאגת הקהל. כל־אימת שקהילת לבוב אינה פורעת מסים לעיריה, מפסיקה העיריה את אספקת המים; עירית פוזנא נועלת, במקרים כאלה, את בית־המטבחיים היהודי, עיריות אחרות עושות דין לעצמן באמצעים אחרים.

בישיבות הקהל נידונית כפעם בפעם שאלת הדירות, קובעים את שיעור שכר הדירה ומספר החדרים שמותר לגור בהם, מבקשים לעודד הקמת בתים שנתמוטטו, מסייעים בידי עניים לשכור לעצמם עליות ומרתפים וכו׳. גם בעת ההיא כבר ידעו בעלי־בתים עשירים לנצל את מצוקת הדירות ולדרוש שכר־דירה גבוה לשנה תמימה למפרע או גם בערבות. הקהל מתנגד לניצול זה, אך נראה שאין הראשים נותנים לבם ביותר להחלטות שכאלה, כי הם עצמם בעלי בתים, והם משתדלים, באמצעים שונים, לסלק את עודף העניים מן הגיטו. לכך משמשות רשימות האוכלוסים היהודים, בדיקת החזקה, ולבסוף תקנות הקהל (בפוזנא), האוסרות על עניים, המקבלים פחות מארבע מאות זהו׳ נדוניה, להתחתן בלא רשיון מאת הקהל, אלא אם יעזבו מיד לאחר החתונה את העיר.

דליקות רבות פוקדות את הרחוב היהודי וגורמות תלונות של העיריה. גם בפולין, כמו בגרמניה, מתקינה העיריה, לאחר כל שריפה, תכנית־הֶסְדֵר חדשה ומונעת בכך לחזור ולהקים את כל הבתים על נספחותיהם. דבר זה מכריח מקצת אוכלוסים לעזוב את העיר.

כמו כן מחליטים בישיבות הקהל החלטות לתקנת השוק, שמירה מפני אש, וכדומה.

בחדר־הקהל מטפלים בעניני מחיָתם של ישראל. הראשים הם סוחרים והם מעוניינים בשאלת האשראי היהודי, שיעור הריבית, פשיטות־רגל, הליכות הסרסרים. ענינים אלה הם אחידים בכל המדינה ומשנת 1580 מסדיר ועד הארצות כל אותם הדברים. אך לכל קהילה וקהילה גם ענינים משֶלה, שהיא מסַדֶרֶתָם בתחומה. פנים אֶפייניות ביריד הוא הסרסר, המתווך בין היצרן והצרכן. בסרסרות היה צורך של ממש, כי הרבה סוחרים זרים היו באים לירידים והיו מבקשים למהר ולמכור את סחורתם במיקח הטוב ביותר. קהל לבוב מֵגן על סרסריו, מה שאין כן בפוזנא, כיוון שהסרסרים נוטלים שם את המסחר לידיהם, מעלים את דמי הסרסרות ודוחקים את הסוחרים.

שמו הטוב של הסוחר היהודי הוא מן הדברים הקרובים מאוד ללבו של הקהל. מכאן — ענשים מחמירים והולכים על רמאים, הנוסעים לדאנציק ונוטלים שם סחורות בהקפה, שלא על־מנת להחזיר (פוזנא 1644), וכן על סוחרים המרַמים את הגויים.

לסוג־ענינים זה שייכת גם ההשגחה על המלאכה. היו מעמידים פרנסים לחֶברות בעלי־המלאכה, אף היו ממַנים דיינים, שיורו להם תורה וידונו בסכסוכים שביניהם. לעתים קרובות נזקק הקהל לענינים של שֵרות בבית ובחנות, שכרם של המשרתים, בעלי־החשבונות וכו׳.

מכלל סמכותו של הקהל היא גם ההשגחה על התנהגותם המוסרית של בני העדה. הקהל משגיח לבל יהיו שטופים במשחקי מזל, בקלפים או קוביות, ותקנות קראקא משנת 1595 (74§) אומרות בפירוש: ״הן בעלי־בתים, הן בחורים, הן נערים, הן תושבים והן אורחים, כולם אסורים לשחק ברחוב, הן בקראקא, הן בקאזמיר, הן בשטראדום, הן בכל חלקי העיר, ומכל שכן לא בבתי־מרזח״. בפרט אסור הדבר על העניים הדרים בהקדש. ״נשים לא ישַחקו כלל, בלי ערמה ומרמה, אפילו דרך צחוק ובדיחותא. אם לא בחול־המועד של פסח וסוכות ובחנוכה״. אשה שעברה על כך, מחויבים הראשים וטובים להושיבה בתפיסה, ״מאחר יציאת בית־הכנסת שחרית עד אחר יציאת בית־הכנסת של ערבית״, ולהכריז עליה בכל בתי־הכנסיות שהיא עבריינית. יולדת, מותר לשחק אצלה, אולם רק בנות חצרה ושארות־בשרה הקרובות ביותר. אשה, שאין לה בקהילה שלוש קרובות כנ״ל, רשאית להזמין למשחק שלוש נשים אולם רק הגרות באותו בית*.

בשקדו על שלימות החיים היהודים, נלחם הקהל גם במותרות. תקנות קראקא קובעות, בסעיף מיוחד, מה מספר האורחים, שמותר להזמין לברית־מילה, לחתונה וכו׳, ואוסרות, דוגמת קהילות אשכנז, את המותרות בלבוש.

26. צדקה, עזרה רפואית

אַחד התפקידים העיקריים של הקהל היה מעשה הצדקה, שכָּלל את הטיפול בעניי המקום ובעוברי־אורח, תמיכה בבעלי־בתים שיָרדו מנכסיהם, השגחה על הנוער הלומד, הכנסת כלה, עזרה רפואית ואישפוז. כל־אימת שיהודי זר בא לעיר (לקראקא) היה פונה אל שני שמשים מיוחדים לכך והללו היו מוליכים אותו לבעל־בית זה או אחר לסירוגין. בפוזנא היו מוליכים את האורח לגבאי הצדקה והלה היה מועיד לו מקום לינה, לשלושה ימים, אצל אחד מבעלי־הבתים, על־פי תור. מי שלא קיבל את האורח, שילם זהוב אדום לצדקה ונענש גם ענשים אחרים. ר׳ נתן האנובר מרחיב ב״יון מצולה״ את הדיבור על כך, כיצד היו מטפלים בעוברי־אורח בקהילות פולין וזה לשונו: ״היה אין שיעור לגמילות חסדים שבמדינת פולין. בראש — בהכנסת אורחים. אם בא חכם או דרשן אחד אורח, אף בקהילות שהיו פְּתָקין** בשביל האורחים, לא היה צריך תלמיד־חכם לבַזות

* היו שומרים על היולדת כל הלילה ולפיכך הורשו הנשים לשחק בחדרה. נשים עשירות, שחיפשו שעת־כושר למשחקי מזל, היו נהנות מכך והולכות כל ערב לשַחק בבית יולדת אחרת.

** פתקאות לבעלי־בתים שיאָרחו את מקבליהן. המערכת

כבודו לקבל פֶּתֶק, רק הלך אל איזה פרנס מקהילה להתארח, באשר ייטב בעיניו, ובא שמש הקהל ולקח הקיבוץ* מאתו והראה הקיבוץ אל הגבאי או אל פרנס החודש, אשר יהיה בימים ההם, ונתנו לו [לאורח] מתנה, כפי ראות עיניהם, ושולחין לו עם השמש דרך כבוד. והתארַח אצל בעל־הבית אחד כמה ימים שירצה. וכן שאר האורחים שקיבלו פתָקין, היו נותנין לו פתק אחד והתארח אצל בעל־הבית אחד אשר עלה בגורלו, כמה ימים שירצה האורח. ולכל הפחות היה פתק אחד ג׳ ימים. ונתנו לו אכילה ושתיה ערב ובוקר וצהרים. ואם היו רוצים לֵילך לדרכם, היו נותנים להם צידה לדרך ושולחין אותם על סוס ועגלה מן קהילה לקהילה. ואם באו, מארץ מרחקים או ממקומות אחרים, בחורים או נערים, או בעלי־בתים, או בתולות, היו מלבישים אותם מיד. ומי שרוצה לעשות מלאכה היו נותנין לבעל־מלאכה, ומי שרוצה לשרת היו נותנין אל הבית לשרת, ומי שרוצה ללמוד היו שוכרים מלמד שילמד אצלו״.

הכנסת כלה היא מדאגותיו של כל קהל וקהל. בשנת 1627 התקינו בקראקא, שגבאיות מיוחדות תאספנה להכנסת כלות עניות ותמסורנה את המעות לפרנס החודש; אסור לאסוף לצורך זה באורַח פרטי. בשנת 1633 נתבררו שני בעלי־בתים, ״שיסַבבו מבית לבית כל יום ד׳ ויגבו לצורך כלות עניות״.

הוצאה יתירה היה הסיוע לצרכי יום־טוב. ערב פסח בא הקהל לכלל הסכם עם הקמחנים, שיתנו קֶמְחָא דְפִסְחָא בזול, לצרכי צדקה. גם בערבי מועדים אחרים נותנים לעניים מעות וצרכי־אוכל־נפש.

הצפיפות והזוהמה בגיטו גורמות מחלות שונות ונוסף לכך פורצות מזמן לזמן מיני מגפות. ״העיפוש״ הוא אורח מצוי בקהילות פולין; מגיטאות קראקא ופוזנא כמעט שאינו סר לחלוטין. כדי למנוע התפשטות המגפה, מתקן הקהל (קראקא), שבעל הבית מחויב להודיע מיד על כל חשש מחלה מידבקת לפרנס החודש, והפרנס עם שאר הראשים והטובים יתיעצו ויסדרו לו ולכל אשר בבית כדת מה לעשות. כל דיירי הבית מחוייבים לעשות כמצות הפרנס ואסור להם לעזוב, בלא רשות, את הבית או את העיר, או לשלוח בני־ביתם לכפר הסמוך.

ענין של דאגה לקהל היה ההקדש, שהוא מעֵין בית־חולים־ומקלט למחוסרי־בית, בעלי־מום ונֶכים; גָרים בו גם עניים המטפלים בחולים והם קרויים ״אנשי־ההקדש״. כל־אימת שפרצה מגפה הוציא הקהל ״תיקונים״ חדשים בענין שכרם של אנשי־ההקדש, המטפלים בחולים הנגועים, ושל השמשים המטפלים בקבורתם. ״באם ח״ו יהיה איזה עיפוש ב״מ** ויצוו הגבאים יצ״ו על אחד או אחת לילך לאותו הבית, אזי קודם כל דבר יתן בעל הבית של אותו חולה ב״מ ל׳ זהו׳ לאותו וורטיר***, גם מזונות כל זמן שיהיה סגור בבית.— — ואם ח״ו יהיה נפטר, יתן בעד קבורתו שני זהו״.

הטיפול בחולֵי ישראל בכלל ובחולי ההקדש בפרט היה בידי רופאים יהודים. בכל גיטו היו רופאים אחדים. מחויבים היו לבקר את החולים בהקדש וכן חולים עניים בביתם, ותמורת שֵרותם קיבלו מאת הקהל שכר קבוע ופִטוּר, גמור או חלקי, ממסים. בפוזנא היו משביעים את הרופאים, שיבקרו בהקדש לפחות שלוש פעמים בשבוע, ואת החולים העניים בביתם לכשייקראו לכך. אם לא יקבלו תשלום מאת החולים, עליהם לפנות לקופת הצדקה. ההסכמים עם הרופאים נעשו בדרך כלל לשלוש שנים. ההסכם הראשון, מן הידועים לנו, הוא משנת 1631. הרופא הפוזנאי ד״ר יצחק בכרך מתחייב בו לטפל בחולים העניים, ואם יֵצא את העיר ימלא את מקומו חותנו וחברו־למקצוע ד״ר יהודה די לימא. עליו לרפא את העניים חנם ואת שכר טרחתו הוא מקבל מאת הקהל 150 זהו׳ לשנה. אחרי מותו של בכרך, עוברת משרת רופא־הקהל בפוזנא לגיסו ד״ר משה די לימא. אכן הסכמים אלה ערכם מפוקפק מאוד והם תלויים בחפץ־נפשו של הרופא למלא את חובתו באמונה. חולֵי ההקדש מתאוננים תמיד על אדישותם של האדונים הרופאים ועל הזנחת ההקדש שבועות תמימים. העובדה שהקהל ראה להשביע את הרופא מעידה כשלעצמה, כי הרגשת־החובה של האנשים האלה אמנם לא היתה גדולה מדי.

רק יהודים עשירים נעזרו ברופא מוסמך, העניים הוצרכו להסתפק בכירורגים וב״בֶּלְבִּירֶרְש״ ועמהם עושה הקהל הסכמים ומוסר לידם את ההשגחה הרפואית על עניי השכונה. הסכם כזה עושים גבאי הצדקה בקראקא, בשנת 1641, עם הבֶּלְבִּירֶר סֶנֶדֶר. עליו לרפא חולים עניים, מקומיים וגם אורחים, כל המוטל על הצדקה,— ״כל מיני מכות ב״מ, פצעים וחבורות, שבר יד ורגל, מכה גדולה או קטנה; חוץ מצרעת ב״מ [ש]אינו מחויב לרפאות הוא בעצמו״. ״גם הותנה באם שיזדמן לו

* כתב הרשאה (או המלצה) לקבץ כסף. ** בר מנן, לא עלינו. *** מטפל. המערכת

איזו מכה גדולה, מחויב לצרף אליו רופא גוי, שהוא מומחה, להתיעץ עמו בדבר הרפואה". השכירות של סנדר היא שבעים וחמשה זהו' לשנה, והיא משתלמת בארבעה שיעורים: כל רבע שנה רבע השכר.

בין ה"בֶּלְבִּירֶרֶש" ואנשי־ההקדש פורצים סכסוכים ומדָנים, הבאים אף הם לפני ראשי הקהל. בשנת 1660 פָּסק הקהל בקראקא, שאסור לבלבירש לטפל בחולים בבתים, הואיל וזה עסקם של אנשי־ההקדש. "אם יצטרך איזה חולה, שיהא מוטל על ערש דוי ב"מ, לאיזה קרוסטיר (חוקן), אזי אסור באיסור גמור על שום בלבירר או שום אדם זולתו לעשותה, כי־אם דוקא ע"י ההקדש־מאן". אכן, "אף אותו ההקדש־מאן אינו רשאי לעשות הקרוסטיר, כי־אם על־פי שאלת ועצת הרופא המומחה האלוף המרומם כמהר"ר דוד יצ"ו", הוא ד"ר דוד מַרְפּוּרְק, שהיה אז רופא־הקהל.

הקהילה העסיקה גם חובשים, מיילדת בשביל יולדות עניות, ושרות רפואי נמוך יותר.

יהודים רוקחים אנו מוצאים בגיטו אך לעתים רחוקות. בית־המרקחת היחיד בקוזמיר היה מאות בשנים בידי בני משפחת קאליהורי. הראשון שבהם היה דוד, נכד שלמה קאליהורי, ומותר היה לו ליתן רפואות ליהודים בלבד. הקהל היה משלם לו סכום כולל בעד הספקת רפואות לחולים עניים, אך היות ותושבים שונים ניצלו את קופת הצדקה, הוסכם שכל "פתקא וריצעפט", יהא "חתום תחתיו פרנס החודש מהגבאים יצ"ו", ובלי חתימתו אין להם תוקף.

מעשה הרוקח נחשב בזמן ההוא מלאכה כשאר מלאכות, היו מקבלים נערים ללימוד ופוטרים אותם. בזמן לימודיו היה הנער מקבל מזונות והספקה מבעליו וכן שכירות כל חצי שנה, שבעה זהו' וחצי (קראקא 1645). הנער הוצרך לקבל על עצמו, שאחר גמר לימודיו — משך שנה וחצי בערך — יהא אסור עליו, "חתיכא דאיסורא איסור עולם, להתעסק שום עסק בעולם בענין אַפְּטֵיקַרְיא" בקוזמיר, בקנס חמש מאות אדומים בעד היזקות.

בני קאליהורי עוסקים גם "במלאכה אפטקרייא הנקרא אלחמיסט". כדי ללמוד מלאכה זו שוכרים הם בחור מִפִּירֶנצי שבאיטליה, המתחייב ללמדם את המלאכה "ולא להעלים שום העָלמה בעולם", בעוד הוא ממלא חובתו כשאר הפועלים, "לעשות שֵׁרותו באמונה — — ולילך לכל המקומות והירידים, בלי שום התרשלות והתעצלות כלל".

נגד התעסקותם הרפואית של היהודים וכן נגד הרוקחים היהודים יוצאים הרופאים הנוצרים וראָיה לדבר — כמה קונטרסים אנטי־יהודיים (עי' לעיל עמ' 41). חברות־הכירורגים הנוצריות קמות על הכירורגים והחובשים היהודים ומגבילות אותם הגבֶּל והוסֶף. במשך הזמן הוגבל מספר הכירורגים היהודים בכל עיר ועיר; בלבוב לא עלה מספרם, במאה הי"ח, על שלושה, בערים אחרות היו שנַים־שנים, או גם אחד בלבד.

27. משק הכספים של הקהילה

הקהל, על פקידיו, שמשיו, שומרי־היום ושומרי־הלילה, היה חטיבה אדמיניסטראטיווית לעצמה, וחטיבה לעצמה היו הרבנים, הדיינים, המלמדים, השוחטים, המנקרים וכו'.

מרבית הפקידים הללו התפרנסו מטכסָאות, שנשתלמו על־ידי הנזקקים, אף־על־פי־כן היו הוצאות הקהילה גדולות מאוד. נוסף לכך פָּרעה הקהילה, בסכומים כוללים, את כל המסים, הן מסים של ישראל והן מסים של המדינה, שילמה משכורות לפקידי המדינה, בעלי המָרות על היהודים, נתנה כל מיני דורונות, ולכל אלה היה צורך במוצָא לכסף. הוצאות הקהילה והכנסותיה, כלומר תקציב הקהילה, הם ענין מורכב מאוד ולא תמיד עשוי התקציב להיות בר־איזון; לעתים קרובות אנוסה הקהילה ליטול הלואות ולשלם ריבית קצוצה.

הוצאות הקהילה לעצמה

1) שכר הפקידים היהודים.

2) תשלומים לפקידי המדינה. הווייוודא, סגן־הווייוודא, הכותב, האינְסטיגאטור (התובע) מקבלים מאת הקהילה היהודית מתנות בשוה־כסף, המתחלפות, בחצי המאה הי"ז, בתשלומי ממון קבועים. מכאן ולהבא מקבל שופט־היהודים משכורת שנתית בשיעור 1,500 זהו' ותבָלין פעמיים לשנה, "כנהוג מימי קדם". הכותב מקבל 400 זהו' לשנה, התובע—זהוב אחד

מכל שבועה של יהודי. במאה הי"ח נוטל הווייוודא של קראקא 7000 זהו' לשנה, הווייוודא של לבוב—4000 זהו', סגן־הווייוודא—1000 זהו'. הסטארוסטא של קראקא נוטל, בשנת 1660, 1,600 זהו' לשנה, הסטארוסטא של לבוב—את מנת־המלך מימי־הבינים. הנציב של קראקא מקבל מאת היהודים, לחג הפֶּסחא ולשאר חגאות, תַּבְלין בשווי 80 זהו'. נוסף לכך היו יהודי קראקא מחויבים לכלכל את החיות, כגון אריות ולבאים, שהוחזקו בארמון. אחר שנתבטל הביבר הקראקאי הוסיפה הקהילה לשלם 240 זהו' תמורת המזונות.

3) הכמרים ובתי־הספר. היהודים נתנו תשלומים ושלמונים (קוזובאלֶס) לבתי־ספר בערים שונות; מוסדרים לחלוטין התשלומים לאקאדמיה של קראקא, וכן לבתי־ספר קתידראליים שונים בלבוב, פוזנא וילנא ועוד. נוסף לכך נתנו היהודים לוויקאריוסים (עוזרי־הכמרים) העירוניים, בשביל אנשי־השרת הקאתוליים, דורונות לראש־השנה שלהם, וכן שילמו טכסא לכמרים מבתים שהיו שייכים לשעֶבר לנוצרים. משנשתקעו הישועים בלבוב ונתמעטו הכנסותיהם של בתי־הספר הקתידראליים, נאותו היהודים להגדיל את תרומתם לבתי־הספר הללו, "למען השכנות הטובה וכדי לקנות את לב הכמרים".

4) לעיר (לעיריה) שילם קהל לבוב:

א) בעד זכות המסחר סכומים, שגדלו והלכו לאחר כל הסכם והסכם. במאה הט"ז—50 זהו' לשנה, בשנת 1629—200 זהו', בשנת 1637 — 1000 זהו', בשנת 1654 — 1450 זהו' וכו'. כמו כן שילמה הקהילה לחֶברות שונות של בעלי־מלאכה בעד ההיתר לעסוק במלאכה. בשנת 1642 משלמת קהילת לבוב, בשם הפרוונים היהודים, 300 זהו' לחברת הפרוונים הנוצרית; בשנת 1629, בשם המנגנים היהודים, 10 זהו' לחברת המנגנים הנוצרית ו־20 זהו' למועצת העיר. תשלומים אלה גבוהים הם ביחוד בפוזנא ובערים אחרות של פולין־גדול, אשר בהן אין חברות בעלי־המלאכה הנוצריות נוטות להשלים עם קיומו של ארגון בעלי־מלאכה יהודים.

ב) מֶכֶס מיין כשר, אשר היהודים מביאים העירָה.

ג) לצרכי המשטרה העירונית ומשמר הסוללות, לבדק חומות העיר, לניקוי התעלות, החריצים וכו'.

ד) חלק מדמי הפדיונות השונים שנתנו העיריות, ביחוד בחבלי הספָּר.

הוצאות למסים של ישראל ולמסים כלליים

1. מסים יהודיים רגילים:

א) סְטאצְיְנֶה. למָיְמים קדומים נתנו היהודים כסף ושוה־כסף להחזקת חצר המלך והמטבח המלכותי. במשך הזמן הוחלפו כל ההתחיבויות האלה בתשלום ממון, שנקרא Stacyjne Królewskie. מכאן ולהבא משלַמתו כל קהילה למלך עצמו או לאנשים אחרים, לפי הוראותיו. היאגֶלְלונים חילקו, בזמן קצר, הכנסה זו, או הרהינו אותה, ולקופת המלך לא נשתייר ממנה ולא כלום.

ב) "שוֹס" יהודי, מס־נכסים עירוני מיוחד ליהודים. בקראקא נקרא המס הזה Szpilkowe, כנראה לפי Nadelgeld בגרמנית, והוא שולם למלכה. לפי הקונסטיטוציה משנת 1628, עלה ה"שוֹס" הזה ל"ח זהו' וי"ב גדו' לחֶלקה.

ג) מס־הגולגולת. המס היסודי שפרעו היהודים היה מס־הגולגולת, שהונהג בשנת 1549. שיעורו זהוב לאיש, והוא פוטר את היהודים משאר מסים שהיו משלמים עד כה. ברם, מעולם לא היה ברור, אם המס הזה הוא למשפחה או לנפש, וכן לא בוטלו, אף לאחר שהונהג מס־הגולגולת, המסים הקודמים.

לכתחילה שילמה כל קהילה לעצמה, אחר־כך כל ארץ וארץ באמצעות הקהילה הראשית, ולִימים, משנוסד ועד ד' הארצות, הוסכם בין שר־האוצר ובין הועד על תשלום סכום כולל, והיהודים עצמם חילקוהו בין הארצות והקהילות. בשנת 1581 עלה הסכום הכולל של המס בפולין 15,000 זהו', בשנת 1589 — 20,000, בשנת 1590 משלמת פולין 20,000 זהו' וליטא — 6000 זהו', בשנת 1620 משלמת פולין 70,000 זהו', ובשנת 1717 עלה המס לשיעור הגבוה ביותר — 220,000 זהו'. מס־הגולגולת נועד לצבא ולפיכך נקרא גם "לחם חורף". שר־האוצר היה מקבל מפרנס ד' הארצות את חלוקת המס, שנערכה בהתוועדות הארצות והיה שולח "אסיגנאציות" (פקודות־תשלום) לקהילות השונות. אסיגנאציות אלו היו נמסרות למפקדי גדודים, אשר להם נועדו הסכומים, והם שגָבו אותן, בעזרת קצינים וחיילים.

2. מסים יהודיים בלתי־רגילים:

א) דמי הכתרה. בעת הכתרת כל מלך ומלך נתנו היהודים נתינה מיוחדת.

ב) לפרעון חובות המדינה. ולאדיסלאב הרביעי מצוה, בשנת 1643, על קהל קראקא לבוא בדברים עם קהילות לבוב, פוזנא ולובלין ולשלם ביחד 60,000 זהו׳ לפרעון חובות המדינה.

ג) לצרכי מלחמה.

ד) לדורונות (subsidia charitativa) בשביל השולטן והחאנים.

ה) לכל מיני פדיונות.

3. מסים כלליים:

א) "שוֹס" עירוני. אף כי היהודים היו מחויבים לשלם "שוֹס" מיוחד, שפטרם ממילא מ"שוסים" אחרים, הרי הם נאלצים, כבר בעשור השני של המאה הי״ז, לשלם מס־נכסים גם עם שאר תושבי העיר. בלבוב מחויבים היהודים, כעירונים, לשלם מס מקרקעות, בתי־עלמין, אספקת־המים, וכן חוֹמֶש מכל מסי החירום, שמטילים על העיר.

ב) מסי תצרוכת. מלבד מסיהם הם (עיין להלן), משלמים היהודים מסים מצרכי־אוכל יחד עם שאר תושבי המקום (כגון מס המשקאות הקרוי טֶשופובי). לעתים מתפשר הקהל עם חוכר המס, או גובו, על סילוקו בסכום כולל; הקהל משלם את הסכום ולאחר מכֵּן הוא עצמו גובה את המס מבני הקהילה.

ג) היהודים משלמים עם שאר כל התושבים: מכסים, דמי־גשר, דמי־דרכים, טכסאות מבתי־המשקל העירוניים, ומכסי־גבולות.

הכנסות הקהל

א) המסים הישירים של המדינה ושל ישראל, כל ה"שוסים", מס־הגולגולת וכו׳ נגבו על־ידי הקהל, בעזרת גובה אחד או כמה גובים, לפי הערכה שעשו שמָאים. "וכשיאמרו לאחד שיתן ואינו נותן, תוך ג׳ ימים, יכריזו עליו סרבָּנות. ואם אינו נותן, תוך ג׳ ימים אחר ההכרזה, מחויב השמש באותו בית־הכנסת, באיבוד אומנות שלו, להכריז החרם, והאיש מוכרח לילך מיד מבית־הכנסת כמוחרם. והשמש לא יניח לחזן להתפלל עד שיֵצא מבית־הכנסת. ואם הוא מסרב לצאת, יקחו אותו לתפיסה". ואם יישאר שלושה ימים בחרם ועדיין אינו נותן, אזי יקחו אותו לתפיסה עד שיתן המס המגיע ממנו עם ההוצאות. על השמשים להעתיק ולהחזיק אצלם את תקנת גובי המסים, כדי להראותה בעת הגבייה.

ב) מסי תצרוכת (צרכי־אוכל). משלא הספיקו המסים הישירים, הטילו מסי עקיפין, כדי למלא את החסר. כבר במאה הט"ז הוטלו מסים על כמה צרכי־אוכל־נפש, כגון בשר, חלב, יין, דבש וכו׳. הקהל נהג להחכיר את המסים האלה והחוכרים היו גובים את הטכסאות. כל זמן שמעמדו הכספי של הקהל היה כתיקונו, היו תשלומים אלה נמוכים למדי; עם התרַבות צרכי הקהל, ביחוד במחצית השניה של המאה הי״ז, גדֵלים והולכים תשלומים אלה עד לאין שיעור.

מסי־העקיפין נתקראו "קרוּפקא"* (קרופקא של בשר, של חלב, של משא ומתן, מלאכה וכו׳); המסים הישירים נקראו "סכום".

ג) חזקה. מקור שלישי להכנסות הקהל היא החזקה, או הזכות להיות בעל בית, לעסוק במסחר ובמלאכה, בחכירה וכו׳. החזקה דומה לזכיון דהאידנא, במובנו הרחב, והקהל לקח לעתים דמי חזקה גבוהים מאוד. מטרת החזקה היתה גם מניעת התחרות מזיקה ובלתי־הוגנת. מושג החזקה חל גם על זכות הישיבה במקום; מי שלא היתה לו חזקה או הפסידה, אנוס היה לעזוב את השכונה היהודית בלא טענות ומענות. זר שביקש להשתקע בעיר היה מחויב לשלם לקופת הקהל דמי חזקה. היו שוללים את זכות החזקה על מעשה פשע ועבירה דתית.

ד) גם הטכסאות מחתונות, קבורות, נדוניות, מתן התָּארים "חבר" ו"מורנו" וכו׳ שימשו מקור הכנסה לקהל.

* פולנית krupka, חיבה, קופה.

המערכת

במסגרת הקהילה נתקיימו גם ארגונים לא־גדולים, שנוסדו, בדומה לארגונים המצויים אצל הנוצרים, לשֵם מטרות מסוימות: דתיות, הומאניטאריות וכלכליות (חברות בעלי־המלאכה).

"בראש—כותב נתן האנובר—היו חברה, שמשכימין לפני עלות השחר, "לשומרים לבוקר"*, להתפלל ולקונן על חורבן הבית. וכעלות השחר היו משכימין בני החברה של תהילים ואמרו תהילים כמו שעה אחת לפני התפילה וסיימו תהילים בכל שבוע.— —בכל בתי־כנסיות היו כמה כיתות של חכמים, שהיו מלמדים לאחרים בבית־הכנסת מיד אחר התפילה ערב ובוקר". מלבד החֶברות האלה, בעלות מטרה דתית מובהקת, היו אחרות, בעלות מטרות הומאניטאריות, כגון חברת גמילות חסדים, במובן הרחב של המלה, חברת תלמוד תורה, חברא קדישא ועוד.

תקנות החברה דתלמוד תורה בקראקא ידועות לנו כבר מהמאה הט"ז (משנת 1551). כמו־כן ידועות לנו החברא קדישא בפְּראגא (וארשא), תקנות החברא קדישא באוֹסְטְרא ועוד. החברה האחרונה נוסדה לשם גמילות חסדים לחיים ולמתים, היא משלמת קצבות לרבנים ולמלמדים, מגידים וסתם תלמידי־חכמים, תומכת בעניים, שולחת את חבריה לטפל בחולים, נותנת תכריכים ושאר כל הצטרכויות לעניים שמתו בבית־ההקדש, מקבצת מעות לפדיון שבויים, מפקחת על קברי הקדושים, שולחת מתנות (דגים, תבָלין) לפקידי המבצר, לכמרים וכו'. החברא קדישא אינה עוסקת בעסקי קבורה בלבד, אלא תומכת דרך קבע בחבריה, מטפלת בהם בחלָיָם ומסייעת, אחר מותם, לאלמנות וליתומים.

הכנסות החֶברות באות מדמי־חבר, תשלומים בעד שֵרותים, וכן מנדבות שאוספים בעת שמָחות פרטיות וציבוריות. החברה דתלמוד תורה בקראקא הכנסותיה הן: א) נדבות בכל בתי־הכנסת בעת קריאת התורה ביום ב' וביום ה' בשבוע; ב) נדבות בעת סעודות של ברית־מילה, נישואין וכדומה מאת המשפחה והקרואים; ג) עשירית ממה שגבאֵי הצדקה מוצאים "בכל מתן בסתר בבתי־הכנסת".

החֶברות נתפתחו בדרך כלל מתוך ועדות־הקהל השונות וקיבלו את תפקידיהן, לפיכך נשאר משטרן של החברות דומה לשֶל הועדות הנ"ל.

בני החֶברות נתחלקו לחברים ממש וחברים נחותי־דרגא. לראשונים היו כל הזכויות, האחרים שֵרתו את החברה, אך היו משוללים זכויות, הן אקטיוויות והן פאסיוויות. רק לאחר שלוש שנים של שֵרות יוצא החבר החדש "לחֵרות" ומקבל זכות אקטיווית, ואחרי שנתים נוספות—גם זכות פאסיווית. כרגיל נתקבלו לחברה נערים, ואחר חתונתם כבר סיימו את ימי שֵרותם ונעשו חברים שוֵי־זכויות. לחברים בעלי תואר "חבר" או "מורנו" קיצרו את תקופת השרות והקדימו לתת את הזכות האקטיווית והפאסיווית. היו גם נשים חבֵרות, אולם בלא רשות של התמנות, "שאין נוהג בנשים כאנשים לענין להיות פתקאה (הפתקא שלה) בתוך גורל הקלפי, דַלַאו אוֹרַח אַרְעָא". אכן היו בקהילות פולין גם חֶברות מיוחדות של נשים, אשר בהן יכלו להיות בעלות התמנות ומשרה.

ברירת הגבאים היתה נערכת בחול־המועד פסח או סוכות, בדרך דומה לשֶל ברירת הקהל.

בהַקְבָּלָה לשאר החֶברות וכדוגמת חברות בעלי־המלאכה הנוצריות, קמו חֶברות של בעלי־מלאכה יהודים. תחילתן מגעת עד המאה הט"ז והן נוסדו בערים שונות, לשם הגנה על המלאכה היהודית מפני חברות בעלי־המלאכה הנוצריות. האחרונות ראו את המלאכה קנְיָן הגמור ואסרו את ההתעסקות בה על כל מי שלא נמנה עמהן. לחברת בעלי־המלאכה הנוצרית היה אופי כנסְיָתי, היה לה בית־יראה קטן, פַּטרון, דגל; היהודי לא יכול אפוא להתחבר לחברה וממילא אסור היה לו לשלוח ידו במלאכה. אף־על־פי־כן היו בפולין, מימי קדם, יהודים בעלי־מלאכה, מה־גם ששתי מלאכות, הקַצָּבות והחייטות, היו מחוּיבות הצורך הדתי (שחיטה, שעטנז). אכן מלבד חברות הקצבים והחייטים, נוסדו, במשך הזמן, בערים שונות, גם חברות אחרות.

כבר בשנת 1389 מתיר הארכידוכס ויטוֹלְד ליהודי הוֹרוֹדנא "לעשות בכל מלאכה". בקראקא מתעצמות, במאה הט"ו,

* כך נקראו על־פי תהלים ק"ל, ו'.

המערכת

החֲברות של בעלי־המלאכה הנוצרים בחבריהם־למקצוע היהודים, ובשנת 1485 מוותרים האחרונים, בתוקף ההסכם הידוע עם העירונים, על זכות המסחר והמלאכה. בראשית המאה הט״ז, מַרבים, המלך והסֵיים, להוציא איסורים על המסחר היהודי וכוחם יפה גם לגבי המלאכה. אולם יש גם יוצאים־מן־הכלל, כגון המלכה בּוֹנָא, המתירה לחייטים ולפרוונים היהודים בלוּבְּלִין למכור את תוצרתם בימי־השוק.

נוסף למלחמה הכללית של העיריות במלאכה היהודית, נלחמה בה כל חברה של בעלי־מלאכה לעצמה. כל תקנון, או ״אגרת קלף״, של חברת בעלי־מלאכה מוציא בפירוש את היהודים מן הכלל, אף אוסר לעבוד אצל יהודים.

אולם איסורים אלה לא היה בכוחם לעשות כָּלָה במלאכה היהודית. על־אף ההכבדות וההחרמות, הרי היא גדֵלה והולכת וחברות בעלי־המלאכה הנוצריות נסוגות בפָּניה צעד־צעד. חברות שונות עושות הסכמים עם בעלי־המלאכה היהודים ומתירות למספר יהודים לעסוק במלאכתם בתנאים מסוימים. בסוף המאה הט״ז נעשה בהורודנא הסכם, בין חברות החייטים הפרוונים והכובענים לבין אותם בעלי־המלאכה היהודים, אשר לפיו הורשו היהודים, תמורת תשלום בשיעור ששה זהו׳ ושתי ליטראות אבק־שריפה לשנה, לעבוד ולמכור את מעשה־ידיהם, אף להעסיק פועלים וחניכים נוצרים. כמו־כן נפטרים היהודים — תמורת תשלום — מלהעמיד נרות למזבַּח האגודה ומליטול חלק בלויות החברים הנוצרים. אולם לבעלי־המלאכה היהודים לא הספיק ההיתר של החברות הנוצריות וכדי להגן על זכויותיהם, הקימו חברות משלהם. כבר בראשית המאה הי״ז אנו רואים בערים הגדולות (פוזנא, קראקא, לבוב) חברות של חייטים, פרוונים, ״בָּלְבִּירֶרש״ (חובשים), ובמשך הזמן מתארגנות גם המלאכות האחרות, אף זוכות להשיג לעצמן אבטונומיה.

לכתחילה נלחם הקהל להגנת המלאכה. במשך הזמן משתחררים בעלי־המלאכה, במקצת או לחלוטין, משלטון הקהל ומתארגנים בחֲברות מיוחדות, אשר זיקתן לקהל היא כשֶׁל חברת בעלי־המלאכה הנוצרית אל מועצת העיר. יסוד הארגון הוא ״אגרת הקלף״, כלומר תקנון החברה, המאושר על־ידי הקהל, והמוּפָר כרגיל על־ידי חֲברות בעלי־המלאכה הנוצריות הנוגעות בדבר. ״אגרות״ כאלה נשתמרו במספר רב למדי, אחת הקדומות היא של חברת הפרוונים בקראקא, שנתאשרה על־ידי הקהל בשנת 1613. הרי תָּכנה בקיצור:

§1. כל אחד מבני החבורה מחויב להטיל לקופת הצדקה של החברה טָפֶל* אחד, בכל שבוע ושבוע, וגם מן הרווחים שיזַמן לו השם יתברך בחסדו, מכל זהוב חלק** אחד.

§2. כל אחד מבני החבורה מחויב לילך, בכל שבוע ושבוע, עם השמָש לגבות הטפלים והחלקים הנ״ל.

§3. הממונים הם: חמשה אנשים גבאים, שלושה רואי־חשבונות, ושלושה דיינים.

§4. על רואי־החשבונות לחַשב עם הגבאים, מדי חודש בחדשו, מה שגבו. התיבה עם המעות מקומה בידי אַחד הגבאים והמפתח לתיבה בידי גבאי אחר. אין רשאים לנגוע במעות עד שיהיו בסך הכל חמשים זהו׳ ואז יפקחו, יחד עם כל בני החבורה, מה לעשות בהן.

§5. בידי הדיינים מקל ורצועה וְהַרְמָנָא לשפוט את בני החבורה בין איש לרעהו.

§6. המבזה את חברו או מכה אותו, הרשות נתונה לדיינים לקנסו, הן בממון, הן בעונשים אחרים, הן בתפיסות, ולגלות קלונו ברבים בבית־הכנסת של החבורה.

§7. לחבורה — שמשים משלה, וגם אחדים ממשרתי הקהל מקבלים ממנה שכר מסוים. לירידים שולחת החבורה שמש מיוחד.

§8. ראשי החבורה מתבררים בחול־המועד סוכות. מקהילים את כל בני החבורה ובוררים מתוכם תשעה אנשים — חֲצָיָם סוחרים וחצים ״לְיֶפֶר״ (תגרים רוכלים). התשעה מבררים חמשה אנשים ואותם חמשה מבררים גבאים ורואי־חשבונות ודיינים.

§9. אם אחד מבני החבורה רוצה, תוך השנה, לחזור ולהוציא ראשו מן התקנות הנ״ל, הרשות בידו, בתנאי שישלם את המגיע ממנו בעד השנה כולה.

אגרת זו של הפרוונים היא דוגמה למאוחרות; במשך הזמן נעשות האגרות נרחבות ומפורטות יותר. אגרת הקלף של חייטי פְּרֶמִסְלָא מסוף המאה הי״ז, או של חייטי לוּבְּלִין משנת 1721, מכילות תקנות מפורטות על לימוד המלאכה, מספר הפועלים והחניכים וכו׳.

האבטונומיה הגדולה של חברות בעלי־המלאכה לא היתה רצויה לקהל ובכמה קהילות פורצות משום כך מריבות.

* טפל = szeląg. מטבע קטנה, תשעים טפלים בזהוב. המערכת

** חלק = ternar. חצי טפל, מאה ושמונים חלקים בזהוב. המערכת

מריבות אלה סופן לא אחד היה; בפוזנא השתלט הקהל על החברות ונטל לעצמו את הזכות ליתן להן גבאים.

לכל חברה רב מֶשֶׁלה, המשמש מורה ודיין לבני החבורה. הרב של בעלי־המלאכה קורא לפניהם מדי שבת בשבת את פרשת השבוע, ובימות החול הוא דן בסכסוכים שבינם לבין עצמם ושבינם לבין הפועלים. אכן, הוצאת פסקי־הדין לפועל לא היתה מסורה לגבאֵי החברה, כי־אם לפרנס החודש והוא גם המפקח על קַרנות החברה, על החוזים הנעשים בין בעלי־המלאכה לבין הפועלים והחניכים וכדומה. בקהילות הגדולות תפס הרב של בעלי־המלאכה מקום נכיר, ופֶּרֶקא באב"ד, הרב דחייטין בְּפְרוד, היה, במאה הי"ח, נאמן בית ישראל דד' ארצות.

לחברת בעלי־המלאכה הנוצרית היה כרגיל פַּטרון, דגל, בית־יראה משֶׁלה או מזבח בבית־הכנסיה, וכן היתה בעת־ובעונה־אחת מין חברה לגמילות־חסדים. נוסף לכך מילאו החברות בערים שרות של משטרה, ובעת מלחמה היו מגינים על מגדלותיהם וצריחיהם. החֶברות היהודיות קיבלו מן הגויים כל אותם התפקידים, עסקו כמותם בגמילות־חסדים, קיימו בתי־תפילה לעצמם, ואף הגנת העיר היתה מוטלת עליהן לעתים. חברת הפרוונים היהודים ברַיישא היתה, בתוקף ה"אגרת" שלה משנת 1689, בעלת דגל, רובים, כדורים ואבק־שריפה, לצרכי הגנת העיר; חובה דומה היתה גם לחֶברות אחרות.

29. שפיטת היהודים

שפיטת היהודים בפולין נסמכת על אותם היסודות החוקיים, שהיו מונחים ביסודו של משטר הקהל. לכתחילה, בעוד הנסיך שליט יחידי, היה הוא בלבד שופט את היהודים, עבדי אוצרו; בהעדר הנסיך, מילא את מקומו הווייוודא. אולם הפריווילגיה של קאזימר היאגֶיֶללוני מגבילה את סמכות הווייוודא למשפטים שבין יהודי לנוצרי בלבד וכן למשפטים פליליים בין היהודים עצמם. משפטים אזרחיים בין היהודים לבין עצמם מקומם בבית־הדין של ישראל. ברוח היסודות האלה ועל־פי הנוהַג שלאחר־כך, מתחלקת שפיטת היהודים לשלושה סוגים: א) משפטים בין יהודי ליהודי; ב) משפטים בין יהודי נתבע ונוצרי תובע; ג) משפטים בין יהודי תובע ונוצרי נתבע. משפטי א' הם בגדר סמכותו של בית־הדין היהודי; משפטי ב' — בגדר סמכותו של הווייוודא או פקידיו; משפטי ג' תלויים במיהותו של הנתבע: אציל — תובעו היהודי לבית־המשפט של המבצר, עירון — לבית־המשפט העירוני, כומר — לבית־המשפט ההגמוני, אכר — לפני אדון הכפר.

א) משפטים בין יהודי ליהודי

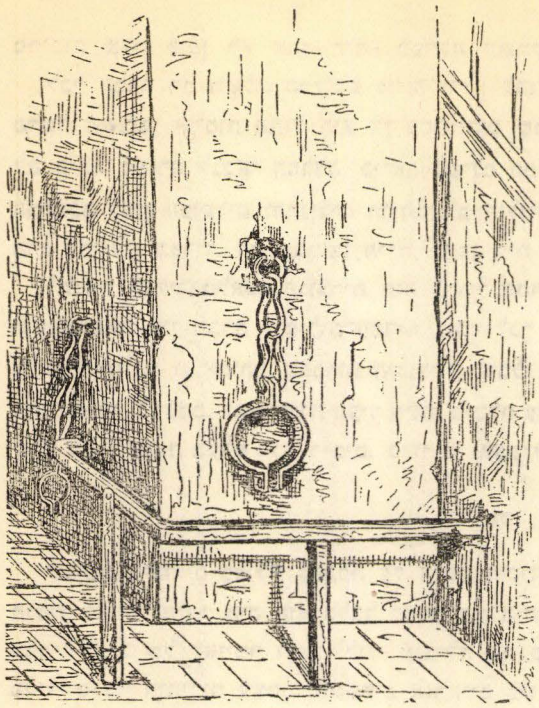
בית־הדין של ישראל מורכב מכמה דיינים ובראשם הרב. בקהילות גדולות מצויות כמה כיתות של דיינים (כרגיל שלוש) ובכל כת לפחות שלושה דיינים. בראש הכת השלישית (הגבוהה) יושב הרב. הכת הראשונה, התחתית, שופטת (בקראקא) בכל יום תביעות של ממון משֶׁוה פרוטה עד עשרה זהו', כמו כן עסקי הסגת גבול, זלזולים, קטטות בין תגרניות, עסקי־מְלוה זעירים וכדומה. הכת השניה, הבינונית, דנה כל יום תביעות של ממון מעשרה זהו' ועד מאה זהו', וכן עסקי זלזולים המובאים לפניה. הכת השלישית, הגבוהה, דנה שתים או שלוש פעמים בשבוע, לפי הצורך, תביעות ממון ממאה זהו' ומעלה, ונוסף לכך עבירות דתיות ומוסריות (חילול השם, פריעת מוסר); בפוזנא — אף דיני נפשות על עבירות דתיות.

בבית־הדין היהודי דנו על־פי דיני ישראל, הכלולים בתלמוד ובספרות הרבנית. מקרים שדינם לא היה מחוור הובאו לפני גדולי הרבנים שבדור ואלה חיוו דעתם; מחוות־דעת אלו נצטרפו ספרי השאלות־ותשובות, שלאחר־מכן היו מסתייעים בהם במקרים מקבילים. הראָיות הן שבועה ועדות. בית־הדין קובע מי חייב שבועה ומה טיבה. על דבר מועט (שני זהו' ופחות מכך) מספיקה שבועה בפתח בית־הכנסת, במקרים אחרים פותחים את ארון־הקודש ליתר תוקף. את הפסק היו מוציאים לפועל בכל חומר הדין. פָּסקו לעבריינים: קנסות, תפיסה (על פשיטת־רגל, עבירות משטרתיות), ענשי גוף, עמידה ב"קונָא"*, הפקעת נכסים וכו'. בית־הדין הורה לפעמים גם דרכי תשובה, מהן קשות מאוד. תשובה קלה נחשבה הימנעות מאכילת בשר ושתיית י"ש משך שנה שלימה, החלפת לבָנים רק אחת לחודש וכדומה. מהר"ם מלובלין הורה לבר־אוריין שנכשל באשת איש בשכרותו דרכי תשובה אלה: "בראש יודה על פשעיו ברבים בג' קהלות, דהיינו שיעמוד

* מין קולר ושרשרת מחוברים לקיר בית־הכנסת, ליד הכניסה, שבהם היו מרתקים את העבריין בצוארו ובידיו, לחרפתו ולקלונו. הקונא היתה מצויה ברוב בתי־הכנסיות שבפולין וליטא, כשם שהיתה מצויה בבתי־יראה קאתוליים ובאחוזות אצילים. המערכת

בין מנחה למעריב בבית־הכנסת ויתודה בקול רם... ומיד יַלקה אותו השמש מלקות ארבעים. כן יעשה בג׳ הקהילות שנתפרסם, דהיינו, בתחילה יעשה פה ק״ק לובלין ואחר־כך ילך לק״ק קראקא ולק״ק לבוב. יתענה שס״ה ימים רצופים, חוץ מהימים שאין אומרים בהם תחנון. ולא ישכב על כרים וכסתות רק על הארץ או על דף... ובימי החורף יֵשב ערום במים קרים או בשלג, שעה אחת בכל יום, ועל־כל־פנים ב׳ פעמים בשבוע. ובימות החמה יֵשב כשיעור זה ערום לפני זבובים, או נמלים או לפני דבורים״ וכו׳.

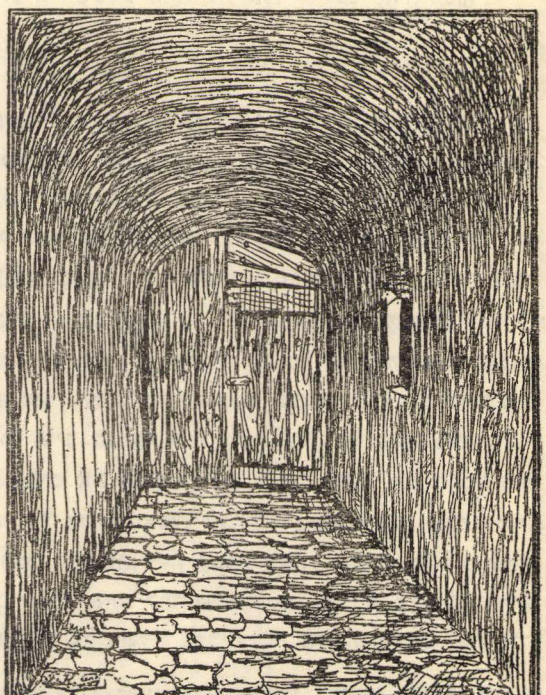
מקום הדין היה ליד בית־הכנסת או במבוא הבית; בקהילות גדולות היו חדרי־דין מיוחדים, אשר בהם התנוססו פסוקים מתאימים, כמות שאנו רואים עדיין בפִּינְטָשֶׁב. בקרבת חדר־הדין היתה התפיסה, הקלה והקשָׁה. הראשונה חָברה אל חדר־הדין, השניה מקומה במרתף או במגדל. עד היום קיימים מִגדלי הכלא ברַיישא, לוצק וכו׳. נוסף לכך היתה בפרוזדור בית־הכנסת, ״קונא״, אשר בה היו קושרים את העבריין לשתים־עשרה שעות, למען יראוהו היוצאים והנכנסים בקלונו. קונא כזאת נמצאת עדיין בפרוזדור בית־הכנסת בפרבר של לבוב וכן בבית־הכנסת בווילנא.

מראה הקונא בפרוזדור בית־הכנסת בלבוב

עם התפתחותן של קהילות ישראל, נתהוו, בקרבת הערים הגדולות, ישובים קטנים, שהיו תלויים בקהילה המרכזית. בתחילה היו בני הישובים מתדיינים לפני הרב של הקהילה הראשית, אך במשך הזמן, כשגדל מספרם, מינו רבנים לעצמם והיו נידונים לפניהם. בית־הדין של הקהילה הראשית, היה משמש מכאן ואילך ״בית־דין־הגדול״ ולפניו היו מערערים על פסקיהם של רבני הישובים.

סוג אחר של בתי־דין היו דייני הירידים; הקהילות היו שולחות, כרגיל, לירידים הסמוכים את רבניהם ואת דייניהם, לעתים כיתות שלימות. פוזנא היתה שולחת דיינים לכל הירידים שבפולין־גדול, וכן לטורן ולדאנציק; אף בירידים הגדולים שבברֶסלא משמשות כיתות של דיינים מפולין.

התפיסה של הקהל בלבוב

בירידים הגדולים שבלובלין ובלֶמְבֶרג קיימים בתי־דין מיוחדים, המורכבים — במאה הט״ז — שבעה דיינים. בפקודה משנת 1540, קובע זיגמונט הראשון את הֶרכבו של בית־דין זה לסוחרים היהודים: דיינים, שנים־שנים מקראקא, פוזנא ולבוב, והרב מלובלין אב בית־הדין. כשנוסד, בשנת 1580 בלובלין, ועד הארצות, נשאר על־יָדו אותו בית־דין, בתורת בית־דין דד׳ ארצות.

ב) נוצרי תובע, יהודי נתבע

למשפטים מסוג זה נתייחד בית־דינו של הווייוודא עצמו, השולח, למן המאה הט״ו, ממקרה למקרה או דרך־קבע, ממלא־מקום. אותו ממלא־מקום נקרא Judex Judaeorum (שופט היהודים) ושופטים כאלה אנו מכירים בקראקא כבר בשנת 1412, בלבוב — בשנת 1440. לווייוודא ממלא־מקום קבוע לענינים אדמיניסטראטיוויים — סגנו. במשך הזמן מתמזגים שני התפקידים ובערים רבות, כגון בלבוב,

בפֶּרֶמִסְלא, בפוזנא, משמש סגן־הווייוודא בקביעות שופט היהודים. אולם אף הסגן לא תמיד הוא פנוי לענינים קלי־ערך וגם את מקומו ממלא, במשפטים קטנים, פקיד המתמנה לכך על־ידי הווייוודא. מינוי שופט היהודים היה בעֵצה עם הקהל. נוסף לכך נמנה עם בית־המשפט—הכותב. פקיד זה הוא נוצרי, ממונה על־ידי הווייוודא או סגנו, בעֵצה עם היהודים. במשרה זו משמשים כרגיל אצילים עניים, משוללי קרקע.

חלק בלתי־נפרד של בית־המשפט הזה הם המנהיגים היהודים, היושבים בדין עם השופט. בתחילה היו מתמנים על־ידי הווייוודא, על־פי הצעת הקהל, ואחר שהקהילה השיגה אבטונומיה, בחרה אותם היא עצמה. השופט אינו רשאי לשפוט ולגמור את הדין, מבלי לשמוע תחילה את דעתם של המנהיגים האלה, ואם לא יעשה כן, פסק־דינו בטל. בראשונה שמרו היהודים על זכות זו כבבת־עינם והשתדלו לאשרה בכל הקיומים שלהם. אולם במשך הזמן החלו מזלזלים בכך, מזניחים את הישיבה בדין, וסגן־הווייוודא היה גומר את הדין כשהוא לעצמו, או בנוכחות אחד מן המנהיגים בלבד.

במאה הי״ז מתווסף לבית־המשפט האינסטיגאטור (התובע). אשר חובותיו הן כשֶׁל חובות האינסטיגאטור בבתי־המשפט הפולנים. מלבדו נוטל השמש חלק במשפט. כל הפקידים האלה, פרט למנהיגים, מקבלים משכורת שנתית מאת הקהילה היהודית וכן טכסאות מסוימות: דמי פסק, דמי העתקה וכדו׳.

אף כי התקיים בית־המשפט הנ״ל, נשאר הווייוודא גם להבא השופט של היהודים והוא דן בחינת אינסטאנציה עליונה במשפטים שהוא עצמו בורר לו. הווייוודא גורקא (פוזנא 1590) ייחד לעצמו: א) משפטי רצח, ב) משפטים שהשופט לא נשתווה בהם עם המנהיגים היהודים. באינסטאנציה שניה (בלבוב — בשלישית) דן הווייוודא בערעורים על פסקי הדיינים או השופט. בלבוב מוותר הווייוודא גוֹלְסקי (1604), תמורת תשלום קבוע, על זכותו לבקר את מעשי בית־הדין ומכאן ואילך אין ערעור על פסקי בית־הדין הזה.

המלך דן באינסטאנציה ראשונה: א) יהודים שהופקעו מסמכותם של שאר בתי־הדין; המלכים העניקו זכות זו לבנקאים עשירים (אברהם מבֶּיהם, פְּראנטשֶׁק), לרבנים הראשיים, לרופאי החצר, לספָּקי החצר וכדומה. ב) בתורת שליט ואדון, רשאי המלך להעביר לבית־דינו כל משפט שהחלו בו באיזה בית־דין שהוא. ג) המלך הוא הפוסק במשפטי היהודים מחמת עלילות דם ולחם קדשם. ולְאדיסלאב הרביעי קבע, בשנת 1633, שהיהודי הנאשם בכך, על העיריה לתָּפסו ולהסגירו לידי הסטארוסטא, ודינו ייחתך על־ידי ״בית־דין״ מורכב משופטי המבצר וקומיסאר מיוחד מטעם המלך. באינסטאנציה שלישית דן המלך בערעורים על פסקי־הדין של הווייוודא. משפטים אלה נדונו בבתי־הדין ״האַסֶסוֹריים״, אשר המלך עצמו יָשב בראשם.

נוסף לכך היו העיריות פונות ישר אל המלך במלחמתן ביהודים בעניני הרחבת הגיטו, זכות המסחר והמלאכה, בדק החומות וכו׳.

כל ההיראַרכיה המשפטית הזאת ענְיָנה אך ביהודים היושבים בערי המלך, ואילו היהודים שנתישבו על קרקעות פרטיים כפופים, משנת 1539, למרותו של בעל הקרקע, בלשון אהר לָמרות פאטרימוניאלית. מכאן ואילך בעל הקרקע, העיר או הכפר (הטריטוריה), הוא מָרֵא דִיהוּדָאֵי וראש שופטיהם, הוא גם הנותן לקהילות ישראל קיומים לישיבתן ברשותו ומסדיר בהם את חיי היהודים, זכויותיהם וחובותיהם כלפי חצרו וכלפי שאר התושבים. היהודי נבדל מן האכר בכך, שלא היה glebae adscriptus (מוכתב לקרקע), כלומר שיכול היה להתיר את קשריו אל החצר ולעזוב את מושבו. אולם למעשה לא היה הדבר כן, כי כמה פריצים, דרך־משל הלוּבּוֹמירְסקים, ציוו על היהודי המתישב (בַּרַיישא) להישבע: ״שלא אסתלק מן הנתינות, ועד מותי אשאר נתין נאמן לאדון הנאור והתקיף״.

II. וָעדי הגלילות ווּעד ד׳ הארצות

30. הקהילה והישובים; ארגון ועדי הגלילות

בתחילה יושבים היהודים בפולין רק בערים הגדולות וכאן הם מקימים קהילות גדולות, שמרכזן בית־הכנסת, בית־הקהל, בית־המרחץ, בית־העלמין וכו׳. עד־מהרה, כבר במאה הי״ד, מתחילה יציאה מן הקהילות האלה לישובים אחרים, המתייסדים, אם על־ידי המלך אם על־ידי בעלי קרקעות פרטיים. יציאה זו מקדימה בפולין־גדול, אשר בה נוצר, בקרבת

הקהילות העתיקות פוזנא וקאליש, זֶר של קהילות קטנות־יותר. אך הקהילות החדשות אינן מקבלות תיכף רשות לבנות בית־כנסת, להתקין בית־עלמין, לבחור להם רב וכו׳. לעתים דל הישוב החדש במספרו מכדי להתארגן ארגון עצמאי והוא נשאר בחינת סניף כפוף לקהילה־האם, קשור בה בקשרים מרובים ובפרט בקשר הפיסקאלי. מסי המדינה משלם ״הקהל יחד עם הישובים״, כלומר הישוב משלם את מסיו לקופת המדינה באמצעות הקהילה־האם. קשרים נוספים הם: הרב ובית־דינו, בית־הכנסת ובית־העלמין. כל המוסדות האלה חסרים בתחילה לישובים ודבר זה כופף אותם לקהילה־האם. אולם במשך הזמן מתחזק הישוב ומשיג תחילה רשות להקים בית־תפילה, אחרי־כן מקבלים בני הישוב מורה־צדק או רב, ולבסוף משתדלים לסדר בית־קברות. ככל שהישוב גָּדֵל והולך, מתרופף והולך הקשר אל הקהילה־האם ומטֶבע הדברים מתנגשות שתי שאיפות סותרות: הקהילה־האם משתדלת, בכל כוחה, להוסיף ולקיים את השפעתה ואת שליטתה על הישוב שלה, ואילו הישוב מבקש לפטור עצמו מאפוטרופסות זו לחלוטין.

התעצמות זו מקדימה מאוד בפולין־גדול. כבר במאה הט״ו נפרדות מפוזנא כמה קהילות ומקימות יחידות עצמאיות. השתלשלות הדברים לא ידועה לנו, כי לא נשתמרו מאותו זמן תקנות הקהילות, אף לא תעודות המדינה. אין אנו יודעים אלא זאת, שבשנת 1519, כשזיגמונט הראשון פִּיטר את הגובים הראשיים וציווה על שר־האוצר לבוא לידי הסכם עם כל קהילה וקהילה לחוד, התועדו בְּוִלוֹצְלאֶוֶק באי־כוח אחת־עשרה קהילות בפולין־גדול ויצרו מוסד פיסקאלי מרכזי. למוסד מרכזי זה לא השתייכו פוזנא וקאליש. קהל פוזנא הפסיד איפוא את שלטונו על הקהילות הפרובינציאליות, מה־שאין־כן האב״ד בפוזנא, שלא הפסיד את מרותו הוא על רבניהן; בית־דינו מוסיף לשמש כמקודם בית־הדין־הגדול.

אנו יכולים לעקוב אחרי השלבים השונים של מלחמת הישובים על עצמאותן בחבלי־הסְפר המזרחיים של המדינה, מקום שהישובים אֶחרו לקום מאשר במערב. תמונת ההתפתחות, למן האתחלות הקטנות עד לקהילה מאורגנת כהלכה, יש לנו בזוֹלקווא, ישוב של לבוב. בסוף המאה הט״ז ייסד סְטאניסְלאב ז׳וּלְקֶבְסְקי את העיר זולקווא על קרקעותיו הפרטיים. עברו לשָם אחר־כך כמה עשרות מיהודי לבוב ובאֵין להם ארגון עצמי היו בתחילה תלויים לחלוטין בקהל לבוב; בלבוב טמנו את מתיהם, בבית־הכנסת שלה ערכו את טָקסיהם (חתונות), ללבוב שלחו את מסיהם, שם קנו אתרוגים, התדיינו בבית־דינו של הרב הלבובי. אולם כבר בשנת 1620 מרובים היהודים בזולקווא, עד שהם קמים ומייסדים קהילה לעצמם, על כל תשמישיה, לפי־שעה בחסותה של לבוב. בשנת 1626 מקבלת זולקווא גם רב לעצמה, אלא שמותר לו לשפוט תביעות ממון עד עשרה זהו׳ בלבד. במשך הזמן נכללו בסמכותו גם משפטים יותר גדולים, אלא שבית־הדין בלבוב עדיין משמש לגַבָּיו בית־הדין־הגדול. הנה־כי־כן נעשתה קהילת זולקווא עצמאית יותר ויותר, אם־כי מבחינה מדינתית־פיסקאלית הוסיפה להיות כפופה ללבוב. אחרי גזירות ת״ח ות״ט, משנידלדלה קהילת לבוב לחלוטין, הצליחו הקהילות־הישובים זולקווא, בּוּבְּרְקָא, בּוּטשאטש וכו׳ לפרוק מהן את עוֹלה של קהילת לבוב ולהכריח אותה להיזקק לדעתן, הן בענינים פיסקאליים הן בענינים של כלל המדינה. מתוך חילופי הדברים בין קהילת לבוב ובין הישובים שלה לשעָבר קם והיה ״ועד גליל רוסיא״.

בדומה לישובים של לבוב, שהתבדלו ויסדו את ועד גליל רוסיא, נוסדו ארגונים גליליים גם בארצות אחרות של המדינה. גם לפָנים, כשפולין היתה עדיין מפורדת ומחולקת, היו הקהילות של כל ארץ וארץ נמלכות זו בזו, אם בעניני נתינות, אם כדי להשיג כתב־קיום חדש. חילופי־הדברים בין הקהילות הֵתָּמידו גם לאחר איחודה של פולניה, מאחר שחיי יום־יום אילצו דרך־קבע את ראשי הקהילות השונות להחליף דעות ולנקוט עמדה משותפת. הנושא העיקרי של הדיונים המשותפים היו עניני המסים. לכתחילה שילמה הקהילה את מסיה כשהיא לעצמה. משגדל מספר הקהילות אין שרי־האוצר יכולים לשאת ולתת עם כל קהילה וקהילה לחוד, והם עצמם משתדלים לחַבר את הקהילות של ארץ אחת ליחידה אדמיניסטראטיווית מוצקה. בתקופת הצנטראליזאציה של זיגמונט הראשון נתמנו לאותן יחידות גובים ורבנים ראשיים. כשפָּשטה המדיניות הצנטראליסטית את הרגל, מקבלות הקהילות אבטונומיה, אך הן מוסיפות להתחבר למטרות פיסקאליות, כדי להקל על המדינה את גביית המסים. נשארת גם מִשרת הרב הראשי, הנקרא מכאן ואילך רב הגליל, אלא שאין הוא מתמנה עוד על־ידי המלך, אלא נבחר על־ידי הגליל עצמו או קהילתו הראשית.

לכתחילה היו ארבעה ועדים גליליים (״ארצות״). בשנת 1551 מונה המלך זיגמונט־אבגוסט, באַחַד הקיומים שלו, חמשה

ועדים גליליים, שהוא קורא parochiae (איפרכיות). במשך הזמן מתפוררות ה"ארצות" ובמחצית השניה של המאה הי"ז מגיע מספרן לעשר ומעלה. גם בליטא משתלשלים הדברים כמו בפולין.

והרי בראשי־קוים הטופוגראפיה של הועדים הגליליים בפולין, בהתפתחותם ההיסטורית:

1. פולין־גדול כוללת את הווייוודויות של פולין־הגדולה (פוזנא, קאליש, לֶסְנָא וכו') וכמה קהילות במאזי ובפְּרייסן. לועד הארצות שולחת פוזנא שליחים משֶׁלה ושאר קהילות פולין־גדול שולחות לועד שליחים משלהן. התועדויות הגליל מתקיימות בפוזנא, רוגאזֶן, קאליש וכו'. פוזנא אינה משתתפת בהתועדויות אלה.

2. פולין־קטן (קראקא־צוזמיר) כוללת את הווֶוודויות קראקא וצוזמיר, חלק מקוֶיָא ולֶנְטְשיץ, וכן ערים של הווֶוודויות רוסיא וּבֶּלְז. מרכזי הועד הגלילי הם בתחילה קראקא וצוזמיר, אך עד־מהרה מתנשאות ועולות, במקומה של צוזמיר, ערים אחרות, וגם קראקא מפסידה, במאה הי"ז, את ההגמוניה בגליל ומסתלקת מן הועד הגלילי. קראקא היא מכאן ולהבא, בדומה לפוזנא, יחידה אדמיניסטראטיווית נבדלת ושולחת לועד הארצות שליחי עצמה; רק האב"ד של קראקא הוא רב ראשי למחצית הגליל, ואילו הרב הראשי למחציתו השניה הוא האב"ד של פִּינְטְשֶׁב או של ווידְיסְלאב. התועדויות הגליל מתקיימות בפִּינטְשֶׁב, סְטוֹפְּניץ ועוד.

3. רוסיא (במאה הי"ז רוסיא־בְּראצְלאב) כוללת בתחילה את כל הווייוודות רוסיא וכן כמה מחוזות בווייוודות בראצלאב, עד לאחר קייֶב ממזרח לדנֶיֶפֶר. בין הווייוודויות רוסיא ובראצלאב נדחקים שני גלילות אחרים, וולין ופודוליא. משנספחה פודוליא לתורכיה (1672), נשארו שאר כל המחוזות בגליל רוסיא. מרכז הגליל היא לבוב ובתחילה שולחת היא בלבד שליחים להתועדויות ד' הארצות, וראשי הקהילה הם גם ראשי הגליל. אכן, במשך הזמן נתבדלו, כאמור, הישובים של לבוב ויסדו ארגון נפרד, שהתחרה בהצלחה עם קהל לבוב. השפעת לבוב בועד הגלילי הלכה ופָּחתה במאה הי"ז ובה במידה גברה השפעת הקהילות היריבות. בחצי המאה הי"ח ירד ערכה של לבוב בועד הגלילי כמעט לחלוטין, ורק האב"ד של לבוב הוסיף להיות רב הגליל כולו.

4. גליל לובלין.

5. תשע קהילות. בגליל זה כלולים מחוז חֶלְמָא, וייוודות בֶּלְז והאורדינאציא* זאמוֹסְקי. במאה הי"ח מתבדלת האורדינאציא ונעשית גליל לעצמו:

6. גליל אורדינאציא זאמושטש.

7. גליל וולין כולל, בשנת 1640, ארבעה גלילות־משנה, במאה הי"ח — ששה. הקהילות הראשיות של גלילות־המשנה הן לוּדמיר, אוסטרא, לוצק וכו'. ארגונו של גליל וולין הוא אפוא בן שתי דרגות והוא מקיים התועדויות של גלילות־המשנה ושל הגליל כולו.

8. גליל פודוליא. גליל זה נתארגן לאחר שלום קארלוֹבִיץ (1699). אב"ד הגליל ישב בסאטאנוב.

9. גליל פּוֹדְלאשי או טיקטין. גליל זה שימש שנים רבות סלע המחלוקת בין פולין לבין ליטא, לבסוף סופח לפולין.

גם בליטא, כמו בפולין, היה ועד המדינה מורכב מיחידות אדמיניסטראטיוויות קטנות־יותר, מגלילות. אנו מכירים ארגון זה אך משנת 1623, שעה שיהודי ליטא נפרדים מועד הארצות בפולין ומקימים ועד לעצמם**. לכתחילה משתתפות בו שלוש קהילות ראשיות: בְּרִיסְק, הוֹרוֹדנא, פִּינְסְק, לאחר זמן גם וילנא (1631), ובראשית המאה הי"ח גם סלוּצְק. לכל אחת מן הקהילות הראשיות נשמעות הרבה קהילות יותר קטנות, כנראה, קהילות־בנות, הזרועות על פני וייוודות אחת או אפילו כמה וייוודויות. בתחילה אין הישובים רשאים לשלוח באי־כוח להתועדות המדינה והם מחַוים דעתם רק בהתועדויות הגליל, אך במשך הזמן הם פורקים מעצמם את שלטון הקהילה המרכזית ומקימים יחידות אדמיניסטראטיוויות ופיסקאליות נפרדות. וכך קמים אחד־אחד גליל נאווארדוֹק, גליל מִינְסְק וגליל ריֶיסְן (רוסיא־הלבנה),

* פירוש המלה: נכסי משפחה שאינם ניתנים להימכר או להֻחְלַק אלא עוברים ליורש אחד בלבד. המערכת

** בזמן האחרון הוברר, כי ועד מדינת ליטא נוסד שנים הרבה לפני שנת 1623; אף נמצאו כמה תקנות של הועד מאמצע המאה הש־עשרה. (פורסמו ברבעון ההיסטורי "ציון" לשנת תרצ"ח). כמו כן מטילים ספק, אם שנת 1623 היתה קובעת־עתים בתולדות היחסים שבין שני הועדים. היה ביניהם קשר ושיתוף — לעתים אמיץ ולעתים רופף — גם לפני שנה זו וגם לאחריה. המערכת

הכולל את הקהילות שבווייוודויות וִיטֶבְסְק, אַמְטְשִיסְלאב וזאמוט (אשר לה שייכות הקהילות בחלקה הצפוני של הווייוודות וילנא וקהילות קוּרְלאנד). אף יחידות אלה מתפוררות אחר־כך. המפה האדמיניסטראטיווית של בית־ישראל בליטא סופה כעֵין הרשת, והחשבונות של ועד המדינה הם כל־כך מסובכים, עד שקשה לעמוד עליהם.

31. ארגון ועד הארצות ופָּעֳלו

הנה־כי־כן קיימים ועדים גליליים מאורגנים ולכל אחד מהם אדמיניסטראציה משֶלו, רב הגליל, וענינים מיוחדים המוצאים את תיקונם בהתועדויות הגליליות. אך יש גם ענינים משותפים לכל הגלילות, המקרבים אותם אחד לשני. וכשם שמן הסַיימיקים הפולנים, הנמשכים זה לזה, קם והיה, בשנת 1493, הסֵיים הכללי של מלכות פולין, כך נתחברו הועדים הגליליים, לועד ארבע הארצות.

בלובלין נתקיימו ירידים נודעים ואליהם נהרו סוחרים מכל פולניה וגם מחוצה לה. הקהילות היו שולחות לכאן דיינים לדון בעסקי הירידים, ומוסד זה — בית־הדין של הירידים — נעשה כבר ברבע הראשון של המאה הט״ז בית־הדין העליון של בית־ישראל בפולין; בית־דין כיוצא בזה קם גם בליטא.

נוסף לזיקה המשפטית, כלומר בצד בתי־הדין האלה, קיימת, באמצע המאה הט״ז, מגמה לאיחוד הגלילות מבחינה פיסקאלית. כבר בשנת 1549, כשהסיים הטיל על היהודים מס־הגולגולת, נתברר, שאין לממשלה מנגנון אדמיניסטראטיווי לגביית המס הזה והיה צורך למסור את חלוקתו וגבייתו לקהילות ולגלילות. דרך זו לא נתנה תוצאות טובות, כי היה צורך במשא ומתן ממושך, שגזל זמן רב ובסופו של דבר יקר היה מדי. המדינה והיהודים כאחד מעונינים היו להקים מוסד שיקבל על עצמו, מטעם הקהילות והגלילות, את גביית מסי היהודים בכל המדינה. בשֶל הצורך הזה קם, בשנת 1580*, ועד ארבע הארצות, שהתחייב לשלם אותה שנה לשר־האוצר בסכום כולל מס־גולגולת בשיעור 15,000 זהו׳. ארבע הארצות הן: פולין־גדול, פולין־קטן, רוסיא (האדומה) וליטא. במושב הסיים ניתנת הוראה לשר־האוצר להתפשר עם ״שמאֵי מס־הגולגולת״. מאותה שעה נודעת לועד הארצות זכות־קיום לגבי המדינה.

אנו מבחינים במבנהו של ועד הארצות שתי תקופות עיקריות: בראשונה (1580—1623) נמנים עמו גם גלילות ליטא, בתקופה השניה (1623—1764) מתבדלים גלילות ליטא ומקימים ועד לעצמם, כיחידה אדמיניסטראטיווית עצמאית.

א) ועד ארבע הארצות

הועד מורכב משני מוסדות, מפארלאמנט (״ראשי המדינות״) ומטריבונאל (״מורי צדק דד׳ ארצות״). הפארלאמנט קיים משנת 1580 עד 1764 והוא מתכנס בתחילה אחת לשנה, אחר־כך פעמיים בשנה, בחודש פברואר בלובלין ובחודש ספטמבר בְּיֶרְסְלאב. במאה הי״ח מתועדים ראשי־המדינות בדרך־כלל במקום השייך לשר־האוצר, כגון בריטשיווֹל, פִּילְטֶן, קוֹסְטאנְטין וכו׳. ראשי־המדינה מתבררים במספר קבוע, על־ידי הגלילות והקהילות העצמאיות. שליחי כל גליל וגליל מתחברים לחבורה ובראש החבורה פרנס משלה. אף השליחים להתועדות הארצות מקבלים, דוגמת השליחים לסיים הפולני, הוראות מאת שולחיהם ואין השליחים רשאים לעבור על ההוראות האלה.

ראשי־המדינות בוחרים מביניהם ״פרנס בית ישראל דד׳ ארצות״ ונוסף לו ״נאמן בית ישראל דד׳ ארצות״, המשמש גזבר ומזכיר. עם הסתעפות פעולתו של הועד החלו בוחרים כמה נאמנים.

פרנסות ד׳ ארצות היתה ההתמנות הגבוהה ביותר, שיהודי פולני יכול היה לזכות לה. הפרנס דד״א נסע אל המלך ואל הסינאטורים, נשא ונתן עם ראש בית־השליחים (הפארלאמנט) בענינים הנוגעים ליהודים במדינה ועם שר־האוצר בעניני מסים. בדרך־כלל ניתנה משרה זו לפרנס בעל־השפעה של ועד גלילי או לראש קהילה גדולה; מעולם לא נתמנה

* יש מקדימים את זמן ייסודו של הועד, אם מעט ואם הרבה. קרובה ההשערה, כי בשנות החמשים של המאה השש־עשרה כבר היה קיים ועומד. המערכת

רב למשרה זו, אלא הדיוט. לעומת זאת מתמנים לנאמנים בדרך־כלל רבנים. הפרנס והנאמנים משמשים בתפקידם כל ימות השנה, בחינת אכסקוטיבה, האחראית לביצוע ההחלטות ולגזברות. הם מקבלים משכורת שנתית ודמי הוצאות. ראשי־המדינות משתתפים רק בהתועדויות ומקבלים דמי הוצאות מאת שולחיהם. משנתרוקן מעמדן הכספי של הקהילות הפחיתו את דמי ההוצאות לשליחים ובמשך הזמן לא נתנו אלא לעניים שבהם. סיבות שונות, בעלות אופי פרטי (כגון אי־מינוי מועמד זה או אחר לפרנס הועד), היו גורמות חיכוכים וסכסוכים. מעשה כזה, בשנת 1666, העלה את חמתם של שליחי קראקא והם לא השתתפו בשתי ההתועדויות שלאחר־כך.

הקטטות בהתועדויות הלכו ונתרבו במאה הי״ז, ולהפסקת הסיים הפולני, בשנת 1652, תוצאות לא־נעימות גם בועד הארצות. כמות שנהוג בסיים, עוזבים מבוררי הגליל בלז־חלמא, בשנת 1677, את התועדות ד׳ הארצות, ומונעים בכך את חלוקת מס־הגולגולת.

בצד הפארלאמנט היהודי פעל בית־דינו. הוא צמח מבית־דין־הירידים הקדום בלובלין, שהיה מורכב מדייני הקהילות הגדולות. בית־דין זה חדל, אחר שנוסד ועד הארצות, להיות מוסד לעצמו והתחיל מקיים את ישיבותיו בעת התועדויות ראשי־המדינות. אב בית־הדין היה, כרגיל, אחד מגדולי הרבנים; האחרון היה ר׳ חיים הכוהן ראפופורט מלבוב.

בגדר סמכותם של מורי־הצדק דד״א נכללו משפטים שהעבירו אליהם ראשי־המדינות, כגון: משפטים בין יחיד לבין קהל, בין קהילה לבין גליל ובין שתי קהילות בשל הגמוניה על הישובים, לעתים אף משפט שבין קהל לבין בעל־חובו הנוצרי. נוסף לישיבתם בדין, מדַיינים מו״צ דד״א, ככינוס של חכמים מכל מדינת פולין, גם בעניני הלכה. הם מתקנים תקנות בעניני ריבית, בורחים (פושטי־רגל) וכדומה, מכריזים חרם על שבתי־צבי ועל פורצי־גדר אחרים; בידם היתה גם הבקורת על ספרים עברים וסמכות ההסכמה להדפסתם.

שלטון המדינה היה מעונין בעיקר בגביית המסים, בפניו הופיע אפוא ועד ד״א כחוכר, האחראי למס־הגולגולת היהודי ומסים אחרים ומחַלקם בין הגלילות והקהילות הגדולות. מס־הגולגולת עלה כל כמה שנים והגיע בשנת 1717 לשיעורו הגדול ביותר. גידול המס וכן תנועת האוכלוסים היהודים בערים ובגלילות דרשו מדי פעם בפעם חלוקה חדשה או מפתח חדש לחלוקת המס, על יסוד סטאטיסטיקה והערכה. לשם חלוקת המסים וקביעת המפתח לא נתכנס ועד ד״א כולו, אלא רק שַמָּאֵי־המדינות, שנתבררו במיוחד לשם כך על־ידי הגלילות והקהילות. השמאים היו ועדה בעלת פרנס מיוחד; דיוניהם נתקיימו בעת התועדויות ראשי־המדינות וגם בזמנים אחרים.

כינוס כה גדול של מנהיגים היה יפה לסידור כל מיני ענינים, בפרט עניני מסחר ומלאכה.

1. כבר בהתועדות הראשונה (1580) נידונה שאלת חכירתן של הכנסות ציבוריות (מָכָסים, מס־המשקאות) בפולין־גדול, בפולין־קטן ובמאזי. מזה שנים דרשו האצילים בסיימים ובסיימיקים לאסור על היהודים חכירות אלה, ועד הארצות הכיר, במושבו הראשון, בצדקת דרישתם של האצילים ואסר על בני עמו חכירת הכנסות ציבוריות בארצות אלו.

2. האשראי היה תנאי־קיום לסוחר היהודי, אף־על־פי־כן ארכה המלחמה לביטול ההשקפה הקאנונית ולהנהגת ההשקפה המֶרקאנתילית. התורה אוסרת נטילת ריבית מישראל, היהודי נאלץ אפוא לִלוות רק מנוצרים והיה בכך מעצור לקשרי המסחר, והנה בהתועדות לובלין 1607 הותקנו תקנות המאפשרות הלואת ממון בריבית בתנאים מסוימים (היתר עסקא)*.

3. אי־הבטחון בדרכים ומיעוט ההון מביאים לירידי פולין את ה״חילוף״ ו״המֶמרן״**; הראשון הוא שטר־חוב אישי, השני שטר למוכ״ז. בשנות 1681 ו־1706[?] נזקק הועד לענין השטרות האלה, תקפם, גבייתם וכו׳.

4. מחמת ההגבלות המסחריות השונות בערים, היו היהודים נידונים להוביל את סחורותיהם על פני הירידים; יריד אחד שלא עלה יפה עשוי היה להמיט שואה על הסוחר, ובעת קניית הסחורות קשה היה לו להאמיד בדעתו כמה יימכר באותו יריד. אי־קביעותו של המסחר ואי־הבטחון בדרכים גורמים פשיטות־רגל מרובות ומולידים ממילא את הצורך למָנען. והנה מתקין ועד הארצות, בשנת 1624, תקנות ״בורחים״ (פושטי־רגל), אשר לפיהן עובר כל רכושו של הבורח לרשות הנושים. אף הנדוניה של הבנות והבנים, וכן בגדי האשה, אם הותקנו תוך שלושה חדשים לפני הבריחה, עוברות לרשות בעלי־החובות, והבורח עצמו, תופסים אותו בתפיסה ומטילים עליו חרם.

* תקנת היתר עסקא מתחילה מתקופת בעלי התוספות. ** מלשון membrana בלאטינית; פיסת גויל. המערכת

בשנת 1583 הותקן, שאסור לברור רב או ראשים או טובים או קהל אלא ברחוב היהודים. בשנת 1595 נידונו "חילוקים מחמת משא ומתן בין אנשי קראקא והגליל שלהם", וכו'. בישיבות ד"א טיפלו גם בעניינים של קהילות חוץ־לארץ, שביקשו עזרה מקהילות פולין; אף נשלחו מכאן אגרות־רדיפה אחרי תושבים, שעקרו מקהילתם ולא פרעו את חובותיהם. כמה פעמים מטיל ועד הארצות חרמות על הקונים רבנות בכסף וכן על המנהיגים הנותנים ידם לכך. בשנת 1620 * אוסר הועד על בחורים, שלא הגיעו עדיין לכ' שנה, להתקשר לישא אשה, בלי ידיעת הוריהם וקרוביהם ורשותם. הועד נזקק גם לענין חתימת שטרי־חובות על־ידי קטנים, איסור מותרות בלבוש ובסעודות של נישואים וכדו'.

חינוך בני־הנעורים הוא מראשי דאגותיו של ועד הארצות. הועד מסדר עניני פתיחת הישיבות והחזקתן, מאשר את תכנית־הלימודים, מטפל בעניני הדפסת ספרים בפולין גופא והבָאָתם מחוצה־לארץ. בשנת 1680 מתאוננים שליחי פוזנא על הדפוס הבלתי־ברור של חומשים וספרי־לימוד אחרים, המקלקלים עיניהם של התלמידים, הם דורשים "לסקל המסילה ולהסיר המכשלה ולהחזיק עץ החיים ולאשר כדי להדפיס בטוב וביושר".

ב) ועד מדינת ליטא

ועד מדינת ליטא נוסד בשנת 1623, אחר שפָּרש מוַעד הארצות. עד אותו זמן השתתפו יהודי ליטא השתתפות עֵירָנית בהתועדויות ד' הארצות. בועד מדינת ליטא לקחו חלק בתחילה רק שלוש קהילות ראשיות, אחרי־כן חמש **. במשך הזמן התחילו גם קהילות וגלילות בינוניים לשלוח שלוחים להתועדויות המדינה ומאז ניתן להבחין שלושה סוגים של שלוחים: א) ראשי־המדינה, באי־כוח הקהילות הראשיות; ב) משולחים, מאותן הקהילות; ג) טוענים, דהיינו באי־כוח קהילות לא־גדולות וגלילות־משנה, לשֵם הגנה על עניניהם הפיסקאליים. השתתפו בהתועדויות גם הרבנים של הקהילות הראשיות. למשולחים ולטוענים היתה רק זכות מייעצת ואף זו רק בעניינים הפיסקאליים הנוגעים לשולחיהם.

פרנס הועד של מדינת ליטא היה ראש־מדינה או רב. הפרנס הראשון, ששימש בתפקידו שנים רבות וכפי הנראה אף היה מייסדו של הועד, היה מאיר ואל, הרב מבריסק, בנו של שאול ואל, המלך־לשעה האגדי. בחייו נתקיימו ההתועדויות בבריסק עיר־מושבו, "בהיות שהוא זקן בא בימיו ולא יכול עוד לצאת ולבוא מן העיר חוצה". לאחר מותו הוחלפו מזמן לזמן מקומות ההתועדות: פְּרוּזִינא, סֶלץ, חוֹמְסְק ועוד. בסך־הכל נתקיימו שלושים ושלוש התועדויות של הקהילות הראשיות, עשרים ותשע במאה הי"ז, ושש — במאה הי"ח. ההתועדות הראשונה נתקיימה בשנת 1623, האחרונה בשנת 1761.

גם ראשי מדינת ליטא בוררים מתוכם, בדומה לועד הארצות, ועדת־ביצוע או נשיאות. ועדה זו מורכבת מפרנס הוַעד וכמה שליחים, העוברים על פני המדינה, בודקים את רשימות האוכלוסים, כושר התשלום של הקהילות השונות, שומעים תלונות מפי התושבים וכו'. במשך הזמן באו, במקום השליחים־הגובים האלה, נאמני המדינה, פקידים קבועים אשר עליהם מוטלות כל גביות המדינה, ומעמדם כעֵין מיניסטרים לפינאנסים. על הנאמנים לזכור את זמני הפרעונות של מסי המדינה וחובותיה, להכין בעוד מועד את הסכומים הדרושים ולשלמם, בהסכמת שני ראשי קהילות. כל דמי המסים, כגון גולגולת, פּוֹבְרוֹטְנִי וכו', יש לגבותם ולהכינם ארבעה שבועות לפני זמן הפרעון. אַחד הנאמנים היה ממונה על הסופרים והשמשים; לכתחילה היו שני סופרים, אחר־כך חמשה, ושמשים כמספר הזה. בשנת 1639 "עלה במוסכם לקבל שמש מיוחד, שיהיה בתמידות במקומות אשר שם משפט הטריבונאל, שיעמוד על המשמר משפטי טריבונאל של יהודים — — גם לֵילך וליסע לווארשא, כשיהיה מהצורך". במקום השמש הזה בא, במשך הזמן, שתדלן קבוע, שהיה מייצג, יחד עם השתדלן דד' ארצות, את בית־ישראל במדינה, לפני ראשי השלטונות ואפילו בחצר המלך.

על הסופרים היתה החובה לרשום את כל התקנות והחשבונות. כל תקנה צוינה במספר סידורי ולאחר־מכן צוטטו לפי מספָּרן. התקנות נרשמו בעת־ובעונה־אחת בשלושה פנקסים, וכל אחת משלוש הקהילות הראשיות שמרה אצלה טופס אחד. פנקסים אלה הגיעו לידינו והם מכילים 1030 תקנות משנות 1623—1761. כיוָן שפנקסי ועד הארצות אבדו, משמש פנקס מדינת ליטא מקור היסטורי יקר־ערך, המשקף יפה את פָּעלו של הועד ואת חיי ישראל בליטא.

* צ"ל 1634. ** עיין לעיל עמ' 61.

המערכת

בצד הוַעדים של פולין ושל ליטא, היו מתועדים מזמן לזמן, לפי הצורך, באי־כוח שני הועדים, כדי לדון בענינים הנוגעים לכלל ישראל במדינה. התועדויות אלה נתקיימו כרגיל בלֶנְטְשְׁנא (סמוך ללובלין). באחת ההתועדויות האלו (1644) נידונו תביעות פולין מליטא מחמת הוצאות שהוציאו — תשעת אלפים זהו׳ — לביטול עלילת־שקר. יהודי ליטא התחייבו ליתן שביעית הסכום ולהשתתף לעתיד בהוצאות הקשורות בכך, בשיעור מאה ושש זהו׳ לאלף. לעומת זאת ראו עצמם פטורים מלהשתתף מכאן ולהבא בהוצאות הטריבונאל בלובלין ו״בהוצאות לשלוח לרומי״. בהתועדות 1681 תבעו ד׳ הארצות מליטא את חלקה בהוצאות לביטול גירוש מאזי, אף גמרו את חשבונותיהם אתה בנוגע להוצאות משותפות, כגון שכָרו והוצאותיו של שתדלן ועד הארצות בוארשא, מתנות למלך ולשריו, הוצאות לביטול החלטות לא־רצויות ליהודים בסיימים ובסיימיקים, עלילות־שקרים וכדו׳. אותה שנה הוצע במושב הסיים שלא להחכיר עוד את מס־הגולגולת ליהודים אלא לגבותו במישרים, באמצעות פקידי המדינה. ועד הארצות הוציא ״לביטול רשעיות בוארשא״ ארבעים אלף זהו׳ ויהודי ליטא נדרשו להשתתף בהוצאה זו.

בדיונים ובפסקים שנפסקו בין המשלחות רואים אנו יחס של מורת־רוח הדדית בין שליחי שני הועדים. על־אף הצורך בשיתוף־פעולה, יש תמיד דין ודברים וטענות ומענות על אי־מילוי ההתחייבויות. באי־כוח פולין, הקרובים יותר אל המלך והסֶנאט, אינם מחכים פעָמים הרבה להסכמתה של ליטא ומוציאים על דעת עצמם סכומים גדולים לתועלת כלל ישראל במדינה. יהודי ליטא פורעים שלא ברצון את הסכומים שמטילים עליהם ותמיד הם מוסרים־מודעה, כי לא יוסיפו עוד לשלם וכי אין הם רוצים עוד ״בשום שיתוף בעולם עם הארצות דפולין מהיום והלאה״, אפילו ״לביטול גירוש כללי״. אף־על־פי־כן חוזרים יהודי ליטא גם בשנים הבאות ללֶנטשנא ותוך טענות ומענות יושבים יחד ומדיינים על צרות בית־ישראל וטובתו.

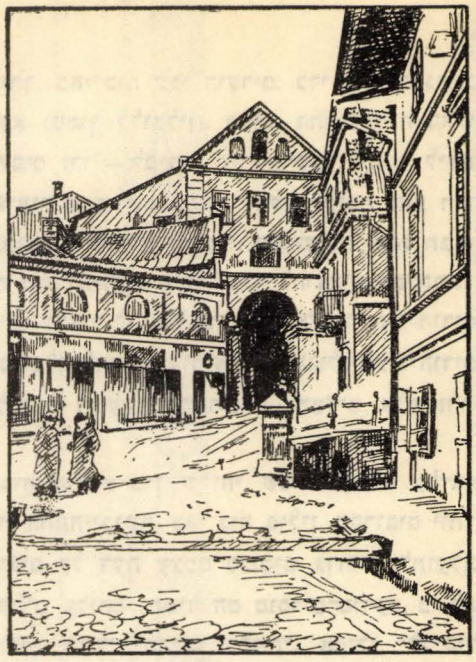
ה. חיי ישראל ותרבותם במאה הט״ז והי״ז

32. השכונה היהודית

(רחובות, בתי־כנסת, ובתים פרטיים)

קהילות גדולות כבר קמות בימי־הבינים, אך מעט מזעָר התפתחו כמות שיָעדו להן בהיווסדן. הקהילה הראשונה בלבוב ישבה לרגלי המבצר, בעיר הרוסית העתיקה. אחר ייסודה של לבוב הפולנית, על־ידי קאזימר הגדול, נוסדה בעיר קהילה שניה, העולָה במשך הזמן על קודמתה. בקראקא בטלה הקהילה היהודית, בשנת 1495, לחלוטין וקהילה חדשה הולכת ומתהווה בקוזמיר, בעיקר מיוצאי בֵּיהם. גם על קהילת פוזנא מימי־הבינים אין לומר הרבה, מה־גם ששריפות שכיחות משַנות לחלוטין את תכניתה. קהילה חדשה מתייסדת קרוב למאה הט״ז בלובלין, במורד הר המבצר, מקומה עד היום. בקהילות קטנות־יותר בפולין־קטן (צוזמיר, אפטא, ווידיסלאב) ובפולין־גדול קמים רחובות למושב היהודים בלבד ובמשך הזמן מתהווים תחומי־קנין מיוחדים ליהודים ולנוצרים, ועל גבולותיהם נאבקים כמה וכמה דורות. הסינודים הפולניים חוזרים כל ימיהם על גזירת ועידת־הכנסיה הלאטֶראנית (1212), אשר לפיה מחויבים היהודים לגור לחוד, מופרשים מן הנוצרים בחומה, חפיר, או גדר. בחצי המאה הט״ז נכללה גזירה זו אף בחוקי המדינה, ובשנת 1564 אסר זיגמונט־אבגוסט על הנוצרים להשתקע בעיר היהודית בקוזמיר. בכתב־קיום זה היה גם עוקץ כלפי היהודים, שפֵּן נאסר בכך גם עליהם להשתקע מכאן ולהבא בעיר הנוצרית.

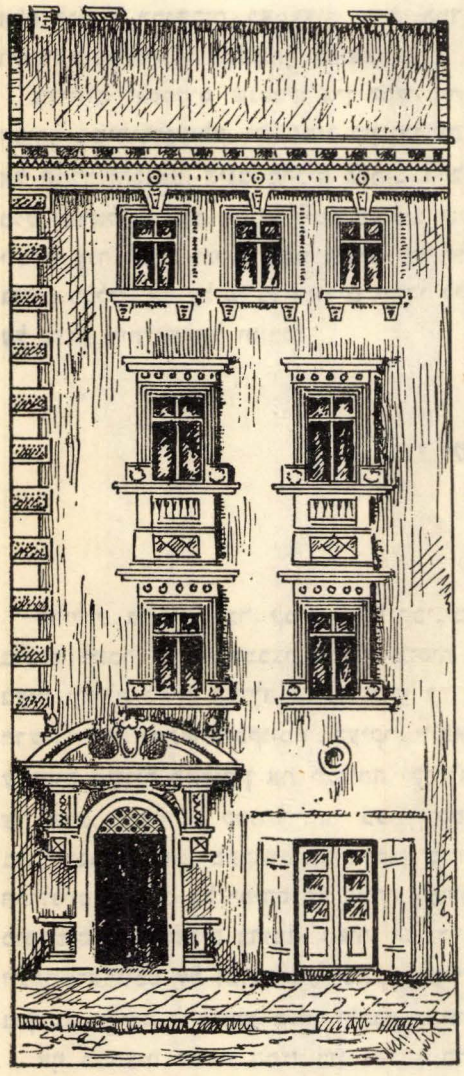
אף במחצית המאה הט״ז בנוי עדיין הרחוב היהודי בתים של עץ. רק פה ושם עומדים בתי־חומה, ובהם מחסנים או חנויות, בליטא — בתי־מזיגה. הצפיפות גורמת זוהמה ובוץ. על הרחוב היהודי בלבוב אנו קוראים, שהיו מנקים אותו פעמיים בשנה: באביב ובסתיו. בסוף המאה הט״ז רוצף הרחוב בכספו של יצחק נחמן׳ש.

השער לרחוב היהודים בלובלין (מבפנים)

הצפיפות והמחסור בדירות מאלצים את תושבי הגיטו לחלק את דירותיהם לכמה חלקים. ובאין דַי גם בכך, העלו קומה על גבי קומה, אף התקינו דירות בעליות־הגג. לבסוף הוסיפו ובנו בחצרות וקרבו את הבתים אל חומות העיר. פעמים הרבה קרעו בחומות חלונות לבתי־דירה, עשו בתוכן גומחות, וכמעט תמיד העבירו דרכן ביבין. כל הדברים האלה רופפו את כושר־ההגנה של העיר וגרמו משפטים מרובים עם העיריה; בשעת חירום היו היהודים אנוסים לעזוב את בתיהם, כדי לאפשר את הגנת העיר.

בצפיפות זו מקננים היהודים. מצוי בכאן מספר רב של חדרי־בישול וכיריים ורבים מהם עשויים ומקורים עץ; גץ אחד וכל העיר היהודית תהא למאכולת אש. אין פלא אפוא, שבמחצית השניה של המאה הט״ז נשרפו כמעט כליל השכונות היהודיות בלבוב, לובלין, פוזנא, ברִיסק, ובעלי הבתים הצליחו אך בדי עמל לחזור ולמצוא את מְצָרֵי חלקותיהם.

בית־החומה של הרופא שמחה־מנחם מיוני (רופאו של המלך יאן השלישי), ברחוב הפחחים 19, בלבוב.

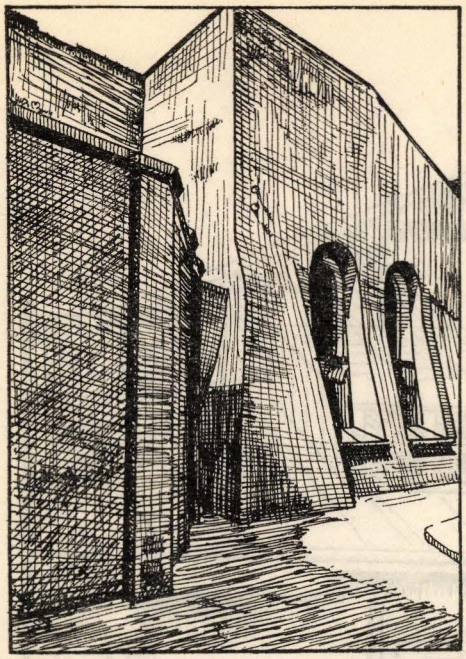
ההֶסדר לאחר הדליקה מביא סדר ומשטר במבנה השכונה, לרחובות החדשים חזית אחידה, ואף מראה הבתים פנימה משתנה שינוי גמור. אולם מרבית העניים, אשר לפני השריפה התגוררו בצריפים של עץ או בעליות, נשארים בלא קורת־גג לראשם ואנוסים לעבור אל מחוץ לעיר או לעָזבָה לחלוטין.

מבפנים אין בתי היהודים נִפלים משאר בתי העיר מבחינה ארכיטקטונית, לפי מערך המדרגות, הדלתות וכו׳. בתי היהודים העשירים — שאינם מרובים בשכונה היהודית — דָמו לארמונות הפאטריציים העירוניים. ליצחק הגביר ולוולף פוּרֶש בתים מפוארים בקוזמיר. בית נאה (בן שתי קומות) הקים לעצמו גם יצחק נחמן׳ש, מייסד בית־הכנסת בלבוב; ומהלך כמה בתים לאחר מכאן התנשא ברחוב היהודי ״בית־החומה של הרופא״, בית בעל חזית מונוּמֶנטאלית, שער־מבוא רחב, מקורֶה קימור מצולע, ומעוטר עיטורים נהדרים. בבית הזה היו חדרי־קבלה מרווחים וגזוזטראות על־גבי אֻמָנות בעלות אפריזים מפוסלים (רחוב הפחחים 19).

אולם בדרך־כלל בנוי הבית היהודי דרך צניעות והוא מלא וגדוש דיירים. הרֶוִיזורים מונים לעתים קרובות 16—20 משפחות לבית בעל שלושה חלונות חזיתיים ושלוש קומות, בתשעה חדרים יושבים אפוא 80—100 נפשות; והרי לכך יש להוסיף עוד משרתים, רישי־דוכנא ואנשים שלא מבני המשפחה הבאים ללינת לילה. במרוצת השנים חולקו חדרים

גדולים חלקים־חלקים, לעתים חולק אף בית, או גם חוברו שני חדרים משֶׁל שני בתים סמוכים. משום כך נוצר מסדרון ארוך ואפל, מדרגות עקלקלות, ודירות, אשר בהן הִצריך לעתים המעבר מחדר אחד לשני ירידה בכמה או אף בכמה עשרות שלבים. האור נכנס דרך החלונות, שהיו רק אצל העשירים עשויים זגוגיות; חלונות העניים היו עשויים קרום או נייר משומן.

באמצעיתה של השכונה היהודית ניצב בית־הכנסת, ועל־ידו שאר בתי הציבור, כגון בית־הקהל, בית־המדרש, בית־הדין, בית־המרחץ, החנויות וכו'. לא פעם נסמך לבנינים האלה בית־החיים, אשר במאה הי"ז הועבר אמנם בכל מקום מחוץ לחומות העיר. מערכת־בנינים זו היא מין חצר גדורה ("שולהויף" בווילנא) או קבוצת בתים ומגרש גדול או קטן באמצעיתה. ברחוב הרָחָב שבקוזמיר שלושה בתי־כנסת ובאמצע בית־החיים הישן, בעוד בית־החיים האחר תופס צדו האחד של הרחוב. בלבוב אתה מוצא מערכת כזאת על פרשת הרחוב היהודי והרחוב היהודי־החדש (רחוב הפחחים ובּוֹאִימוּב), ובלובלין — ברחוב המקולין. מערכת כזאת התגבשה ביחוד בווילנא: בחצר אחת — ארבע־עשרה בתי־כנסיות ובתי־מדרשות גדולים וקטנים, ספרית הקהל, בית־המרחץ, באֵר, שׁוּן וכו'. ליד בית־הכנסת הישן בריישא עומדים בית־מדרש ובית־כנסת חדש, וכולם בתוך בית־העלמין הישן.

פינה ברחוב הרחב בקראקא. הבנין בעל החלונות בית־הכנסת פּוֹפרש, שנבנה בשנת 1620

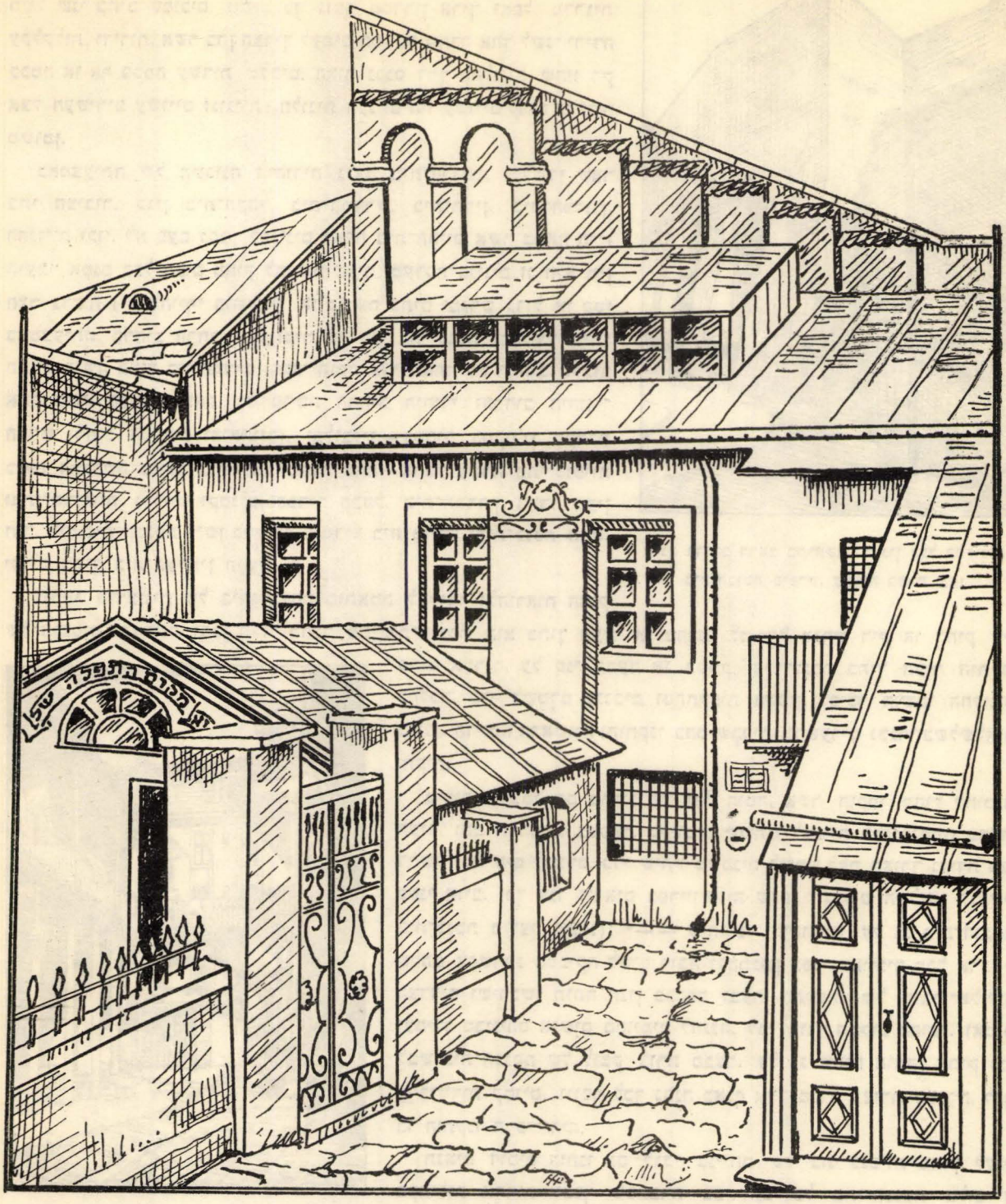
צורתו החיצונית של בית־הכנסת מותאמת למקומו ולהוראות החוק של הכנסיה והמדינה. ובכן תלוי הדבר אם בית־הכנסת הוא בתוך העיר או מחוצה לה, על מגרש ריק או דָחוק בין בתים אחרים, על פני גבעה או בעמק. בתי־כנסת בתוך העיר הותקנו כהלכה, כדי לשָׁמְרָם מגנבים ומהתקפות ההמון. לפיכך הושמו החלונות בגובה הדיוטא הראשונה והותקנו בהם שבָכות, והשערים נסגרו בשלשלאות חזקות.

חצר בבית נושן בקוזמיר של קראקא

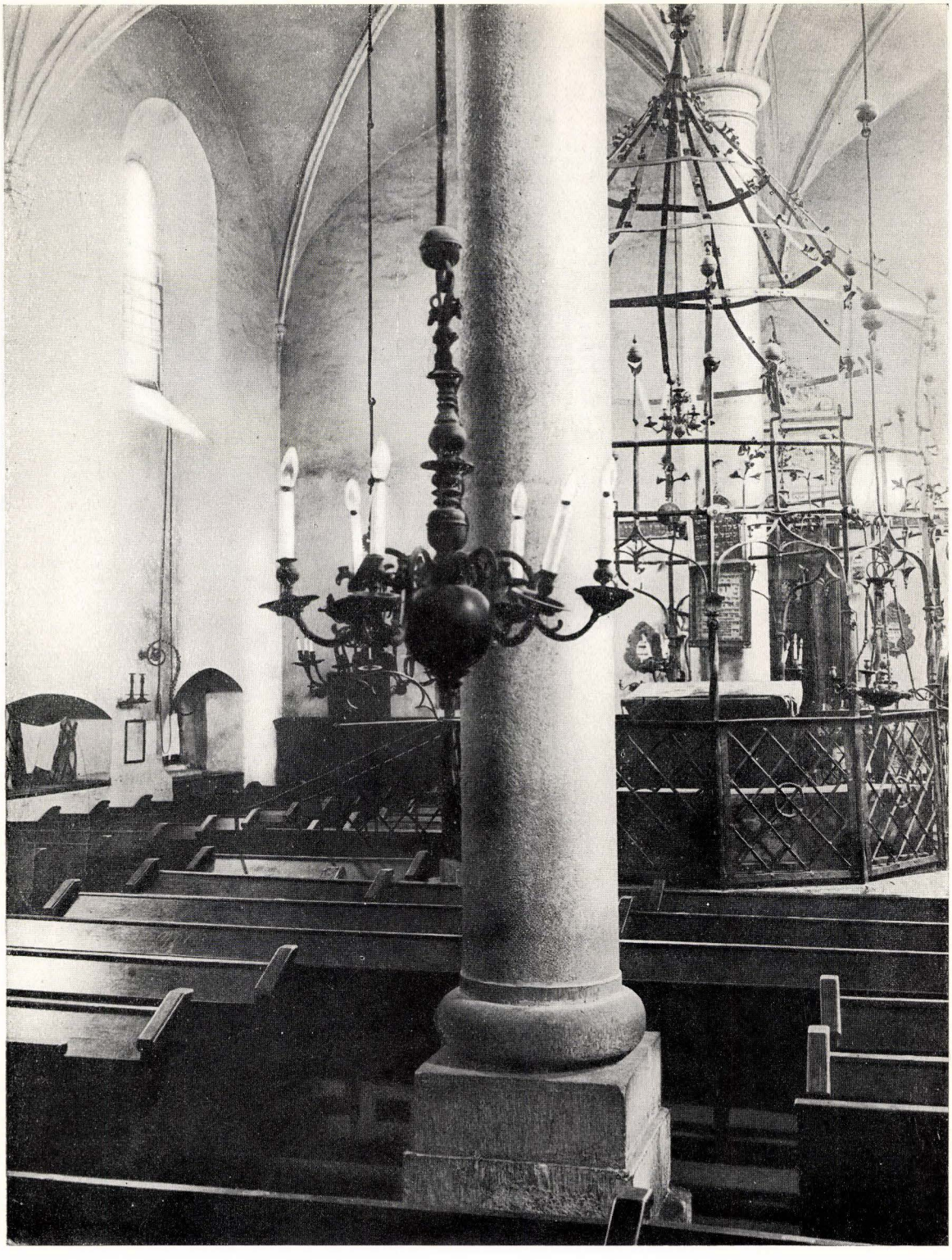
טיפוס לעצמו הם בתי־כנסת של חומה, אשר הוקמו מחוץ לחומות העיר, והם המרובים במספר. בקיומם, שניתנו לבניית בתי־כנסיות כאלה, דרשו השליטים לבצרם, כדי שיהיו מזומנים לשַמש לעת הצורך נקודת־מגן בפני אויב. וכך אנו קוראים בפריווילגיה שנתן זיגמונט השלישי לבניית בית־כנסת בלוצק (1626): "—— שיתקינו (היהודים) על גג בית־הכנסת שלהם אפשרות מספיקה לשים רובה ולהתגונן בפני האויבים מכל ארבעת הצדדים ושירכשו תותח הגון בכספם ובעת התקפות של עובדי־אלילים יעמידו מביניהם אנשים מסוימים להגנה, לפי צורך המקום ההוא". ואמנם לבש בית־הכנסת של לוצק צורת מבצר. על גג שטוח הותקן אַתיק ובו חֲרַכֵּי־יריה קטנים, ונוסף לכך נבנה באגף אחד מגדל בצורת מִגְדָּל, ואף בו הותקנו חרכי־יריה.

תנאים דומים הותנו גם לגבי בנייתם של בתי־כנסיות מחוץ לעיר בקהילות אחרות ובכך מסתברת בצירותם של בתי־הכנסת בלובלין, בלבוב מחוץ לעיר, בברוֹד, בליסא, בלוּבּוֹמְלא, בטארנוֹפול, בשאריגרוֹד,

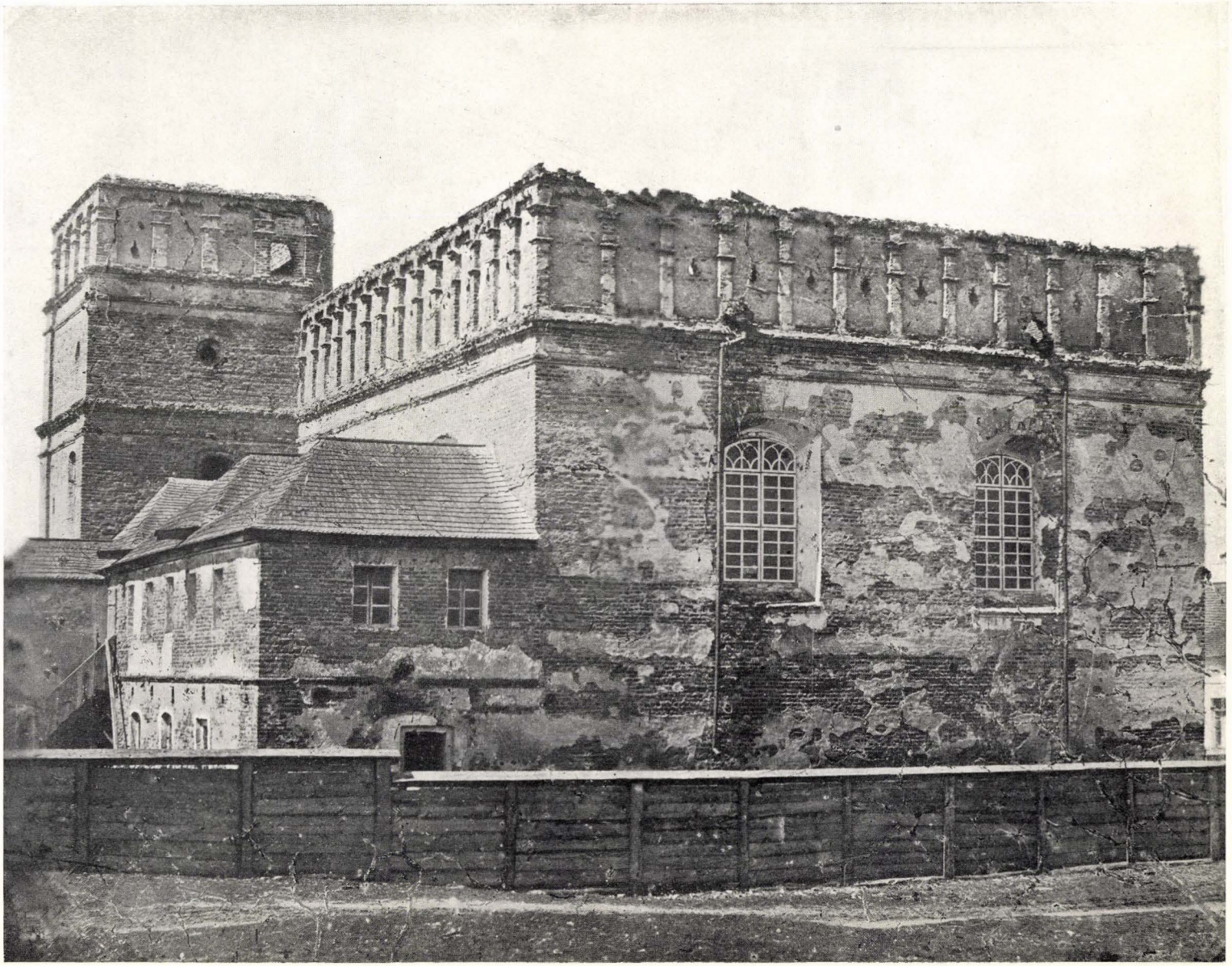
מראה בית־הכנסת של ר׳ יצחק נחמן״ש בלבוב. נבנה בשנת 1581 בידי פאולו, ארדיכל איטלקי מרומא

לוח ה

בית־הכנסת הגדול בקוזמיר מבפנים

תצלום בארכיון בצלאל, ירושלים

בית־הכנסת המבוצר בלוצק מצד מזרח. נבנה בשנת 1626

תצלום בארכיון בצלאל, ירושלים

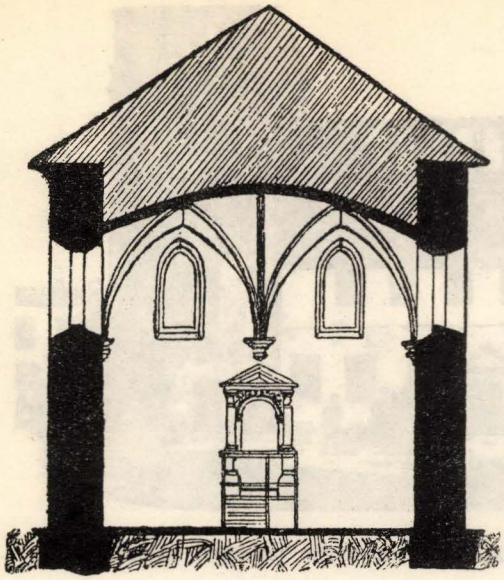
הבית הגדול בקנטון. הצייר לא ידוע. שנות השלושים של המאה ה־19. שמן על בד, 76.5 × 97.5 ס"מ. מוזיאון קנטון, גואנגג'ו

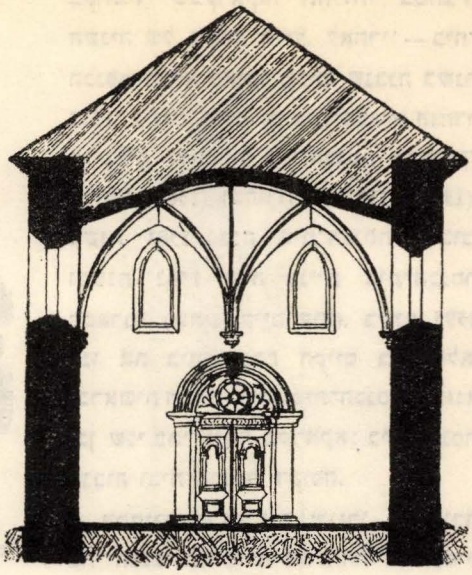
פרנסואה קזנובה, 'הנסיגה מרוסיה', 1812. שמן על בד, 131 × 97 ס"מ. מוזיאון הלובר, פריז

לוח ח

ארון־הקודש בבית־הכנסת בוולפא. חיטוב־עץ. המאה הי״ז

שני חתכים
מבית הכנסת של ר׳ יצחק
נחמן׳ש בלבוב.

הקיר המזרחי —>
<— הקיר המערבי

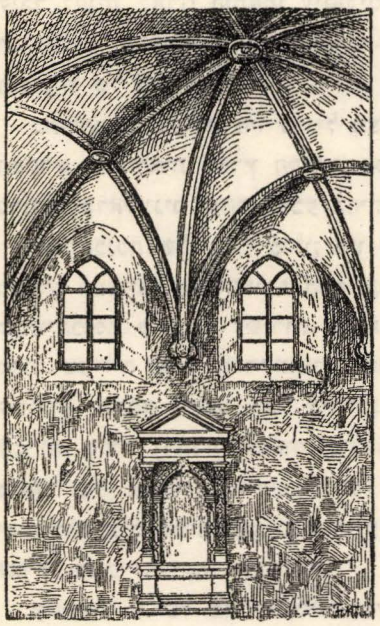
לפני בדק הבית בשנת
1595
הבנין כולו בעמוד שממול

בזולקווא וכו׳ *. לעתים קרובות הוטלה הגנת בית־הכנסת על חֶברות מסוימות של בעלי־מלאכה.

בתי־הכנסת שפולין נתמחתה בהם בנויים עץ ודומים לחצרות האצילים או לבתי־היראה הקטנים העשויים עץ גם הם. סגולתם האופיינית של בתי־כנסת אלו הוא הגג הגבוה, שכרגיל השתדלו להגביהו, כדי לרומם ולנשא, בחינת סמל, את בית האלוהים. מאחר שבתי־כנסת אלו נבנו רובם בערים פרטיות, לא היו היהודים אנוסים לקיים בהם את הוראות החוק הכנסיָתי.

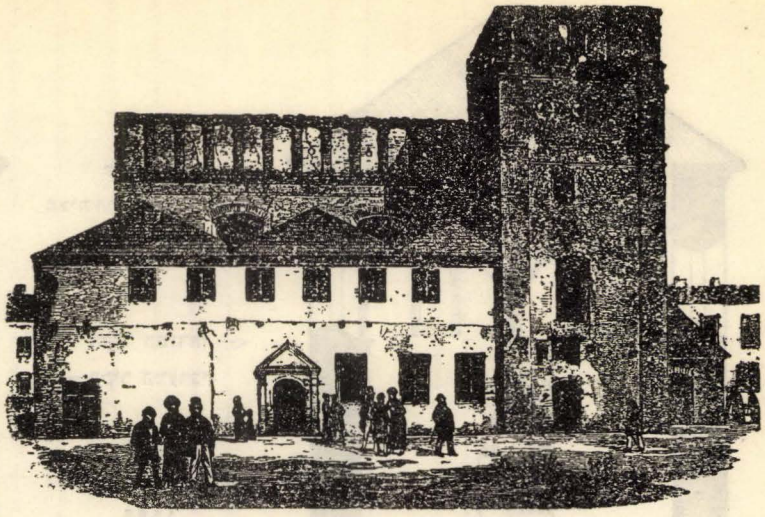
בתי־הכנסת בפולין עשויים דוגמת בנינים מזרחיים ומערביים ובהתאם לכך הרי הם מָאֻרָכים (השפעה מערבית — בתי־יראה קאתוליים), או מרובעים, מֻרכזיים (סגנון מזרחי, ביזאנטי). בתי־כנסת מארכים הם בעלי עֲזרה יחידה (ביהכ״נ רמ״א בקראקא, בית־הכנסת בפינטְשֶב), או דו־עזרתיים (כגון הקדום בבתי־הכנסיות בקראקא ובית־הכנסת בחֶלמא). מעָבָר מסגנון מזרחי למערבי ניכר בבית־הכנסת מיסודו של יצחק נחמן׳ש מלבוב, שנבנה בשנת 1581 על־ידי פאולוס איש רומא. הוא מקורֶה כיפה גוטית, שטוחה במקצת, אך מקושט לגמרי בסגנון הרנסאנס. בסגנון זה בנוי (1640) בית־הכנסת של אייזיק יעקלש בקראקא.

בתי־הכנסת של חומה מרביתם בנויים מרכזית, ולהם עֲזרה מרובעת וחלונות גבוהים. הכיפה נשענת כרגיל על ארבעה עמודים, העומדים עמידה פרופורציונאלית באמצעיתו של בית־הכנסת. בין העמודים נמצאת הבימה. עם טיפוס זה נמנים בתי־הכנסת בווילנא, בלבוב, בזולקווא וכו׳. יש שהעמודים קרובים זה לזה ומתחברים למעלה בכותרת אחת, אשר עליה נשענת הכיפה כולה. פרוטוטיפוס לבתי־כנסת כאלה הוא בית־הכנסת בלובלין; ובעקבותיו יצאו בתי־הכנסת ברַישא, פְּרֶמסלא, אפְטא וכו׳. הקדום בכל בתי־הכנסיות הקיימים הוא בית־הכנסת הישן

בית־הכנסת של ר׳ יצחק נחמן׳ש בלבוב.
קטע מן התקרה המקומרת והקיר המזרחי
ובו ארון הקודש

* חרכי־היריה וכן כל חלק הביצורים של בית־הכנסת נשמרו כל זמן שהיה צורך בהם. משנשתנו התנאים הפוליטיים וכן חכמת המלחמה סולקו מבתי־הכנסת סימני הבצירות. סימנים אלה עודם מצויים אך בבתי־כנסת מעטים.

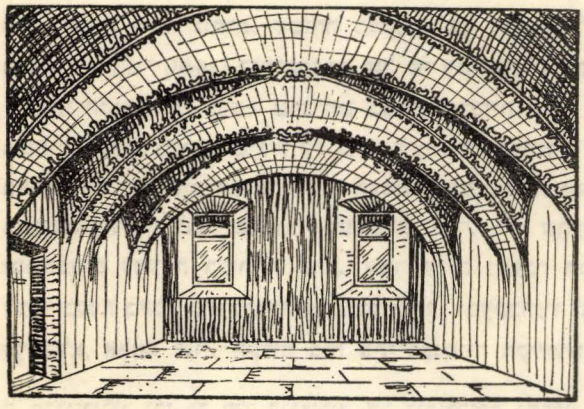
בית־כנסת מבוצר בלוצק מצד המערב. נבנה בשנת 1626. פיתוח־עץ בן המאה הי״ט

בקוזמיר שבקראקא, תחילתו במחצית השניה של המאה הי״ד. לאחריו — בית־הכנסת רמ״א באותו מקום, שנבנה בשנת 1553. בשנת 1567 קם בית־הכנסת הנהדר בלובלין, ולאחריו בתי־הכנסת בברִיסק־דליטא (1568) ובהורודנא (1575—1578). בשנת 1581 נבנה בית־הכנסת בלבוב, ובשנת 1582 חלה בניית בית־הכנסת בטארנא (שאינו קיים עוד). בשנת 1595 בנו את בית־הכנסת הקיים בפִּרֶמסלא, ובראשית המאה הי״ז—בית־הכנסת בפוזנא וכן שני בתי־כנסת בקראקא: בית־הכנסת הגבוה ובית־הכנסת דקופה.

התקנות הכנסִיָּתות שגזרו, על גובה בתי־הכנסיות, הכריחו את היהודים להעמיק את יסודם, כלומר להנמיך את פני הקרקע. בדרך זו העלו עֲזרה גדולה בבנין לא גדול ביותר. לבית־הכנסת ירדו בכמה, ואפילו בכמה וכמה, מדרגות, אשר מקומן בפרוזדור או בבית גופא. באמצע בית־הכנסת עומדת הבימה, המתנשאת בין עמודים והמוקפת מעקה, בהתאם לסגנון הבית ולטעמו של המייסד. בקראקא עשוי המעקה כעין כלוב, הסוגר על הבימה לחלוטין, ואילו בווילנא הריהו כעין בית קטן ומקומר לעצמו, הנשען על־גבי עמודים נאים.

בכותל המזרח נמצא על מעלֶה רם ארון הקודש, ולִידו עמוד בשביל הדרשן. למטה מכאן, בצד ימין—התיבה שהחזן עובר לפניה. לארון הותאמו עיטורים של כותל המזרח. דלתות ארון הקודש היו מחוטבות או מנוגדות מברזל, ועליהן תמונות מן המקרא. בכותל המערבי הותקן לא־אחת יציע (לבוב מחוץ לעיר, זאמושְטש, פִּינטשֶב) בשביל מקהלה או תינוקות של בית־רבם.

בתי־הכנסת בפולין היו כרגיל מצוירים, אף כי לא בטעם רב. על פני הקירות ניתנו ציורים של כלי־הנגינה בבית־המקדש או מראות מארץ הקודש. אכן, מרבית הקיר נתמלא כתָבות, נתונות במסגָרות מתאימות. על פני הכיפה צוירו פרחים ומַדאליונים ובהם ארבע החיות הידועות, המסמלות את התכונות הנדרשות לעבודת הבורא.

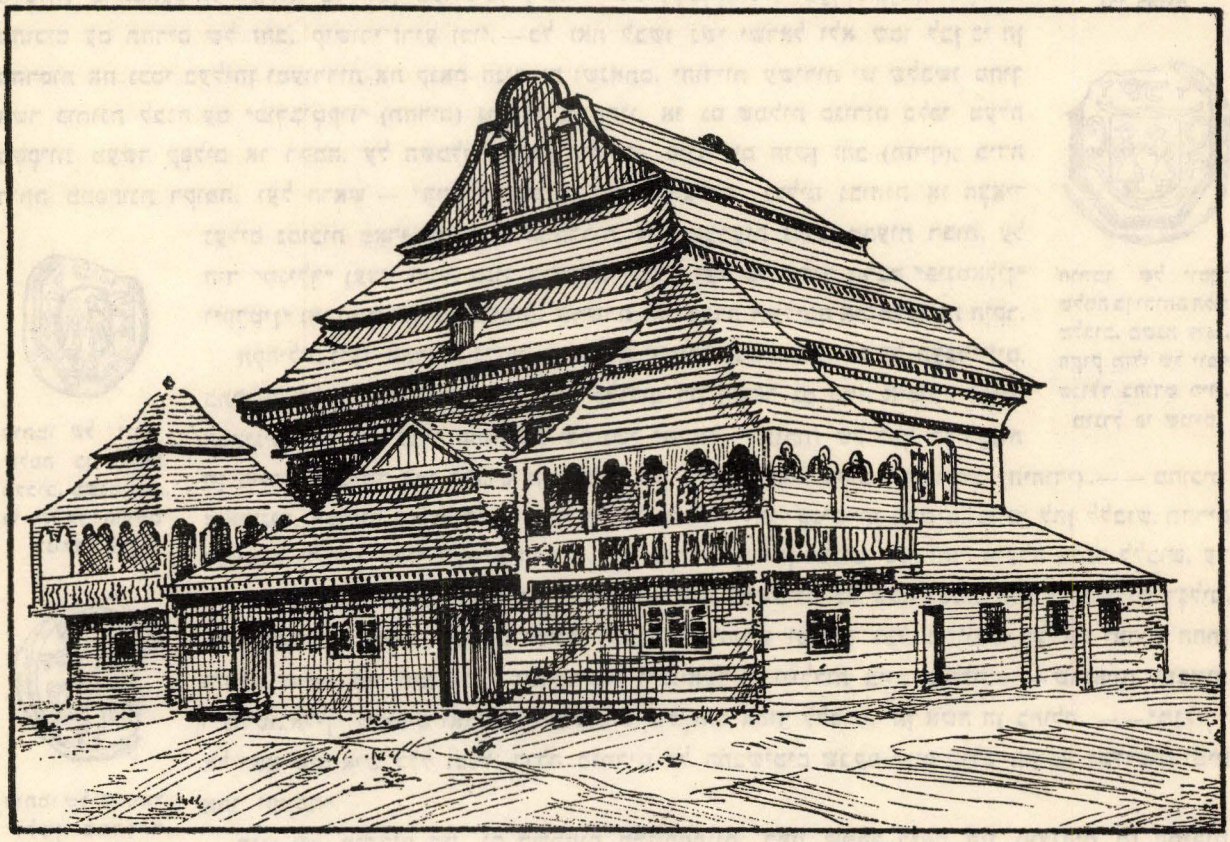

״בית החורף״ (חֶדר המגורים) של שלמה פרידמאן בלבוב.
רחוב בואימוב 34. הבית נבנה בשנת 1633

בתי־הכנסת של יהודי פולין היו עשירים מאוד. יראת־השמים המציינת את הדורות ההם, נגלתה במתנות נדיבות לבתי־הכנסת. פרוכיות עשירות, מַטְוֶה זהב, עם כַּפורות יפות מאוד, מעילים נאים לספרי התורה, שטיחים מזרחיים ומפות לשולחן הבימה נמצאו בכל בית־כנסת, וכלי כסף, כגון עטרות, טַסים, יָדות וקופסאות, מילאו את בית־אוצרו. סוג מיוחד של אמנות בית־הכנסת היו הפמוטים, הנברשות והמנורות בנות שמונת הקנים, שהיו עשויים דרך־כלל בחוץ־לארץ, בבתי־היציקה שבברֶסלא.

עשירות זו של בתי־הכנסיות משכה כל מיני גנבים וגזלנים וגם בעת מהומות והתנפלויות היתה שָלָל למאווייי הבצע של ההמונים.

פרטים מרובים על בתי־הדירה של היהודים מוכיחים, כי לא נבדלו בהרבה משֶל הגויים. שולחן גדול וסביבו כסאות וספסלים, מנורת־שבת (נברשת) ופמוטים, תיבה לבגדים וכלי־לבן, מדפים לספרים, — דברים אלה מצויים כמעט בכל בית יהודי. אצל העשירים מצויים בחדר־האוכל: מזנון, ארון ותיבה בלא חישולין. על גבי המזנון ובתוך הארון עמדו צלחות וקערות עשויות בדיל, ספלים של כסף, פמוטים. אף לשולחן היו מגישים בכלים של בדיל, אם לא של כסף; כפות של כסף כבר היו בשימוש. בדרך־כלל היו בני־שימוש: בדיל, נחושת ופליז. הסוחר היהודי טודרוס מקראקא רושם בצוואתו (1647) לאשתו: "את כל המטלטלים שלי, בכל מקום שהן תְּחוּת שְׁמַיָּא (תחת השמים), כסף וזהב ומרגליות, נחושת, ברזל ובדיל, תכשיטי כסף וזהב ומלבושים, כל מִדֵּי דְאִקְרֵי (דבר שקרוי) מטלטלים,— — זולת כל הספרים שלי, אין לה בהם כלום ושייכים לבָּני הזכרים". בדומה לכך אנו קוראים גם בצוואות אחרות, והודעות־משטרה רבות מגַלות בפרטות כל שנמצא בבתיהם של ישראל. וכך נלקחו מאַחד השמשים בווילנא, בשנת 1635: מנורות בעלות שנים־עשר "אֶסים" בשווי 30 זהו' פו', שלוש קערות גדולות יקרות, חמש קערות קטנות, שבע צלחות, ארבע־עשרה מטפחות (מפות) לבנות, שתי גיגיות של נחושת, שני פמוטים יחידים, שלושה ספרים עבריים, אריג מוכאיֶר מחוּפֶּה אַטְלַס לבן וכו'. מיהודי אחר נלקחו ארבע כפות של כסף, בגדים שונים, חמישה סינרים, שש כותנות לבנות עם רקמה, שתי כותנות של גברים, ארבע ציפיות (ועליהן תפירה איטלקית), סדין מעשה רשת, שתים־עשרה קערות של בדיל, שתי נַטלות של אבן

בית־כנסת בנוי עץ בולפּא. מזרחית־דרומית מהורודנא. חזית הבנין מצד מערב. נבנה באמצע המאה הי"ז

עם מכסָאות של בדיל וכו׳. רשימות אלו מראות, כי היו ליהודים הרבה כלי־מיטה (פעָמים עד 23 כרים), מרבדים, כלי בדיל; מצויות ספריות ובהן הרבה ספרים עבריים מכורכים עור. בחדר־האוכל היתה מתאספת המשפחה כולה: האב עושה כאן את חשבון עסקיו, הבן והחתן לומדים גמרא, והבנות עוסקות במלאכתן שלהן. כאן מקבלים אורחים, חוגגים מועָדים ושמָחות משפחתיות. חדר זה, ביום אורו מרובה יותר, ובלילה דולקת מנורת שמן, או נר מפיץ אורו על פני השולחן הארוך. רק בשבתות ובימים־טובים מדליקים נרות של שעוה בנברשת והחדר לובש את צורתו החגיגית.

חותמו של יצחק בן אברהם הכהן מלבוב. משנת 1654. ובו סימן הכהן — כפות כהנים נשואות בברכה

בגדיהם של ישראל בפולין, למן הדורות הראשונים, רבי־פנים היו עד מאוד, וכך אנו רואים אותם על גבי ציורים ופיתוחים עתיקים; ימים רבים עברו עד שבאו במקומם הקאפוטות השחורות שלובשים כיום. יותר מאשר בפולין נתקיימה התלבושת הקדומה בליטא, ואף בחוקה השניה של הדוכסוּת, משנת 1566, עודנו קוראים אזהרה זו: "אין ליהודים לֵילֵך, לא הם עצמם ולא נשותיהם, בבגדים יקרים ושלשלאות של זהב, בזהב ובכסף, וכן לישא תכשיטים על החגורות והחרבות". היהודים לבשו "זופּאנים", "סוּרְדוטים" בעלי שוליים ארוכים, וכל מיני פרוות, כגון "שוּיבֶּן", "בֶּקִישֶׁס", עם אמריות ובלעדיהן. בחבלי־הסֶפֶר המזרחיים נשאו היהודים כלי־נשק, בפרט הסוחרים שערכו מסעות רחוקים במזרח. בשבת לבש היהודי העשיר "בֶּקִישֶׁה" של משי או סאמֶיט (קטיפה), חגורה רחָבות בסרט של משי, שרשרות יקרות, טבעת וטבעת־חותם; בדורות מאוחרים — גם שעון.

חותמו של אהרן בן משקי"ש הלוי, לבוב. משנת 1654. ובו סימן הלויים—כד לרחיצת ידי כהנים

בפרט הרבו הנשים לסלסל ולהדר בלבושן. אריגי מוכאיֶר, פאלֶנדיש, משי, אטלס, קיטאיֶקי, סלסלות בְּראבּאנטיות יקרות, כלי־לבן מעודנים, קישורי־ראש (שְׁטֶרְנְבִּינְדֶה), סוּדָרים, מחוכים עם תחרים של זהב, קישורי־זרוע וכו׳ — כל זאת לבשו נשי ישראל ולא שמו לבן כי הן מהרסות את נכסי בעליהן ומעוררות את קנאת הנוצרים ושנאתם. יהודיות עשירות יש שלבשו מחוך אשר כותונת לבנה עם "פּוֹרְבִּיטֶקיז" (תחרים) נראתה מתחתיו, או גם שמלות סגורות כלפי מעלה בשְׁפָיות מעשה קפָלים או רקמה. על השמלה לבשה היהודיה סינר עם חושן זהב (מזויף), בידה היתה מטפחונת רקומה, ועל הראש — "בַּרְטָל" (שביס) רצוף מרגליות. נעלים גבוהות או חצָאי־נעלים נמוכות פָּארו את רגלי המהֻדרות. על האצבעות נוצצו טבעות רבות, על היד "מַנִילֶך" (עדיי זרוע, כגון שרשרות וכדו׳) ועל כל הבגד הרבה "פוּנְטאלין" ו"פֶּרְטִין" (אבזמים יקרים וכדומה). שרשרת זהב כבדה השלימה את תלבושת היְקר.

חותמו של יוסף־שלמה בן ירוחם הלוי מלבוב. משנת 1629. חקוק מזלו של יוסף שנולד בחודש סיון, מוגדל פי שניים

חותמו של יוסף־שלמה בן ירוחם מלבוב. משנת 1629. בו מזל בעל החותם שנולד בסיון

הקהילות ועד הארצות נלחמו במותרות והטילו ענשים חמורים על העבריינים. בתקנות של קהל קראקא משנת 1595 כלולים בין השאר גם כמה איסורי לבוש, המציגים אגב את בגדי המותרות של נשי ישראל: "חגורות של כסף, הן לבָנות הן מוזהבות, מותר להן ללבוש הן בשבת והן בימות החול, אולם רק ברחוב (היהודי).—— מחוכים, צוארונים, אמריות וסלסלות של כסף או של זהב,—— הן יָשנים הן חדשים, מותר להן ללבוש. תחרים לכותֹנת ולמָחוך אסור לעשות ולקנות.—— אך למי שנותן לסכום שני זהו׳ ומעלה מותר ללבוש, עד ארבע שנים אחר החתונה ולא יותר, דהיינו, בשנה הראשונה כל שבת ושבת, אחר־כך בשלוש רגלים, פסח שבועות וסוכות, ובשבת־חנוכה ושבת־ראש־חודש ופורים ועל חתונות של אח ואחות החתן והכלה ואשת אח חתן וכלה ושושבינות ו"קוואטרין" ויולדות ביום המילה.—— שרשרות וטבעות ו"פורטוגאלין" וזהובים ואבזמים ותכשיטים של זהב אסור ללבוש, הן אשה הן בתולה. —— "מַנֶלִיך" אל ישא שום איש כלל וכלל. לכלה מותרים כל התכשיטים שבעה ימים קודם החופה ושלושים ימים אחר החופה".

חותמו של יקותיאל־זלמן במהר"ר אלעזר ז"ל מלבוב. משנת 1654

ענין של מותרות היו גם השמָחות המשפחתיות. בעת שמחה כזאת היו מוציאים מן התיבות את הציפיות היקרות ביותר, מפות בעלות אמריות של זהב וכסף, או גם רקומות זהב. הוזמנו אורחים

טבעת־חותם של אשה מפולין. האבן המטית. הכתובת "להדליק נר של שבת" והמנורה בת שלשה קנים חקוקות וממולאות זהב. המאה הי"ז

לאין שיעור והוצגו שולחנות עם יינות ופירות יקרים. הקהל והוַעד חסו על ממונם של ישראל והגבילו את מספר הקרואים, לפי סכום המסים של בעל־הבית. לשם בקורת, מותר היה להזמין אורחים רק על־ידי שמש הקהל. ביחוד היו מרבים בהוצאות של סעודות חתונה והשמָחות המקדימות אותה: אירוסין, "פּוֹרְשָׁפִּיל", "קנסמוֹל" וכו'.

החתונה היתה נערכת בדרך־כלל ביום הששי אחר הצהרים בבית הכלה, ואילו החופה — בחצר בית־הכנסת. כאן השתדלו להראות לעיני כל הידור בלתי־רגיל. במחאה של כל מעמדות לבוב משנת 1639, נזכרים "חתונותיהם וסעודותיהם של היהודים, הנעשות כדרך האצילים, ברוב פומבי, בכרכרות ובמרכבות רתומות לששה סוסים והַיְדוּקין* על הדוכָן, בלוית מוסיקה אדונית, משקאות יקרים וקערות שבעָבוט".

בעת החתונה היתה מנגנת חבורת מנגנים יהודים. בשנות העשרים של המאה הי"ז היה מספרם בלבוב שלושה־עשר, וכליהם: כינורות, קתרוסים, עוגבים, מצלתיים, בטנונים ותופים.

סידור הקידושין היה בידי הרב, שקיבל שכר קצוב בשיעור זהוב ויי"ח גדו' לכל מאה זהו' נדוניא. החזן והשמש באו אף הם על שכרם וכן שאר אנשי־השרת של הקהל. בקראקא היה מנהג לנעול בפני החתן והכלה את שערי הגיטו ושומריהם קיבלו שכר פתיחה. כמו־כן הוצרכו הורי החתן והכלה ליתן דמי חזקה לקופת הקהל, חצי זהוב ממאת הזהובים הראשונים של הנדוניא ורבע זהוב מכל מאה נוספת. אחר החתונה היו עורכים סעודה לקרואים וסעודה מיוחדת לעניים. אין לך תפריט בלא דגים ולפי כמותם היו מעריכים את עשירותם ונדיבותם של הורי הכלה. מתוך רשימה באַקטים של לבוב אנו למדים, כי בשנת 1630 הובאו לשתי סעודות חתונה, שנתקיימו בעת־ובעונה־אחת, 26 זאבי־ים גדולים ו־92 דגי־צמה, שעלו בסך־הכל ל"ג זהו' וט"ו גדו'.

בחתונה התגדר החתן בתלמודו ודרש לפני המסובין ולאחר הדרשה נתנו הקרובים והמכרים מתנות לזוג (דורון של דרשה).

הנישואים היו בגיל רך, אף־על־פי־כן טובים חיי המשפחה בדרך־כלל. בגידה ופריצות נדירים, כבוד האשה קדוש, וענשים חמורים היו מטילים על האיש שהעיז להללו. הרבנים היו מורים דרכי תשובה קשים לעבריינים מסוג זה, והקהילות השתדלו בכל כוחן לקיים את אורח־החיים הפאטריארכאלי במשפחה היהודית. אכן על־אף כל החומרות, אנו רואים פה ושם גם מעשי פריצות וכן משחקי מזל בקלפים או בקוביות. משַחקים בבתי עשירים, בבתי־מזיגה שפלי־מדרגה ואף בהקדש; משַחקים גברים, ועוד יותר — נשים. אף־על־פי־כן לא היה משחק הקלפים אלא בחינת יוצא־מן־הכלל, וכרגיל שורר בבית שקט, האב טרוד בעסקיו, ובעתות הפנאי הוא לומד גמרא, האם מטפלת בילדים ומנהלת את משק הבית.

בבית כזה נתחנכו ילדים, שיחקו ולמדו. טיפלה בהם האם, אך לעתים קרובות ישבה גם היא בחנות כל הימים, והילדים היו מסורים לחסדה של משרתת נוצרית או יהודית. הכמרים הקאתוליים התנגדו תמיד לשֵרות נוצריות בבתי ישראל ובכל הסינודים נזקקו לענין זה. אף ועד הארצות אסר, מחשש בלבולים, להחזיק משרתות נוצריות, אם־כי למעשה לא הקפידו בדרך־כלל על איסור זה ובבתי היהודים היו תמיד משרתים נוצרים, ובפרט מיניקות ואומנות, נוסף למבשלות היהודיות. שכרם של המשרתים היה תלוי בהסכם ובתנאים המקומיים. תקנות הקהל טיפלו גם בכך ובקראקא נקבע שמשֶרת או מבשלת נשכרים ל"זמן" (חצי שנה) ובמשך ה"זמן" אסור להם להפסיק את שֵרותם, בלי הסכמתו של בעל־הבית. משֶרת או משרתת הנופלים למשכב, "מחויב בעל־הבית לקיימם מכל־וכל ד' שבועות, ואחר־כך — על הצדקה".

עזרה רפואית הגישו בגיטו הרופאים והחובשים היהודים (עי' לעיל עמ' 50); עתים שאלו גם בעצת רופאים נוצרים. בשביל העניים היו בתי־הֶקדש, והקהל נשא בהוצאות השֵרות הרפואי הגבוה והנמוך. התשלומים היו קבועים בכל מקום; שכר הטיפול בעניים שילמה קופת הצדקה. היהודים היו מרבים להיזקק לרופאים ולעתים הפסידו כל ממונם כדי להציל את חייהם. במשפחה היהודית יָראו מאוד את המות ונמנעו מכל דבר העשוי להזכירו או הקשור בו. מכאן גם מיעוטן היחסי של צוואות, אף אצל יהודים עשירים. בצוואות שנשתמרו מפעמת אהבה עזה לילדים ורצון להבטיח להם ולאשה

* עבדי השרים.

קיום ראוי. לעתים אין בעלי הצוואות מסתפקים בנוסחאות משפטיות יבשות, אלא מַנחים את צאצאיהם בעצה והדרכה מוסרית לקראת חייהם בעתיד. צוואות כאלה היו מניחים ביחוד רבנים ותלמידי־חכמים, והן מעידות על חושם המשפחתי המפותח מאוד של בעלי הצוואות ועל חין־ערכם המוסרי.

"ברית כרותה — כותב ר' אברהם בר' שבתי הורוויץ (המאה הי"ז) — שכל הלומד בבית־הכנסת לא במהרה הוא משַכֵּח, על־כן יהיה לכם תמיד ספר מוכן בבית־הכנסת, כגון טורים או משניות, וכשינגן המנגן 'קדיש' או 'קדושה' או 'אנא' או 'הודו' או שאר דברים שרגילים החזנים להאריך במחזור וביוצרות בניגונים, אז תִלמדו אותה שעה מתוך הספר". — "מן הראוי לקבוע עתים לתורה בכל יום תמיד פעמיים, בבוקר ובערב. בבוקר — קודם האכילה, מיד אחר יציאת בית־הכנסת — — ועל־כל־פנים אל תלכו בבוקר חוץ לבית לשום עסק, אפילו הוא צורך שעה, עד שתִלמדו מקודם הלכה אחת או דין אחד או אפילו פסוק אחד, אם נחוץ הענין. ובלילה גם כן תקבעו ללמוד מיד אחר יציאת בית־הכנסת, קודם האכילה ולאחר האכילה, גם כן קודם שכיבה. וטוב ללמוד בתחילת הלילה שיעור הקביעות או רובו, כי האכילה, מביאה לידי שינה ואז אין יכולת ללמוד". ובפרק "כיבוד האשה ותוכחת הבנים" מצַווה הרב: "ותזהירו גם כן בניכם ובנותיכם על התפילה ועל ברכת הנהנין ועל שאר מצוות ועל דרך־ארץ, הוכיחו אותם אפילו מאה פעמים ותלַמדו בנותיכם להיות צנועות ואל יגלו שער ראשם אפילו אין רואה, דהיינו אפילו כשהן בינן לבין עצמן". — "אתם ידעתם את כל התלאות אשר מצאוני עמכם בדבר משפט ותוכחת מוסר בילדותכם, אתם גם אתם תעשו כן, גַדלו בניכם לתלמוד תורה וליראת־שמים". — "והזהרו, כשתשיאו בניכם או בנותיכם, שֶאַל תתנו עיניכם בממון או ביופי כי־אם בקרן עצמו — — ואל תפנו אל האבו"ת היודעי"ם* תפארת בנים אבותם, ר"ל (רוצה לומר) יחוס משפחה לבד, אם אין מבורר לכם מקודם שהקרן הוא טוב בעצמו, כי אין יחוס אלא יחוס עצמו. — — בינו תבחנו את אשר לפניכם והשתדלו להשיאם נשים בבחרותם, קודם שיבואו לידי חטא בהרהורים רעים, ואחר־כך יִלמדו תורה בטהרה".

חיים אנחנו בגלות, בין עמים זרים — כותב בצוואתו ר' הירשֶלֶה צֶנְצִימִינֶר, סוכנו של המלך סְטאניסְלאב־אבגוסט — ועל־כן הנני מייעץ שלא תַרבו במשרתים, גם לא תַרבו בהוצאות. הרבה עשירים נתרוששו מחמת הֶרגל הבזבוז! אַל תלבשו מלבושי משי, אך גם לא מלבושים פשוטים וגרועים יותר מדי. ר' הירש מזהיר את בניו: בבקשה מכם, אל תתעסקו יותר מדי במסחר, למַעט בדרך ארץ ולהרבות בתורה. תקחו לכם מוסר ממני, שבשעה שהשקעתי עצמי במסחר יותר מדי נתקלקלו עסָקי. תמיד תשאו ותתנו באמונה ותשמרו את כל מוצא פיכם! ושלא תשָבעו בעניני מסחר, גם אם הצדק אתכם ומכל־שכן לשֵם הונאה במכירת הסחורה. גם לא תשָבעו בעסקיכם עם גוי, ורק תאמרו לקונים: בכך ובכך אני מוכר סחורה זו. שלא תַלוו לשום איש כסף בשטר ושתפרעו את חובותיכם בזמנם; שיהא קנין חברכם חביב עליכם כשלכם; שלא תכניסו את עצמכם לעֵדים. הוא מבקש מבניו למשוך חסד ללווים ובהיווכחם כי קשה לאיזה בעל־חוב לפרוע את החוב בזמנו, אל יבואו עליו בעקיפין. ואם יטען הלווה ויאמר, כי לא הרוויח כלום במְלוה שלָוה מהם וקשה עליו לסלק את העסקא יאמינו לו ויחזירו לו את שטרו, אם פרע את הקרן, ואל ידרשו ממנו ריבית כלל וכלל. אל ירדפו אחר הכבוד שהם ראויים לו ומכל־שכן אחר הכבוד שלא זכו לו. בעָסקם בצרכי ציבור ימלאו את חובותיהם באמונה ויבכרום גם על פני עסקיהם הפרטיים. ייזָהרו שלא לעָרב מעות הצדקה או מעות הקהילה, אם יהיו תחת ידם, עם מעות החולין שלהם ואשר על־כן יניחום בכיס מיוחד וירשמום בפנקס מיוחד. שיתנו צדקה בסתר ובהצנע, לא בפומבי על־מנת לקבל כבוד. בעניני שידוכים אל יתנו עיניהם לא בעושר וגם לא ביחוס גדול, רק שהמדובר יהא ממשפחה הגונה והעיקר שיהא ירא־שמים ולמדן.

34. לימוד התורה, בתי־דפוס

לחינוך היה בימי־הבינים אופי דתי מובהק. בתי־הספר נתקיימו ליד בתי־יראה ובתי־נזירים, הסינודים אסרו כמובן את הביקור בהם על בני אמונות אחרות ובכך הכריחום לפתוח מוסדות חינוך משֶלהם. אכן הסבור, שהחינוך היהודי קם רק

* משחק מלים, רמז ל'אובות וידעונים'. — המערכת

בגלל העֲמדה האֶכְּסקלוּסִיווית של הכנסיה אינו אלא טועה; החינוך היהודי נבע מן הצורך הפוזיטיווי של היהודים עצמם.

בסוף המאה הט״ז היו בשביל בני העשירים ״חדרים״ פרטיים, בשביל בני העניים—בתי ״תלמוד־תורה״. היו מלמדי דרדקי ומלמדי גמרא. שנת־הלימודים נתחלקה לשני ״זמנים״, מסוכות עד פסח ומפסח עד ״הימים הנוראים״. ההשגחה על החינוך היתה ברשות הקהל, שהיה קובע לשם כך ועדה מיוחדת. בקהילות הגדולות צמחו מוַעדות כאלה חֶברות מיוחדות שעסקו — בנשיאותו של הרב — בחינוכם של בני־הנוער.

הקדומה בחֶברות ״תלמוד תורה״ הידועות לנו היא של קראקא. הגיעו אלינו תקנותיה משנת 1551 [?] וזו לשונן:

§1. החברא קדישא הלז נתיסדה, שהמה יַפקחו על כללות לימוד התורה, על כל המלמדים דפה, הן מלמדי דרדקים או מלמדי גמרא, שלא יעשו מלאכתם רמיה. וילכו כל שבוע מאנשי תלמוד תורה לשמוע התלמידים אצל המלמד אם נִלמד עמם כהוגן, עם כל תלמיד לפי שכלו.

§2. חלילה לשום מלמד ללמוד חומש עם פירוש אחר, רק עם פירוש ״ב[א]ר משה״*, שהוא לשוננו שמדברים אנחנו בו, כדי שיֵדע הנער הפירוש על נכון. וגם עם התלמיד אשר ישיג שכלו לפירוש רש״י, לא ילמוד שום פירוש אחר, רק פירוש רש״י, שהוא הפירוש הנכון על־פי פשוטו של מקרא ועל־פי האמת.

§3. חלילה למלמד דרדקי שיחזיק בחדרו יותר מארבעים ילדים. ויחזיק להם שני רֵישֵי־דוכָנָא, שיוכלו ללמוד עמהם, וריש־דוכנא קטן, שיביאם לבית־הספר. וכן חלילה למלמד גמרא להחזיק יותר מחמשה ועשרים. ויחזיק להם שני רישי־דוכנא שיוכלו ללמוד עמהם ולהביאם לבית־הספר.

§4. חלילה למלמד שישיג גבול חברו, מלמד כמוהו, באמצע הזמן, ליקח תלמיד ממנו לחדר שלו. גם בסוף הזמן לא ילך שום מלמד אצל בעל־הבית לדבר על לבו שיקח את בנו הלומד אצל מלמד אחר ויתן לו לבית־הספר. רק אם יבוא הבעל־בית בעצמו וימסור בנו ללמוד עמו, רשות להמלמד ליקח אותו לחדרו בית־הספר. על כל אלה יַפקחו אנשי החברה קדישא דתלמוד תורה.

§5. אנשי החברה קדישא דתלמוד תורה יַפקחו לשכור מלמד הגון וירא־שמים שילמוד עם בני עניים ויתומים, המובאים לבית־המדרש של נערים אשר הוכן לזה. וגם ישכרו ריש־דוכָנא, לפי מכסת הילדים אשר יבואו.

§6. המלמד וריש־דוכנא דתלמוד תורה ילמוד עם הילדים המובאים לבית־המדרש של נערים אלף־בית עם הנקודות וסידור וחומש עם פירוש ״באר משה״ דוקא וגם עם פירוש רש״י וסדר התפילות בזמנם ודרך־ארץ והנהגה ישרה, עם כל אחד לפי שכלו ומדרגתו. וגם ילמדו עמם אותיות לעז, שנדפסים בהם ספרי לעז בלשונם, כדי שיוכלו לקרות בהם ויֵדעו מוסר דרך־ארץ ודרך ישרה. וגם ילמדו עמהם מלאכת הכתיבה באותיות ובלשון לעז שאנחנו מדברים בו**. גם ילמדו עם המשכילים מהתלמידים לוח הפעלים, כדי שיֵדעו מהות לשון הקודש, עבר, הווה, עתיד, יחיד, רבים, נוכח, נסתר, שלימים, חסירים, כפולים, וכן כל הגזָרות והבנינים. גם ילמדו עמם מלאכת החשבון: חיבור, חיסור, כפל, חילוק. אם אחד מהתלמידים יהיה בן משכיל ומסוגל לבוא לידי לימוד איי״ה, יתחיל עמו גמרא עם פירוש רש״י ותוספות.

§7. אם יהיה איזה תלמיד קרוב למלאת לו שלוש־עשרה שנים ילמוד עמו סדר מצות תפילין.

§8. בבוא הנער לארבע־עשרה שנים ולא יהיה מסוגל לגמרא, יותן לאיזו אומנות, או להיות משרת אצל בעל־בית.

כל שיטת הלימוד נעשתה עד־מהרה מיכאניסטית וכבר בראשית המאה הי״ז מתרבות בפולין—כמו באשכנז—תלונות על הלימוד הרע, על שאין לומדים מקרא כל הצורך ועל המעָברים הפתאומיים לגמרא. אַחַד המבקרים הראשונים הוא ר׳ שלמה־אפרים לָנְטְשִׁיץ, המוקיע בחיבורו ״עמודי שש״ (בערך שנת 1606) את השגיאות הדידאקטיות והמתודיות ומייעץ לא ללמד גמרא את התלמידים שאינם מוכשרים ביותר אלא משנה בלבד, ולעומת זאת לשקוד יותר על המקרא.

״עמוד התורה בדורנו רופף הוא — כותב ר׳ שלמה־אפרים לנטשיץ — ותולה על בלימה, כי כל דרכי הלימוד אין בהם מתום, מיום עמדו על דעתו עד כי יזקין. כי בטרם יֵדע הנער מָאוֹס ברע ובָחוֹר בטוב, יתן אותו ליד המלמד ללמדו מקרא כמה פסוקים מפרשת בראשית ואחר־כך לשבוע הבא כמה פסוקים מפרשת נוח וכן כולם, ואינו מלמדו כי־אם פירוש המלות ולא פירוש חיבור הפסוקים, ואף אם ילמוד עמו כל הפרשה לא ילמוד עמו חיבור הענינים. ואחר זה הוא מתחיל ללמוד משנה או גמרא, והרי עדיין אינו יודע לא אחדות ה׳ ולא קבלת עול יראתו. ועל מה הוא מלמדו

* ביאור המלים הקשות שבתורה באידיש, על־פי סדר הפרשות, מאת ר׳ משה שֶׂרֶטֶלֶש. הדפוס הראשון, הידוע לנו, הוא משנת 1604.

** אידיש.

משנה או גמרא, כי כל הלימוד שכבר למד מקרא אין בידו מאומה ממנו, וכל מה שלָמד מקרא אין בלימוד ההוא שום לימוד של תורה, אלא לימוד הלשון לבד שלימדו לדבר בלשון הקודש, כי לא יזכור כי־אם פירוש המלות. והיה יכול ללמוד עמו לשון הקודש בלא שום ספר, בדרך שמלמדין לאדם שאר לשון לועז. ותמה אני איך יקרא ללימוד הלשון לימוד של תורה, וכי זו תורה? גם כי מלמדו גמרא הוא מלמדו מסכתות אשר אין לו עדיין צורך בידיעתן, כמו עירובין, חולין ודוגמתן, ואחרי עבור הזמן הכל נשכח ולא נשאר בזכרונו כלום מכל מה שלמד, ואינו מקבל כי־אם שיטת התלמוד, אבל לא ידיעת שום מצוה לעשותָה כתיקונה ולא שום מוּסָר אשר הנער צריך אליו".

בקורת זו של ר' אפרים לנטשיץ ושאר רבנים הֵסבו לעניני החינוך את תשומת־לבם של ראשי הקהילות והועדים. ועד ארבע הארצות טיפל הרבה בחינוך, קבע את תכנית־הלימודים, וגם ועד מדינת ליטא הקדיש זמן רב לענין זה.

מחדר הגמרא עבר הנער לישיבה. אבי הלימוד התלמודי בפולין היה, כנָזכור, הרב הקראקאי ר' יעקב פולאק. הוא שהנהיג בפולין את שיטת "החילוק". מבית־מדרשו יצא הרב הלובליני ר' שלום־שכנא, ותלמידו היה ר' משה איסרלש. בשנת 1567 מתייסדת ישיבה בלובלין ומכאן ואילך הן מתרבות מהר; כל קהילה גדולה חושבת לה לכבוד להחזיק ישיבה. בפרטות יתירה מתאר את החינוך בפולין ואת שיטת הלימוד בישיבות במאה הי"ז ר' נתן האנובר (בחיבורו "יון מצולה", שיצא בוֶויֶניצִיאָה בשנת 1653). וזו לשונו:

"המפורסמות אין צריכין ראיה, שלא היה כל־כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין. בכל קהילה וקהילה היו תופסין ישיבות והיו מַרבין שכר לראש ישיבה שלהם, כדי שיוכל לתפוס ישיבה בלא דאגה ולהיות תורתו אומנותו. ולא יצא הראש־ישיבה כל השנה מפֶּתח ביתו לחוץ, אם לא מבית־המדרש לבית־הכנסת, וישב תמיד יום ולילה ועסק בתורה. וכל קהילה וקהילה היו מחזיקים בחורים ומספיקים להם ממון דבר קצוב בכל שבוע, שילמדו אצל הראש־ישיבה. והיו מחזיקין לכל בחור לפחות שני נערים, שילמדו אצלו, שיוציא גפ"ת * מן הפה מה שלמד ויהא רגיל בה לפלפל. והיו נותנים לנערים אכילה מקופה של צדקה או מן התַּמחוי. ואם היתה קהילה של חמישים בעלי־בתים היו מחזיקין לא פחות משלושים בחורים ונערים, והיה בחור אחד עם שני נעריו אצל בעל־הבית אחד, ולַפָּחות שהיה אוכל הבחור תמיד על שולחנו כאחד מבניו; אף־על־פי שהיתה לבחור הספָּקה מן הקהל, היה בעל־הבית מוַתר לו אכילה ושתיה מה שצריך. וקצת בעלי־בתים הנדיבים היו נותנים גם לנערים להיות מאוכלי שולחנם תמיד, ג' נפשות, והיו נותנים אכילה ושתיה כל השנה."

"והיו לומדים בכל מדינות פולין מסכת אחת כסדר השִׁשה סדרים. ולכל ראש־ישיבה היה שמש אחד, שהלך מדי יום ויום מחדר לחדר שילמדו הנערים, הן עניים הן עשירים, והזהיר להם כל ימות השבוע שילמדו ושלא יַטֵּילו ברחוב. וביום ה' בשבוע היו מחויבים לֵילֵך כל הנערים בקיבוץ יחד אל הגבאי הממונה על תלמוד תורה ושאל אותם הגבאי מה שלמדו בכל השבוע, ומי שאינו יודע שום דבר מה שלמד או שטעה בדבר אחד, השמש הכה אותו בשבטים גדולים, בציווי הגבאי, ועשה לו גם שאר חרפות גדולות בפני הנערים, כדי שיהיה להם זכרון שילמדו בשבוע אחר יותר טוב. וכן בערב שבת הולכין כל הנערים בקיבוץ יחד אל הראש־ישיבה לשאול אותם מה שלמדו בכל השבוע כנ"ל. בזה היה מורא ופחד גדול על הנערים ולמדו בתמידות".

"כך היה המנהג עד ט"ו באב או ט"ו בשבט. ואחר־כך נסעו הראש־ישיבה עם כל בני ישיבה שלו, הבחורים והנערים, על היריד שהוא יוֹמָא דְשׁוּקָא. בקיץ היו נוסעין על היריד זאסלאב ועל היריד יֶרִיסְלאב, ובחורף — על היריד לבוב ועל היריד לובלין. ושם היתה רשות בידי הבחורים והנערים שילכו ללמוד באיזו ישיבה שירצו ללמוד שם. והיו בכל יריד ויריד כמה מאות ראשי־ישיבות וכמה אלפים בחורים וכמה רבבות נערים, וסוחרים יהודים, ועכו"ם להבדיל, היו כחול הים, כי מסוף העולם ועד סופו היו באים על היריד. ומי שהיה לו בן או בת להתחתן נסע על היריד ושם עשה חיתון**, כי כל אחד מצא שם דמיונו וזוגו. ונעשו כמה מאות חיתונים בכל יריד ויריד ולפעמים אלפי חיתונים".

התפתחות מהירה של הספרות והמדע גרמה חכמת הדפוס, שעמדה בפולין על מדרגה גבוהה. בתחילה היו מביאים

* ראשי תיבות: גמרא, פירוש רש"י, תוספות. ** שידוך. המערכת

לוח ט

מלבושים של יהודי פולין במאות הי״ז והי״ח

למעלה: חושן של אשה עשוי ברוקאט זהב. שורה כ׳ מימין: מצנפת־נשים עשויה תחרימי כסף מוזהבים (תחרימי ספרד, ״שפאנייר״); בתוך: חושן — ברוסט־טיכל — עשוי תחרימי כסף מוזהבים; משמאל: קישור־ראש — שטרנטיכל — רצוף מרגליות. שורה ג׳ מימין: כיפת משי רקומה חוטי־זהב ליום־הכיפורים ובה כתובת מענינא דיומא; משמאל: בגדו של ילד יהודי לשבתות ולמועדים. למטה: חגורה רקומה ובה אבזם כסף ליום־הכיפורים.

בית־הנכות הלאומי בצלאל, ירושלים

תשמישי הבית היהודי בפולין

בשורה העליונה: מנורת־שבת של קיר "אֶסֶה" – פליז; מנורת־שבת לשולחן – פליז. **בשורה התיכונה:** קומקום נחושת לחמין **של שבת שקורין "ליאק"**; נטלה של נחושת לנטילת ידים, בעלת שתי ידיות; למטה: כלי למאפה של שבת, עשוי נחושת.

בית־הנכות הלאומי בצלאל, ירושלים

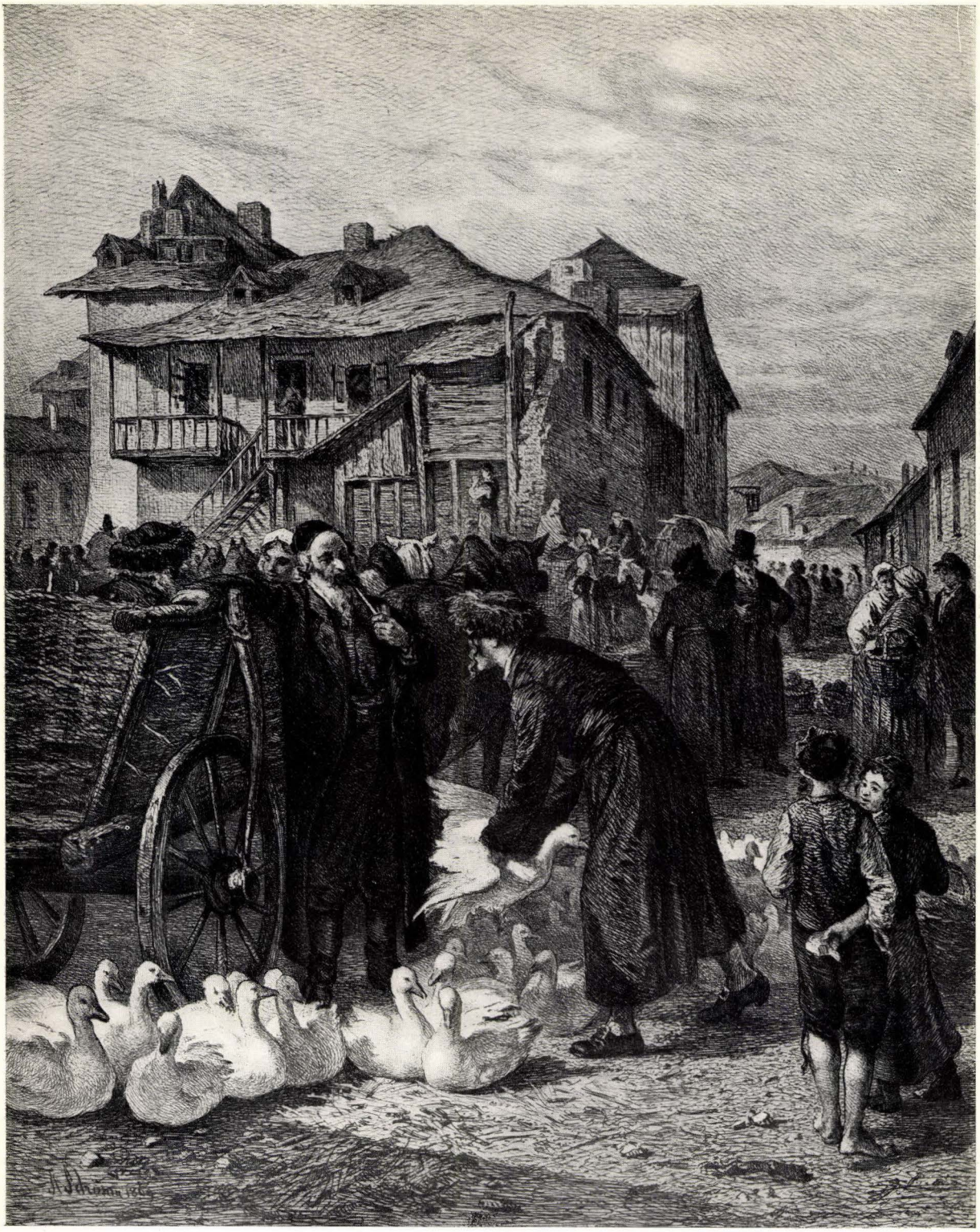
לוח יא

חתונה יהודית בפולין. ציור־שמן על גבי בד, מעשה ידיו של צייר לא נודע. סוף המאה הי״ח.

בית־הנכות הלאומי בצלאל, ירושלים

לוח יב

שוק בקראקא במאה הי״ט. תחריט מאת ויליאם אונגר

בית־הנכות הלאומי בצלאל, ירושלים

לפולין דפוסים עבריים מאיטליה ומפראג, אולם כבר בשנת 1534 נוסד בקראקא בית־דפוס עברי. בעליו הם שלושה אחים, יהודֵי הֶלין: שמואל, אשר ואליקים. בית־הדפוס החדש מתפתח מהר. האחים מדפיסים ספרים של מחברים קדומים ושל בני־זמנם, ואף פיוטים מתקופת ספרד. אולם אין שלום ביניהם והם מתירים את השותפות. שמואל עבר לאוליווא, לשליזיה. האחים הנותרים הלכו בדרכים משונות, התנצרו והמשיכו, אחר ההמרה, בהדפסת ספרים עבריים. אכן היהודים אינם קונים את ספריהם, והמדפיסים מתרעמים מאוד על כך ומבקשים את עזרתו של ההגמון גאמְראט. ההגמון התיצב לימין חניכיו ואילץ את קהילת קראקא לקנות מהם את כל מלאי הספרים שברשותם. השותפות הותרה: יאן מדפיס ספרים עבריים, ופאוֶל מנסה את מזלו בפעולה מיסיונארית. לשם כך הוא מדפיס באותיות עבריות את הברית החדשה בתרגומו של לוּתֶר ומקדישו להגמון גאמראט (שנת 1540—1541).

לאחר נפילתם של האחים הֶלין, ייסד בקראקא בית־דפוס גדול יצחק מִפְרוֹסטיץ, הקרוי קצָרות יצחק מדפיס. בית־דפוס זה נתקיים משנת 1569 עד 1626 והוציא דפוסים נאים מאוד, אף התחרה בהצלחה עם דפוסי וֶיֶניציָאה. בשנות העשרים של המאה הי״ז קם בקראקא בית־דפוס מיסודו של נחום מַיְוֶלש, ובלובלין — מיסודו של קלונימוס יפה, המסתייע בסַדָרים מאיטליה. הדפוסים של יפה מצטיינים בשעריהם הנהדרים ובעיטוריהם.

סיבת ירידתם של בתי־הדפוס העברים בפולין היתה תַחרותם של בתי־הדפוס באשכנז ובאיטליה. הם היו משַגרים לפולין את סוכניהם, אף פתחו בקראקא ובפוזנא בתי־מסחר־ספרים. התחרות זו עוקרת את הדפוס העברי מפולין. מזמן לזמן קמים איזה מדפיסים נרפים, משתמשים באותיות הישנות ומדפיסים על נייר דק וזול.

בסוף המאה הי״ז השתקע בזולקווא אַחַד המדפיסים האמסטרדאמיים, וכאן, בחסותו של סוּבֶיסקי, הוא מקים בית־דפוס חדש. המדפיס הזה הוא אורי־פַיְבוש הלוי, מצאצאיו של אותו אורי־פיבוש שהחזיר ליהדות את ראשוני האנוסים.

35. שפת אידיש וספרותה

לשון החכמים ולשון הקהל היתה לשון הקודש. עברית כתבו חכמי הדורות ההם, ואילו שפת החיים יום־יום וכן שפת־הלימודים בבתי־הספר היתה אך ורק אידיש.

שפת אידיש, אם־כי לא היתה בימים ההם שפה ספרותית במובן המדוייק של המלה, יצרה אף־על־פי־כן ספרות דתית עשירה, ואף ספרות־יפה בשביל נשים ו״עמי־הארצות״, שלא הבינו עברית. בספרות זו יש להבחין מְדוֹרות אלו: 1) ספרי־עזר לצרכי בית־הספר. 2) תרגומי התנ״ך וספרי דת אחרים. 3) ספרי מוסר, סידורי תפילות ופירושים בשביל נשים. 4) ספרות של חולין, כגון סיפורים, שירים וכדומה. 5) תקנות הקהל וכרוזין, מכתבים וכדומה.

הספר היהודי הראשון שנדפס בפולין (בבית־הדפוס של האחים הֶלין) היה ״מרכבת המשנה״ של ר׳ אשר־אנשל (קראקא 1534) והוא קונקורדאנציה מקראית בתוספת תרגום לאידיש. במהדורה השניה, הקרויה ״ספר של ר׳ אנשלי״, מציין המחבר את מטרת הספר: ״דאס מאן אויס דיזען ביכליין מאג לערנען דאס גאנץ עשרים וארבע גאנץ דויטש״ (שיוכלו ללמוד מן הספר הזה את כל העשרים וארבע בשפת אשכנז). והוא ממשיך ומונה את שבחיו: אפשר ללמוד ממנו לתרגם כל מלה ומלה, כל אב יכול בעצמו לַלמד את בנו וכן יכול הספר להיות לעֵזר לאשה או לבת המבקשת לדעת את כתבי הקודש. יותר ממנו היה מקובל על הבריות המִלון המקראי הידוע בשם ״באר משה״ מאת ר׳ משה שֶרֶטְלש, שנעשה לספר־לימוד בפולין כולה. המהדורה הראשונה נדפסה בפראג בשנת 1604. התרגום רובו ככולו גרמני.

אליהו בחור כבר תרגם לאידיש את ספר תהלים (1545); התרגום הקדום של החומש יצא בקונסטאנצא (1544), אחרי־כן באוֹיגסבּורג ובְקֶרמוֹנא. תחילתה של ספרות זו בפולין הוא תרגום הברית החדשה על־ידי המומר פאוֶל הֶלין, אחרי־כן הדפיס יצחק מפרוסטיץ בקראקא תרגום של ס׳ מלכים (1583). תרגום זה עשוי חרוזים, ומשולבים בו הרבה דברי אגדה החסרים במקור. בשנת 1593 יצא בקראקא ס׳ שמואל, העתקה של מהדורת אויגסבורג. ספר זה היה כל־כך מקובל על יהודי פולין, עד שלפיסקאות מסוימות נתחברו אף מנגינות. ואחר־כך הושרו בהן גם שירים אחרים. במשך הזמן מיתרגמים עוד ספרים מספרי המקרא, בכללם ס׳ תהלים, שתורגם בחרוזים והוּצָא לאור על־ידי הגבירה רוֹזֶל פִישֶלס מקראקא. בשנת

1622 מוציא יעקב בן יצחק מיאנוֹבא את התנ"ך לנשים, הידוע בשם "צאינה וראינה" והמצוי עד היום בבתיהם של ישראל. ברבע השלישי של המאה הי"ז תרגם יקותיאל בליץ באמסטרדאם את כל התנ"ך ואורי־פיבוש הלוי, מי שהיה אחר־כך מדפיס בזולקווא, הוציאו לאור. הסכמה לחיבור זה, הכוללת גם הגנה מפני מתָחרים, נתנו ועד ארבע הארצות והמלך יאן השלישי סוֹבְיֶסקי. אף־על־פי־כן יצא בשנת 1676, בהוצאת מדפיס אמסטרדאמי שני, תרגום אחר של המקרא, וועד ארבע הארצות חלַק גם לו הסכמה והגנה.

הענף הספרותי השופע היו חיבורי מוסר בשביל נשים ונערות, שנקראו אם בַּבַּית, בשבת אחר הצהרים, אם בבית־הכנסת בעת התפילה. היו כאן תפילות לחגים ולעתים מזומנות, כגון לשלום הבעל והילדים, לנפטרים וכדומה. כבר במאה הט"ו חיבר יצחק מוֹרמַיְזא ספר־עזר מוסרי כזה, והוא נדפס בקראקא בשנת 1577. שנתים לאחר מכן יצא בקראקא ספר דומה בשם "רוֹיזֶן גַּרטֶן" (ספר הגן), המחולק לשבעה פרקים, פרק־פרק ליום. בערך בזמן ההוא חיברה רבקה מטיקטין ספר מוסר בשביל נשים, הידוע בשם "מינקת רבקה". בסוף המאה הט"ו ובראשית המאה הי"ז יצאו הרבה תרגומים של התנ"ך בשביל נשים, אך את כולם דחק ה"צאינה וראינה". ספר זה נעשה בן־לַוְיה קבוע לאשה היהודית במשך שלוש־מאות שנה, בו קראה שבת־שבת ובאמצעותו הכירה את היהדות ולמדה לאהוב אותה.

סוג ספרותי מיוחד הם הסיפורים והרומאנסים הרבים, שהיו אך לעתים רחוקות מקוריים, ואילו על־פי רוב מתורגמים מגרמנית ומותאמים לחיי ישראל. הרומאנס הקדום ביותר, "בּבּא־בּוך" או "בבא־מעשה", נוצר באיטליה כבר בשנת 1507, מקובל היה על הבריות ילקוט אגדות, בשם "מעשה בוך" (באזֶלְיאָה 1602), ספר קצתו דתי וקצתו חילוני. מן הסיפורים הרבים ידוע גם המעשה בחרוזים על תִּיאוֹדוֹריך מוֵירוֹנא, אשר לעתים קרובות היו שרים אותו ברחוב היהודי.

אף הספרות ההיסטורית מצאה לה מתרגמים לאידיש. וכך תורגמו "שבט יהודה" לאַבֶּן־וֶרגָא, "יוסיפון", "יֶן מצולה" לנתן האנובר. כן הושרו בגיטו הרבה שירים היסטוריים, כגון "על גירוש היהודים מפראנקפורט דמיין (1616)", "מן הקדוש הר"ר שלמה בקֶרשיב", "קידוש השם המיוחד של ר' מתית", שיר על הבלבול בפוזנא (1696) וכדומה. עם סוג זה של ספרים יש למנות גם את זכרונותיה המפורסמים של מרת גְּלִיקֶל מֵהַמֶּלְן, שנכתבו אף הם באידיש, אם גם לא בפולין אלא באשכנז.

36. בעלי ויכוח

הספרות התלמודית והמיסטית ובמקצת גם זו שבאידיש הן בטוי לכוחותיה הפנימיים של היהדות, אשר השפיעו על התפתחותה. כוחות אלה עמדו לה ליהדות ליצור השקפת־עולם עצמית, עיוורת וחֶרשת כלפי המתרחש מחוצה לה. העולם היהודי והעולם הנוצרי היו כשני כדורים אכסצנטריים, סגורים דורות רבים זה בפני זה וזרים זה לזה. אך במחצית הראשונה של המאה הט"ז נפתח העולם הנוצרי, אחדותו נשברת ובמקום הכנסיה האחידה קמות הרבה כיתות של פרוטסטאנטים, קאלווינים וכדומה, ואחר־כך הן מוסיפות להתפרד לאנטיטריניטאריים, אַנאבּאפּטיסטים, אריאנים וכדומה. אחָדות מן הכיתות הללו מרחיקות משרשן הנוצרי, עד שהן משליכות אחר גֵּוָן את הברית החדשה ומתקרבות ליהדות. כאן ראשית היוּדָאיזאנטים, אשר הכנסיה הקאתולית והרבה כיתות פרוטסטאנטיות רדָפום עד חרמה. מורדפים מכל עֵבר, מבקשים היוּדאיזנטים לעתים את חברת היהודים, מתוכחים עמהם על עניני דת ומזמינים אותם לויכוחים. אילו יהודים יוצאים, מחמת ההזמנות האלה, ממעגלם המסוגר, מתחילים לקרוא ספרים לאטיניים ופולניים, לעיין בברית החדשה ובכתבי הדיסידנטים וכך הם מתיצבים חמושים למערכה. בספרות נשארו מויכוחים אלה עקבות ברורים בשני חיבורים, אשר האחד מהם כתוב בלשון הפולנית והשני בשפה העברית, האחד הוא פרי מחשבתו של יהודי רבָּני, יעקב מבֶּלזיץ, השני של קראי, יצחק מטרוֹק.

אחד מחשובי האריאנים היה מארצין טשֶכוֹביטש; הוא גר תחילה בווילנא, בחצרו של מיקולַיי ראדזיוויל השחור, אחר־כך בראקוב, ולבסוף בלובלין. בכל מקום בא במגע עם יהודים ועורר אותם לויכוחים. הוא מתוַכח גם עם קאתולים וקאלווינים, ופרי הויכוחים האלה הוא החיבור "שיחות נוצריות, שקוראים לפי היונית דיאלוגים, ואתה יכול לקרותן קאטֶכיזם" (1575). בתשובה לחיבור זה יצא, או עמד לצאת, חיבור של יעקב מבֶּלזיץ, בשם "מענה יעקב, יהודי

מבלזיץ, על הדיאלוגים של מארצין טשכוביטש". ספר זה לא נשתמר, אך לעומת זאת נמצאת בידינו תשובתו של מארצין טשכוביטש, המביא גם את "מענה יעקב". חיבור זה כולו קרוי "מענה יעקב יהודי מבלזיץ, על הדיאלוגים של מארצין טשכוביטש ואשר עליו משיב מארצין טשכוביטש" (1581). בתשובתו מציין טשכוביטש, כי כל חיבורו של יעקב נחלק לארבעה חלקים: 1) מבוא, שבו הוא משבח את אמונתו ומגנה את האמונה הנוצרית, 2) תלמוד, 3) שבת, 4) מילה.

מי היה אותו יעקב, במה עָסק, באיזו לשון כתב את "המענה" שלו, — אין יודע דבר. אף קשה להשיב על כך, מאחר שלא נשתמרו אלא הציטאטים אצל טשכוביטש, ועל פיהם אי־אפשר להוציא משפט ראוי על מחברם, לא־כל־שכן על הלשון בה נכתבו. אולם יש ללמוד מן הציטאטים האלה על מצב היהודים במחצית השניה של המאה הט"ז וכיצד נהגו כלפיהם בויכוחים.

"כשנוצרי אומר ליהודי — כותב יעקב — שפָּל יהודי סופו דראון עולם, הרי הוא פּבָא ונוטל ממנו פָּל שהוא (היהודי) נותן בו אימון ומוצָא בו ניחומים. כי אין לנו בעולם הזה שום תענוגות, הן במדינה, הן בשימוש בחפצים יקרים, אלא תמיד אנו שרויים בפחד ובאימה, נתונים לָבַז, או ליסורין של הימים הנוראים שלנו. הסיבה השניה — כשנוצרי הביא לפָני דבר מן הכתוב ואף אני עניתי לו מן הכתוב והוכחתי אל־נכון, הרי אותו נוצרי — קפץ והביא מיד מקום אחר מבלי לסיים את הענין הראשון, — כאותם כלבי־צַייד שהנה הם מדביקים את הארנבת והיא מתחמקת למשעול, הכלבים — למשעול, רוצים לתפסה, והיא בורחת לתוך השיחים. — כך גם היהודי נכנס לתוך דבריו (של הנוצרי), מחשש שמא יברח ממנו כארנבת".

במקום אחר סותר יעקב את האשמה, "שהיהודים צריכים דם נוצרים". הוא מתאונן "שעושים לנו בכך עוול, כי אין לך כדבר הזה אצלנו לא רק במעשה אלא גם במחשבה". טשכוביטש עצמו אינו מאמין, "שליהודים כולם יש צורך בדם, אך אילו בעלי־כשפים צריכים דם אדם, ואלה מצויים גם בין היהודים, יותר מאשר בין אחרים, — כי אותה חכמה להשביע את השדים שלמה המציאה".

על ערך האפולוגיה של יעקב מבֶּלזיץ אין לומר דבר ברור, הואיל וחיבורו אינו בידינו, כאמור, אלא רק הציטאטים המובאים אצל טשכוביטש. לפי הציטאטים נראה שלפנינו יהודי רבָּני, בן־תורה, החרד על מצוה קלה כחמורה ואף על מנהגם של ישראל. יעקב מֵגן על שלו ואינו מבקר כלל את האמונה הנוצרית. לא כן נוהג בעל הויכוח האחר, הקראי יצחק מטרוק. קהילת הקראים בטרוק היתה במאה הט"ז והי"ז הגדולה בין אחיותיה בפולין וליטא. היו לה זכויות מאגְדֶבּורגיות, שופט, והרבה קיומים של מלכים, אף יצאו הימנה כמה חכמים שתפסו מקום חשוב בחיי הקראים. אחד מהם היה יצחק בן אברהם. איש מוכשר מאוד, היה יוצא ובא בימי נעוריו בין חכמי הנוצרים, בפרט בין הריפורמא־טורים, למד את הלשון הפולנית והלאטינית, נשא ונתן עם "ההגמונים ושרי המדינות הראשים", עם "נוצרים שתפסו בפפא דְרוֹמי הנקרא בלשונם קורטאליש ובכת מַרְטִין לוּטֶר הנקראים בלשונם אֶוַנגליש", עם בני האמונה היונית, הכיר אֶבְּיוֹנִיטים, סָרֶוָטִיאנים ואריאנים, הכופרים באמונת השילוש, קרא ה"קראניקי הגדולה הנדפסה בל' פולוניא" (בֶּיֶלסקי) וכן תרגומי המקרא, הן משֶל הקאתולים והן משֶל הקאלווינים, למד את כתבי פארוסא, טשכוביטש, בודְנִי וכדו'.

חָמוש כהלכה, כתב יצחק חיבור אפולוגי גדול, וקראו בשם "חיזוק האמונה". האם נבע החיבור מויכוחים ממש או אינו אלא פרי עבודה עיונית, קשה עתה להכריע. על־כל־פנים לא הספיק המחבר לערוך את הספר עריכה אחרונה ותלמידו יוסף מאלינובסקי הוא שעָרכו.

כבעל ויכוח קראי עומד יצחק על בסיס המקרא בלבד ודבר זה מקל עליו את הפולמוס, כי הנוצרים אינם יכולים לדחות את ההנחות הדתיות שלו.

ראיותיו ברורות, לא פעם אירוניות; לעתים קרובות אינו מסתפק בהגנה, אלא תוקף את הדוגמות הנוצריות, בנתחו אותן בלי משא־פנים. לניתוח הזה מקדיש יצחק חלק גדול מספרו, והוא מסתמך בכך על הכתבים העתיקים של הנצרות ועל מופתיהם של מתנגדי־השילוש.

הרבה נוצרים קראו בחיבורו של יצחק וכתבו עליו תשובות, כדי לסתור או להחליש את טענותיו. לעומת זאת התפעלו ממנו האנציקלופדיסטים ובעלי־הדעות־החפשיות, בני המחצית השניה של המאה הי"ח. וולטֶר ידע את הספר

וחרץ עליו משפטו: "יצחק ערך את כל הטענות שהבלתי־מאמינים חזרו עליהן עד אותו זמן — — קטני־האמנה אינם יכולים לצטט עוד דבר, שאין ב'חיזוק האמונה' של אותו רבי יצחק".

ספק אנציקלופדיה ספק אפולוגיה הוא חיבורו של הרופא טוביה הכהן, "מעשה טוביה". בעצם הרי זה חיבור רפואי, במדרגת דורו, אולם משולבות בו ידיעות כה מרובות מדיסציפלינות אחרות, עד שכמוהו כאנציקלופדיה, מין "סילְוָה רֶרום" של המאה הי"ז. אנו מוצאים שם פרקים על אסטרונומיה, קוסמוגראפיה, תולדות ישראל ואף דברי ימי העולם, ותוך כדי כך מתווכח המחבר עם חכמים רבים, בכללם גם קופֶרניקוס, אשר את שיטתו הוא מבקש לסתור במופתים מימי־הבינים.

מעניינת ההקדמה לחיבור זה, הואיל ואנו למדים ממנה על חיי המחבר, מהלך לימודיו, והקשיים שנתקל בהם בחייו.

"אדוני מורי זקני הרב ר' אלעזר איש צפת תוב"ב — כותב טוביה בהקדמה לספרו — בא בבחרותו מארץ הקדושה לארץ פולניא להדפיס הספר הנכבד 'ראשית חכמה', שחיבר דודו נ"ע, ושם הוציא מחשבתו אל הפועל, כנראה מהקדמה המפוארה שלו בדפוס קראקא יע"א. אחרי־כן נשא בארץ ההיא אשה הגונה והוליד ממנה שלושה בנים, כולם חכמים ונבונים ואדוני מורי הקטן בהם בשנים, אבל גדול בתורה. נודע שמו בשערי ה"ה הנ"ל, אשר בתחילת ימיו הרביץ תורה בכמה ק"ק בארץ פולניא. אך מפני חמת המציק ולהט החרב המתהפכת בגזירת ת"ח לפ"ק, יצא משם לארץ אשכנז היא אַלֶימַנְיָאה ולא היו ימים מועטים עד ששלחו חכמי וקציני מֵין, עיר ואם בישראל בארץ צרפת היא פְרַנְצִיאה, וקיבלוהו עליהם לרב ולמ"ץ ושם נהג נשיאותו. אך בעו"ה לא האריך ימים על ממלכתו ומשה* עלה אל האלקים ונתבקש בישיבה של מעלה. ואני הייתי נער ורך, כאשר נפלה עטרת ראשי ממני ונשארתי כספינה בלא קברניט. וכאשר ראיתי שנכזבה תוחלתי וכָשַל עוזר ונפל עזור, שמתי לדרך פָּעמי לארץ פולניא, אל בית אבותי, ומצאתים חכמים וגדולים בתורה ובמעשים ושימשתי שם כמה תלמידי־חכמים גדולים, אבל בעו"ה לא כל צָרכי. כי ראיתי הדלות והגלות והמלחמות אשר בארץ הלזו וצרות רבות תכופות זו לזו, הוָה על הוָה שבר על שבר. אז אמרתי אל לבי מה לי פה, הנה ארחיק נדוד, אלין במדבר ואַל אראה ברעה אשר תמצא את עמי, אלך לי באשר תנחני רוח ה', אולי אמצא מרגוע לנפשי ורֶוח והצלה יעמוד לי ממקום אחר. ואז מחשבותי הרהיבוני ללכת אל ארץ איטליא ללמוד חכמת הרפואה במדרשי החכמות שבעיר פאדווה יע"א. והנה הִקרה ה' לפני איש חכם ונבון, ה"ה חברי החכם השלם כמהר"ר גבריאל רופא** נ"ע, והיתה שבועת ה' בינינו והיינו כאחים נאמנים כל ימינו. וה' הצליח דרכינו ונתן חן שנינו בכל מקום אשר דָרך כף רגלינו ובפרט בעיני הדוכס הגדול מִבְּרַנְדֶין בּוּרְג, כי היה שם חסד ליהודים וגזר על ראשי המדרש שבעיר פְרַנקפורט דאוֹדרה, שיקבלו אותנו בסבר פנים יפות ללמוד החכמות בבתי־המדרשים שלהם, ואף שזה לנגד חוקם ונימוסם, כי מעולם לא למד שום יהודי בזה המדרש. ונוסף על זה נתן לנו הדוכס הנזכר ארוחתנו מדי שנה בשנה, כדי להפיק רצוננו. ובאמת עשו לנו החכמים בעלי המדרש כבוד גדול ומִדי יום ביומו היו מתוכחים עמנו בענין האמונה, בחידוד ובאריכות גדול כמנהגם. ולפעמים חֵירפו אותנו באָמרם: איה חכמתכם, ובינתכם כבר ניטלה מכם וניתנה לנו, כי אין אָתכם יודע עד מה ואין בכם שום ידיעת חכמה ובזה תכירו ותדעו נאמנה, כי אין אלוק' בקרבכם, על כן נאבדה ונסרחה חכמתכם. ובזה יום־יום חֵרפונו וקלון מכבוד שָבָעונו. ולולי חסדי ה' ועזרתו, לא היינו יכולים להרים ראש ולהשיב להם דבר, כי לא נָסינו בויכוחים כאלה. אף שהיינו תודה לאל בקיאים בפסוקים, בגמרות ומדרשים, מכל־מקום בויכוחים כנגדם היינו רָשים. אז לבשה אותי רוח הקנאה קנאת ה' צבאות ונדרתי לאביר יעקב, אם אבוא אל מנוחתי לא אֶעלה על ערש יצועי ולא אתן שינה לעיני ותנומה לעפעפי עד כי אחבר בעז"ה חיבור כולל כמה חכמות וידיעות להשיב חורפי דבר ולהראותם כי לא להם לבדם ניתנו אלו החכמות. ואף כי אנחנו בעולם הזה במחשכי הגלות המר הזה, הנה ה' אור לנו ועדיין נמצאים בתוכינו אנשים חכמים ונבונים יודעים בינה לעתים. והיה כי ארכו לנו שם הימים והגענו תודה לאל לתכלית כוונתנו, שמנו מגמת פנינו נגד פאדווה המעטירה לקבל עטרת הרופאים הנהוגה אצלם".

ואמנם הוסמך טוביה בפאדואה בשנת 1681. אחר־כך השתקע בקושטא ושם כתב את חיבורו. הספר נדפס לאחר מותו בשנת 1707.

* שם אביו. ** גבריאל פליכס מברוד, הוסמך בפדואה בשנת 1683.

ו. המלחמה הגדולה 1648–1666

37. בּוֹהְדאן כְּמְיֶלְנִיצְקִי

שני מאורעות היסטוריים השפיעו על שינוי מצבם של יהודי פולין. המאורע הראשון היתה התפרצות המרידה הגדולה בגבולותיה המזרחיים של המדינה, השני — התגלותו של "המשיח" שבתי צבי. המלחמה הגדולה הלמה את היהדות הפולנית ושברה אותה לתמיד. היהודים בפולין, שחיו עד עתה לבטח, לעומת שאר מקומות באירופה, הושלכו בבת־אחת ממשכנותיהם והחלו בורחים בבהלה. כבר בשנותיה הראשונות של אותה מלחמה גדולה נתמלאו הגיטאות אשר על הגדה השמאלית של הַוִיסְלָ, וכשפָּגע רעם המלחמה אף בגיטאות הללו, כאשר הַשְוֵידִים והבְּראנֶדֶנְבּוּרְגִים הביאו גם הנה רציחות ושריפות, פנו יהודי פולין ונדדו מערבה, והקהילות הדלות והקטנות שבמֵיהֶרְן, בְּיהֶם, אוסטריה ובּראנֶדֶנבּוּרג, ואפילו האמבּוּרג, אמסטרדאם, ומֵיץ שבצרפת מָלאו מהם. פליטי פולין הביאו אתָּם לקהילות אשכנז את חכמת התלמוד ויסדו לה מרכז מחודש בקהילות הקדומות והחדשות שבמערב.

אכן, גם המאורע השני השפיע השפעה רבה על גורל היהדות המערבית. תבערת המלחמה וזעקתם של יהודי פולין הטילו בין יהודי אשכנז בהלה וחרדה ליום־המחרת; המוני מהגרים באו לשָם חדשים לבקרים וחיפשו, אובדי־עצות, מחסה ועזרה. רק אלהים בלבד יכול היה להושיט להם את העזרה המבוקשת, ושליחו המשיח צריך היה למהר ולהופיע, כי מָלאה כוס המְרוֹרים. והנה הגיעה לאותן הקהילות ידיעה, כי בתוּרכְיה אמנם נתגלה המשיח והוא הולך, מעשֶׂה מלך, מקהילה לקהילה, מלווה תלמידים, נביאים ושליחים*. היתה השמחה בבתי היהודים. הַאמן האמינו בכוחו הגואל של שבתי צבי, אף ציפו, כי הנה ימהר ויקרא לאָחיו אשר במערב, לעזוב את אירופה שאינה מסבירה להם פנים ולבוא אליו, כדי לחזור ולהקים את מלכות ישראל מלשעבר. בפולין האומללה, אשר כפעם בפעם באו עליה מלחמות חדשות, נודעה לשבתאות השפעה עצומה, שהתמידה עד חצי המאה הי"ח, והולידה "משיח" שני, את יעקב בן לֵיבּ פְּראנְק.

על גבולותיה המזרחיים של מדינת פולין נתישבו קוזאקים, וביניהם — אכרים, שברחו מכפרים שונים. המאגנאטים הגדולים, שהיו בעלי לאטיפוּנְדיות עצומות בסביבה זו, שאפו "להפוך לאכרים" גם את הקוזאקים, ואילו המדינה נהגה כלפי הבעיה הקוזאקית בלא תכנית. הפעולה הקולוניזאטורית של הפריצים מושכת אל הסְפָר המזרחי הרבה יהודים, המנהלים בעיירות את כל המסחר, והחוכרים בכפרים בתי־מזיגה, טחנות, מכסי דרכים וגשרים. במשך הזמן מחכירים בעלי־האחוזות ליהודים את כל הכנסותיהם, והקוזאק, הפורע מסים כבדים, אינו רואה לפניו אלא את היהודי־החוכר, או גם את מנהל האחוזה, האציל הזעיר. אף הקלֵירוס הקאתולי מבקש עבודה מיסיונארית בארץ זו, הסכיזמאטית כולה; הישועים מנסים למשוך את הקוזאקים אל הדת הקאתולית, והקלירוס האוניטי משתדל לקנות את לבם לאוּנְיָה.

הקוזאקים רואים כל אותם הנסיונות, אף חשים אותם על גבם. איבה משולשת ממלאה את נפשם: כלכלית, דתית ולאומית. ביחוד שנואים עליהם הישועים והיהודים. שנאה זו נגלית בזֶמר העממי המושר באוקראינה. המשורר האוקראיני קובל על כך, שהיהודים

בְּאוּקְרַאִינָה הַהֲלָלָה אֶת כָּל אַרְחוֹת הַקּוֹזַאקִים חָכָרוּ,
אַף נָטְלוּ מֶכֶס־מְכָסִים:
מִגּוֹסֵעַ בַּקָּרוֹן — מַחֲצִית הַזָּהוּב,
מֵרַגְלִי וְרַגְלִית שָׁלֹשׁ אֲגוֹרוֹת מַס לָקָחוּ,
מִזָּקֵן עָלוּב
לָקְחוּ תַּרְנְגֹלֶת וּבֵיצָתַיִם**

* התגלותו של שבתי צבי היתה כידוע בשנת תכ"ו (1665–1666), תחילתה בעזה ועיקרה באִזמיר – קושטא – אדריאנופול. – על התנועה השבתאית בפולין יבוא להלן מאמר מיוחד מאת ג. שלום. ** תרגם אשר בֶּרש.

ה מ ע ר כ ת

והנה פורצות באוקראינה מזמן לזמן מרידות ובאחת מהן (של פַאוְלוּק*) נרצחו ממזרח לדניפר שלוש מאות יהודים ונהרסו הרבה בתי־כנסיות. אך לא היה הדבר אלא טְפֵלָה, אשר השלטון והיהודים לא נתנו דעתם עליה, עד שהתרגשה הפורענות בשנת ת״ח.

התעמולה העזה בכפרים הניעה את המוני הקוזאקים, שהיו עד כה פאסיוויים; בכל מקום החלו מופיעים שליחים ומעוררים את המוני העם למרד, ובראשו מתיצב בּוֹהְדאן כְּמֶלְנִיצקי, אציל פולני, ששימש קודם לכן לבלר בחיל המדינה הקוזאקי. מאימת הצבא הפולני, מתחבר כמיילניצקי עם הטאטארים, אויביו הנצחיים של הקוזאק, ויחד אתם הוא עולה על מלכות פולין. עזה היתה המהלומה של המחנה הקוזאקי־הטאטארי המאוחד, הצבא הפולני לא עמד בפָּניה וליד קוֹרְסוּן נחל מפלה נוראה. הוכרזה התגייסות כללית, אולם הגייס החדש אף הוא לא עמד בפני התוקפים. כל האוכלוסים המקומיים — אכרים אוקראיניים — התחברו עתה אל הקוזאקים ומחנה עממי גדול יצא למלחמה על מלכות פולין. נורא היה גורל היהודים; נגדם פנתה כל המשטמה של האכר והקוזאק, למאות ולאלפים נפלו בדרכים, הרכוש היהודי כָּלה בעשן, נשים וילדים נרצחו או נלקחו בשבי.

אסונם של היהודים תואר בהרבה כרוניקאות, אשר בעליהן היו הם עצמם בני אוקראינה וחזו מבשרם את חרב־הדמים ההיידאמאקית. הטוב שבתיאורים הוא של נתן האנוֹבֶר מזאסלאב, אשר עשה בעיר הזאת עד ה־25 ביולי 1648, דהיינו עד כיבוש פּוֹלְנוֹאָה. אחרי־כן ברח, עם יהודים אחרים, מערבה, ולבסוף עזב את פולין, ביקר בפְּראג, ליוורנו, בא לוֶיניציאה וכאן הדפיס, בשנת 1653, את הכרוניקה שלו: ״יֵוֶן מצולה״. חיבורו של האנובר הוא מקור ראשון־במעלה להכרת דברי הימים ההם, הרבה היסטוריונים השתמשו בו, אף תורגם ללשונות שונות. אנו מכירים לפיו את מסע צבאו של כמיילניצקי מתחילתו ועד להסכם זְבּוֹרוֹב (אבגוסט 1649). ביחוד היטיב האנובר לתאר את המאורעות, שאֵרעו אותו עצמו או נתרחשו בסמוך לו.

״והיהודים מצד זה הנהר נֶיפּוּר (ממערב לדניפר) — מספר האנובר — שמעו אלו שני מאורעות רעים הנ״ל** ביום ראשון של חג השבועות ונסו כולם בחג השבועות, ולא חסו על כספם וזהבם וברחו להציל נפשם. כל גלילות ק״ק אוֹסְטְרָא והקהילות השייכות להם, כגון הק״ק שְׁדֵה־לָבָן*** וק״ק פַּבְלוֹבִיטְש, וק״ק טְשוּדְנוֹב, וק״ק לוּבַּרְטוֹב וכל הקהילות הנמשכות אחריהן, ברחו קצת לק״ק פּוֹלְנוֹאה וקצת לק״ק זַסְלַב וקצת לק״ק אוסטרא הבירה וקצת לק״ק קוֹסְנַטין, כי היו אלה מקומות חֲזָקות גדולות****. וכל גלילות ק״ק לְבוב שהיו במדינות רוסיא והקהילות השייכות להן, כגון סביבות ק״ק נֶמְרוֹב, ברחו לק״ק נמרוב, וסביבות ק״ק טוּלְטְשִין ברחו לק״ק טולטשין, וסביבות ק״ק בּאר, כגון ק״ק וִינִיצָה וק״ק שַׁרִיגְרוֹד וק״ק קָרַסְנִי עם הקהילות הסמוכות להן, ברחו כולן לק״ק בּאר. ומי שלא ברח או שלא יכול לברוח — דמו בראשו״.

״והרבה ק״ק אחורי הנהר נֶיפּוּר הקרובים אל החלל, כגון ק״ק פֶּרֵיסְלַב וק״ק בַּרִישׁוֹפְקָה וק״ק פְּרֵיטִין וק״ק בּוֹרִישְׁפּוֹלִי וק״ק לוּבֶּן וק״ק לוֹחְוִיץ ואגפיהן, שלא יכלו לברוח, נהרגו על קידוש השם במיתות משונות, קשות ומרות. קצתם — פשטו עורם מעליהם והבשר השליכו לכלבים, וקצתם — קיצצו ידיהם ורגליהם והשליכום על הדרך.— — ושחטו ילדים בחיק אִמותם, והרבה ילדים קרעו לקרעים כדגים,— — וקצת ילדים תחבו בשֻפּוּד וצלָאום אצל האש והביאום אל אִמותם שיאכלו מהם. — — והרבה לקחו הקדרים (הטאטארים) בשביה. — — והבתולות והנשים היפות לקחו לשפחות ולאופות, וקצת — לנשים ופילגשים. כיוצא בזה עשו בכל המקומות אשר היו מגיעים שמה. וגם לעכו״ם (לגויים) שהיו מֵעַם פולין עשו כהנה, וביותר — להכמרים והגלחים״.

״ויהי כשמוע הצורר חֲמֶיל ימ״ש, שיהודים רבים נתאספו לק״ק נֶמְרוֹב ועמהם כסף וזהב לרוב, וגם ק״ק נמרוב בעצמה היתה מופלגת בעשירות, — — שלח חמיל ימ״ש ראש אחד, צורר היהודים, על ק״ק הנ״ל, ועמו כשש מאות איש שולפי

* בשנת 1637. ** מפלת הפולנים ליד קורסון ומות המלך ולאדיסלאב. המערכת

*** כך קראו היהודים למקום שנקרא בפי הגויים Biała Cerkiew, כלומר כנסיה לבנה; היהודים לא ניחא היה להם שיהא השם כנסיה שגור בפיהם. באידיש אף קראו לעתים למקום בשם ״שווארצע טומאה״, כלומר ״הטומאה השחורה״.

**** מבצרים גדולים. חֲזָקה — מבצר; תרגום מפֶסטונג בגרמנית. המערכת

חרב, וכתב לראשי אנשי העיר שיהיו בעזרם. ואנשי העיר הקדימו נעשה לנשמע לסייעם בכל כוחם, לא מפני אהבתם אלא מפני שנאת היהודים. ויהי ביום ד׳ כ׳ סיון באו הקוזאקין סמוך לעיר נמרוב, ויראו היהודים את החייל למרחוק ויחרד לבם, אבל לא היו יודעין אם הם מעם פולין או מעם קוזאקין. אף־על־פי־כן הלכו כל היהודים עם נשיהם וטפם וכסף וזהב שלהם אל המבצר וסגרו המבצר בדלתים ובריחים להלחם כנגדם. מה עשו הרשעים הקוזאקין? עשו להם דגלים כמו שיש לעם פולין, כי לא יש הֶיכֵּר אחר בין עם פולין לקוזאקין רק בדגליהם. ואנשי העיר היו יודעין מן זו הערמה והיו קוראים אל היהודים שבמבצר: פִּתחו השער כי זה החיל מעם פולין, שבאו לעזור אתכם מיד אויביכם, אם יבואו. והיהודים שעל החומה עומדים, היו רואים בדגליהם שהם כדגלי עם פולין והיו סבורים שאמת דיברו להם אנשי העיר, מיד פתחו להם השער. כיון שפתחו השער, נכנסו הקוזאקין וחרבם שלופה בידם, ואנשי העיר בחרבות וברמחים ובאתים, וקצתם הלכו במקלות, והרגו ביהודים הרג רב. ונשים ובתולות עינו כרצונם. וקצת נשים ובתולות היו קופצות לבריכת המים הסמוכה למבצר, שלא יטמאו אותן הערלים, וטבעו במים. וגם הרבה אנשים שהיו יכולים לשוט (לשחות), קפצו לתוך המים ושוטטים בו, והיו סבורים שיינצלו מן ההריגה, והיו היוונים שוטטים אחריהם בחרבותיהם ובאתיהם, והורגים אותם במים. וקצתם היו מורים בקני־השריפה לתוך המים והרגום, עד שנתאדמו המים מדם הרוגים״.

הטבח בנמרוב, טולטשין וכו׳ עורר בהלה בין היהודים וכן גם בין האצילים. כנופיות השוד של כמיילניצקי נעו קדימה ומשלא נתקלו בשום מקום בהתנגדות, רצחו והרגו יהודים, אצילים וכמרים. היהודים, לא היה להם היכן להיחבא, כי העירונים והאכרים התיצבו כולם בגלוי לימין הקוזאקים. אמנם הדוכס וִישְׁנִיוֶוצֶקִי יצא לאוקראינה, אך בינתים שמו הקוזאקים מצור על פּוֹלְנוֹאָה וכל רגע עלולה היתה ליפול בידיהם. ״שמענו בק״ק זַסְלַב — כותב נתן האנובר — שהקדרים והיוונים מצרים (צרים) לק״ק פולנואה, כי בכל יום שלחנו שלוחים לק״ק פולנואה. וביום ג׳ הנ״ל * לא היה יכול השליח לָקרוב אל העיר, מפני האויבים המצרים. ובא אלינו השליח ביום ד׳ ואמר לנו הבשורה הרעה, שהאויבים מצרים לק״ק פולנואה. וק״ק זסלב רק שש פרסאות מק״ק פולנואה. וברחנו ביום ה׳ הנ״ל, מי שהיה יכול לברוח, והנחנו בתים שלנו מלאים כל טוב: בסחורה ובספרים ובשאר דברים טובים, ולא חסנו על ממוננו, רק להציל נפשנו ונפש בנינו ובנותינו. וברחו קצת לק״ק אוסטרא הבירה, שהיתה מטרופולין במדינת רוסיא והיא עיר גדולה לאלהים, של חכמים וסופרים, ותורה וגדולה היו במקום אחד. ואני עם בני ביתי וחותני כה״ר אברהם מק״ק זסלב עם בני ביתו ובני משפחתו ברחנו לק״ק מֶזְרִיטְש, הסמוכה לק״ק אוסטרא הבירה תחום שבת״ **.

״והיו יושבים בק״ק אוסטרא ובק״ק מֶזְרִיטְש הסמוכה לה יותר מעשרת אלפים בעלי־בתים, וכל אחד עם בני ביתו. והיו רוצים לֵישב שם בשבת חֲזון*** ובתוך כך ייָדע הדבר מהמעמד של פולנואה, איך יפול דבר. ויהי כאשר באנו בערב שבת לעת הצהרים בק״ק מזריטש ובא המגיד אלינו ואמר לנו שהדוכס של ק״ק זסלב, שר־הצבא דוֹמִינֶק, יבוא ביום זה עם חיל גדול וילך לקראת הדוכס וִישְׁנֶוֶצְקִי לעזור לק״ק פולנואה מן הצוררים המצרים אותם. ויהי כן. ויבוא הדוכס ועמו אלף גבורי־חיל, וגם עמו הגבור־חיל ושמו לַשְׁטְש, ושאר חילו הולכים אחריו, והיתה לנו שמחה גדולה ואמרנו, בודאי אחר שבת חֲזון נחזור לבתינו. — — ויהי בחצי הלילה, שר־הצבא הדוכס דוֹמִינֶק נסע לאחוריו בזה השער שבא מן פולין, כי היה מתירא לילך בדרך־המלך לק״ק קוֹסְנַטִין, דרך ק״ק זסלב, כי שם היו הקדרים והיוונים עם רב והוא היה מתי מספר, וסבב הדרך והלך לק״ק קְרֶמֶנֶץ, ט׳ פרסאות דרך היערות, והמתין שם עד שיבואו עוד עם של פולין וילך משם לק״ק קוסנטין. אבל המון העם היו סבורים, ששר־הצבא ברח למדינת פולין, אמרו כולם: אִם בָּאָרֶז נָפְלָה שַׁלֶּהֶבֶת מַה יַּעֲשׂוּ אֲזוֹבֵי הַקִּיר, אם שר־הצבא ברח, אנו מה נעשה? הכריזו הפרנסים בק״ק אוסטרא הבירה, למען היחוד, שלא יישאר שום יהודי בקהילה וכן בק״ק מזריטש, כי השונא לא היה רחוק מאתנו רק ב׳ פרסאות וגם לא היינו בטוחים מאנשי המקומות ****, שהיו כולם יוונים, שלא יפגעו הם בעצמם בנו. וכל העם נסו לקולם: מי שהיו לו סוס ועגלה, נסע

* א׳ בחודש אב ת״ח = 20 ביולי 1648. ** אלפיים אמה = 1120,37 מטר.

*** יום השבת שלפני תשעה באב, שמפטירים בו בפרק א׳ של ישעיהו המתחיל: ״חזון ישעיהו״.

**** מתושבי השכונות הנוצריות. ״מקום״ בפי היהודים בני הדורות ההם — ״העיר״ הנוצרית, בניגוד ל״רחוב״ היהודי. ה מ ע ר כ ת

30°
32°
34°
36°
38°
54°
52°
50°
48°
אַנְדְרוּשׁוֹב
נ' נִיפּוֹר (דְנִיפֶּר)
נ' סוֹז
נ' דְרוּטְש
סְטַרִידוּב
הוֹמְיָה (הוֹמֶל)
טשרניאוב
טְשֶׁרְנִיאוֹב
בְּהֶרִין
נ' דֶסְנָא
נ' אוּשָׁא
נ' טֶטֶרֶב
בְּרִישׁוֹפְקָה
בּוֹרִישְׁפּוֹלִי
קִיִים
לוֹכְוִיץ
פְּרִיטִין
פְּרִיסְלָב
לוּבֶּן
נ' סוּלָא
נ' פְּסִיוֹל
נ' נוֹרְקְלָא
נ' אוֹרֶל
נ' סְמָרָא
נ' רוֹס
קוֹרְסוּן
נ' נִיפּוֹר (דְנִיפֶּר)
טְשֶׁהֲרִין
נ' בּוּג
נ' אִינְגוּל
הַיָּם הַשָּׁחוֹר
יָם אָזוֹב
סְטֶפֶּה הַיְשָׁנָה
סְטֶפֶּה הַחֲדָשָׁה

מפת "יון מצולה"
ערוכה בידי ישראל היילפרין
קנה־המידה
250 200 150 100 50 0
קילומטר
גבולות פולין וליטא
גבולות הוויוודויות
נהרות
כל הזכויות שמורות
הים הבלטי
פרוסיה
פולין
ליטא
ווי פודלשי
ווי לובלין
ווי בלז
ווי לבוב
ווי קיוב
גליציה
ווילנא
דנציג
קראקא
ורשא
ברסט
לובלין
חלמא
ביכוה
קרשניק
צוזמיר
בילגורי
נרול
טרנוגרוד
ירסלב
זולקוא
פרמסלא
קומרני
זבורוב
לבוב
זבריש
בוסשטש
קלוויץ
קמינץ
סלוצק
פינסק
לידמיר
אוליקלוצק
ברסטשקא
אוסטרא דובנא
מזריטש
קרמניץ
זסלב
קוסטאנטין
בזליאה
אוזהנוץ
קוסטרופולי

בסוס ועגלה, ומי שלא היה לו סוס ועגלה, אף־על־פי שהיה לו ממון לקנות סוס ועגלה, לא היה ממתין לקנות ולקח אשתו ובניו בידו ונָס ברגליו והשליך כל אשר לו בביתו. וגם מי שהיה לו סוס ועגלה והיה לו משא כבד של סחורה או ספרים או שאר מטלטלים, השליך מן העגלה במָלון ונתן לבעל־אושפיזו, כדי שיוכל לנוס בְּקַל. והיו הולכים באותה שבת חֲזון שלוש שורות סוסים ועגלות זה אצל זה ברוחב. ועל שבע פרסאות מק״ק אוסטרא עד ק״ק דובנא־הגדולה באורך היו הולכים סוסים ועגלות סמוכים זה אחר זה״.

״ובשתי שעות, ביום השבת חֲזון הנזכר, רצו אחרינו שלושה רוכבי סוסים—אחד יהודי ושמו רבי משה צורף מק״ק אוסטרא ושני שרים עמו—ואמרו לנו: למה אתם הולכים כל־כך לאט, הנה השונאים גם הם אחרינו ועתה הם בק״ק מזריטש, ואנחנו בקשי נמלטנו מהם. מיד היתה כל־כך בהלה ועת־צרה לאחינו בית ישראל אשר אין כמוה, וכל אחד זרק מן העגלה שלו כלי כסף וזהב, שמלות, ספרים, כרים וכסתות, כדי שיוכל לברוח מהֵרה להציל נפָשות שלו. והיה מושלך על השדה כסף וזהב ושמלות, ולא היה שום יהודי שיקח אותם. באותה פעם נתקיימה בנו התוכחה: כַּסְפָּם וְזָהָבָם בַּחוּץ יַשְׁלִיכוּ בְּרֹאשׁ כָּל חוּצוֹת. וקצת השליכו הכל, סוס ועגלה עם כל אשר לו, ועם אשתו ובניו ברח לנפשו ביערות. והרבה נשים ואנשים, שהוליכו בניהם בידיהם, כשבאה הצעקה הזאת, השליכו בניהם מידיהם וברחו לנפשם ביערות ובבורות״.

הבריחה המבישה של הגייס הכללי מאצל פִילאוִויץ, אשר פתחה לפני כמיילניצקי את הדרך מערבה וצפונה, נעשתה ליהודים הרת אסונות ממש. מי שיכול, ברח לבאר, לקאמיניץ־דפודוליא, לברוד, ללבוב, לבוטשאטש; אף לזאמושטש ולובלין וכן לפרֶמסלא, רַיישא וקראקא הגיעו פליטים; קצתם מצאו מקלט בארץ ואלאכיה הסמוכה. על גבול וולין נחלק מחנהו של כמיילניצקי לשנים, המחנה האחד נע מערבה: ללבוב; השני צפונה: לליטא. תושבי בְּרִיסְק, פִּינְסְק וְוִילוּדאוָא עזבו את מושבותיהם והתחילו בורחים להורודנא ולוִילנא. מי שלא ברח, נִסְפּה במקום. אחרים נספו בדרכים מקָרה ומחסור. ביחוד סבלו יהודי פינסק, אשר מחנות הקוזאקים חדרו לתוכה, בגלל בגידת העירונים.

בלבוב התכוננו בחריצות להגנה. אצילי רוסיא, שנתכנסו לסֵימִיק בעיר וִישְׁניא (Sądowa Wisznia), הטילו על עצמם ועל העיר מס מיוחד ומשכו למלאכת ההגנה את כל התושבים, אף את היהודים. השמשים של קהילת לבוב שאלו מבית־הנשק העירוני מאתים רובים, והנוער התאמן בחכמת המלחמה, התקין סוללות ותיקן את המגדלים. מִדורות היו בלבוב שתי קהילות, אחת בתוך העיר, והשניה בפרבר הקראקאי. בקהילה השניה מצאו הרבה פליטים מקום־מקלט. אכן משנראו מרחוק כנופיות כמיילניצקי, נמלטו יהודי הפרבר העירָה, כי יָראו להשאר מחוץ לחומות, ואילו השכונה היהודית בעיר צרה היתה מהכיל את הבאים, ועל־אף הסגריר של אוקטובר היו מוטלים בדרכים, בחצרות, בשערים, ללא קורת־גג לראשם.

עד־מהרה נתקרב האויב אל חומות העיר. ראש העיר החליט לשרוף את הפרבר, כדי למנוע מן האויב מחסה בתוכו. הוצתו בתי העץ ובבת־אחת פרצה בחשכת הלילה מכל העבָרים להבה בהירה. בָּער הפרבר ואימה מילאה את לבות תושביו, שנמלטו העירָה. כל רכושם היה בִּן־רגע למאכולת אש. אכן, המטרה הצבאית הושגה; האויב נסוג מן החומות וביקש מחסה לעצמו בכפרים מרוחקים ובבקָעות שמחוץ לעיר.

הקוזאקים דעתם לא היתה נוחה מן המצור הממושך, וגם בעיר נתנו רעב ותחלואים אותותיהם. בשכונה היהודית פרצה מגפה, שעלולה היתה כל רגע לעבור ולהתפשט בעיר. בעשרה באוקטובר הפסיק כמיילניצקי את האש ושיגר מכתב אל העיריה, בו דרש הסגרת כל היהודים עם נשיהם, טפם ורכושם. הגיטו נרעד כולו, כי לא ידעו היהודים איך תנהג העיר. מנהיגי הקהל השתדלו להניע את העיריה לתשובה שלילית. ואמנם השיבה עירית לבוב, כי את היהודים אין היא יכולה להסגיר, משני טעמים: ״ראשית, הואיל והם אינם נתיני העיר, כי־אם נתיני המלך והמדינה; שנית, הואיל והם נושאים יחד אתנו בכל ההוצאות והתלאות ומוכנים יחד אתנו לחיות ולמעננו למות״. משראה כמיילניצקי כי מבוקשו לא יינתן לו, דרש לשלוח אליו אנשים לשם משא ומתן על כופֶר. העיר שלחה משלחת, שהיתה מורכבת מקאתולים (כלומר פולנים), אוקראינים, ארמנים ויהודים. את היהודים ייצג שתדלן הקהל ש מ ע ו ן, שסבל הרבה השפָּלות במחנה הקוזאקים. כמיילניצקי דרש דמי־כופר כה מרובים, שהעיר לא יכלה לעמוד בהם. לבסוף נתרצה לקבל 60,000 זהובים אדומים. מקצת הסכום הוצרכו היהודים לשלם, אולם הגיטו היה חרב ומוחרב, עד שלא יכלו לאסוף בתוכו את הכסף הדרוש, אף כי לצורך הכופר ניתנו חפצי הכסף ומעשי הרקמה היקרים של בתי־הכנסת, וקניניהן של חברות הצדקה.

שנה תמימה נמשך אחר־כך דין־ודברים בין העיריה לבין היהודים בענין הכופר, עד שנעשה, בשנת 1649, הסכם, אשר לפיו נתחייבו היהודים לשלם 80,000 זהובים פולנים.

מלבוב פנה כמיילניצקי לזולקוָא, נטל כופר והתקדם הלאה צפונה, על־מנת לכבוש את זאמושטש. משנודע בלובלין, כי צבאות האויב מקיפים את זאמושטש, קמה שם בהלה שאין לתארה. היהודים העשירים ארזו כל שיָכלו ופנו לעבר הוַיסל ויחנו בקוּרוב. בעיר נשארו דלת העם ופליטים מוולין. בינתים נודע לכמיילניצקי, במחנהו שליד זאמושטש, כי יאן־קאזימר נבחר למלך, אף באו אליו שליחים מאת המלך החדש ודרשו ממנו לשוב לאוקראינה, לשָם יבואו אליו באי־כוח המדינה לשם משא ומתן. כמיילניצקי נענה לדרישה, פירק את מחנהו ופנה מזרחה. לובלין וזאמושטש נשמו לרווחה, אולם הערים שדרכן חזר הרגישו עוד הפעם את נחת נשקו.

38. מוסקוויטים ושוַידים

ההסכם עם כמיילניצקי לא יצא אל הפועל; מדי שנה בשנה חזר ופלש עם צבאו, שדד והציח, ומזמן לזמן ניסה להתפשר. בינתים הוכרחה המדינה להתגונן, הכריזו על התגייסות כללית והשתדלו להעלות את מסי הרכוש והדם. אף את היהודים רָתמו להגנה, והאצילים שיבחו אותם מאוד על עוז־רוחם ופאטריוטיותם. בבקשתם מאת המלך לפטור כמה ערים מאיכסון צבא, מבקשים אצילי רוסיא, שנתכנסו בווישניא, "שלכך יהיו שייכים גם יהודי לבוב, שנשאו בכל העולים שווה בשווה וראוי אפוא שיהיו פטורים מעמידת דגלים". "מן הדין שנסייע בידי כל סובל, הפונה אלינו בבקשת עזרה, ומכיון שראינו את התלאה שמצאה בעת הזאת את יהודי לבוב, שנתנו סכומים ניכרים לצרכי הכופר, צריכים האדונים שליחינו* להשתדל אצל המלך, שיפטרו גם את היהודים ממס הגולגולת וכן משאר מסים, במשך שלוש שנים". בלא קשר לתשבחות הללו, צורפו גם האוכלוסים היהודים "לשמירה ולמה ששייך להגנה", ובשנת 1653 חויבו כל יהודי רוסיא ליתן מכל עשרה בתים רגלי אחד על תחמשתו. נוסף לכך, כאילו לשם האחדת ההגנה, הוטלה עליהם למשך המלחמה מרותן המשפטית של העיריות, אף נאסר עליהם לעזוב את הערים.

אכן הוראות אלה, השפעתן לא היתה מרובה. כל התקפה של כמיילניצקי טרדה אל הערים הבצורות ואל מבצריהם הקטנים של המאגנאטים מאות ואלפים מיהודי הסביבה, וכן גרמה לבריחת האוכלוסים היהודים מאותן הערים מערבה ומערבה־צפונה. רבים חשו להם מפלט ביחוד בקראקא ובערי הסביבה. כגון דָזאלְשִיץ, אָלְקוש, פִּינְטְשֶב, וכן בפולין־גדול, דהיינו בפוזנא, ליסא, קאליש וכדו'. כל היהדות הפולנית נדחקה לרצועה צרה, שבין הוַיסל והגבול הגרמני, הוא המקום אשר בו מצאו מקלט, בעת מלחמת שלושים השנה, גם אוכלוסי גרמניה המזרחית. קול בכיה ותאניה נשמע בבתי־התפילה ובבתי־החיים ומלות ה"קדיש" הדהדו תחת הכיפות הכבדות של בתי־הכנסת העתיקים.

אולם לא כל הפליטים נעצרו על גבול המדינה הפולנית, רבים הרחיקו לכת ומילאו את קהילות ישראל במֵיהרן ובאשכנז. כמה מן האנשים האלה רשמו את הצרות שבאו עליהם בכרוניקאות, או גם נתנו להן בטוי בסליחות ובקינות. הרב של פוזנא, ר' שבתי־שֶפטיל הלוי הורוויץ, חיבר שיר־קינה, ור' נתן האנובר, הזכור לעיל, ברח והגיע עד לוִיניציאה וכאן הדפיס את הכרוניקה שלו. בוורמַיְזָא ציווה הרב ר' שמשון בר' אברהם־שמואל לרשום בספר־הזכרון את שמותיהם של רבני פולין שנרצחו, והרב של קראקא ר' יום־טוב־ליפמאן הֶלֶר חיבר אף הוא קינה על הגזירות. ר' שבתי כוהן (הש"ך) ברח מווילנא לקראקא וכאן הוציא קול־קורא אל היהודים בכל העולם, בו תיאר את סבלות אחיו וביקש לעזור להם.

כמה רבנים עוד הרחיקו לברוח מערבה. אחד מהם, ר' משה הכוהן מנארול, חש לו מפלט במֵיץ שבצרפת, מקום שנתמנה לרב. כאן פרסם את "בקשתו" האבלה, והרי בתים אחדים ממנה:

פּוֹלִין הָעֲדִינָה הַקְּדוּמָה לְתוֹרָה וְלִתְעוּדָה, לְמִיּוֹם סוּר אֶפְרַיִם מֵעַל יְהוּדָה, חָתוּם תּוֹרָה בְּלִמּוּדָהּ, וְעַתָּה גוֹלָה וְסוּרָה, שַׁכּוּלָה וְגַלְמוּדָה.

* צירי הסיימיק (הכינוס הפרובינציאלי של האצילים) אל הסיים (בית־הנבחרים הכללי). המערכת

אַיֵּה מְעוֹן אֲרָיוֹת חַכְמֵי הַיְשִׁיבוֹת, אַיֵּה בֵּית־נָדִיב יָקוּם עַל נְדִיבוֹת, אַיֵּה סוֹפֵר אַיֵּה שׁוֹקֵל גּוֹדֵר גָּדֵר מְשׁוֹבֵב נְתִיבוֹת,
אַיֵּה אֱלֹהֵי הַמִּשְׁפָּט בֵּין דָּם לְדָם וְדִבְרֵי רִיבוֹת.
חוֹסָה יְיָ עַל עַמְּךָ וְאַל תִּתְּנֵנוּ בִּידֵי אַכְזָרִים, לְבוּשׁ בְּגָדֵי נָקָם וְנֶפֶשׁ חֲלָלִים מְצוּרָרִים, אֲשֶׁר הֶעֱרוּ לַמָּוֶת נַפְשָׁם וְבָחִים שְׁלֻמִים
לַיְיָ פָּרִים, קְהִלּוֹת הַקֹּדֶשׁ כְּאִישׁ אֶחָד חֲבֵרִים, נִשְׁמָתָם צְרוּרָה בִּצְרוֹר הַחַיִּים אֲשֶׁר שָׁם יַקְנֵנוּ צִפֳּרִים, פְּרִי עֵץ הָדָר כַּפּוֹת תְּמָרִים,
בְּחֶלְקַת מְחוֹקֵק סָפוּן בְּהַר הָעֲבָרִים.
עוֹרָה כִימֵי קֶדֶם חֲדָשִׁים לַבְּקָרִים, קוֹל יְיָ יַחֲלִיפוּ כֹּחַ יַעֲלוּ אֵבֶר כַּנְּשָׁרִים, אָז תַּחְפֹּץ זִבְחֵי צֶדֶק עוֹלָה וְכָלִיל, אָז יַעֲלוּ עַל מִזְבַּחֲךָ פָּרִים.

היהודים במערבה של פולין עשו הכל, כדי לעמוד לאחיהם מן המזרח בשעת דחקם. כסבורים היו כולם, שהנה לפחות לא תגיע הרעה. לא שיערו, כי רק עכשיו מתחילה הפורענות, אף כי היו "אותות וסימנים" לכך. ביולי 1654 לקתה החמה והדמיון המגורה ראה סימן רע בדבר. ר' יעקב בר' יחזקאל מזלאטווי מספר, שהוא עצמו שמע באזניו וכן "שמעו וראו כולם"—"מתים מיללים ברחובות ובשוקים ובבתי־כנסיות ומודיעים מגזירות רעות, וקטנים מתים היו יושבים תחת ארון־הקודש והיו מיללים והיו עוטפין ידיהם על ראשיהם". הדמיון המבוהל ביקש לראות אף את שנת הפורענות חרותה על מצחיהם של אנשים שונים. בסתיו אותה שנה פרצה מגפה בפולין־גדול. אנשים ברחו מערים וכפרים והתחבאו ביערות, אולם המגפה הלכה אחריהם והפילה חללים לרוב, בלא רחמים. למרבה הרעה התחילו מעלילים על יהודי פולין־גדול עלילות־דם, ועדה לא אחת נטשה, בידעה את הצפוי לה, את כל הרכוש וברחה אל מעבר לגבול. ר' יעקב בר' נפתלי מגנֵיזן הלך, לשם הצלת אָחיו בני עמו, לרומא, כדי לבקש עזרה מאת האפיפיור. אך בין כה וכה מת, לדאבון הלב, אינוֹקֶנטיוס העשירי, ועד שבחרו ממלא מקומו, כבר לא היה לשם מה לשוב אל פולין־גדול, כי תבערת מלחמה חדשה התפשטה על פני המדינה האומללה. כמיילניצקי קיבל עליו את מרותה של מוסקוָא, והצאר אלֶקסיי מיכאילוביטש עלה בשלושה גייסות על פולין וכבש את חלקה המזרחי כולו. השוֵדים לא החמיצו את שעת־הכושר ופלשו גם הם לפולניה. חֵילות המלכות נכנעו להם מהר מאוד, וקארל־גוסטאף כבש את כל מערב המדינה. מלך פולין, יאן־קאזימר, נאלץ לחפש לו מפלט מעֵבר לגבולותיה.

במדינת מוסקוָא לא היו יהודים בנמצא מזה מאות בשנים, כל נסיון להגר לשם סוכל באֵבו על־ידי הצארים. בערים על הספָר המזרחי של פולין, כגון פּוֹלוֹצק, סְמוֹלֶנְסק, ויטֶבְסק וכיוצא באלה, לא נתישבו יהודים אלא לאחר שעברו לידי הפולנים. הקהילות היהודיות הצעירות התפתחו כאן, על־אף התנגדותם של העירונים הרוסים. הגדולה שבהן קמה בסמולנסק, ששָכנה על הגבול ממש והיתה מקום־חליפין לסחורות המזרח והמערב.

כשהגיע הצאר אל סמולנסק, שלחו אליו מיד בני ערים שונות משלחות והציעו לו תנאי כניעה. הם דרשו אבטונומיה עירונית וגירוש היהודים. אלקסיי נענה לכך בחפץ־לב ועד־מהרה השתלט על הערים שהוסגרו על־ידי תושביהן. האצילים הוגלו לרוסיה כבני־תערובות, והיהודים, שסירבו להמיר את דתם, הושמו בבתי־עץ והועלו באש יחד עם הנשים והטף. מאצל סמולנסק פנה הצבא הרוסי ועלה על מוהילֶב אשר עם הדניפר. הגנראל פוקלוֹנסקי לכד מהר את העיר והבטיח לעירונים, כי גרש יגרש את כל היהודים. זמן ממושך דחה את קיום הבטחתו, ורק בשנת 1655, כשהגיעה ידיעה, כי ראדזיוויל עולה בראש צבא פולני, על מוהילב, הכניס פוקלונסקי את צבאותיו לתוך העיר ואת היהודים גירש אל מחוץ לחומותיה. שם התקיפום החיילים המוסקוויטים והגירום לפי חרב. לזכר הפורענות הזאת נקבעה תענית בכ' תשרי.

חלק אחר של הצבא הרוסי, בפיקודו של שֶרֶמֶטיֶב, עלה על ויטֶבְסק, שסירבה להיכנע. היהודים, בידעם את הצפוי להם, עזרו, במשך ארבע־עשרה שבועות, בהגנת העיר, אך העיר נלכדה. היהודים הובלו משם וסוגרו תחילה במצודת נובוגרוד, אחר־כך הוגלו, בימות קרה וכפור, לפסקוב וקאזאן. רובם נספו. את שארית הפליטה פדתה מלכות פולין, אחר הסכם אַנְדְרוּשוֹב משנת 1667.

לאחר שכבש את חבלי הספָר, עלה הצאר, דרך ויטבסק ומינסק, על וילנא. היהודים סבלו נוראות, המוסקוויטים לא ידעו רחמים כלפיהם, הרגו בהם לאלפים, בלי הבדל גיל ומין. עד־הראיה ר' משה רַבָּקש [ואחרים] מתארים את הימים האומללים ההם בזה הלשון: צבאות הקוזאקים והמוסקוויטים פשטו על פני כל מדינת ליטא, כבשו את ויטבסק, פולוצק, מינסק והחריבו אותן. הקוזאקים הרגו ביהודים הרג רב ואת אשר השאירו בחיים בזזו. בהגיע החייל הנורא הזה לשערי

וילנא, ברח הווייוודא ראדזיוויל עם חילו מן העיר ועמהם רבים מתושביה. האויב שלח את העיר באש ואגב כך נספו כעשרים וחמשה אלף נפש. ביום ד׳ כ״ג תמוז שנת תט״ו (1655) נמלטו על נפשם ויצאו מן העיר כמעט כל הקהל כאחד. קצתם ברחו על־גבי עגלות וסוסים, אחרים ברגל ו״בניהם הקטנים על כתפיהם״. קול בכי האוממלים נשמע למרחוק. המסכנים ברחו אל גבול פרייסן, או גם צפונה, אך על דרכם נפלו בידי הבְּראַנֶדֶנְבּוּרְגִים או בידי השוֵדים, שפלשו אותה שעה לליטא. לא רבים הצליחו להגיע לקֶלַייפֶדה ולהפליג באניות לאמסטרדאם ולהאמבורג, שקיבלו אותם בלבביות.

הגייס הדרומי התחבר עם כמיילנצקי ועלה, בדרך ישר, על לבוב. ושוב בערו על דרכו ערים וכפרים, ולבוב עצמה התכוננה להגנה עד הסוף. פְּריסטוף גְרוֹדְזִיצְקי, מפקד העיר, ציווה גם הפעם לשרוף את הפרבר ולכרות את הכרמים והגנים. ב־25 בספטמבר 1655 הופיעו ליד לבוב הפלוגות הראשונות של האויב, ובסופו של החודש כבר סגרו צבאות הקוזאקים והמוסקוויטים על העיר מסביב. לאחר זמן מסוים התחיל משא ומתן של שלום. הגנרל המוסקוויטי בּוּטוּרְלִין התנה תנאים, ואחד מהם—״הסגרת היהודים, עם נשיהם וטפם וכל רכושם״. אולם גם הפעם לא הסגירה לבוב את תושביה היהודים, אלא התחייבה לשלם דמי־כופר מרובים והיהודים השתתפו בכך במידה ניכרת.

בעוד המשא ומתן נמשך, נודע בלבוב, כי לובלין נפלה בידי המוסקוויטים, ועד־מהרה אמנם נתאשר הדבר. החלק המרכזי של הגייס המוסקוויטי, בפיקודו של ויהוֹבְּסקי, התקדם צפונה ופנה מכאן מערבה, כשהוא משדד ומבעיר על דרכו. אחד מאנשי־פקודתו של ויהובסקי, פֶּטֶר אִיוואנוביטש, התקרב ללובלין ומיד דרש מן העיר להיכנע לצאר. העירונים הסכימו לכך, באין מוצא, ונשבעו לו שבועת אמונים. אחר־כך דרש פטר איוואנוביטש מאת העיריה דמי־פדיון עצומים בסחורות ובכסף, וכן **הסגרת כל היהודים**. לובלין הסגירה את תושביה היהודים. ״היה זה מראה נורא—כותב בעל־כרוניקה עֲלום־שם, בן־הדור—כשהוציאו את היהודים, זקנים וצעירים, בחזקה מבתיהם אשר בשכונה היהודית ואף מבתי הנוצרים אשר בהם חשו להם מפלט והובילו אותם למחנה האויב; אולם אחר־כך הניחו אותם בחיים״.

אור ל־17 באוקטובר שלחו המוסקוויטים אש בעיר היהודית שמסביב למבצר והיא בערה ששה ימים. מי שברח—נרצח, או נמכר לעבדות בלא מחיר: בעד פרוטות, בעד זוג מגפיים, בעד חבילת טבק. ״בפורענות זו נספו במפולת הבתים עד אלפיים יהודים, והמוסקוויטים הוציאו מן השכונה הבוערת שש מאות סוסים, חמשים כרכרות, עשרים עגלות; אצל הרופא היהודי, ד״ר דניאל, לקחו זהב וכסף כדי מאה אלף זהובים ומעלה״.

בעת שהמוסקוויטים פלשו למדינה, פרצו לתוכה גם השוֵדים וב־29 ביולי 1655 כבר היו בפוזנא. למיָמים קדומים היתה אסורה על היהודים הישיבה בחצי־האי הסקאנדינאווי, לא ייפלא אפוא, שהשוֵדים התייחסו אליהם באיבה, רדפו ורצחו אותם על כל צעד ושעל. ר׳ שמואל־פַּיְבִיש בר׳ נתן־פַּיְטֶל מווינא מספר, בכרוניקה שלו, על בואם של השוֵדים לפולין כדברים האלה: ״בראשונה בא מלך שְוֵידֶן לקהילה הקדושה פוזנא עיר ואם בישראל. ושם שני אלפים בעלי־בתים ועשה גמילות חסדים עם היהודים. אבל רובם מתו ברעב ובדֶבר ולא נשארו מהם כי־אם שלוש מאות. ומשם הלך וכבש את קרוטושין. ושם היו ארבע מאות בעלי־בתים ולא נשארו מהם כי־אם חמשים בעלי־בתים, שהשאר מתו ברעב ובחרב. ומשם הלך לקהילה קדושה ליסא ושם היו ארבע מאות בעלי־בתים עשירים מאוד, ונחרב הכל ולא נשארו כי־אם מאה בעלי־בתים וברחו לארץ אשכנז״. השוֵדים לכדו את פולין־גדול ועלו על וארשא, ומכאן על קראקא. בצוזמיר על נהר וַיְסל עמד בפניהם קומץ אצילים ואליהם התחברו כמה מאות צעירים יהודים. עד־מהרה פרצו השוֵדים את הסכר הזה והתנגדות הצעירים עלתה בחייה של כל עדת ישראל בצוזמיר ובדְזִיקוב (טארנוֹבְּז׳ג). כל היהודים הוגרו לפי חרב, בתיהם הוחרבו ואף המצבות בבית־העלמין נותצו ופוזרו. עתה התקדמו השוֵדים במעלֵה הנהר סאן אל פְּרֶמְסְלָא לכָבשה, ומכאן, לאורך הוַיְסְל, אל קראקא. כרוניקה בת־הזמן Teatrum Europeum (כרך ז׳, ע׳ 920־935) מספרת, כי שר־גדוד יהודי ניצח על ההגנה של פרמסלא. אך העיר לא החזיקה מעמד זמן רב וכל הגייס השוֵדי עלה על קראקא.

לשֵמע הידיעה על כך, קמה בקוזמיר בהלה שאין לתארה. הביצורים של קוזמיר היו לקויים, בתי היהודים הגיעו עד לחומה, ובתוך החומות היו חורים ותעלות. היהודים הבינו, כי ההגנה אינה בגדר האפשר והחלו מעבירים את סחורותיהם לחנויות ולמרתפים בקראקא. אחרים לא סמכו אף על חומותיה של קראקא, וברחו למֵיהֶרן ולשלֵיזיה.

ב־26 בספטמבר 1655 כבר לכדו השוֵדים את קוזמיר, פשטו על פני העיר והחלו שודדים ורוצחים. המשיסה נמשכה

שלושה ימים, כל העיר היהודית נחרבה לחלוטין, בתי־הכנסת נשדדו, בבתים הפרטיים נפרצו סורגים, נותצו תנורים, נשברו ארונות. על קראקא הגן בעוז סְטֶפאן טְשארְנֶיצְקי, וכשראה, כי לא יעמוד בכך, ניאות לעזוב את העיר דרך־כבוד.

החלו ימי הכיבוש השְוֵדי. נציב של קראקא היה תחילה וִיטֶנְבֶּרג ואחריו וִירְץ. ראש העיר, אנשי המועצה, הקלֵירוס, כולם היו עפר תחת כפות רגליו של הנציב ומילאו את חפץ־לבו כהרף־עין. גם היהודים לא יכלו להיבדל מֵהֲלַך־הרוח הכללי ושֵרתו אף הם את השְוֵדים, אולם מעֵבר לחומותיה של קראקא היו מסיחים בשֵרות ובהסברת־הפנים כלפי השְוֵדים מצד האריאנים והיהודים בלבד. במשך שנות המלחמה הרבות נשכחו העינויים שנתענו היהודים באוקראינה ובחבלים המזרחיים של המדינה; איזו תעמולה מכוונת הפיצה על פני כל הארץ מעשיות על בגידת היהודים, והכל האמינו בכך, בחפשם, כרגיל, את האשֵם בפורענות.

יאן־קאזימר חזר לפולין ונדר, כידוע, בכנסיה הקתדראלית של לבוב, להקל, כשיבוא השלום, את עוֹלם של האכרים. למעשה היה, במידה מסוימת, אופי דתי. הקונפֶדֶראציה של טִישְוִיץ נועדה להגן על המדינה ועל הקאתוליות, לא ייפלא אפוא, שהבדָיות על בגידת היהודים מצאו להם יותר ויותר אזנים קשובות ואף המלך האמין בהן.

הקונפדראציה של טישוויץ מסרה את הגנת המדינה לידי הֶטמאן טשארְנֶיצְקי. שר־צבא אמיץ זה מיהר ואסף את פיזורי חילו ועלה על קראקא. העיר נכנעה, טשארְנֶיצְקי והגנראל האוסטרי האצֶפֶלְד נכנסו לתוכה כמנצחים, הצבא השְוֵדי, במלוא תחמשתו, יצא דרך השער האחר. עד־מהרה בא גם המלך יאן־קאזימר לעיר שבָּה הוכתר למלך. בעברו על דרכו את השכונה היהודית, ראה את החורבן הנורא: בתים בלא גגות, שיורי מעשנות, מפולת של בתי־כנסיות, וביניהם, כצללים, יהודים משוטטים. אולם התמונה לא נגעה אל לבו של השליט והוא מיהר לקראקא, כדי לקבל כאן משלחת של עירונים ואצילים; משלחת יהודית לא קיבל.

לאחר שהאויב פנה והלך, החלו כרגיל חשבונות אישיים. העירונים ביקשו לפרוק את האשמה מעצמם והטילו הכול על האריאנים והיהודים. המלך הנרגז החליט להעניש את היהודים, לקח מהם את בית־הכנסת של ר׳ אייזק ר׳ יעקלש ונתָנו במתנה לבית־היראה ע״ש יאדְוִיגה הקדושה בסְטְראדום. אף מצבם של יהודי פוזנא לא שפר עליהם. גם מהם נלקח בית־הכנסת העתיק. המלך נתָנו במתנה לפראנציסקאנים, אשר בית־היראה ובית־הנזירים שלהם היו לחָרבה בידי השְוֵדים.

ביחוד כלתה הרעה אל יהודי ליטא, רַיְסָן, פודוליא, וווֹלין. בהסכם נֶיְמֶיזְ׳ (1656) נקבע, שמוסקוָא תישאר לפי שעה בחבלים שכבר נכבשו לפניה. ליהודים לא היה אפוא מקום שם ואלה שנשארו בכל־זאת, נתייסרו ביסורים איומים.

לאחר שנחתם באוליוָא חוזה השלום עם שְוֵדיה (1660), נמשכה והלכה המלחמה עם מוסקוָא. על־אף הנצחון שנחלו הפולנים באותה שנה ליד טשוּדנוֹב, נפתח, ארבע שנים לאחר מכן (1664), מסע חדש של הצבא הפולני מזרחה. המסע לא הצליח ויאן־קאזימר הוכרח לסגת אל מעֵבר לדנֶיפר. אֵרעה כאן, מחמת הפשרת השלגים, תקלה, שסכנתה היתה מרובה ביותר. גְדות תחוחות ושדות מוצפים וביניהם גושי־קרח צפים, הכבידו על השִיבה, וכל הארטילריה נתקעה באמצעיתו של הנהר. נדמה היה, כי אבד הכול, אך מהנדס יהודי, שלקח חלק במסע, יוסף בן משה, ״חילץ, בחירוף־נפש ובכושר־אמצאה צבאי בלתי־רגיל, את הארטילריה, שהיתה כבר טבועה כמעט, מן המים, והסיעה אל החוף״. כגמול על מסירות־נפשו ולאות הכרה בעוז־רוחו ואמצאתו הצבאית, מינה אותו יאן־קאזימר למזכיר־החצר והעניק לו כל אותן הזכויות והחירויות אשר לשאר מזכירי המלך.

ז. היהודים בפולין על פרשת המאה הי״ז והי״ח (1660–1772)

39. דמדומי הממלכה הפולנית ותקופת ירידתה

המלחמה הגדולה נגמרה. השלום של אוליווא (1660) חותֵם את הפרשה ההיסטורית האומללה ורק בחזית המזרח עוד רותחת המערכה עם מוסקוָא. שָלום אַנְדְרוּשוֹב מציב, בשנת 1667, את הגבול המזרחי; כל שהיה בעֵבר הדְנֶיפֶר מזרחה נשאר בידי האויב.

לשעה נח הנשק, אך הרוחות לא שקטו. פלישות האויבים, ביחוד הכיבוש השוֵידי, הניחו אחריהם "חשבונות" כה מרובים, עד כי שנות דור לא הספיקו למיצוֵם. מי בָּגד בפולין? מי הסגיר אותה לידי האויב? הדבר היה קרוב למדי וידוע למדי. לא מזמן היו מראים באצבע, בסיימיקים, על צירים בוגדים וקושרים. עכשיו, לאחר שהאויב גורש והמלך מחל לכולם, היה צורך למצוא שעיר לעזאזל, והאריאנים, הדיסידנטים והיהודים היו לשעיר. קָשֶׁה שבכולם מצאה את האריאנים; על־פי החלטת הסיים, משנת 1662, גורשו מן הארץ. החלו רודפים את הפְּרוֹטֶסטאנטים ומחריבים את כנסיותיהם, וגם כלפי היהודים נתלקחה איבה שכמותה עוד לא היתה בארץ הזאת. ביחוד הרבו לספר על בגידתם של היהודים בקראקא ובפולין־גדול, ושכחו על הרדיפות שרָדפום השוֵידים. בסיים נשמע קול דברים על גירוש היהודים מן הארץ, אך ריווח והצלה עמדו להם מן האצילים וביחוד מן הקַלֶירוס, אשר קרנותיו היו בידי היהודים, בתורת הלוואות ו"וִידֶרקוֹיפִים"*. השנאה הגדולה ביותר ליהודים היתה בערים, אשר בהן נמשך, זה מאות בשנים, ריב, בין העירונים לבינם, על זכות ההתעסקות במסחר ובמלאכה. הריב לא פסק גם בעת המלחמות ומשהתחיל עכשיו המסחר היהודי שוב להתאושש, פרצה האיבה ביתר עוז וגָבר הרצון לגרש את היהודים מן העיר. ואשר חרשו המבוגרים ביצע הנוער הלומד והעובד, ואִתו־עמו האספסוף העירוני, המוכן ומזומן כל־עת־תמיד למהומות מכל המינים. מכאן שכיחותן היתירה של המהומות—לא־אחת מהומות־דמים — במחצית השניה של המאה הי"ז. המהומות התחילו בקראקא, בשנת 1660, ולבשו מְמַדים איומים, בשנת 1664, בלבוב. לא הועילו התערבותו של רֶקטור הישועים, אף חילו של הסטארוסטא הלבובי. בני־נוער שיצאו מכליהם ויושבי־קרנות חָברו יחד על היהודים, החריבו הרבה בתים, בזזו דירות וחנויות, חיללו את בית־הכנסת הישן, מיסודו של ר' יצחק בר' נחמן, וגם דם יהודי נשפך כמים.

אימה נפלה על היהודים בפולין, מה־גם שלמִשמע הידיעות על הנעשה בלבוב התחילו מהומות גם בקראקא. ואולם דעת הקהל נסערת על הנוער ומנהיגיו. לעיריית לבוב מגיעים מכל צד מכתבים בנזיפות ואִיומים. הקאנצלר של מלכות פולין פְּראזְ'מוֹבְסקי והווייוודא של צוזמיר זאמוֵיסקי מאיימים על ראשי העיר, כי יתבעו את דין היהודים "שלהם", שנשדדו בעיר. ההֶטמאן הגדול של המלכות סטאניסלאב פוֹטוֹצקי שולח פרשים העיָרה ומוסר את הפיקוד על חיל־המצב הלבובי לידי הגנראל־אַדְיוטאנט וולף. הכומר שְטשוּקא כותב אל עירית לבוב, בשם המלכה לוּדְוִיקא־מאריה, והמלך מַנה ועדה, שתחקור בסיבות המהומות ומהלכן, אף נותן ליהודי לבוב וכל המדינה אגרת־של־בטחון מפני הסטודנטים.

האצילים, שנתכנסו לסיימיק שלהם בווישניא, מחליטים לחזור ולהקים את מצודת לבוב ולשים משמר בתוכה, וכן הם דורשים חקירה חמורה בענין הנדון. אף בשנת 1670 חוזר הסיימיק לכך ומוכיח את השלטון, על שלא גמר עדיין את הדין בענין ה"חורבן של היהודים".

ממלא־מקומו של יאן־קאזימר, מיכַל קוֹריבּוּט וִישְנְיוֹבֶיצקי, היה איש ליבֶּראלי, אך לא היה לו דַי זמן וכוח לבלום את ההפקרות הפרוצה. ביתר מרץ הגן על היהודים יאן סוֹבְיֶסקי, אשר אהֵבם מנעוריו וקֵרב אותם. עיר מולדתו זולקווא, אשר אותה איווה לשַבתו יותר משאר מקומות, השתגשגה בימי מלכותו ואֵרחה בין חומותיה כל שהיה אז חשוב ונכבד בפולניה. אף הקהילה היהודית שבעיר חָזקה וגָדלה. בזולקווא השתקע המדפיס האמסטרדאמי המפורסם אורי־פַּיבוש הלוי, כאן קבע את מושבו בצלאל בן נתן, חוכר המכסים ברוסיא, וכן גם רופא־החצר של יאן השלישי, ד"ר שמחה־מנחם מיוני, פרנס ועד ארבע ארצות.

המלך נוח ליהודים, ביחוד ליהודי הגליל רוסיא; הוא מבקש מועד הארצות לעשות להם הנחות במסים, "מאחר שמעמדם נתמוטט, בגלל התקפות־האויב הבלתי־פוסקות". אף־על־פי־כן אין המלך יכול להגן על היהודים מפני האיבה, הגוברת והולכת, עם הפורעניות החדשות הפוקדות את המדינה.

ברבע האחרון של המאה הי"ז באו שוב מלחמות זו אחר זו, כעת—בחבלי הספָר הדרומיים. ככל אשר יגדל סבלם של החבלים האלה תגבר השנאה לישראל; מרחיקים אותם מערי הספָר ומן המבצרים, מְקַמְיֶנֶיץ דרך־משל, ומוציאים שמועות בכל מקום על אהדתם לתורכים ולאויבים אחרים של המדינה.

* גרמנית Wiederkauf, מכירת דבר, תוך שמירת זכותו של המוכר לחזור ולקנותו; מעֵין היתר־עסקא נוצרי. המערכת

השלום המֵבִיש של בּוּטשאטש (1672), אבדן פודוליא ואוקראינה ומסירת קאמֶינֶיץ לתורכיה מסֵבים עוד יותר את לב הבריות אל היהודים, ואותה שעה עולה גייס תורכי חדש על לבוב.

לבוב פדתה עצמה בכופר ומאחר שלא השיגה ידה לשלם את הסכום הנדרש במלואו, נתנה שבעה בני־תערובות, בכללם שני יהודים. בני־התערובות הוגלו לקאמיניץ, גורלם לא היה עשוי לעורר קנאה וכן גם גורל היהודים שנשארו בלבוב ובערים אחרות ברוסיא. האצילים שנתכנסו לסֵיימיק בווישניא מבינים את מצב היהודים ודורשים לפטור את יהודי לבוב שמחוץ לעיר ("אשר בתיהם הועלו באש, או נלקחו לצרכי הביצורים") ממס המשקאות (טשופובי) וממס־המזיגה החדש. נוסף לכך הם דורשים לפדות את בני־התערובות, הן עירונים והן יהודים, "שנשארו, לטובת הציבור, ברשות האויב". העירונים אינם משתתפים, כאצילים, בצער היהודים. סיוט האיבה הולך וגובר בערים הפולניות ובשנת 1680 מתחיל נחשול חדש של מהומות ופרעות, הנחשול האיום ביותר, הפוקד אחת־אחת כמעט את כל הערים הגדולות במדינה (1680 — בריסק־דליטא; 1682—קראקא ווילנא; 1687—פוזנא). יאן סוֹבִּיֶסקי מתיצב שוב לימין המקופחים ושולח לקראקא וַעדה, המוציאה פסקי־דין חמורים על הסטודנטים; לווילנא הוא שולח כמה גדודים לשֵם קיום הסדר והגנת היהודים. אולם אמצעים אלה משַפכים אך לשעה קלה את משובת ההמון, שכן אינם עשויים לעקור את סיבת האיבה — המלחמה המתמדת על המסחר והמלאכה.

במותו של סוֹבִּיֶסקי (1696) אבד ליהודים פַּטרון נלבב. מיד התחילו רדיפות חדשות. הנה־כי־כן מתחיל בשנת 1698 משפט של עלילת־דם בצוזמיר, שנסתיים בתוצאות עגומות למדי ליהודי העיר הזאת. בעת־ובעונה־אחת פולשים לָאָרץ השוֵדים, התומכים בסטאניסלאב לֶשֶטשִינְסקי, ולעזרתו של אַבְגוּסְט באים המוסקוויטים. כל הארץ בוערת באש, מלחמה פורצת בכל קצוות המדינה. ושוב מרגישים היהודים, יותר משאר התושבים, את פורענות המלחמה. השוֵדים כובשים את פוזנא ומתגוננים שם בפני צבאותיו של אבגוסט השני. המצור נמשך חודש ימים, והיהודים אנוסים לכַבות בידיהם רמונים, לשפוך סוללות וכדומה. בכך הם מעלים על עצמם עוד יותר את שנאת בני סיעתו של אבגוסט. לא ייפלא אפוא, שהיהודים קבעו את יום כיבושה של העיר, על־ידי הצבא הסאכסוני — תענית לשעה ולדורות עולם. דם יהודי רב נשפך, ועד־מהרה התחילה מגפה להפיל חללים באוכלוסיה כולה, בלא הבדל דת. מי שיכול, ברח ליערות ולעיירות הסביבה, ונֶגע "האויר" המכַלה מתלווה עִמו. הגיטו של פוזנא נתרוקן, ואלה שנשארו בתוכו שיגרו אגרות תחנונים על פני העולם, בהם תינו את צרתם. הגיעו נדבות לרוב, בכסף ובגדים; יותר מכולם עזר לבני עמו הבאנקאי של חצר־המלכות הווינאית, שמשון וֶרטְהַיְמֶר.

מצבאות הסאכסונים סבלה קשות קהילת ליסא, עיר מורשתו של המלך סטאניסלאב. אף כאן פרצה מגפה, ובעקבותיה החלה מנוסת בהלה מן העיר ואף הגירה אל מעֵבר לגבולות המדינה.

אף הערים השוכנות בקָצה האחר של המדינה סבלו במלחמה הזאת. בשנת 1703 התפוצץ בלבוב מחסן אבק־שריפה, שנמצא בקצה הרחוב היהודי "החדש" (בּוֹאימוּב); כמה בתים של יהודים הועפו באויר ושלושים ושש נפשות מישראל אבדו מן העולם.

עד שהגיטו שב למנוחתו מחמת הפורענות הזאת, שמו השוֵדים מצור על לבוב, לכדו אותה בסערה ופשטו, במהירות הבזק, על פני העיר. במשך כמה ימים התהוללו בעיר ושדדו דירות וחנויות. היהודים סבלו נוראות, כי שוב נשרף הפרבר הקראקאי, וכל הקהילה שבפרבר, עם שיורי הרכוש, נעה ונדה ברחובות הגיטו שבתוך העיר. לבסוף פסקה "ההילולה" והשוֵדים דרשו סכום גדול דמי־כופר. היהודים נתנו את חלקם ונוסף לכך שילמו גם munus judaicum (דורון יהודי) בשיעור 20.000 זהו׳. משלא עלתה בידי מנהיגי הקהילה למהר ולאסוף את הסכום הנדרש, תלו השוֵדים שנים מן המנהיגים באצבעותיהם ואיימו לתת את הקולר בצוארם, במקרה של השהייה נוספת.

מפלת השוֵדים, שובם של צבאות הסאכסונים והמוסקוויטים לא שיפרו את מצבם של היהודים. פֶּטֶר הגדול ישב בלובלין, ובעיבורה של העיר התהוללו חייליו, ואף הקונפֶדֶראציה של טארנוגרוד, ידה היתה ביהודים. ב־25 ביולי 1716 כבש המארשאלֶק של הקונפדראציה סְקוּזֶ׳בְסקי את פוזנא מצד הגיטו ומיד היו לבז משכנות היהודים וחנויותיהם.

אף בסביבת צוזמיר החלו משיסות ומהומות. סבלה מאוד קהילת פִּינְטשֶב, אולם כאן הגן על היהודים מארשאלֶק הקונפדראציה לֶדוּכוֹבְסקי.

פסקו המלחמות, פולין נשתקעה בתרדמה. עשבים החלו לעלות בשדות־הקרב, בלשכות של מיניסטרים זרים ובשדות־מלחמה זרים נחתך מעתה גורל המדינה הפולנית. אולם שיבוש הסדרים במדינה הוסיף וגבר, ההפקרות והשחיתות, פשיטות וחשבונות פרטיים מקרבים מבחינה ידועה את הפורענות.

שיבוש הסדרים משפיע גם על גורל היהודים, גוברת אי־הסובלנות, מתרבים משפטים של עלילות פולחן והמלחמה הכלכלית בערים יורדת עמהם עד לחייהם. לאט־לאט חוזר גל ההגירה היהודית מחבלי הספָר המערביים מזרחה, ואף בפודוליא ובאוקראינה שבים היהודים ומקימים את ישוביהם הישנים.

כמו לפני "המלחמה הגדולה", נמשכת בקביעות הגירה מערי המלכות, המאוכלסות יתר־על־המידה, אל העיירות והישובים הפרטיים בספָרי המדינה. אולם הספָר המזרחי אינו יודע שָלֵו. האוכלוסיה האוקראינית מיטיבה מדי לזכור את כמיילניצקי, ורוסיה מסיתה במסתרים — באצילים, בכמרים וביהודים.

יחד עם הרדיפות מבחוץ, גוברת אי־הסובלנות הפנימית, תוצאה מירידת ההשכלה והתפשטות החושך בין האצילים והשכבות הנמוכות. מתחזקת האמונה בכישוף ובניחוש, ושותף לכל מכשף ומנחש הוא, לפי סברת הזמן — היהודי. "לא רק לעירונים הוא מזיק, הוא מכניס עין רעה בתבואה שבשדה, ממית בכשפים את העוֹבְרים בְּמְעֵי הפָרות והסוסים". לא היה משפט של כשפים שלא סָפחו אליו יהודי. הבּוּלא של האפיפיור בֶּנֶדִיקְטוּס הי"ד (1751) De his quae vetita sunt Judaeis (על האָסור ליהודים) הוסיפה שמן למדורה, ואגרות־הרועים של הגמוני פולין (שֶמְבֶּק, וולוֹביטש, קוּבִּילֶסְקי), הנסמכות עליה, עשו את חיי היהודים, ביחוד בחבלי הספָר המזרחי, ללא נשוא. ההגמון קוביילסקי קיבל מן המערב את המנהג לדרוש דרשות מיסיונאריות בבתי־הכנסת ועשה כן בכל הדְיֶצֶזְיָה שלו, וביחוד בבְּרוֹד, שהיתה, בימי בַּעֲלוּתם של הפּוֹטוֹצְקים, מן הקהילות הגדולות שבפולין. דרשותיו של קוביילסקי הופיעו בדפוס, ונוסף לכך נתפרסמו בעת ההיא הרבה חיבורים של שנאה לישראל. טיפוסי המאמר על היהודים באנציקלופדיה הפולנית בת־הזמן Nowe Ateny (אתונא החדשה), של בֶּנֶדִיקְט כְּמְיֶלוֹבְסְקי.

מורדפים מכל צד, משגרים יהודי פולניה שליח אל האפיפיור לרומא. לאחר המשפטים האיומים בזִיטוֹמִיר וביאמפול, יוצא אליקים בן אשר־זֶליק לאיטליה, וכל בית־ישראל בפולין מחכה בנשימה עצורה לתוצאות השליחות. הוצאות הנסיעה והעשייה ברומא היו על חשבון ועד ארבע הארצות. אליקים הגיע לוואתיקאן והשיג את הבּוּלא המפורסמת של הקארדינאל גאנְגאנֶלְלִי, אולם עד שחזר לפולין קמה כאן בין היהודים, תנועה דתית חדשה, שהוסיפה והגדילה את צרתם.

40. המלחמה הכלכלית בין העירונים לבין היהודים

רדיפות היהודים והמהומות שבאו עליהם, נתארעו בערי המלכות, כמעט רק בהן, ועל רקע כלכלי בעיקר. מימי־הבינים נטושה בערים היאבקות על זכות הישיבה ועל זכות המסחר והמלאכה והיא מתגלה בשאיפת היהודים להרחיב את הגיטו על חשבון העיר, או לשכור דירות וחנויות בין האוכלוסיה הנוצרית. קשורה בכך היאבקות על קיומן של הזכויות למסחר ולמלאכה, או על הרחבתן של הזכויות המוגבלות מדי.

בקראקא נטושה מערכה על הרחבת השכונה היהודית בקוזמיר, וכן גם על זכות המסחר בקראקא גופא. בלבוב לא היו ברחוב היהודי אלא 49 חלקות, היהודים מתישבים אפוא גם מחוץ לרחוב וכבר בשנת 1633 הם גרים שם. עודף האוכלוסים עובר לפרבר הקראקאי, אשר בו תשכון הקהילה הגדולה־יותר במנין ובשנים. אולם מחמת כמה וכמה התקפות ומצורות של אויבים (1648, 1655, 1672, 1695, 1704) נשרף הפרבר עד היסוד, ותושביו אנוסים לחפש להם מחסה בעיר. אף הפליטים מן הערים והעיירות שבסביבה מבקשים כאן מקלט, מפני חרב הַהַיידאמאקים או הטאטארים, ויוצרים בגיטו גֶדוש האוכלוסים צפיפות כזאת, עד שיהודים נדחקים נגד רצונם לַרחובות הנוצריים הסמוכים ולַשוק, והדבר גורר אחריו שוב תגובה מצד העירונים.

כבר ב־26 במאי 1656 מוציא יאן־קאזימר פקודה, אשר בה הוא אוסר על היהודים לחכור ולשכור בלבוב בתים של קאתולים; על השלטונות לנשל את העוברים על הפקודה מדירותיהם ולקנוס את בעלי הבתים. אולם הגזירה לא הועילה

הרבה, ובשנת 1678 מגיש הסינדיקוס של לבוב מחאה על כך, שהיהודים לא זו בלבד שהם חוכרים קרקעות ובתים מאת נוצרים, אלא גם רוכשים ומקימים אותם להם לקנין ולנחלה. לאחר משא ומתן ממושך, מהומות ונסיונות של פינוי בדרך כפייה, מתכנסים, בשנת 1709, כל ה"מעמדות והלאומים" בבית־המועצה ומתקינים תקנה, האוסרת על התושבים הנוצרים להשכיר חנויות ודירות ליהודים. נוסח התקנה נשלח ללשכת המלך ואבגוסט השני אישר אותה (1710), אף הטיל על העוברים קנס בשיעור 200—500 זהו' פו'. היהודים המבוהלים פנו אל מפקד העיר וביקשו את עזרתו והלה רצה להפריע לפינוים בדרך כפייה, אולם העיריה השתדלה והשיגה פקודה חדשה של המלך, האוסרת על המפקד להתערב בעניני העיר.

גם בווילנא פרץ הגיטו את הגבולות שהוצבו לו בשנת 1633 ותפס רחובות סמוכים, ואותו דבר אנו רואים גם בפוזנא, קאליש, פְּרֶמִסְלא, אַפְּטָא והרבה ערים אחרות.

בערים בעלות הזכות de non tolerandis Judaeis משתדלים היהודים להפר את האיסור ולהתישב בעיר. תחילה הם מתישבים, כרגיל, ב"יורידיקא" מאגנאטית או כנסיָתית ומכאן הם מתפשטים ועוברים אל הבתים הנוצרים הסמוכים. פה ושם עולה הדבר בידם לחלוטין (דְרוהוֹבִיטש, סאמְבּוֹר), בפֶּטֶרְקוֹב הם זוכים אפילו לכתב־קיום מאת המלך יאן סובייסקי (1679), המתיר להם לגור בפרברים וְיֶלְקא־וִיש ופּוֹדזאמטשֶה וכן לסחור בעיר, "אף כי הדבר היה אסור עליהם עד עכשיו". גם בראדום התישבו יהודים, אך כאן לא ארכו להם הימים; כבר בשנת 1746 נישלו אותם העירונים מן העיר.

על פני הרקע הזה נטושה מלחמת היהודים על הישיבה והמסחר במחצית השניה של המאה הי"ז ובמשך כל המאה הי"ח. והמלחמה דומה בערים שונות עד כדי כך, שדוגמה אחת — של לובלין — עשויה להראות כל תמונתה.

כיבוש לובלין על־ידי המוסקוויטים, בשנת 1655, ושריפת השכונה היהודית כולה גרמו ליהודים שיעברו העירָה. כאן שכרו "לפי שעה" חנויות ודירות ונטלו את המסחר לידיהם. הם נאחזו בארמונות של פריצים וכמרים ובבתיהם של יועצי־עיר עשירים ועד־מהרה תפסו כמעט את כל השוק.

תקופה א'. אולם הבריות דעתם אינה סובלת את היהודים והם מבקשים לקפח את מסחרם ואף לגרשם לחלוטין. בעל־כרחם עושים היהודים הסכם עם העיריה, המגביל את מסחרם, והמלך יאן סובייסקי מאשרו בשנת 1677. אולם העירונים העשירים הם שעשו את ההסכם עם היהודים. התגרים הזעירים מתנגדים לו ומשתדלים בענין זה אצל המלך. יאן סובייסקי נענה להם (1679) ואוסר באיסור גמור את המסחר היהודי בעיר והשכרת חנויות ליהודים. כרגיל, אין המלך מחמיץ את השעה להזכיר גם את איסור המיקח והממכר בימי ראשון־בשבת ובמועדים הקאתוליים, את האיסור להחזיק בבתי ישראל אנשי־שֵרות נוצרים וכו'. לשם הגנה טובה יותר על זכויותיהם, מתארגנים הסוחרים הנוצרים בחברה והמלך נותן את הסכמתו לכך (1685). הסעיפים כ"ג—כ"ז מכלל "האגרת" (התקנון) של חברת הסוחרים מוקדשים ליהודים. לפיהם אסור להשכיר ליהודים חנויות ודירות בעיר, אסור להם לעסוק ברוכלות, וכן לחַטֵף ולקנות בירידים סחורות שסוחר נוצרי עומד לקנותם. היהודי העובר על כך — תוחרם סחורתו.

מעשה "האגרת" פותח משפט ממושך בין היהודים לבין העירונים, המתחלק לתקופות אחדות. בתקופה הראשונה מקבלת החברה אישור ל"אגרתה", אך גם היהודים מקבלים, מאותו המלך עצמו, אישור לקיומיהם הישנים ותוך כדי אישורן הוא מציין (1696), ש"האגרת" של חברת הסוחרים הוצאה ממנו במרמה, ad malam informationem (בשל אינפורמאציה רעה).

תקופה ב'. המלחמה הצפונית מפסיקה את הסכסוך לעשרים שנה, אולם בשנת 1720 כבר משיגה חברת הסוחרים עוד הפעם אישור לזכויותיה. אבגוסט השני גוזר: א) אין לחדש את ההסכם עם היהודים לאחר שיפקע כוחו; ב) היהודים חייבים תיכף ומיד לפַנות את החנויות והדירות בעיר; ג) אסור לנוצרים להשכיר להם דירות; ד) מתמנית ועדה לביצוע ההוראות האלה. אולם נראה, שהועדה לא היתה שקודה ביותר על מלאכתה—שש־עשרה שנה עברו ובעיר לא נשתנה דבר.

בשנת 1736 מינה אבגוסט השלישי, בפקודה חדשה, קומיסארים חדשים, שהיטיבו למלא את חובתם מקודמיהם: מיד באו ללובלין והתחילו לעשות את המוטל עליהם. היהודים גם הם לא ישבו בחיבוק־ידים והשיגו כתב מאת המלך (1738), המצַווה לעכב את ההוצאה־לפועל של הוראות הועדה. אכן, הסוחרים הנוצרים אינם נותנים דעתם על פקודתו החדשה של המלך ואף על אגרת־הברזל (salvus conductus) שנתן ליהודים; הם מגרשים אותם אחד־אחד מדירותיהם וחנויותיהם ותובעים לדין את העירונים, שעמדו והגנו על דייריהם היהודים.

הסכסוך הובא שוב למשפט המלך, וַעדה חדשה באה והוציאה פקודה חדשה: על היהודים, שנשארו עדיין בעיר, לעזבה תוך שמונה ימים. היהודים והמועצה חזרו וערערו (1743) וכך משכו את הענין עוד כמה וכמה שנים.

תקופה ג׳. שנותיו האחרונות של אבגוסט השלישי הן תקופת המתיחות הגדולה ביותר בין היהודים לבין הנוצרים ולדבר זה השפעה גם על ענינם של יהודי לובלין. ביום השבת 14 במארס 1759 מתאספים חברי המועצה, המושבעים וראשי החברות של בעלי־המלאכה, בביתו של ראש המועצה מאַציי סְטֶפאנסקי, ומקבלים את ההחלטה דלקמן: "בראותנו את עוצם הנזק של העיר הזאת, בגלל ריבוי היהודים המצויים בה, המחזיקים—במגרשים, חצרים וקרפיפים, בתוך בתי־חומה, בתים שונים, צריפים, ומרתפים—חנויות קטנות, וכך עוסקים היהודים האלה—בעיר גופא ובפרברים, בנכסי אצילים, אנשי־כנסיה ואף עירונים—במסחר, האסור עליהם על־פי החוק, מוזגים כל מיני מזיגות ואפילו יין, מבשלים שֵכר,—— אופים כל מיני מאפה,—— מפריעים לחֶברות בעלי־המלאכה במלאכתן ובאומנותן, בקיצור נוטלים מן הנוצרים את כל אמצעי המחיה; —— לשעבר עיר רבתי־עם, נשארו לנו בדוחק שליש אוכלוסים מרוששים, ובפרבר הקראקאי, עוסקים אותם היהודים, בבתי־חומה שליד הכנסיה ממש, במזיגות ועורכים שם הִלּוּלֵי וְחִינְגֵי דְּבַשְׁפִּין וְרוּחִין; — — בהיות להם שחת על הגגות, צפוי מהם חורבן העיר מחמת שריפה; —— הם מחזיקים בידם את עסקי הדבש, השֵכר והיי"ש;—— החֶברות של הצורפים, הגלבים, החייטים, הפרוונים, האופים, הדַּוָּדים, השַּׁעָרים ועוד ירדו ממעמדן — מספר החייטים היהודים בלבד עולה לתשעים ומעלה; —— הם מביאים ומוכרים סחורות שונות; כמה מהם כבר התנחלו, אף בזכות־ירושה, על קרקעות עירוניות, שלא כדין;—— אֵי־לזאת הננו מחליטים—כדוגמת לבוב, קאמֶינֶץ ווארשא, שהרחיקו את היהודים – לסלקם מנכסי האצילים, אנשי־הכנסיה והעירונים, הן בתוך העיר והן בפרברים, לגרשם מבתי־המזיגה מכל וכל, להדיח את העדה הבוגדנית בכוח צבאי ועירוני,——לבטל את ההסכם.——ומאחר שלָעיר הזאת זכור יפה, שכמה פקידים, אצילים, עמדו והתנגדו—כאשר רצו לגרש את היהודים—לפקודת הוד מלכותו, כְּנסו לנכסיהם משרתים מזוינים במוריגי ברזל וחרמשים, ולא נתנו לעקור את היהודים, על־כן אנו מבקשים עזרה מאת הסטארוסטא של לובלין, כבוד מעלתו האדון יעקוּב זאמוּיסקי, שיואיל לפטור אותנו סוף־סוף, בפקודת המלך שבידו, מאותו המצור והמָצוק היהודי".——

להלכה היו כל אזרחי לובלין תמימי־דעים בענין זה, אך למעשה התנגדו שוב בעלי הבתים ולא רצו לתת לגרש את היהודים. אולם פקודה חדשה של בית־המשפט האַסֶסוֹרי הטילה על הסטארוסטא של לובלין (1761) ליתן עזרה צבאית, כדי להשליך את היהודים מן העיר, והפעם ניתנה העזרה. מרבית היהודים הוכרחו, תוך שעה אחת, לעזוב את דירותיהם וחנויותיהם. רק כמה מגדולי העשירים נשארו בארמונות של מאגנאטים, הַיֶתר חזרו עתה, לאחר מאה שנה, ל"עיר היהודית", לפוֹדְזאמְטֶשֶׁה, או שָׁכרו, בכסף מלא, בתי־דירה וחנויות בפרבר הקראקאי.

תקופה ד׳. אולם גירוש היהודים מן העיר לא פתר את הבעיה היהודית. גם עכשיו, כמו לפני שנת 1655, פתחו היהודים חנויות ומחסנים בפרברים ולכאן עברו מן העיר כל המסחר והמלאכה. הסוחרים הנוצרים שוב אינם מרוצים, ועוד פחות מהם—אנשי־המועצה העשירים, אשר בתיהם, חנויותיהם ומרתפיהם שוממים ואין מכניסים פרוטה. הם מתחילים אפוא שוב להשכיר ליהודים חנויות ובתי־דירה והיהודים חוזרים בזהירות יתירה לעיר, שלאחר כמה שנים הם עתידים לשוב ולעזבה.

41. האצילים והיהודים

האצילים לא נשתתפו בשנאתם של העירונים לישראל, אף־על־פי שגם הלך־רוחם כלפי היהודים נשתנה לרעה לעומת ימי פריחתה של הממלכה. חשבונות המלחמה והספרות האנטי־יהודית עשו את שלהם. אולם בדרך־כלל האצילים, עתים הם עומדים לימין היהודים ועתים הם אוסרים מלחמה עליהם. אף לא כל הארצות מתיחסות אל היהודים באותה המידה. בסיימיקים של פְּרַייסְן ופולין־גדול, דרך־משל, מתאוננים תמיד האצילים על היהודים, ואילו בסיימיקים של רוסיא, פודוליא וווֹלין הם מגינים עליהם לפעמים קרובות. לאחר הפרעות והמהומות בלבוב מגַלים אצילי רוסיא את דעתם, בסיימיק של וישניא, ודורשים הענשת האשמים. פעם אחרת הם דורשים לפדות את בני־התערובות, הנוצרים והיהודים, של לבוב,

ומגינים על היהודים מפני לחץ המסים של המדינה ושל ועד הארצות. לעומת זאת אנו שומעים באותו סיימיק (1677) קול מחאתם של האצילים נגד עיסוקם של יהודים בחכירת מסים ומכָסים. ביחוד מתריעים על היהודי בצלאל, הוכר המכס ברוסיא.

אף במושבים של הסיים מתקינים כל מיני תקנות בנוגע ליהודים, אך אין נזקקים לענינם אלא באקראי, ולעולם אין רואים את הבעיה בכללותה. הנה־כי־כן מחליט הסיים, בשנת 1661, על ביטול הרשות שניתנה ליהודי גניזן לחזור ולבנות את בית־הכנסת, שנחרב בידי גייסות שעברו. בשנת 1670 מזכיר הסיים, שהיהודים חייבים להסתגר בבתיהם שעה שכומר יוצא עם הסאקראמֶנט. בשנת 1690 מחדש הסיים את התקנה הישנה, האוסרת על יהודים חכירת מכסים ומסים, החזקת אנשי־שרת נוצרים וכדו׳. כאשר חזרה פודוליא, לאחר שלום קארלוביץ (1699), לפולניה, פטר הסיים את כל אזרחי הארץ הזאת ממסים, לעשר שנים. לא כן נהג ביהודים, עליהם הטיל מס הגולגולת, אף חידש את התקנה משָנים קודמות, שאסור להם לגור בקאמֶינֶץ, או גם לשהות בה יותר משלושה ימים.

לעומת זאת גילה הסיים לעתים גם השתתפות מסוימת בצערם של ישראל. בשנת 1678 קבע מוראטוריום ליהודי פְּרֶמְסְלָא (לאחר שריפה), אישר את זכותם של יהודי פּאָרטָשֶב לעסוק במסחר, הביע תודה ליהודי מוהילֶב אשר על נהר דניפר, על ״שסייעו סיוע ניכר לחזור ולכבוש את המבצר הזה״. באותו סיים גונו הפרעות ביהודים וניתן צו לענוש את התלמידים האשמים בכך, בהתאם לתקנה משנת 1676. החלטה זו להגנת היהודים נשנתה גם בשנת 1690, לאחר המהומות בקראקא ופוזנא; בהחלטה נאמר שיש להושיב בקראקא ״מפַקד עם אנשים״, כדי לקיים את הסדר בעיר.

אכן, במלחמת העירונים ביהודים על זכות המסחר והישיבה עמד הסיים בדרך־כלל לימין העירונים, וביחוד תמך בעירונים של לבוב על שֵרותה הרב של העיר לטובת המדינה. ברוח זה נערכה, בשנת 1677, תקנה, הדורשת מן היהודים לסגל את מסחרם להסכם שבינם לבין העיר, לשלם ״עולים עירוניים״ ולעמוד לעזרה ליד התותחים, בהתאם למנהג הקדום.

במאה הי״ח לא באו הסיימים לכלל גמר, אך גם בהם נגעו לעתים קרובות בשאלה היהודית, ביחוד בקשר להכנסות המדינה. הארגון היהודי, הן ועדי הגלילות והן ועד הארצות, היו לצנינים בעיני האצילים המתועדים בסיים; היו שָחים בו וחוזרים על שמועות דמיוניות, שהפריזו על שיעור תקציבו עד כדי מיליונים. כבר בימי סוּבִיסקי ניסו בסיים לבטל את המוסד הזה ולהנהיג מס גולגולת כפשוטו, אולם היהודים ידעו אותה שעה להגן על האבטונומיה שלהם (1677). במאה הי״ח נעשה מעמד היהודים רופף יותר ורק השתדלויות מאחרי הקלעים היו עשויות להציל את ארגונם. בעיה זו החריפה בסיימים שנערכו בשנות 1738–1740, ובסיים משנת 1748 נסב גם על כך ויכוח מפורט. שליחה של בֶּלְז, טשאצקי, יעץ לבטל את הטלת המס בסכום כולל (220.000 זהו׳ פו׳) ולערוך ספירות של היהודים מדי שנה בשנה. שליחה של קראקא, סטֶנְפְּניצקי, טען, כי ״אילו היה מס הגולגולת היהודי מסודר היטב, היה מכניס אולי 10.000.000״. שליחה של טשֶרסק, הנסיך לובומירסקי, יעץ ליטול מן היהודים שמונה זהו׳ לגולגולת, והציר קארבובסקי התנגד להטלת סכום כולל. ״אילו היתה המדינה מצווה עליהם—טען—לשלם כל שנה 1.000.000, היו אוספים ביניהם 2.000.000, כשם שהם אוספים עתה 1.200.000, בעוד שאינם משלמים לאוצר אלא 220.000. ״גרודזיצקי, שליחה של קראקא, השיא עצה, ״שהועד היהודי יבוטל״, ואילו אחרים הציעו, שהיהודים יוכתבו לקרקע (glebae adscribere), שיוגבל מסחרם וכדומה.

בימי האבגוסטים לא באו הסיימים לכלל גמר, וממילא לא היה ערך מעשי לוויכוחיהם ולהחלטותיהם, אולם בסיים שבין־מלך־למלך, שהיה בשנת 1764, נתמלאו, לאחר ויכוח סוער, משאלותיהם של האצילים, החוזרות ונשנות מזה עשרות בשנים, והועדים היהודים בוטלו.

אכן, אותם האצילים עצמם, הנזקקים לבעיה היהודית, בתורת בעיה של המדינה, דרך־ארעי, רואים אותה ראוי אחרת לחלוטין, כשהדברים אמורים בעניניהם הפרטיים. במשך המחצית השניה של המאה הי״ז וכל המאה הי״ח נמשכת ההתישבות ברוסיא ובסְפרי המדינה האחרים, ואף על הסְפר המערבי (בפולין־גדול) קמות עיירות חדשות, ותושביהם יהודים הם בעיקרם. פטרוניהם של היהודים הם המאגנאטים אשר על הסְפר, הסוּבִיסקים, הפּוטוצקים, הבְּרַאניצקים, והרבה אגרות־יסוד מעידות על להיטותם אחרי מתישבים יהודים. שררות אלה נותנים, לאחר המלחמות הגדולות, הרבה פריווילגיות חדשות ומושכים אל נכסיהם יהודים, בתְּתָם להם קרקעות חנם, חמרי בנין, וחסות.

ישובים מיוחדים־במינם היו, בסוף המאה הי״ז, קוּקיזוב וגְנין. בקוקיזוב (לא־רחוק מלבוב) הושיב סוּבְיֶסקי (1692) כמה משפחות של קראים מטְרוֹק ונתן להם אותן הזכויות עצמן, שהיו להם לפני כן בליטא. המתישבים היו סוחרי־סוסים וחקלאים, וקראי מטרוק, מרדכי בן שמואל לאבאנובסקי, היה להם לשופט (ווֹיט). בעשרות־השנים הראשונות של המאה הי״ט עוד היה הישוב בקוקיזוב קיים ועומד. בגְנין, הסמוכה לגְרֵידִינְג (Gródek Jagiellonski), הושיב יהודים הוֹיְוודָא של חֶלְמָא, יאן גְנִינְסקי. כשביצר, לאחר מפלת קאמֶיֶנֶיץ (1672), את עירו, הועיד ליהודים את גן הטירה שלו והרשה להם לבנות שָם ״דרך־פאר״, להקים בית־כנסת, לבחור להם רב, להקיף את הישוב כולו בחומה ולהתקין בה שערים, למען תהא ״עיירה יהודית מיוחדת״, בשם גְנין.

המאגנאטים מפליגים לעתים בהגנתם על היהודים היושבים בנכסיהם עד כדי התנגדות אף למעשי הקלירוס, בימי הריאקציה הגדולה ביותר. משהטיל ההגמון של קאמֶיֶנֶיץ, שֶיֶראקוֹבְסקי, על יהודי הוסיאטין קנס בשיעור 1.000 זהו׳ וחתם את בית־הכנסת ובית־הקברות, מיחה בידו בעל העיר מיכַל פוטוֹצקי וציווה לפתחם. במכתב אל ההגמון שלל את זכותו להתערב בעניני יהודים ״זרים״ והשיא לו עצה ״להתחיל בשֶלו, להיות נגיד ומצַווה בנכסיו־הוא, לשַלח ולגרש יהודים, להרוס בתי־כנסת, לגזור על בתי־העלמין״. הענין הובא לפני הטריבונאל בלובלין (1741), שהצדיק את ההגמון בדינו, אך פוטוצקי לא נבהל מפסק הטריבונאל ולא נתן לעשות עוֶל ליהודי עירו.

טענתו של פוטוצקי כלפי ההגמון שֶיֶראקובסקי היתה בהחלט דבר במקומו, כי גם ההגמונים עצמם סבלו יהודים בנכסיהם, על־אף הגזירות המרובות של הסינודים. יתר־על־כן, הם החזיקו ביהודים אף באזורים שהיו אסורים עליהם, דרך־משל, בפְרֵיסֶן המלכותית, אשר בה לא היו יהודים כל־עיקר; מאה וארבע משפחות יהודיות (584 נפש) ישבו בהוּפֶנְבְּרוּך הסמוכה לדאנציק, על אדמת המנזר שבְּפֶּפְּלִין, וכן ישבו שבעים ושמונה משפחות (402) נפש בשְטוֹלְצֶנְבֶּרְג, על קרקעות הקאפיטוּלא של קויא.

בחסותם של המאגנאטים התפתחו מאוד, בכמה עיירות, המסחר והמלאכה. ביחוד הצטינו הפוטוצקים כפטרוניהם של היהודים בחבלי הסְפָר. בחסותם גדלה קהילת בְּרוֹד, עד שעלתה במנין ובתרבות על אֵמה, קהילת לבוב, והעיר עצמה נעשתה לאֶמפוריום מסחרי, שלא היה כמוהו רב־תנועה במדינה הפולנית. ״אחרי השריפה הראשונה שהיתה בעיר בראד בשנת התקי״ג (1753) — אנו קוראים בזכרונותיו של דוב־בֶּר מבּוֹלֶכוֹב — הזיל השררה שלהם, אדון פאטצקי הויבמאן קארינא*, מגנזיו להלוואות ליהודים ותושבי עירו בראד סך עשרה רבוא אלפים זהו׳ פוליש במזומנים, היינו מיליאן (רוצה לומר 100.000) זהו׳ פוליש. וכשקיבלו אנשי סוחרי דק״ק בראד אלו הסכומים במזומנים, התפזרו מיד לכל ערי ארצות ומדינות חלק אראפא (אירופא), באיזה מקומות נמצאים מיני סחורות יפים ואנשי מסחר, על מבוא הים ורוכלת העמים, ועסקו באלו המשא ומתן כמה שנים בסכום רב הנ״ל, ושילמו מדי שנה העסקא שבעה ממאה זה׳, והקרן בידם נשאר לכמה שנים בלי פגע. ומזה נתגדלו ונתרבו ויתגברו אנשי בראד בכל משא ומתן שבעולם, ממש כל מקום מלא מהם ומסחורתם, ועד היום שמם מפורסם, ולא ימוש ולא ימעט לעולם״.

אולם אותם המאגנאטים עצמם, המיטיבים לפרוש את חסותם על היהודים, היו עלולים להיות חמורים מאוד כלפיהם ואפילו אכזרים, כשרוחם לא היתה טובה עליהם או בהיותם מבוסמים. כמה סיפורים מהלכים עד היום בעם על הסטארוסטא של בּוטשאטש קאלינוֹבְסקי ותעלוליו? שלמה מימון מספר באבטוביוגראפיה שלו על מעשי ההוללות של הנסיך ראדזיוויל. שום יהודיה או יהודי לא היו בטוחים בפניו, שעה שהיה מסייר, ברוב עם ובהדרת נשק, בלוית ששת אלפים חייל, את נכסיו. אם הכביש לא היה מתוקן על דרכו, היה מצַווה להלקות את החוכרים הסמוכים, כאילו שומה עליהם שמירת הדרכים בנכסיו. לעתים קרובות היה מטיל עצמו, שתוי ונטול־הכרה, לפונדק אשר על הדרך, שוכב בבגדיו ובמגפיו במטתו המזוהמה של החוכר ונרדם, בעוד חצרניו משליכים החוצה את תשמישי הבית היהודי ומפארים את החדר במרבדים שהביאו אתם. לא־אחת היו לתעלולים אלה של השררות תכונות של סאדיזם אכזרי, ואז היה יהודי מצווה לטפס ולעלות על עץ והללו היו יורים בו כאשר יורים בצפור, או היו נועלים — כמות שעשה האדון אוכוֹצקי — יהודי־חוכר בדיר החזירים, כדי

* hetman koronny: המפקד הראשי של מלכות פולין.

להכריחו בכך למהר ולשלם את דמי החכירה. כל ספרי הזכרונות מן המאה הי״ח (קיטוֹביטש, אוֹכוֹצקי, וודזיצקי, קוזמיאן) מלאים סיפורים ובדיחות על התנהגות כזאת עם יהודים, וביותר מצויים רוב פרטים על תעלוליהם של השררות הגדולים בחיבוריהם של נוסעים זרים ובזכרונותיהם של יהודים: דוב מבוליכוב, שלמה מימון, משה ואסֶרצוג והרבה אחרים, שחשו מבשרם את אימת הקאפּריסות הללו.

42. מעמדן החמרי של קהילות ישראל

מלחמות, בריחות, שריפות, פדיונות, מאבקים עם העירונים, החרמות של סחורות, הוצאות למשפטים, משלחות לווארשא וללובלין, dona charitativa (שחדים), ונוסף על כל אלה מסים גבוהים, רגילים ובלתי־רגילים, עושים בעלי־בתים עשירים לקבצנים. עם התרוששותם של היחידים מידלדלות גם הקהילות ובו בזמן גדֵלים מסי הקהל לתמיכת בעלי־בתים שירדו מנכסיהם וכדומה. ראשי הקהל צריכים למצוא כיסוי לכל אותן ההוצאות, הם מעלים אפוא את המסים הישירים לשיעור שלא היה כמותו, קובעים טכסאות גבוהות מחתונות, תָּארים, פסקי־דין. אולם כבר במחצית השניה של המאה הי״ז אין די בכך, והקהל מטיל מס־תצרוכת, הקרוי קרוֹפקא, על בָּשר (קרופקא גדולה), חָלב, מיני־מאפה וצרכי אוכל־נפש אחרים. בקרופקא זו נהגו בדרך ״פרוגרסיווית״: בשנת 1651 נוטל חוכר הקרוֹפקא של בשר בקראקא עשרה גדו׳ מבהמה, בשנת 1774—שלושים ואחד זהו׳. כיוצא בכך היה בקרופקא של מי־דבש, יי״ש ושֵכר. בליסא עולה הקרופקא בשנת 1774 — 12 זהו׳ פו׳ מִשור, 2 זהו׳ מעגל, 10 גדו׳ מאוָן, 3 גדו׳ מתרנגולת. במשך הזמן נהפכת הקרופקא ממס־תצרוכת למס־הכנסה; וכך אנו מוצאים במאה הי״ח, כמעט בכל הקהילות, שני סוגים של קרופקא, דהיינו הישנה מן התצרוכת, והחדשה—מן ההכנסה. בפוזנא מכניסה הקרופקא של הסוחרים בחצי המאה הי״ח 20.000 זהו׳ פו׳, של הקצָבים 15.000 זהו׳ פו׳, הקרופקא ממֶשי 630 זהו׳ פו׳, ממֶלח 520 זהו׳ פו׳, מנֵיר 120 זהו׳ פו׳, מאריגים 63 זהו׳ פו׳. נוסף לכך נטלו כמה פעמים בשנה מס הקרוי ״סכום״, היינו מס הגולגולת ושאר המסים הישירים.

אכן, כל המסים האלה אינם מספיקים לכיסוי ההוצאות, וכבר בחצי המאה הי״ז נוטל הקהל הלוואות. והאשראי שלו גדול מאוד, שכֵּן נחשב מקום השקעה בטוח. בפולין לא היו באנקים עד סוף המאה הי״ח, משפחות האצילים והמוסדות הכנסִיתיים, כגון בתי־יראה ובתי־נזירים, לא היה להם היכן להשקיע את הונם. ההשקפה הקאנונית, המחייבת בכנסיה הקאתולית, מנעה את הנוצרים מלהשקיע כספים בידי בני דתם ולפיכך מביאים האצילים את ממונם לקהל ובראש וראשונה עושה כן הקלֵירוס הקאתולי. הלוואות אלו נקראו ״וִידֶרקוֹיפים״* ולכל קהל היו מהן לרוב. בתחילה היה הדבר נוח מאוד לשני הצדדים, אך עם התרוששותן של הקהילות וריבוי המסים נוטלות הקהילות הלוואות חדשות ופורעות בדמיהן את ההלואות הישנות, ובמשך הזמן דמיהן מספיקים בדוחק לפרעון הריבית ההכרחית ביותר. בתחילה אין ראשי הקהילה יכולים להתרגל לכך (ראשי הקהל בפוזנא מעדיפים, בשנת 1650, לֵישב בבית־האסורים, כדין פושטי־רגל, מלשקוע כך בחובות), אולם במשך הזמן הם מתרגלים ומוסיפים ליטול כפעם בפעם הלוואות חדשות על נכסים דלא ניידי (כגון בתי־כנסת, בתי־קברות), על הכנסות הקהל ואף על נכסים פרטיים. כבר בראשית המאה הי״ח הגיעו הדברים לידי כך, שהקהל כתב שטרות על סכומים מסוימים והכריח, בכוח החרם, בעלי־בתים עשירים לחתום עליהם. לא־אחת הוכרח הרב לעשות כן, מחשש פיטורים. על רקע זה נתגלעו חילוקי־דעות וסכסוכים. היהודים הנפגעים פונים לעזרה אל מאגנאטים ואף אל המלך, והרבה פקודות של המלכים מעידות על התעניינותם העֶרנית בכך.

פעולות אלה של ראשי הקהל וכיוצא בהן לא תמיד הן יוצאות לתועלת הציבור. לעתים קרובות משתררים על הקהל אנשים שאין ידיהם נקיות כל־עיקר. ממוני הקהל ופקידיו דואגים לטובת עצמם והדבר גורם לסכסוכים בקהילות, ההופכים לעתים קרובות למהומות, ואף ל״מרידות״. בראשית המאה הי״ח עומד בראש קהילת קראקא זכריה־מנדל רש״ך, פרנס הועד של פולין־קטן ופרנס ועד הארצות. לשעֶבר סָבל הוא עצמו מידי ראשי הקהל, אך משעלה לשלטון היה מצֵר לאחרים, ומכריח אותם לשלם מסים גבוהים ולחתום על שטרות של הקהל. אין פלא, שקמה נגדו אופוזיציה. בראשה עמד

* השוה לעיל עמ׳ 91, בהערת המערכת.

שמעון בן זרח שהאשים בישיבה פומבית של הקהל את מנדל וטען, שהוא מועל בתפקידו ופורע בשטרות של הקהל את חובותיו הפרטיים. על עלבון זה ציוה מנדל להחרים את שמעון ולהפרישו מקהל עדת ישראל בעיר. שמעון מילט את נפשו וברח לשכונה הנוצרית שבקראקא, אך בהשתדלותו של מנדל אישר הוֹיְוודא את החרם וציווה להביא את שמעון לחדר־הקהל בקוזמיר. שמעון הושם בתפיסה ולא שוחרר אלא לאחר שחתם על שטר בסך 200 אִימְפֶּרְיאלים והתחייב לא לצאת עוד נגד הקהל. משהותרו כבליו, הלך שמעון ל״מבצר״ והכתיב מחאה נמרצת. המחלוקת בקהילה נמשכה כמה שנים, וכל אותו הזמן מנדל שורר וגוזר ללא ערעור. אולם לבסוף מעדה גם רגלו, עסקיו נתקלקלו, ואף האשראי של הקהילה פסק. אובד־עצות עזב מנדל את עיר־מולדתו ועבר לפִּינְטְשֶׁב, מקום ש״קנה״ לעצמו תחילה את מִשרת הרב.

יחסים דומים אנו מוצאים גם בערים אחרות. בליסא פרצו על רקע זה, בשנת 1763, מהומות רציניות. האשימו את הקהל, שהוא ממציא כל פעם מסים ונתינות חדשים בשביל אדון העיר (סוּלְקוֹבְסְקי). האוכלוסים סחבו את ראשי הקהל לבית־הכנסת ודרשו מהם להתחייב בשבועה שיתפטרו. לראש־הקהל השנוא ביותר ערכו לוֹיָה וקבורה של צַלמו על פני העיר. המעשה הובא למשפטו של אדון העיר, שגזר על דבָּר ההמון, שמואל בן משה, עבודה במריצות משך ארבעה שבועות, ועל שלושה אחרים — עמידה בקונא שלוש שבתות.

בתנאים כאלה לא יכלו הקהילות להיחלץ לעולם מן החובות. כל הנסיונות לתיקון המצב לא הצליחו, בגלל אינטרסים פרטיים של המנהיגים ואי־ישרותם, או בגלל כושר־התשלום הלקוי של יהודי המקום. לא הועילו המוֹראטוריא, שנתנו המלכים כל כמה זמן, כי ההוצאות גדלו משנה לשנה, והריבית אכלה את חלק־הארי של ההכנסות. בשנת 1750 עלו חובותיה של קהילת פוזנא למוסדות כנסיָתיים 109.278 זהו׳ פו׳, ובסכום זה לא נכלל חובם לישועים, שעלה בשנת 1754 — 293.744 זהו׳ פו׳. קהל קראקא היה חייב, בשנת 1719, למוסדות כנסיתיים 346.240 זהו׳, להדיוטות 242.287 זהו׳, בסך־הכל 588.527 זהו׳, ועדה מלכותית, שסיכמה את החובות האלה, החליטה לאזן את התקציב, בקבעה שמכאן ואילך חייב הקהל לשלם על חשבון החובות הכנסיתיים, קרן וריבית, 3%, דהיינו 10.000 זהו׳ פו׳ לשנה, ועל חשבון החובות להדיוטות בקירוב 5%, דהיינו 10.150 זהו׳ לשנה. אך גם הֶסדֵר זה לא הועיל הרבה, מאחר שהקהל שקע, בשנת 1726, בחובות נוספים ועד שבא הקץ לממלכה הפולנית לא פרע את חובותיו.

כיוצא בכך נראית לבוב. כבר בשנת 1727 חייב הקהל לעיריה יתרה ממס החירום 438.410 זהו׳, אף כי בתי־הכנסיות כבר מרוקנים כולם מכסף וזהב. בשנת 1765 עולים חובותיה של קהילת לבוב (המונה 891 משפחות) 381.999 זהו׳, חובותיה של ליסא עולים 535.493 זהו׳, של וִרוֹנְקי 200.000 זהו׳, לֶסְלָא 194.907 זהו׳. בשנת 1777 (חמש שנים לאחר הכיבוש האוסטרי) מוציא קהל לבוב קרוב ל־75% מכלל ההוצאות לתשלום ריבית וקהילת זוֹלְקְוָא הקטנה עורכת את תקציבה בשנת 1750: הכנסות 20.415 זהו׳, הוצאות 23.060 זהו׳, כלומר גרעון שנתי של 2.644 זהו׳.

שלטונות המדינה משגיחים במעמדן הפינאנסי האיום של הקהילות. בסיימים ובסיימיקים נאמרו דברי השתתפות בצערו של האדם הפשוט, מחמת המסים הכבדים המוטלים עליו, אך לא נעשה צעד יסודי, עד החלוקה הראשונה, לתקנת המצב. אמנם, את אשר לא עשה הסיים, משתדלים לעשות פקידים שונים בתחומי פעולתם. הוֹיְוודות של קראקא או פוזנא חולקים ליהודים מוראטוריא, ממַנים ועדות תיקון, אולם אף הן אינן יודעות לתֵקון את המעוות. מצליחים בכך יותר האדונים הפרטיים בעריהם; למן חצי המאה הי״ח משתדלים הסוּלְקוֹבְסְקים להתקין סדר בקהילת קוּבְּלִין, וביחוד בליסא. אף הפוטוצקים עושים כן בעריהם אשר על הסְפָּר המזרחי. קומיסארים ממונים רושמים את חובותיהן של הקהילות, הכנסותיהן והוצאותיהן, ומשתדלים לאזן את תקציביהן.

43. ירידתם של ועדי הגלילות

הארגון הגלילי היהודי, המשמש דרגה אמצעית בין הקהילות לבין ועד הארצות, שרוי באותו זמן במשבר ונוטה ליפול. מקום שהקהילה המרכזית עודנה בתוך הועד (לבוב, לובלין) מתיצבות למערכה אִתה קהילות יותר קטנות, החותרות לשבור את ההגמוניה שלה או לפרוש לגמרי מן הועד הגלילי. ואילו במקום שהקהילה המרכזית היא יחידה אדמיניסטראטיווית

28°
30°
32°
34°
36°
54°
52°
50°
48°
46°
סלוצק
ז' פריפט
ז' סטוכוד
אוברוטש
ז' אושא
ז' טטרב
קייב
זיטומיר
שדה־לבן
פבליטש
סמילא
ויניצא
נמרוב
אומאן
טולטשין
מוהילב
ז' איננול
ז' אינגולץ
ים השחור

ים הבלטי
פולין
ליטא
פרוסיה
ארצות הברית הפולניות לשעבר
16°
18°
20°
22°
24°
54°
52°
50°
ורשא
ברסט
לובלין
לבוב
קראקא
פוזנא
ברסלא
גלוגא
קאליש
קרוטושין
לנטשיץ
פטרקוב
ירדום
חנטשין
אפטא
צינזמיר
וודיסלב
שידלוב
פילץ
אלקוש
סנדומיר
פריזרסק
זולקנא
לבוב
פרמסלא
דוברומיל
לנצשנא
לובומלא
חלמא
אופולי
קובל
לודמיר
שישורי
שברשין
לשטשוב
בלז
הורכוב
ברוד
טיקטין
טשבנובצי
פלוצק
ברסק דקוייא
סלמלא
בידגוש
מוזרן
פלוצק
דינבורג
וילנא
גרודנא
אבלודובי
טשרמריבה בין טיקטין לזבין הורודנא
ביאורים
קהילות ראשיות
קהילות עומדות ברשות עצמן
שאר קהילות וישובים
ערים אסורות על יהודים
מקומות התועדות דד' ארצות
מקומות של ירידים
גבולות המדינה
גבולות פולין-ליטא
גבולות ווֹיוודויות
גבולות ארצות וגלילות
קיצורים
ווי' = וויוודות , ג' = גליל , נ' = נהר .
בית ישראל דד' ארצות
ה'תכ"ז - ה'תקכ"ד (1667 - 1764)
ערך ישראל היילפרין
קנה-המידה
250 200 150 100 50 0
קילומטר
כל הזכויות שמורות

לעצמה (פוזנא, קראקא), לוחמות הקהילות הקטנות בינן לבין עצמן על ההגמוניה בגליל ומוציאות את השלטון אחת מידי חברתה. קהילה כזאת, משתפסה את השלטון, הרי היא מעמידה לכל המשרות אנשים משלה, נוטלת את הקופה לידה ועושה בה לפי ראות עיניה. אולם קופת הועד ריקה בדרך־כלל, ההוצאות עולות על ההכנסות וגדֵלות שלא במידה והתקציב מחוסר. פרנס הועד והנאמנים נוטלים אפוא הלואות, משלמים ריבית גבוהה ודמי־סרסרות, ומשתדלים לפרוע את החובות הישנים בדמי הלואות חדשות. כך שוקע הועד בחובות. נושיו הם, כשֶׁל הקהילות, בתי־יראה, מוסדות חסד ואצילים; ביחוד מַרבים לְלוות מן הישועים. על רקע החובות האלה, הריבית, זמני־הפרעון והתשלומים פורצים סכסוכים ונשמעות האשמות הדדיות באִי־ישרוּת. בהתועדויות מתחככים שליחים של קהילות שונות, רבנים והדיוטות, ממנים בתי־דין של בוררים, ועדות ליישוב סכסוכים וכדו׳; וכשהצדדים מסרבים לקיים את פסקי הדיינים האלה מתחיל שלטון המדינה להתערב בעניני היהודים. שר־האוצר שולח להתועדויות הגליל את הקומיסארים שלו ואלה משתדלים להשלים בין הצדדים היריבים, ובראש וראשונה להסדיר את הפינאנסים, לרשום את החובות ולהקל את תשלום הריבית. בעשור האחרון למלכותו של אבגוסט השלישי (1753—1763) היו נסיונות להבריא את הועדים הגליליים ואת ועד הארצות. אך לא הועילו הרבה באותה תקופה של התפרקות גמורה. הפינאנסים של כמה ועדים, כגון פולין־גדול או פולין־קטן, משובשים כל־כך, עד שאף ועדה אינה יכולה למצוא בהם ידיה ורגליה. והנה מתערבת שוב המדינה והפעם לא לתקנת הארגון היהודי אלא לביטולו. הסיים שבין־מלך־למלך (1764) סידר את הענין סידור חותך; במְחִי אחד ביטל את ועד הארצות ואת הועדים הגליליים ושינה לחלוטין את שיטת הפרעון של מס הגולגולת.

בועד של פולין־גדול מושלות בכיפה, במחצית השניה של המאה הי״ז, הקהילות קאליש, ליסא, קֶרוטוֹשין. ההגמוניה היא בידי קאליש, ברשותה נמצאת קופת הועד, ומנהיגיה — קולם נשמע ברמה בהתועדויות הגליל. התועדויות אלה נערכות לעתים קרובות למדי, לעתים אף פעמיים בשנה, ומשתתפים בהן, נוסף לשליחי הקהילות הנזכרות, גם שליחי קהילות קטנות יותר, כגון כְּלוּפִּי, פוֹרְדוֹן, סוֹכאטְשֶׁב וכדומה. אותה שעה כבר שקוע הועד בחובות למעלה־ראש. בשנת 1685 הוא נוטל אצל הישועים של פוזנא הלואה בשיעור 3.500 זהו׳, בשנת 1689 — 10.000 זהו׳ ובשנת 1690 כבר מצרפים את הריבית לקרן. ביחוד מרובים חובות הועד הזה לישועים של קאליש, סכומי החובות עולים לגובה מסֻחָרר והריבית השנתית המשתלמת מהם היא 7—10 אחוז למאה. בדרך זו בא הועד, בשנת 1694, לידי פשיטת־רגל. נושים שונים, המבקשים להציל את כספם, מתנפלים על היהודים בדרכים, תופסים את סחורותיהם בירידים, אוסרים אותם במבצריהם ובטירותיהם. היהודים הנואשים פונים אל המלך ויאן השלישי ממַנה קומיסארים ומטיל עליהם לברר את גודל החובות ולחלק את סילוקם לכמה שנים. הועדה קבעה, שהועד חייב 400.000 זהו׳ פר׳, ועליו לסלק את החוב בשלוש השנים הבאות. אולם החלטת הועדה לא הועילה הרבה, כי הקהילות שנתחייבו לשלם היו עניות, אף היו להן חובות משלהן, שלא פרעו אותן מזה שנים. נוסף לכך לא היו מרוצים מן החלוקה: הקהילות הקטנות התאוננו, שבאופן יחסי הטילו עליהן יותר מאשר על הגדולות, וערערו על כך לפני האב״ד של הגליל בפוזנא.

לענין זה נזקק בהתועדות יֶרסְלאב 1699 ועד הארצות. הועד בחר ארבעה מבוררים, שקיבלו יפוי־כוח גם משר־האוצר לוּבּוֹמִירסקי, והללו הזמינו לטוֹרֶן את באי־כוחן של הקהילות בפולין־גדול, חילקו את הארץ לשבעה גלילות־משנה וחילקו ביניהם את החובות ואת הריבית של ההוצאות השוטפות, כגון מס הגולגולת וכדומה. נדמה היה, כי הפעם יקום סדר ומשטר בגליל, אך גם נסיון זה יצא לבטלה. הגלילות התחילו מריבים זה עם זה על חלקם בתשלומים, ואף בתוך הגלילות עצמם נתגלעו סכסוכים. בשנת 1713 אין הועד יכול שוב לעמוד בתשלומיו ופותח במשא ומתן עם הנושים. בו בזמן משתדל פרנס הועד (איצֶק־זֶליק מקאליש) להשיג במדינה גופא או בבֶּרֶסְלא, מִלוה גדול, כדי להפֵּס, לפחות לזמן מסוים, את דעתם של הנושים הטרדנים.

מאמצים אלה גרמו, שתפרוץ, בהתועדות הגליל ברֶיזֶן, מחלוקת איומה (1714). בקוותו לקבל את המִלוה הנזכר, נטל פרנס הגליל מאנשים שונים הרבה הלואות יותר קטנות על אחריות קהילתו (קאליש). אולם את המִלוה לא קיבל, והמַלוים עטו על קהילת קאליש ותבעו ממנה לפרוע כל אותם הסכומים. נוסף לכך דרשו ראשי הגליל בירור החשבונות. קופת הקהילה היתה ריקה וקאליש קראה שמיטה לנושיה. אותה שעה יצאה קהילת ליסא ונטלה על עצמה חלק מחובותיה

של קאליש, עד שהוצרכה מכאן ואילך לשלם ריבית בלבד 12.160 זהו׳ לשנה. אולם בזכות זה עברה קופת הגליל לליסא והיא נעשתה המושלת בכיפה בועד של פולין־גדול. בא־כוחה של ליסא הוא מכאן ואילך פרנס הועד הגלילי, ולעתים קרובות אף פרנס ועד הארצות.

בדומה לועד של פולין־גדול, נוטה ליפול גם הועד של פולין־קטן (קראקא־צוזמיר). לאחר מריבות ומשפטים רבים, פסק ועד הארצות, בשנת 1692, שקהילת קראקא היא יחידה אדמיניסטראטיווית לעצמה והוא חזר ואישר החלטה זו כמה פעמים בהתועדויות הבאות. במקומה של קראקא עולות על הבמה בפולין־קטן שש עיירות (פִּינְטְשֶׁב, אַפְּטָא, וִוידִיסְלאב, אֶלקוש, שִׁידְלוב וְכֶנְטְשִׁין), המתעצמות ביניהן על ההגמוניה. הישובים של קראקא נופלים עתה בחלקה של אֶלקוש וִוידִיסלאב ונמנים עמהם: סאנץ־חדש, גְּרִיבּוֹב, דוּקְלָא וקהילות יותר קטנות בקארפאטים; לשידלוב נשתייכה הקהילה העשירה בטַרְנָא והעיירה רימאנוב. וָו־החיבור של הגליל נשאר כמקודם האב״ד דק״ק קראקא והגליל, שהיה נבחר על־ידי מנהיגי הבירה יחד עם שליחי הגליל. בסוף המאה הי״ז עוד נעשית בחירתן על־פי הקהל של קראקא, אולם בראשית המאה הי״ח החלו מנהיגי הגליל תומכים במועמדים שלהם. כמו כן נודעת השפעה יתירה על בחירת האב״ד לווֶוודות של קראקא ושל צוזמיר*.

המחלוקת בין קראקא והגליל נמשכה זמן רב ואף בתוך הגליל עצמו לא היה הכל כשורה, ביחוד בעסקי כספים. ההגמוניה היא בידי פינטשב; מבני העיר הזאת נבחר נאמן הועד וסופרו, כאן יושבת הלשכה ושמורים הפנקסים ושאר כתבים. בנסיבות אלה עלה, כמובן, לגדולה הרב של פינטשב, ואף רבנים אחרים היו בעלי משרות באדמיניסטראציה הגלילית והשתמשו בכך לצרכיהם הפרטיים: זקפו חובות שלהם על חשבון הגליל וחזרו ולקחו הלואות חדשות, לעתים אף בריבית של 30%. היהודי הפשוט, הכורע תחת עוֹלֵי קהילתו, שלא היו כמותם לכובד, לא רצה ולא יכול לשאת גם בעולי הגליל, והגיש קובלנה אחר קובלנה לווֶוודא ולשר־האוצר. בשנת 1754 שלח הווייוודא של צוזמיר שני קומיסארים להתועדות הגליל בסטופְּניץ והטיל עליהם לשמוע את טענות הצדדים, לבדוק את החשבונות, ולערוך תקנות להנהגתו של פרנס הועד. נקבע שמכאן ואילך רשאי רק הפרנס להיות המוציא והמביא בעניני כספים וכתום ימי שֵׁרוּתו (שנתים) עליו ליתן דין וחשבון בפני חמשה ראשי־מדינות מחמש קהילות ראשיות. שכרו של פרנס הועד נקבע בשיעור 600 זהו׳ לשנה ושל ראשי הגליל — 100 זהו׳. נאסר להקים בית־חולים לצרכי הגליל, ליתן מתנות לשום איש יהיה מי שיהיה, להקציב סיוע ליתומים ואלמנות, או קצבות לעת זקנה. הקומיסארים קבעו סדר מסוים גם בעניני החובות והמסים ואסרו לשלם ריבית למעלה מ־15%.

אולם ההוראות שניתנו בסטופניץ לא הועילו. אף לאחר מכן היו כמה התועדויות וועדות, אך לא עלתה בידן לקדם את פני הרעה, כי הנאמנים הוסיפו לנהל משק שאינו מהוגן. לאחר ביטולם של הועדים בשנת 1764, נתברר, כי ראשי הגליל לקחו בשנות 1754—1763 סך 897.607 זהו׳ פו׳, אך ידעו ליתן חשבון רק על 541.406. בנוגע ליתר טענו, שהוציאו ״הוצאות הכרחיות״. בלי קבלות. כמו כן נתברר, שהגליל נשאר חייב 338.089 זהו׳ ו־19 גדו׳ והחובות המרובים ביותר הם לישועים.

תהליך של התפרקות עובר על גליל רוסיא, שפָּלל תחילה את הווֶוודויות רוסיא, פודוליא, בְּראצלאב וקייֶב ושמרכזו היה בלבוב. לאחר שָׁלום קארלוביץ (1699) לא חזרה עוד פודוליא לועד רוסיא, אלא נתארגנה כגליל לעצמו ובראשו הרב מסאטאנוב. אולם גם במערב מתפורר הגליל והולך; קרוב לשנת 1700 פורשת ממנו קהילת פְּרֶמְסְלא עם ישובים רבים, ומקימה גליל מיוחד (גליל פרמסלא). עד־מהרה פורצת מחלוקת גם בתוך הגליל החדש: העיירות הפרובינציאליות מתארגנות בגליל מיוחד והעיר פרמסלא נשארת יחידה פיסקאלית עצמאית. מגליל פרמסלא פורשת רַיְשָׁא עם עיירות סמוכות לה ומקימה יחידה חדשה.

כך נתקטע גליל רוסיא מסביב. אך גם בתוכו אין שלום. במחצית השניה של המאה הי״ח אין לבוב יכולה עוד לקיים בידה את ההגמוניה. הישובים שלה לשעבר, כגון זוֹלְקְוָא, בְּרוֹד, בּוּטשאטש, קמים עליה ובהתועדות הגליל בסְוִירְז (1664) מטיחים שליחיהם דברים קשים כנגדה. על הרקע של חלוקת המסים (גולגולת ועוד) מתהווים סכסוכים חדשים ורק לאחר

* זמן מסוים היו שני רבנים גליליים. השוה לעיל עמ׳ 61.

דין־ודברים ממושך נעשה, בהתועדות בְּרֶזאן (1740), הסכם, החושף לעינינו תמונה עגומה למדי של היחסים בועד הזה.

כמו בפולין־גדול, פולין־קטן ורוסיא היה המצב גם בגלילות אחרים. בכל מקום מעילות, גילויי ירידה ורקבון. בוולין נתפרק הגליל לכמה גלילות, והקשרים ביניהם היו רופפים מאוד. לגליל פודוליא אבדו אבידות שלא היתה להן תמורה, בגלל תככיו של פראנק, והפירוד שנתחולל בימים ההם. הרב של סאטאנוב לא עצר כוח לבער את הכת ולעתים קרובות נזקק לעצתו ולעזרתו של הרב מִבְּרוֹד הסמוכה. ממילא נוצרה תלות מחודשת של פודוליא בגליל רוסיא ועל רקע זה נתהוו שוב סכסוכים, שהובאו לפני ועד הארצות.

אף בגליל בֶּלז־חֶלְמא פָּרץ וצוחה; תחילה פורשת ממנו "האורדינאציא זאמויסקי" ומקימה יחידה לעצמה. אחר־כך התחילו בֶּלז ו"ארץ חֶלְמא", מריבות זו בזו ולא פסקו מכך, עד שנתבטלו כל הועדים, בפקודת הממשלה הפולנית (1764).

44. ועד הארצות במחצית השניה של המאה הי"ז

דלדול הקהילות, שדידת הערים ובריחת האוכלוסים מחבלי הסְפר המזרחי פגעו, מיד אחרי ההתקפה הראשונה של כְּמֶלְניצקי, בכושר פעולתו של ועד ד' הארצות ומְטמטו את יסודותיו. בשנת 1650 התכנס הועד בלובלין והחליט על התקציב, אף תיקן תקנות שונות בדבר עזרה לפליטי המלחמה, אלמנות ויתומים, והתרת עגונות. כמו כן קבע באותה התועדות תענית ציבור לכל ישראל במדינת פולין ביום העשרים בסיון, יום ההרג בנֶמירוב.

אולם נמירוב לא היתה אלא התחלה, פורענויות נוספות ניתכו על האוכלוסיה היהודית, אף נקשרו עליה דיבות, שהיא תומכת באויבי המדינה ומגלה להם סודות צבאיים. בסופה כזאת הצליחו אך בשנת 1655 לערוך בלֶנְטְשֶׁנִי הסמוכה ללובלין (לובלין עצמה היתה שרופה באש) התועדות של קצת עסקנים יהודים שלא נעקרו ממקומותיהם. לכאן באו גם באי־כוחם של יהודי ליטא, כדי לעשות חשבון ההוצאות המשותפות בצוק העתים.

אך ההתועדות בלנטשני לא יכלה לפעול הרבה. המלחמה עוד געשה בכל החזיתות והיהודים חזרו אך לאט־לאט ובלא אומץ למשכנותיהם. רבים מן החוזרים לא מצאו לפניהם, לא בית ולא רכוש, לא היה להם היכן להניח ראשם ובינתים יש לשלם מס־הגולגולת בעד שנות המלחמה, כי אוצר המלוכה היה ריק, והחיילים לא רצו לחכות לשכרם. ועד הארצות פונה אל יאן־קאזימר, מתאר לפניו את מצבם המאוים של היהודים וההפסדים העלולים לבוא מפך לאוצר, והמלך פורש את חסותו עליהם, מניח להם לשוב למשכנותיהם ולקומם את הריסותיהם. בשנת 1660 כבר שורר במרבית הארץ שקט יחסי, ועדי הגלילות ווועד ד' הארצות יכולים אפוא לשוב ולהתארגן.

בעת המלחמה, כשאי־אפשר לכנס את ראשי־המדינות ואף את הפרנס והנאמנים, עולים מעלה־מעלה בתוך בית ישראל פקידים מיוחדים, שתדלנים, המשתדלים בעד בני עמם אצל שלטונות המדינה והכנסיה ואף אצל המלך עצמו, מקבלים הנחות במסים, אף מגישים לאישור את הקיומים הראשיים הקדומים. בימיו של יאן־קאזימר מופיע השתדלן הראשי מארֶץ (מרדכי) נֶקֶל. תחילה שימש סוכן החצר של המלך ומ"משֶׂרת" פרטי נעשה נציג היהדות הפולנית. המלך העניק לו, לאחר שחזר מגלותו, את הזכות "לגור בקראקא ובאֶלקוש, לבשל שם שֵׁכר ויי"ש ולעסוק במסחר, כגמול על מעשיו וכן לכיסוי הנזקים שהיו לו בעת המלחמה האחרונה". נוסף לכך פטרו המלך מכל המסים, מלבד מס הגולגולת. מארֶץ לא השתמש בכתב־הקיום של המלך וישב בווארשא, יחד עם בנו, אף־על־פי שתושבי העיר התנגדו לכך. בהיותו קרוב לחצר הרי הוא עומד ומֵגן לעתים קרובות על בני דתו, מכתיב ב"מֶטְריקה" המלכותית פריווילגיות של האפיפיורים שנוגעות לישראל, אף משתדל אצל המלך (1666), "לבל ילחצו את היהודים במסים חדשים, מאחר שהם משלמים כבר מס הגולגולת".

לאחר מותו של מארֶץ נעשה בנו משה שתדלן ראשי. הוא המביא לפני המלכים מיכל ויִשְׁנִיוֹבֶיצקי ויאן השלישי את הקיומים הראשיים של היהודים לאישור.

אולם לא תמיד מתחברת מִשרת סוכן־החצר עם מִשרת שתדלן או נאמן דד' ארצות. לעתים קרובות מַנה את הפקידים האלה לא המלך כי־אם שר־האוצר, ובמאה הי"ח נהג כל שר־אוצר חדש להעלות את הבאנקאים היהודים שלו ולחלוק להם תארים של נאמנים או שתדלנים.

התפקיד העיקרי של ועד הארצות הוא גם עכשיו כמקודם חלוקת הסכום, שהטיל הסיים על היהודים בתור מס גולגולת, בין הועדים והקהילות. אולם הסכום הקצוב שנועד למדינה אינו מספיק לכל ההוצאות של ועד הארצות. ריבוי הפורענויות המתרגשות ובאות על קהילות ישראל (פשיטות, עלילות דם ולחם קדשם, סכנת גירוש ממאזי, פדיון בני־התערובות של לבוב) דורש הוצאות עצומות נוספות בלא דיחוי ובחשאי חשאין, מבלי להקים רעש. כששליחי רוסיא עמדו לדרוש בסיים, בשנת 1690, לפי הוראות שקיבלו מן הסיימיקים של הארץ הזאת,—להטיל על היהודים, נוסף למס הגולגולת, גם פּוֹדִימֶנָה (מס המעשנות) ושָׁלוֹנְזָ׳נָה, התחייב בפניהם השתדלן דד״א לֵיזֶר בן יצחק לשלם לוויוֹוֹדות של רוסיא את הסכומים הנדרשים ובלבד שלא יעלו את השאלה במושב הסיים.

דברים אלה והרבה כיוצא בהם עלו בכסף רב ומאחר שלא היתה אפשרות לחכות עד לגביית המסים, נקטו באמצעי הרגיל בקהילות ובגלילות—נטלו הלואות. תחילה נלקחו הלואות לזמנים קצרים, ״עד לחלוקה הבאה״, אולם במשך הזמן היה מן הנמנע למהר ולפרוע את החובות, ועל־כן הכניסו לתקציב רק את הריבית ואילו הקרן נשארה כמות שהיא. יש שלא יכלו לשלם אף את הריבית ונטלו הלואות חדשות, כדי לפרוע את החובות הישנים או לשלם לפחות את הריבית המגעת מזמן. ואף כאן, כמו בקהילות ובגלילות, עושים השתדלנים והנאמנים על דעת עצמם, משלמים לפעמים ריבית של 30%, כדי למהר ולהשיג את הכסף, ולעתים קרובות אין בידם ליתן אחר־כך חשבון להוצאותיהם. הנה־כי־כן לווה ועד ד׳ הארצות בשנת 1688 מאת הישועים בלבוב 22.000 זהו׳ פו׳, ובשנה שלאחריה 14.000 זהו׳. ראש החותמים על השטר היה פרנס הועד הירש בן שמשון, ראש־מדינה מגליל בֶּלְז־חֶלְמא. בשנת 1687 לווה הפרנס נפתלי בן זָלִיג מן הישועים בּיֶרְסְלאב 20.000 זהו׳ פו׳. בשנת 1677 מקבל ועד ד׳ הארצות אצל הדומיניקאנים של טאַרגוביץ 3 000 זהו׳ פו׳, ובשנת 1697 עוד 15.000 זהו׳ פו׳, בריבית של 8%, תוך צירוף הריבית מן החוב הישן לַקרן של החוב החדש.

אולם לא רק בארץ גופא לווה ועד ד׳ הארצות, לעתים קרובות הריהו מחפש אף מוצָא אשראי גם בחוץ־לארץ, בפרט בברסלא, אשר לשָׁם באים שנה־שנה הרבה סוחרים יהודים מפולין. בשנת 1676 לווה הועד אצל הסוחר הברסלאי פְּרִיסְטוֹף בְּרֶסְלֶר 12.120 רייכסטאלר ומתחייב לשלם את החוב במשך שתים־עשרה שנה. ההלואה אושרה בהתועדות הקרובה של ד׳ הארצות, אך מחמת הפורענויות שירדו על המדינה—שנות המלחמה התורכית—לא יכול הועד לשלם אף את הריבית. ברסלר נוקט אמצעים משפטיים, אולם המלך יאן השלישי משתדל אצלו לטובת היהודים וכן גם אצל המועצה של העיר ברסלא. מכיוון שברסלר אינו רוצה לוותר, קובע ועד הארצות ביריד של ברסלא חֶדר־מכס משלו וגובה תשלומים גבוהים מן הסוחרים היהודים הבאים מפולין עם סחורה או לשם קנייתה. סוחרים רבים, שאינם יכולים או אינם רוצים לשלם את הסכומים הנדרשים,—אין נותנים להם לצאת את העיר ומעקלים את סחורותיהם. ברם, חדר־המכס הקיסרי ממַחה בידי הועד, מחשש שהיהודים יחדלו לבוא לברסלא, ואוצר־המדינה יפסיד מכך. אף מאגנאטים רבים מפולין מתערבים לטובת היהודים ״שלהם״ ומשגרים לברסלא ״בקשות ואיומים״. משראו הפרנס והשתדלנים להיכן מתגלגלים הדברים, שחררו את הסוחרים הכלואים, פתחו במשא ומתן חדש עם בְּרֶסְלֶר ושותפיו ושילמו לו לפי־שעה ריבית ומפרעה לא־גדולה על חשבון הקרן. פרעון החוב היה אטי מאד ועד שנת 1691 לא שולמו על חשבון הקרן אלא 413 רייכסטאלר.

מרבית הזמן היה עובר, בישיבות ד׳ הארצות, בדיונים על הענינים הפינאנסיים, שמיצו את מרצם של פקידי הועד וראשי־המדינות. אך היו נידונים בהן גם ענינים אחרים בעלי חשיבות יתירה, כגון שאלות הארגון הפנימי, יישוב סכסוכים בין גלילות שונים ובתוך הגלילות והסדרת חובותיהם. במשך החצי השני של המאה הי״ז מריבות זו בזו הורודנא וטיקטין, בדבר ההגמוניה על הישובים שבפודלאשי והריב הוא ממילא גם על הגבול הטריטוריאלי שבין ועד הארצות לבין ועד מדינת ליטא. כמה וכמה פעמים דנו בכך בהתועדויות ד׳ הארצות וכשנחתך הדין לטובת טיקטין, התחילה קהילה זו דורשת לעצמה זכות הצבעה בועד.

הרבה החלטות קיבל ועד הארצות בענין פרישתה של פרמסלא מלבוב, של פודוליא מרוסיא, בדבר המחלוקת שבין קהל קראקא וגליל קראקא־צוזמיר, בין הגליל חלמא־בלז והאורדינאציא זאמוֶסְקי וכדומה. ליישוב הסכסוכים נתבררו ועדות, ששמעו עדים, בדקו פנקסי חשבונות ופנקסים אחרים, ולכל אלה נדרשו זמן, אנשים, כסף — דברים שחסרונם הורגש יותר ויותר.

בהתועדויות ד׳ הארצות נידונים גם ענינים שונים, הנוגעים לכלל ישראל. ועד הארצות עקב בתשומת־לב אחרי השתלשלות המאורעות בקשר להופעתו של "המשיח האמתי" בתורכיה ומשהגיעה לפולין הידיעה על המרתו, הטיל, בהתועדות יָרֶסְלאב 1670, חרם על שבתי צבי ותורתו. חרם זה נשנה בשנת 1722*, מחמת המהומות בפודוליא. הועד חזר לענין זה עוד כמה פעמים, בהגינו על הרב מאמסטרדאם ר׳ דוד לידא מפני המאשימים אותו בשבתאות, ובנקטו עמדה במחלוקת שבין ר׳ יהונתן אֵיְבֶּנְשִׁיץ ור׳ יעקב עֶמְדֶן. במחצית השניה של המאה הי״ז טיפל הועד, כמו בשנים שלפני המלחמה, בשאלות החינוך. ראשי המדינות מדיינים הרבה פעמים על ירידתם של בתי־הספר, התפָּרעות הנוער, חוסר תכניות־לימודים, הדפסה לקויה של ספרים וכדו׳. כשפנה המדפיס האמסטרדאמי אורי־פַּיְבוש וביקש מן הועד הסכמה להדפסת התנ״ך בתרגום לאידיש ומונופולין למכירתו במשך עשר שנים, ניתן לו מבוקשו בחפץ־לב. אף מדפיס אמסטרדאמי אחר, עֶטְיאַש, קיבל זכות דומה.

בשנים האחרונות של המאה הי״ז היה פרנס הועד ד״ר עמנואל די יוני, רופא־החצר של המלך יאן השלישי.

45. ועד ארבע הארצות במאה השמונה־עשרה

בפולניה התחילה המאה השמונה־עשרה במלחמת הצפון, שקרעה את המדינה לשנַים. צבאות שונים צועדים על פני הארץ וסוחטים את לשַדה. מעשי שוד, נתינות חירום ועלילות־דם הם דברים של יום ביומו.

המאורעות האלה מוצאים הד גדול בהתועדויות ד׳ הארצות, חובות הועד גדֵלים והולכים, חוסר האפשרות לסלק את הריבית מכביד על סידור התקציב, ומריבותיהם של ראשי־המדינות מפריעות למהלך הדיונים.

בראשית המאה השמונה־עשרה נערכות התועדויות של ד׳ הארצות בהפסקות גדֵלות והולכות (1700, 1703, 1705, 1711) ואף הן אינן באות, לעתים קרובות, לכלל גמר, משום שפקידי הועד מעונינים בכך; לא תמיד הם יכולים ליתן חשבון הוצאותיהם. בשנת 1711 כבר נתכנסו ראשי המדינות ביָרֶסְלאב, אך נאמן הועד, פישל, הודיע, "כי שר־האוצר, דעתו אינו נוחה מהתועדות בשעה זו". ההתועדות הקרובה נתקיימה אך בשנת 1713, ולאחר מכן — בשנת 1721.

מצב הדברים בקרב היהודים לא נעלם מעינם המשגחת של האצילים. הרבה צירים וסֶנאטורים ידעו יפה, כי הסכום 220.000 זהו׳ פו׳, המשתלם בתורת מס הגולגולת לאוצר המדינה (הָחֵל משנת 1717) אינו אלא חלק קטן מתקציבו של הועד וכפעם בפעם השמיעו בסיימים דרישות לבטל את הועד ולהגדיל את מס הגולגולת פי שנים ואף פי ארבעה. בשנת 1738 עמד הסיים להטיל על היהודים, נוסף למס הגולגולת, גם "נתינת הסוחרים" (donatywa kupiecka) בשיעור 450.000 זהו׳ פו׳, אולם שתדלני הועד ונאמניו הסתייעו בפרוטקציות של צירים וסֶנאטורים שונים למנוע את קבלת ההצעה. אותו סיים לא קיבל בין כה וכה החלטות בנות־תוקף, אך בינתים הוצאו לביטול ההצעה 50.000 זהו׳ והיה צורך להכניסם לתקציב בהתועדות הבאה.

התועדות 1739 נתקיימה ביָרֶסְלאב ושר־האוצר הזמין את הפרנס והנאמנים ליתן חשבון מכל ההוצאות וההכנסות בשנים שעברו. הקומיסאר להתועדות הזאת היה האדון טשאפְּסקי, ופרנס ההתועדות — הָרֶשְל מחלמא. נתבררה ועדה, שעבדה קרוב לארבעה חדשים (15 במארס—8 ביולי), מנתה את כל החובות ו"הווידרקויפים", הביאה בחשבון את כל ההוצאות של הועד, שנעשו בעתים שונות, וקבעה את ההוצאות לשלוש השנים הבאות בשיעור 322.000 זהו׳ לשנה: 232.000 זהו׳ לצרכי מס הגולגולת, והשאר לפרעון חובות, ריבית, הוצאות התועדות, שכרם של הפקידים, מזונות לראשי־המדינות המתועדים וכו׳. קיוו שלאחר סילוק החובות האלה תפחתנה ההוצאות וכדי למנוע נטילת הלוואות נוספות בקלות־דעת ערך הקומיסאר, בעצה עם ראשי־המדינות, תקנות לפעולת הועד ודיוניו.

ההתועדות משנת 1739 לא הבריאה את ועד הארצות; טרם נפרעו החובות הישנים וכבר היה צורך לעשות חובות חדשים. הקהילות והגלילות מידלדלים והולכים ואינם יכולים לשלם את הסכומים שהוטלו עליהם. הטאטארים והקוזאקים פושטים

* בזמן האחרון נתחוור, שהחרם נשנה זמן רב לפני כן, כנראה בשנת 1671, כשנה לאחר החרם הראשון, בראשית שנות העשרים של המאה הי״ח הוכרזו חרמות על השבתאים בכמה קהילות בפולין. המערכת

בחבלי הספֵר המזרחי, אי־הסובלנות הדתית והריאקציה מרעילים את חיי היהודים בדרכים אחרים ובו בזמן דורשים האצילים בסיים העלאה ניכרת של מס הגולגולת. הויכוח הגדול ביותר על נושא זה נערך בשנת 1748 (השוה לעיל עמ' 96), ובו הוצע אפילו להכתיב את היהודים לקרקע כמות שמוכָתָבים לה האכרים.

פרנס הועד אברהם מליסא והשתדלן עושים חֲדשים תמימים בוואַרשא, כדי לרַצות את צירי הסיים, והוצאות הועד גדֵלות לאין שיעור. על אברהם מליסא לטרוח אפוא טרחות יתירות, כדי להשיג כספים, ומפריעים לו בכך מתנגדיו בתוך הועד עצמו, המתמרמרים על שלטונו האבסולוטי. אחד מראשי־המדינות הותיקים הוא אברהם בן חיים מלובלין, איש עשיר ורודף־כבוד; כבר בשנת 1739 הוא שלוח להתועדות יֶרֶסלאב, ובגליל לובלין הוא שולט שלטון בלי מצרים זה עשרות בשנים. אחד מבניו משמש רב בלובלין; אחֵר, רב בסְוִירָז, הוא שתדלן הגליל רוסיא וחתנו של פרנס הועד באותו גליל, איסר מזוֹלְטָא.

בהיות לו התמנויות כה חשובות בתוך ההיראַרכיה היהודית, שואף אברהם להתמנות לפרנס של ועד הארצות והוא מארגן אופוזיציה בכוונה לסלק את אברהם מליסא ולבוא במקומו. לקנוניה זו נצטרף ענין דתי — אותה שעה נתחדדה המחלוקת בין ר' יהונתן אֵיְבֶּנְשִׁיץ ור' יעקב עֶמְדֶן, שחצתה את היהדות הפולנית לשני מחנות. אברהם מליסא היה ממצדדיו של עמדן, אברהם מלובלין תמך באֵיבֶּנשיץ וציווה על בנו להטיל חרם על עמדן ובני־סיעתו.

בנסיבות אלו קָרב מועד ההתועדות של ד' הארצות בירסלאב, שבה הוצרכו פרנס הועד והנאמנים ליתן חשבון מכל הסכומים, שניגבו תוך ארבע־עשרה השנים האחרונות. שר־האוצר שֶדְלְנִיצְקי קבע את מועד הפתיחה ליום ה־20 ביולי 1753, ומינה לקומיסאר את הסטאַרוֹסטא של ראדום קאזימֶר גְראנוֹבְסקי.

אולם קרה דבר בלתי־צפוי. למועד הקבוע בא הקומיסאר, המועמד למִשרת פרנס הועד אברהם מלובלין ועוד כמה ראשי־מדינות מאנשי האופוזיציה, אך לא הופיע אף אחד מן הפקידים ושאר ראשי־המדינות. כעבור שבוע בא אברהם מליסא והודיע, כי הנהלת ועד הארצות יושבת בזאמושְטְש ומכינה שם את החשבונות ועל־כן הוא מבקש לדחות את ההתועדות למועד מאוחר יותר. הקומיסאר הסכים לכך, לאחר איומים מרובים, וציווה לאברהם להודיע על המועד החדש בכתבי־מודעה שייקָראו בכל בתי־הכנסיות במדינה כולה. אולם גם במועד החדש (ראשית ספטמבר) לא הופיעה הנהלת הועד ורק לאחר הרבה אֵיומים וקנסות, נתאספו ראשי־המדינות והנאמנים והביאו אִתם את הפנקסים והחשבונות. אך עתה יכלו לגשת לבחירתו של פרנס הועד. נבחר אברהם בן חיים מלובלין, והוא שקיבל, יחד עם הנאמן החדש, את החשבונות מידי ההנהלה הקודמת וקבע את התקציב לשנה הבאה. הקומיסאר מחק הרבה נתונים מן התקציב, לא אישר הרבה חובות שעשו פקידי הועד, וכך הפחית את הסכום הכולל של התקציב מ־322.000 זהו' (1739) לסך 280 000 זהו'. באותה התועדות נקבע באורח סופי מספר ראשי־המדינות והשמאים. הקהילות והגלילות קיבלו בממוצע שני צירים ליחידה ומכאן ואילך מנה ועד הארצות עשרים וחמשה ראשי־מדינות ועשרים ושנים שמאים. כמו כן נערכו "הוראות לנאמנים", בעשרה סעיפים, בהן נקבע בדיוק סדר פעולתם. הפרנס החדש קיבל הוראות מפורטות, כיצד לכנס להבא את הועד, לבקר את הקופה ולהוציא הוצאות.

לאחר יישובם של הענינים הארגוניים נזקק הועד גם לעניני תרבות ודת. הרבנים שנתאספו בירסלאב הטילו חרם על עמדן והחזירו את עטרתו של אייבנשיץ ליושנה. חרם זה היה ההד האחרון לאותה מחלוקת, כי עד־מהרה נטרדו יהודי פולין ומנהיגיהם בענינים אחרים, חשובים יותר. אי־הסובלנות הגוברת בימיו של אבגוסט השלישי מולידה עלילות מרובות. ועד ד' הארצות מייפה את כוחו של אליקים בן אשר־וָליג מיאמפולי לנסוע לרומא ולבקש עזרה מאת האפיפיור. אליקים הלך למנטובה, ואחר שקיבל שם המלצות לחשמנים שונים, הגיע אף לוואתיקאן וקיבל בּוּלָה נוטָה־חסד ליהודים.

בינתים חוזרים האצילים ונזקקים, בסיימים שלהם, לשאלה היהודית. בסיים הראשון שבא לכלל גמר, הסיים שבין־מלך־למלך משנת 1764, נשמעו דרישות לבטל את הועדים ולערוך מִפקד של האוכלוסים היהודים לצרכי מסים. במושב הכ"ב של הסיים, ביום ה־1 ביוני 1764, נקראה הצעה, המבטלת את הועדים והמטילה מס גולגולת בשיעור ארבעה זהו' למבוגר וזהוב לילד. הצעה זו לא נתקבלה ואחרי ויכוחים רבים הוסכם במושב הכ"ד (6 ביוני), ברוב של 16 קולות נגד 13 בסֶנאט וברוב של 66 נגד 36 בסיים, להטיל על היהודים שני זהו' לנפש. ספירת היהודים תיערך על־ידי אנשים

מכני מעמד האצילים וגביית המס מוטלת על הקהילות. בהתאם לכך הותקנה תקנה בזה הלשון: "ומכיון שמס הגולגולת היהודי הסיטוני, שנתייסד בקונסטיטוציה משנת 1717, מתבטל עתה ונקבע [מס] כללי לגולגולת, על־כן בַּל תֻקבענה התועדויות, חלוקות, וכל מיני ההטלות, הגביות והכפיות היהודיות, הנהוגות עד עכשיו בערים, בעיירות ובישובים היהודים, בשום אמתלא בדויה או פקודה של שר־האוצר או שר־הגליל, החל מהתאריך המפורש לעיל 2 ביאנואר 1765; אנו מבטלים [אותן] לתמיד ואוסרים, בקנס 6000 זקוקים ועיקול היהודים המסרבים (כלומר מאסרם עד התשלום) לאלתר, לטובת האוצר או המקופחים, על־פי החלטת הועדה הכלכלית".

כך נתמוטט ונפל האדיר במוסדות ישראל בגלות, שנתקיים כשלוש מאות שנה. והמוסד נפל במקרה, דרך־אגב, כשם שנוסד באקראי. לחיסול חובותיהם של הועדים מינה הסיים ועדה, שעבדה בווארשא שתי שנים ולאחר טרחות מרובות וחישובים רבים קבעה את שיעורם: חובות ועד הארצות 173.374 זהו', חובות ועדי הגלילות 2.315.523 זהו'; בסך־הכל 2.488.897 זהו'. סילוק החובות נחלק לשלוש שנים ונקצב סכום מסוים לנפש בכל גליל וגליל. בחובות הקהילות, הכבדים הרבה משֶל הועדים, לא נגעו לפי שעה. מאז לא נתכנס עוד ועד ד' הארצות, פנקסיו וביחוד חשבונותיו ותקנותיו אבדו או היו לקנין פרטי; עד כה לא נמצאו. ועדי הגלילות מוסיפים להתכנס מזמן לזמן לשם בחירת רבני הגליל, ומתיעצים אגב על צרות הכלל, אולם התיעצויות אלה הן מקריות ולא השפיעו על חיי היהודים כמקודם. בתוקף הקונסטיטוציה משנת 1764 בוטל גם ועד מדינת ליטא והוקמה ועדה גם לחיסול החובות של ועד המדינה וועדי הגלילות בארץ זו.

46. גורל היהודים עד החלוקה הראשונה (1765—1772)

ביטול הועדים והעמדת פוקדים לשם ספירת האוכלוסים היהודים קירבו אותם לאורגאנים של המדינה והניעו אנשים מרחיקי־ראות להיזקק לשאלה היהודית. תוצאות המפקד, שבוצע באופן נמרץ למדי, היו פחותות מן המקווה. אין מן הנמנע שהיהודים העלימו פה ושם. מטעמים פיסקאליים, מספר מסוים של נפשות, בפולין נמנו 420.589 נפשות, בליטא — 157.300, בסך־הכל 577.889. מספר זה היה יכול להיות בעל משקל על מאזני גורלה של המדינה, אילו התחשבו בו כראוי. אולם השנים הראשונות למלכותו של סטאניסלאב־אבגוסט היו כאילו המשך לימי מלכות של אבגוסט השלישי. האצילים הוסיפו לתת דעתם אך על טובת־ההנאה שלהם, והערים שאפו כמקודם להפקיע עצמם משפיטת הסטארוסטות, ולהגביל את זכויותיהם המסחריות של היהודים.

בינתים מתחילה רוסיה לנהל תעמולה בפולין. רֶפְּנִין מארגן את הקונפֶדֶראציה של ראדום, ובין דרישותיה — שיווי זכויותיהם של הדיסידנטים. האצילים הקאתוליים מתמרמרים ומארגנים את הקונפדראציה של באר, והתשובה לכך היא מרידת הַהַיידאמאקים והטֶבח באומאן.

מאורעות אלו ניכרו גם בגורל היהודים. בכוונה להשפיל את הדיסידנטים בעיני דעת הקהל התחילו הקאתולים מפיצים על פני הארץ כתב־פלסתר בשם "פֶּטִיצְיָה של היהודים השואפים לזכויות שוות". בכל "המבצרים" הכתיבו "מאניפסט של אצילי ישראל, בעֲליה של ירושלים לשעבר", הדורשים להכיר תחילה ביחוסם האצילי מימי קדם, עד שנותנים מעמד זה לדיסידנטים הכופרים. כתב־פלסתר זה עורר את רֶפְּנִין ואת אנשי־סודו נגד היהודים, והצבאות הרוסיים התחילו בנגישות ורדיפות כלפיהם. אך גם הקונפדראטים של באר רדפו את היהודים על שהם "מעונינים בשיווי הזכויות של הדיסידנטים". בפודוליא ובוולין הוציאו מן היהודים פדיונות עצומים, באיימם על המסרבים בעונשים חמורים מאוד. אכן כל הרדיפות האלה מחוירות לעומת מעשי־האכזריות שהתירו לעצמם ההיידאמאקים.

היהודים הקדימו לחזור לאוקראינה, לאחר שלום אַנְדְרוּשׁוֹב (1667), והתישבו שוב בעיירות ובכפרים בתור סוכנים של האדונים הגדולים, חוכרים, בעלי־מלאכה ותגרים. היתה זו אוכלוסיה עניה וחשוכה ותעמלנים שונים של השבתאות והחסידות מצאו כאן בנקל "מאמינים". אולם האוכלוסיה הכפרית החשוכה וביחוד הקוזאקים הקרויים כאן היידאמאקים, הוסיפו להגות איבה נוראה אל היהודים, ומוסקווא, שלא סבלה יהודים בתוכה, הסיתה אותם. אין פלא אפוא, שכל התנועות הַהַיידאמאקיות פגעו בראש וראשונה ביהודים. וכך היו היהודים לבז בשנת 1740 בגליל בראצלאב, בה בשנה התנפלו

ההיידאמאקים גם על מוֹהילב אשר על נהר דְנֶיֶפֶר ושדדו הרבה עיירות בסביבה. רק בהשתדלותו של יהודי עשיר מקְרִיטְשֶב, שמואל בן יצחק, חש לעזרה הנסיך ראדזיוויל, בעל הכפרים האלה, ופיזר, בכמה תגרות, את מחנה ההיידאמאקים. בשנים שלאחר מכן פושטות כנופיות שונות במורדות הקארפאטים, ביניהן כנופית דובּוש, ששדדה ערים וכפרים ברוסיא־של־לבוב והעלתה באש את טִיסְמֶנִיץ ובּוֹלְכוב (1759).

אולם כל זה לא היה אלא טפל לעיקר—מרד ממש של ההיידאמאקים, שפרץ בשנת 1768. בראש ההיידאמאקים עמדו זֶ'לֶזְנִיאק והאַטאמאן שנתמרד באומאן, איוואן גוֹנְטָא. החל טבח באצילים ויהודים, אשר לא היה כמוֹתו מימי כמֶלֶניצקי. כשקרבה הכנופיה לאומאן, שקלו אנשי העיר בדעתם, אם להתגונן או לבקש רחמים. נתקבלה תכניתו של הקומיסאר העירוני מְלאדאנוֹביטש, שהיהודים "יטעינו אריגי אטלס ודמשק על־גבי עגלות ויֵצאו אל מחנה האויב לפייס את האַטאמאן". כן היה, אך המתנה היתה לשוא. למחרת—הדבר היה ביום ב' ה' בתמוז—פרצו ההיידאמאקים העִירה, ולאחר שרצחו את היהודים שנזדמנו להם על דרכם, התנפלו על האצילים. נספה הקומיסאר מלאדאנוביטש ומשפחתו ואתו כמעט כל הפולנים שישבו באומאן. נוראה היתה התעללות ההַיידאמאקים ביהודים. גונטא קרא את ראשי הקהל אל בית־המועצה ודרש מהם כופר־נפש. הביאו לו ברצון כל שהיה בידם; הוא קיבל את הכסף ואת המתנות ואת המנהיגים ציווה להשליך מן החלון החוצה. משנסתתרו שאר היהודים המבוהלים בבית־הכנסת ונעלו את הדלתות, נגשו ההיידאמאקים לכבוש את הבית בסערה. הם הסיעו אל הבית שלושה תותחים, העמידו אחד לפני השער, ושנים בצדדים, באחד שמו פצצות, באחרים—כדורים בגודל התפוח, ופתחו בהתקפה. קול הרעש והחריקה של הגגות המתמוטטים מילא את לבות היהודים הנאספים בבית־הכנסת אימה, אך לא היתה זו אלא התלחה. לאחר שהובקעו השערים, פרצו ההיידאמאקים לתוך הבית והרגו את כולם לפי חרב. ניצלו רק ארבע נשים יהודיות והן שסיפרו את כל הדברים האלה, לאחר שנפלו בשבי המוסקוויטים.

יהודים שלא הספיקו להתחבא בבית־הכנסת הסתתרו במרתפים ובמחבואים אחרים. לא תמיד ירדו ההיידאמאקים, מחשש התנגדות, למעמקי המרתפים, יש ששמו ליד הדלתות המובילות אליהם תבן ושחת והציתו אותם. לאחר שהיהודים נחנקו בעשן, הוציאו את החנוקים ופשטו את כל אשר עליהם. לזכר הפורענות נכתבו הרבה סליחות ונקבעה תענית־ציבור ביום ה' בתמוז, והיו מקיימים אותו באוקראינה כמעט עד ימינו.

שלא בקשר למאורעות האלה נמשכת המלחמה הכלכלית, הנטושה מדורות. העירונים מסתייעים מן הפילוג שבין האצילים, לשם קיפוח תחרותם של היהודים והסיים משנת 1768 (בראשות הקונפדראציה של ראדום) מגביל את המסחר היהודי. הוא קובע, "כי מותר ליהודים לסחור רק במסגרת ההסכמים, שנעשו ביניהם לבין הערים, במקום שאין לעת־עתה הסכם על היהודים לעשותו, כדוגמת ערים אחרות; ואם הערים לא ירצו לעשות הסכמים, תמַנה הממשלה קומיסאר מיוחד לכך". הקונסטיטוציה הזאת נותנת לעירונים של לבוב, קראקא, פוזנא, וילנא וכו' נשק נגד מתחריהם, וגורמת ליהודים הוצאות חדשות למשפטים ושחדים.

בינתים מתקרבת בפסיעות גסות תמוטת המדינה. הקונפדראציה של בּאר, שניגפה בחבלי הספָר המזרחיים, קמה לתחיה בספָר המערבי, ובעקבותיה נעים הצבאות הרוסיים. היהודים סבלו מאלו ומאלו, רדיפות ופדיונות רבו לאין־שיעור. הקונפדראטים כבשו את "העיר היהודית קוזמיר" הסמוכה לקראקא ומכאן החלו הורסים אל העיר, שהיתה אותה שעה בידי המוסקוויטים. קוזמיר וסטראדום הפכו שדה־מלחמה, והמסחר היהודי סבל מכך לאין שיעור. הקונפדראטים הטילו על הקהילה היהודית בקוזמיר כופר גדול ומשלא ניתן למועד, תפסו את ראשי הקהל וסחָבום לקאלוואריה. שם החזיקו אותם במאסר עשרים שבועות.

מתוהו־ובוהו זה נבנים יחידים רודפי־כבוד, המשתררים על הקהל למטרותיהם הפרטיות. תוך־כדי תנועת הגייסות, נתינות של חירום ואספקות של כפייה אין אותם ראשי הקהל נותנים חשבון, אינם משלמים ריבית מחובות הציבור ומביאים את קהילות פולין לעברי פי פחת. וכשבאה בשנת 1772 הפורענות וצבאות שלושת הכובשים פלשו לפולניה, מצאו בקהילות, ככלל המדינה, תוהו ולא סדרים. מבחינה חמרית היו קהילות פולין הרוסות עד היסוד.

נתן־מיכל גלבר

ח. קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת־העולם השניה

א.

בשנת 1772 נערכה החלוקה הראשונה של פולין; שטחים נרחבים סופחו לאוסטריה, פרוסיה ורוסיה. מעשה החלוקה והסכנה שנשקפה לשארית המדינה עוררו את החוגים המדיניים הפולניים והמלך בראשם לשקוד על תקנת הממלכה, בדרך של ריפורמות בכל תחומי החיים. בין השאר הושם לב גם ליהודים. בשנת 1775 עלתה שאלת היהודים במושב הסיים. כבשנים שעברו נדונה השאלה בעיקר מנקודת־ראות פיסקאלית והוחלט להגדיל את מס־הגולגולת היהודי. לעומת זאת ניכרו רוח הזמן ודוגמת המערב בתקנה לפטור חקלאים יהודים ממס־הגולגולת ולהתיר את ישיבתם בכל המדינה, אפילו במאזי, האסורה על היהודים משכבָר. בכך נתכוונו לקרב את היהודים לחקלאות. כמו כן נאסרו נישואי יהודים שאין להם משלח־יד מסויים. בשנת 1776 נאסרה על היהודים חכירת בתי־מזיגה בערים ומסחר הסוסים; לעובר על כך היה צפוי עונש מות.

בחוגים מדיניים מסויימים רָווחה אז מגמה לתמוך בעירונים ולשפר את מצבם במובן הפוליטי־החברתי. העירונים הסתייעו בזה גם לשם מילוי תביעותיהם המקומיות, כגון הגבלת עיסוקם של היהודים במסחר ובמלאכה, או גם ביטול "יוּרידיקוֹת" (תחומי־ריבונות) של אצילים, שפגע אף הוא במידה מרובה ביהודים. על רקע זה פרצה התנגשות רצינית בין העירונים לבין היהודים בלובלין (1780). מלחמה קשה התנהלה בווארשא, מחמת ההיתר שניתן ליהודים לבוא העיָרה בעת מושב הסיים, ומחמת העיירות היהודיות (נוֹבי־פוֹטוֹק וירושלים־החדשה), שהוקמו על קרקעות של מאגנאטים אחדים בסמוך לה. לא־אחת גורשו היהודים מן העיר וסחורותיהם עוקלו.

כבר בימי הסיים משנת 1775 הוחל בתיפון תכניות לפתרון השאלה היהודית. אַנְדְרֵי זאמוֹיסקי, לשעבר הקאנְצְלֶר של פולין, עיבד, לפי בקשתו של המלך ובעזרתו של ההגמון שֶמֶבֶּק, תכנית דומה לתקנת היהודים של פרידריך השני (1750), בתוספת הגבלות ברוח הכנסיה הקאתולית. התכנית הוצעה בשנת 1778 לסיים, אך האצילים והערים לא אישרו אותה, כי ראו בה התערבות יתירה בעניניהם. למשנת 1782 התחילו מופיעים מזמן לזמן עלונים וחוברות, שעניינם בעית היהודים. הפותחת בכך היתה חוברת אנונימית: "היהודים או הצורך ההכרחי לתקן את היהודים בארצות הרספובליקה". המחבר האלמוני רואה את בעית היהודים בפולין כבעיה חינוכית, בעקבות משנתו של הפילוסוף האנגלי לוֹק, שהורה כי נפש האדם היא לוח חָלק והמחנך יכול לחנכו כחפצו.

המלך והמדינאים שוחרי התיקונים היו מושפעים מהפילוסופיה בת־הזמן, ביחוד מלוֹק ומתורתו של רוסוֹ על שוויון בני־האדם, כמובן, במסגרת המשטר הכלכלי והחברתי הקיים. דוֹבּר הרבה על חופש העירונים ושחרור האכרים. הבעיות האלו נדונו ברוב ספרים, עלונים וקונטרסים. כמעט כל הסופרים שנזקקו לענין התיקונים נגעו במישרים או בעקיפין בשאלת היהודים. רבים מהם לא ויתרו על השקפותיהם המסורתיות ודרשו להוסיף ולהגביל את זכויות היהודים, לגרשם מן הכפרים ולשלול מהם מקורות־מחיה נוספים. הסופרים שהטיפו רעיונות פוליטיים ליבראליים. כגון מאתֶיאוש בּוֹטְרימוֹבִיטש ותאדיאוש טשאצְקי, דרשו לחנך את הדור היהודי הצעיר בבתי־ספר פולנים, לקרב אותם אל הציבוריות הפולנית ולהטמיעם בתוכה.

בכלל, נדונה אז בספרות הפוליטית באריכות שאלת הסתגלותם של היהודים אל עַם המדינה—הפולנים—והתערבותם בתוכו. עלתה בויכוח הזה גם שאלת קיומן של הקהילות לעתיד. בקהילות ראו על־פי־רוב את המעוז לייחודם הלאומי

והדתי של היהודים ולפיכך ביקשו לבטלן. כי לפי השקפתם, על היהודים להיות במדינה מתוקנת רק עדה דתית. בנוגע למעמדם הסוציאלי־הכלכלי הוצעו הצעות, שהיו מכוונות להביא, בדרכים שונות, לפְּרוֹדוּקְטיוִיזאציה של המוני ישראל.

השאיפות האלה באו לידי ביטוי מודגש בסיים הגדול (1788—1792), שנטל על עצמו להגשים את תיקונה של המדינה. שאלת היהודים תפסה מקום ניכר למדי בדיוני הסיים ובשנת 1790 אף נבחרה ועדה מיוחדת לשם בירור הענין ועיבוד תכנית מתאימה. למעלה מעשר תכניות הובאו לפני הוַעדה, בכללן גם תכניות של יהודים — אברהם הירְשוֹבִיץ וּמֶנְדֶל לֶפִין־סאטאנוֹבֶר. אחרי ויכוחים ממושכים והשתדלויות רבות מאחורי הפרגוד, עיבד האיטלקי פִּיאטולי, איש־אמונים של המלך ומזכירו, תכנית מאוחדת. בתכנית זו ניתן ליהודים חופש דתי והותר להם לגור בכפרים ובערים, שהם קנין של פרטים, ברשות בעליהם, ובערי המלכות — על־פי הסכם עם העיריות. היהודים תושבי הערים יקבלו בהן זכות עירונות, אך לא יוכלו להיבחר לשלטונות העירוניים. נוסף לכך קבעה התכנית את חלוקת התושבים היהודים לחמשה סוגים (לפי הכנסותיהם) ונזקקה לארגון הקהילות ועניני המסים. מובן, שהיהודים לא קיבלו, לפי תכנית זו, שויון־זכויות גמור, כבצרפת בעת ההיא. האצילים והעירונים, שהתנגדו כל הזמן אף למתן הזכויות המוגבלות האלה, השתדלו לשים לאַל את כל התכנית. לבסוף חויבו היהודים לשלם, תמורת הזכויות המובטחות, מס מִבְּשר כשר, בשיעור 5.000.000 זהו׳ לשנה. הוויכוחים והמשא ומתן עם הגורמים השונים נמשכו עד סוף מאי 1792. התכנית לא הובאה לדיון לפני מליאת הסיים, כי ב־29 במאי 1792 פלשו צבאות רוסיה לפולין. בקונסטיטוציה מן ה־3 במאי ובחוק הערים שלאחריה לא הוזכרו היהודים, כי לא נחשבו חֵלק של האוכלוסיה העירונית.

בינתים פרצה המלחמה בין רוסיה לבין פולין. נצחונם של האצילים המאוגדים בקונפדראציה של טאַרגוביץ, שנעזרה על־ידי רוסיה, שם לאַל את כל פְּעלו של הסיים הגדול. בשנת 1793 נערכה החלוקה השלישית של מדינת פולין, בכל רחבי הארץ פָּרַץ מרד ובראשו תאדֵיאוש קוֹשְׂצִיוּשְׁקוֹ.

בווארשא השתתפו במרד גם יהודים רבים, אף הוקם גדוד יהודי, בפיקודו של בֶּרֶק יוֹסֶלֶבִיץ. הגדוד השתתף בקרבות בפְּראגא שליד ווארשא ומרבית אנשיו ניספו. בשנת 1795 דוכא המרד כָּליל והמדינה הפולנית חדלה להתקיים. גורלם של יהודי פולין נקשר מעתה בגורלן של המעצמות, שעָטו אל השלל.

ב.

עם גמר חלוקתה של מדינת פולין נמצאו גם תושביה היהודים מחולקים בין אוסטריה, פרוסיה ורוסיה. מעתה היה גורלם ומעמדם החוקי בדרך־כלל כשֶׁל היהודים שגרו משכבָר במדינות אלה. תחיקה פולנית ליהודים עוד היתה בשנות 1807—1813 בתחומי הדוכסות של וארשא, בשנות 1815—1832 במלכות פולין, ובשנות 1815—1868 ברספובליקה של קראקא. נוסף לכך הוסיפו הפולנים להשפיע על מעמדם של היהודים גם לאחר המרד של 1863 בפולין הקונגרסאית, בימי וֶיְלוֹפּוֹלְסְקי, ובגאליציה — לאחר שניתן לה מעמד אבטונומי (1848—1918).

בחלוקה הראשונה בשנת 1772 קיבלה פרוסיה, נוסף לפרוסיה המלכותית (Prusy Królewskie), את הווייוודויות פּוֹמֶרַנְיָא מאלבּוֹרְק, חֶלְמְנָא, ואַרְמְיָא וחלק מפולין־גדול. בווייוודויות הנזכרות היו אותה שעה 3.600 יהודים — 10% מכלל האוכלוסיה — שגָרו על־פי רוב בכפרים. בפולין־גדול — המחוז שעל נהר נוֹטֶץ — היו 10.421 יהודים — 6% מכלל האוכלוסיה — שגרו על־פי רוב בערים. פרידריך השני, מלך פרוסיה, ניגש לסדר את עניני היהודים בשטחים החדשים, ברוח התחיקה ליהודי פרוסיה (General Judenreglement) מן ה־17 באפריל 1750. רק ליהודים אמידים, בעלי רכוש בשיעור 1.000 טאלר לכל הפחות, ניתנו אגרות־חסות (Schutzbriefe) ורשות לישיבת קבע. היהודים העניים (Betteljuden) הוצרכו לצאת בהדרגה את הארץ. באחד במארס 1773 ניתנה פקודה לגרש את כל היהודים שאין בידם אלף טאלר, אך בהשתדלות הפקידים, נתעכבה הוצאת הפקודה לפועל, שכֵּן חששו למשבר כלכלי, מחמת גירוש כה חטוף. אף־על־פי־כן בוצע לבסוף הגירוש ועד שנת 1776 גורשו כ־50% מן האוכלוסים היהודים שבשטח החדש. פקודת הגירוש לא חלה בתחילה על ה״נֶצֶה־דיסְטְריקְט״, מאחר שהיהודים מילאו כאן תפקידים כלכליים חשובים ביותר. אבל בשנות השמונים של המאה הי״ח החלה הממשלה לגרש גם כאן את היהודים מערים וכפרים. הארגון הפנימי של היהודים נקבע לפי החוק ליהודים משנת 1750,

שהיה רחוק מאבטונומיה, כפי שהיתה בפולין. החוק אף הגביל את עיסוקם הכלכלי של היהודים ואסר עליהם ענפי מלאכה, שנזקקו להם חברות בעלי־המלאכה הנוצרים. החלוקה השניה והשלישית הגדילה את השטח הפולני שסופח לפרוסיה באלפיים מילין מרובעים בקירוב, בכלל זה וארשא וסביבתה, ובהם מספר לא קטן של יהודים. גם על השטחים החדשים הוטלו כל אותן ההגבלות.

בשנת 1797 הוצאה חוקה מיוחדת ליהודים שבשטחי פולין לשעבר, שלא נבדלה בהרבה מחוקת 1750. נשללה זכות השפיטה מן הקהילות, וסמכותן צומצמה בעניני הדת בלבד. היהודים נחלקו לבעלי־חסות ומחוסרי־חסות. אף נשארו בתקפם מסים מיוחדים לישראל, כגון מס־הבשר, מס־החסות ומס מרשיונות שהָיה בערים האסורות על היהודים. מצבם נשתנה לטובה רק בשנת 1802, כשהותר ליהודים להתישב בכל ערי המדינה ואף להצטרף לחברות בעלי־המלאכה. שינוי זה קירב את היהודים למדינה הפרוסית. מצבם הוטב במידת־מה מבחינה כלכלית. סוחרים יהודים ריכזו בידיהם את המסחר הסיטוני בתבואה, עצים ואשלג. אולם ההמונים היו גם בתקופה זו מחוסרי פרנסה.

בשנת 1806 פלשו לכאן צבאות נאפוליאון, ובשנת 1807, אחרי נצחונו הגדול ליד יֶנא, נלקחו מפרוסיה כל השטחים הפולניים ונוסדה הדוכסות הווארשאית. בראשה הועמד מלך סאכְסוניה פרידריך־אבגוסט השלישי. בשנת 1809 סופחו לדוכסות גם גאליציה המערבית, לובלין ועוד כמה מחוזות, שנפלו בחלוקה השלישית בחלקה של אוסטריה. כל הדוכסות נתחלקה לדֶפארטאמנטים: וארשא, קאליש, פוזנא, בִּידְגוֹשׁ, פְּלוֹצְק, לוֹמְזָ׳ה, קראקא, לובלין, ראדום ושֶדְלִין. מספר התושבים היהודים בכל הדוכסות עלה בשנת 1808 ל־205.000 נפש, כ־8% מכלל האוכלוסיה; 27.9% מכלל האוכלוסים בערים ו־4.8% — בכפרים.

מצבם הכלכלי של היהודים לא נשתנה למסוף המאה הי״ח. רק בווארשא נמצאו כמה וכמה משפחות יהודיות, שעסקו במסחר סיטוני, תעשיה ובאנקאות. הם נמנו על ״המתקדמים״, שנטו, בימי פרוסיה, להתבוללות גרמנית, ועתה—להתבוללות פולנית. נציגי השכָבות האלה פנו בתזכירים אל הממשלה והשתדלו בדבר שיווי־זכויות. אמנם, חוקת הדוכסות מיולי 1807, קבעה שויון אזרחי של כל תושבי המדינה, אך בדצמבר אותה שנה נתנה הממשלה הוראה, המַתְנה את זכות האזרחות בידיעת השפה הפולנית, שהמוני ישראל לא יָדעוּה. אַחד המיניסטרים, תאדיאוש דֶמְבּוֹבְסקי, הצהיר בפירוש, כי שיווי זכויות היהודים מותנה בביטול ייחודם: הקהילות, הלבוש, החינוך וכו׳, בקיצור בטמיעה גמורה בעם הפולני, שפתו ותרבותו. כדוגמת הפקודה של נאפוליאון ממארס 1808, הוציאה הממשלה באוקטובר 1808 פקודה, המבטלת לעשר שנים את כל הזכויות הפוליטיות של היהודים; רק יחידים הראויים לכך יוכלו לקבלן בתורת יוצאים־מן־הכלל. אף־על־פי־כן הוטלה על היהודים חובת השֵרות בצבא. פקודה מיוחדת אסרה עליהם רכישת אחוזות־נחלה של אצילים.

מובן, שהחוקים האלה עוררו התמרמרות בקרב האוכלוסיה היהודית. נציגי הקהילה היהודית בווארשא, שהיו ברובם נאמנים למסורת, הגישו במארס 1809 תזכיר לסֶנאט, שבו התלוננו על יחס האיבה כלפיהם, אחרי שנות המלחמה והתלאות. בירור הענין נמסר לועדה, העשויה לערוך תכנית־תיקונים בחיי היהודים. ביחוד השתדלו נציגי החסידים של הצדיקים ר׳ ישראל מקוֹצְק ור׳ יעקב־יצחק מלובלין לבטל את חובת השֵרות בצבא. בהשתדלותו של בָּרָק זוֹנֶנְבֶּרג־שמואלביץ (בנו של שמואל זְבִיטְקוֹבֶר) הוציא שר־המלחמה, הדוכס פוֹנְיאטוֹבְסקי, ביאנואר 1812, חוק, הפוטר את היהודים מחובת השֵרות בצבא והטיל עליהם, תמורת זאת, מס־גיוס שנתי בשיעור 700.000 זהובים. אף־על־פי־כן התנדבו יהודים מספר לצבא והשתתפו במלחמות הפולנים, ביניהם בָּרָק יוֹסֶלֶביץ הנזכר, שנפל במערכה ליד קוֹצְק בשנת 1809.

באוקטובר 1812 נאסר על היהודים סְחַר המשקאות ועסק המזיגה, הָחל משנת 1814. המעשה הוסבר בצורך להקדים ולהגביל את פעילותם הכלכלית של היהודים, לקראת תקומתה המקווה של פולין בגבולותיה מלשעבר.

מפלתו של נאפוליאון הביאה את כל הדוכסות הווארשאית תחת השלטון הרוסי. לפי החלטות הקונגרס הווינאי (1814־1815), צורַף כמעט כל השטח, בתור ״מלכות פולין״, לרוסיה. בקראקא וסביבתה נוסדה הרספובליקה הקראקאית החפשית. כידוע נזקק הקונגרס הווינאי בעקיפין גם לשאלת היהודים בפולין, בעת הדיון על עניני היהודים בגרמניה. הרספובליקה הקראקאית נתחייבה למַנות ועדה לשם ביצוע האֶמאנציפאציה היהודית. כשנוסחו, באחד במאי 1815, העקרונות היסודיים של חוקת המלכות הפולנית שבפיקוח רוסיה—החוקה עובְּדה על־ידי המדינאי הפולני אדם טְשאַרטוֹריסְקי—נכלל בה גם סעיף על היהודים

לאמור: "זכויות הישראלים, הנתונות בחוקים ובמשפטים, שכוחם היה יפה עד עכשיו, נשארות בתקפן. התנאים, העשויים לאפשר לבני־הכרית־הישנה את ההנאה הרחבה ביותר מן הזכויות האזרחיות, ייקבעו לחוד".

מלכות פולין שסופחה לרוסיה היתה מדינה אבטונומית, בעלת ממשלה שישבה בווארשא וסיים שהתכנס מזמן לזמן. את עניני היהודים סידרה ברשות עצמה לפי חוקיה, שלא בטלו אף לאחר דיכויו של המרד בשנת 1830. לפי המִפקד משנת 1816 ישבו במלכות 213.000 יהודים.

הצאר אלכסנדר הראשון העמיד בראש הממשלה הפולנית, בתורת נציב, את הגנראל זאיוֹנְטשֶׁק, וליועץ־המדינה מינה את אלכסנדר־ניקוליי נובוֹסִילְצֶב, שנועד למלא תפקיד של מֶגן היהודים, כדי להטיל פירוד ביניהם לבין הציבוריות הפולנית. לשם פתרון שאלת היהודים נוסדה "ועדה לתיקונים", בהנהלתו של טשארטוריסקי. הועדה עיבדה, אחרי משא ומתן ממושך, תכנית לתקנת חיי היהודים, ברוח האפוטרופסות המושכלת. בתכנית זו הובטחה ליהודים אֶמאנציפאציה, אך הוחלט להימנע לפי שעה מליתן לה תוקף, מחמת המשפטים־הקודמים הרווחים בציבוריות הפולנית, ומחמת חוסר ההשכלה הכללית של המוני היהודים. קודם לאמאנציפאציה יש "לתקן" את היהודים על־ידי חינוך שיטתי, ולבטל את ארגון הקהילות, כדוגמת אירופה המערבית. מנהיג המשכילים בברלין דוד פְרִידְלֶנְדֶר נתבקש לחוות דעתו על דרך־התיקון והוא עשה כן בחיבורו "תיקון האוכלוסיה היהודית במלכות פולין", שנדפס בשנת 1819 ושִׁלֵּל את תכניתם הידועה של המשכילים. אף המשכילים והפִּלוּטוֹקראטים בווארשא גופא, שמספרם ומעמדם היה ניכר למדי, עשו מאמצים שונים למען האמאנציפאציה. אכן הללו הדגישו, שהאוכלוסיה היהודית מורכבת משני חלקים: מתקדמים ואנשי־המסורת, וביקשו זכויות פוליטיות למתקדמים בלבד.

התכנית, שעובדה על־ידי הועדה הממשלתית, הובאה לפני הגנראל זאיוֹנְטשֶׁק. הוא התנגד לאמאנציפאציה, מפני שהיהודים מתרבים, לפי דבריו, יתר על המדה ומזיקים למעמד העובד הנוצרי. נובוסִילְצֶב חיבר תכנית משלו. לפיה יש להעמיד בראש הקהילות ועדים מורכבים מרבנים, פרנסים ובאי־כוח הממשלה (דירֶקְציָה), שישקדו על תקנת היהודים, קודם כל בתחום החינוך. רק לבעלי השכלה כללית יש להתיר—נישואים, התעסקות מקצועית ורכישת נכסים דלא נַיְדי. לבעלי השכלה גבוהה יש להעניק גם זכויות פוליטיות. תכניתו נתקלה בהתנגדות במועצת־המדינה. המתנגדים טענו שהיהודים עוד לא נתבגרו כל הצורך לאמאנציפאציה. במקום תיקונים הוטלו עליהם הגבלות חדשות. ניסו לחדש את הגזירה משנת 1812 על עסקי המזיגה, אך הצאר נמנע מלתת את אישורו לכך. כמה ערים, שהיו אסורות על היהודים לשעָבר, חידשו את האיסור הישן. אף בווארשא עצמה נאסרה עליהם הישיבה ברחובות מסויימים. הבאים אליה מחוץ לעיר נתחייבו בתשלום מס יומי, בשיעור חמשה־עשר קוֹפיקה לנפש. נוסף לכך נאסרה על היהודים הישיבה בקרבת גבולות המדינה, בשטח בן עשרים קילומטר.

בספרות הפוליטית התפתח ויכוח עֲרני על שאלת היהודים. הוא גבר ביחוד לפני כינוסו של הסיים בשנת 1818, והזכיר את הויכוח שבימי הסיים הגדול (1788—1792). הפותח בכך היה סטאניסלאב סְטאשיץ בחוברת, שהוציא בשנת 1816, על "סיבות רוע היהודים". הוא טען שהיהודים גרמו לחורבנה של פולין. מספרם במדינה כבר עולה כדי שמינית מכלל האוכלוסים ואם יוסיפו להתרבות באותה מידה תיהפך פולין לארץ יהודית. לעומת זאת דרש הגנראל קְראשינְסקי, בקונטרסו "על היהודים בפולין", לתקן את היהודים, כדי להפחית את איבת ההמונים אליהם. נעימה חדשה נשמעה בחוברת של מחבר אלמוני, שיצאה בשם "אמצעים כלפי היהודים". הוצע בה להוציא את היהודים מפולין, לרכזם בשטח מיוחד בתחומי האימפריה הרוסית ולהקים כעין מדינה יהודית. נגד תכנית זו יצא אחד מחלוצי הרעיון הדמוקראטי בפולין, לוקאשינסקי, בחוברתו "הרהורי קצין על הצורך לתקן את היהודים". הוא הוכיח שהיהודים הביאו תועלת מרובה לפולין, ואם הם גורמים נזק לאוכלוסיה בעסקי המזיגה שלהם, הרי אשמה בכך מדיניותם של האצילים. השתתפו בוויכוח גם יהודים: אחד רב בשם משה בן אברהם, בחוברת "קול ישראל", והמורה "המשכיל" יעקב טוֹגֶנְהוֹלד, בחיבורו "ירובעל או דָבר על היהודים".

הסיים כשלעצמו נקט עמדה עוינת כלפי היהודים וביקש מהצאר, שיצַווה להביא לפני הסיים הבא תכנית לתיקונים בחיי היהודים, העשויה לעכב את ריבויים המהיר, מאחר שהם מהווים כבר שביעית מכלל האוכלוסים במדינה. בינתים האריך הסיים לעשר שנים נוספות את תוקפו של החוק, שביטל, בשנת 1808, את התקנה בדבר שיווי זכויותיהם.

אף בתוך הציבוריות היהודית היה ויכוח בין האדוקים ובין החוגים המתבוללים, שקראו לעצמם "פולנים בני דת משה" והשתלטו על קהילת וארשא. המתבוללים עשו כל שביָדם כדי להרוס את האבטונומיה של הקהלה ולרוקנה מתוכן לאומי, בתקוה שיחישו בכך את שיווי זכויותיהם. בהשפעתם ביטלה הממשלה, בשנת 1821, את הקהילות והקימה במקומן "ועדי בתי־כנסת", בפיקוח השלטונות העירוניים. מסגרת פעולתם של הועדים צומצמה לעניני צדקה בלבד.

בשנת 1823 בוטל לימוד השפה העברית בבתי־הספר העממיים היהודים שבהנהלתו של טוגנדהולד. בשנת 1825 נוצר "ועד בני־הברית־הישנה", שהורכב מפקידים פולנים, ולידו מועצה מבאי־כוח המשכילים והאורתודוכסים. עד־מהרה נתברר, כי הועד מתכוון להגשים את התיקונים ברוח דרישותיהם של האנטישמיים. היהודים אינם משתנים זה מאות בשנים ומסרבים להתערב באוכלוסים המקומיים, בהשפעת התלמוד, נמצא שיש לתקן תחילה את היהודים מבחינה מוסרית ולעקור את השפעתו. לשם כך יש להקים בית־מדרש לרבנים ורשת בתי־ספר חילוניים לילדים וילדות, יש לשים עין על ספריהם של היהודים ולתרגם את התלמוד לשפה אירופית, למען יֵדעו העוסקים בתיקון היהודים את הכתוב בו. כן המליץ הועד על ייסוד קתידרא באוניברסיטה ללימוד היהדות, כדי להכשיר נוצרים לשם מעשה התיקון של היהודים. הממשלה אישרה את התכנית ובשנת 1826 נוסד בית־מדרש לרבנים, בהנהלת המשכיל הקיצוני אַנטון אייֶנבּוים. תחילה הוצעה משרת המנהל למלומד אברהם שְטֶרן, אך הוא סירב לקבלה והסביר, שהמוסד החדש לא יביא כל תועלת, אלא יקלקל את הדור הצעיר, מבחינת המוסר והדת. השלטונות בדוכסות וארשא וביחוד המיניסטר לעניני החינוך וההשכלה סטאניסלאב פּוטוצקי היו מעונינים למשוך את האוכלוסיה היהודית לתרבות הפולנית ואף דרשו להקים בתי־ספר לילדי ישראל. בערי־השדה השתדלו לעודד את ההורים לשלוח את ילדיהם לבתי־הספר הכלליים. אולם נסיון זה לא הצליח לפי שעה אלא במידה מועטת. בשנת 1826 הונהגה גם צנזורה חמורה על ספרים עבריים, שהסעירה את הציבוריות היהודית. אף הוטלו הגבלות שונות על פעילותם הכלכלית של היהודים. המסים השונים, ביחוד מבתי־מזיגה וסחר־המשקאות, הועלו פי־עשר.

האוכלוסיה היהודית בדוכסות גדלה מ־200.000 נפש בשנת 1815 עד ל־384.263 נפש (9%) בשנת 1828. מהם גרו 308.578 (67,7%) בערים ו־75.685 (32.3%) בכפרים. בערים היו היהודים 50% מכלל האוכלוסיה. לפי מִפקד, שנערך ב־1825, היו אותה שנה חקלאים יהודים (חוכרים ובעלי מקצועות הקשורים בחקלאות) 8.803 נפש (יחד עם המשפחות), חלבנים 6.157, בעלי־מלאכה 113.593, סוחרים 14.896, בעלי מכולת, רוכלים 28.008, מוזגים 26.514, סרסורים 4.523, עגלונים 3.737, משרתים ועוזרים 42.507, מלמדים ומורים 6.445, כלי קודש 3.892, רופאים, חובשים 2.674, מחוסרי־פרנסה 93.988.

רוב העם התפרנס איפוא כמקודם ממסחר קמעוני, מלאכה ומזיגה, מקצועות, שהיו לפי דברי התייר האנגלי ר. ג׳וֹנְסְטָן, שביקר בפולין בשנת 1814, לחלוטין בידי היהודים. בעיירות היה מצבם עגום ביותר ולא מעטים ידעו חרפת רעב. אכן, מקצת יהודים התחילו שולחים ידם בתעשיה ביתית, בפרט בייצור אריגים. משנפתחו, בשנת 1819, הגבולות בין רוסיה ופולין, נפתחו שוקים חדשים בשביל התעשיה הפולנית ותוצרתה. בעלי המלאכה והתעשיה לא יכלו לספק את כל התצרוכת, והיהודים החלו כובשים לעצמם לאט־לאט מקום חשוב ביותר בייצור התוצרת ובהפצתה ורב היה חלקם בהתפתחות התעשיה בפולין. כן תפסו היהודים בדוכסות הווארשאית עמדות חשובות בענף הבאנקאות; למשנת 1819 הם ממַנים את סחר־החוץ וגם את המסחר הסיטוני, אף מסייעים לייסוד בתי־חרושת של יהודים. בשנת 1828 יסד היהודי הווארשאי שלמה פּוֹנֶר בית־חרושת לאריגים, וכן נתקיימו אז בתי־חרושת כאלה גם בסביבת טְשֶנְסטוֹכוֹב. במסחר הסיטוני מועט היה חלקם של היהודים; בשנת 1829 היו בווארשא רק 45 סיטונאים יהודים. רק שכבה דקה מצבה הכלכלי היה טוב למדי, המוני העם חיו בעניות ובדחקות.

ג.

בינתים התרגשו ובאו מאורעות, שחרצו את גורל המדינה לתקופה ממושכת והשפיעו כמובן גם על מצב היהודים. אף כי ניתנה לפולין חוקה קונסטיטוציונית, לא נהגה למעשה. השליט היה נובוסילצֶב, שעשה בפולין כבאחוזתו, דיכא את חיי התרבות, עינה את הנוער וזלזל בכבודם הלאומי של האוכלוסים. הוא ראה את המדינה כשטח־כיבוש, שהוא רשאי לעשות בו כאַוַת־נפשו. האצילים, האכרים, ובעלי־התעשיה הסתגלו למצב ולא נתכוונו למרוד ברוסיה. המאגנאטים היו

קשורים במשרות וכיבודים שקיבלו מידה, בעלי־התעשיה היו מרוצים מן השוקים הטובים שנפתחו לתוצרתם ברחבי רוסיה׳ והאכר לא העדיף שעבוד פולני על שעבוד רוסי. אולם מהפכת יולי 1830 עוררה את הפולנים מתרדמתם הפוליטית. אור ל־29 בנובמבר פרץ מרד בווארשא, ביזמתו של מחנה־נוער גדול, וכהרף־עין נצטרפו אליו הצבא והמוני העם. ב־30 לחודש הופתעה העיר למשמע הידיעה, שצבאות רוסיה נסוגו. העיר שוחררה, והמהפכה הקימה שלטון לאומי וממשלה לאומית.

בימים הראשונים למרד הוטלה מבוכה ובהלה בקרב היהודים. רַווחו שמועות, שהמורדים עתידים לערוך טבח בהם ולקום על בעלי־הרכוש. הבהלה הוסיפה וגברה משנהרסה ברחוב הפראנציסקאנים חנותו של מנהיג החסידים ומייסד שושלת הצדיקים מגֶר, ר׳ יצחק מאיר אלתר. אך כעבור ימים מספר דוכאו המהומות ובדצמבר 1830 פטרה הממשלה הלאומית את היהודים ממס־הכניסה לעיר. בהלך־רוחם חל מפנה לצד המרד ואף־על־פי שהממשלה סירבה לקבלם לגווארדיה, כי לא היו להם זכויות פוליטיות, הצטרפו קבוצות יהודים מבין הנוער והאינטליגנציה בהתלהבות אל המורדים. היהודים קיוו שפולין המשוחררת לא תַּפלה אותם לרעה. כמה יהודים מאוהדי המרד ביקשו רשות, מאת הדיקטאטור כְּלוּפִּיצקי, להקים גדוד יהודי. המשכילים דרשו להתיר הצטרפות יהודים לגווארדיה הלאומית. האורתודוכסים ראו בהקמת גדוד יהודי נפרד צורה חדשה של גיטו. אלו ואלו פנו לממשלה והסתייגו מן הדרישה להקמת הגדוד. הממשלה נענתה והתירה קבלת יהודים לגווארדיה, אולם רק למגולחים ובעלי מעמד ציבורי.

משבָּטלה הדיקטאטורה של כְּלוּפיצקי, השתדלו האורתוכסים העשירים ובראשם הרב ר׳ חיים דודסון, שגם יהודים בעלי זָקן יתקבלו לגווארדיה הלאומית, שהרי הגילוח אינו מעיד כל־עיקר על רגש פאטריוטי, אף אינו מוסיף גבורה. לאחר משא־ומתן ממושך, החליטה הממשלה להקים גווארדיה עירונית מיוחדת של יהודים ולצרף אליה גם בעלי זקן. הענין לבש צורה של טראגיפארסה, אף־על־פי־כן הוא מעיד על חפצם של היהודים להשתתף במלחמת העצמאות של פולין. רבים מהם השתתפו בלב שלם במאמץ המלחמתי, והעתונות התייחסה לכך באהדה. רק העירונים, בווארשא ובערי־השדה, דעתם לא היתה נוחה מזאת, ולא נמנעו אפילו מלהפיץ כתבי־פלסתר נגד אנשי הגווארדיה היהודים.

באפריל ובמאי 1831 נראה היה כאילו נוטה הממשלה לתת ליהודים שיון־זכויות. ב״אגודת הפאטריוטים״ נשמעו נאומים בזכות היהודים וגם במועצת העיר דרש היושב־ראש גְּראבּינְסקי לשכוח את חילוקי הדתות ולראות בכולם אחים שווים. המשורר קונסטאנטין גאשינסקי קרא למדינאים ליתן שיון־זכויות ליהודים, ולהשלים בכך את המפעל הלאומי הגדול, שהתחיל בחוקת ה־3 במאי 1791. אולם בסיים, שהתכנס באותם הימים, גבר הכיוון האנטי־יהודי, ומיניסטר ההגנה אף גילה דעתו, כי מוטב להם לפולנים לוותר על עזרת הזרים. בהשפעתו, החליט הסיים לפטור את היהודים מחובת השֵרות בצבא ולחייבם בתשלום מס־טירונים, שהוגדל פי ארבע. אף־על־פי־כן השתתפו היהודים בקרבות בתור קציני־צבא וחיילים. לא ארכו הימים והמרד דוכא. התחילה תקופה קשה לפולין וכמובן לא פחות קשה ליהודים.

עד שנסקור את תולדות היהודים בפולין הקונגרסאית, מן הראוי לעמוד בקצרה על הזרמים השונים בין הגולים הפולנים, שכֵּן השפיעו גם על החיים הפוליטיים בפולין גופא. כידוע ברחו רבים מן המשתתפים במרד לחוץ־לארץ, ביחוד המנהיגים והמפקדים, ובכללם גם מספר יהודים. רובם השתקעו בצרפת, וקצתם בבלגיה, אנגליה וכן באמריקה. בחוגי הגולים נדונו בעיות המדיניות הפולנית ושגיאותיה, אף השגיאות שנעשו כלפי היהודים. ב״ועד הלאומי״ היו ויכוחים עֲרים בענין זה, בהם הִצדיק הקצין בֶּנְיוֹבְסקי את היהודים, גינה את עמדת חבריו כלפיהם ודרש להושיט להם יד־אחים. בהשפעתו, הוציא יושב ראש ״הועד הלאומי״, ההיסטוריון יוֹאָכים לֶלֶוֶל, ביום 23 בנובמבר 1832, כרוז אל היהודים, שפורסם גם באידיש. לֶלֶוֶל היה אַחד הדמוקראטים הפולנים המעטים, ובהיותו חבר הממשלה הפולנית בימי המרד השתדל באמת לשַוות את זכויות היהודים. בגלוּתו, בצרפת ובבלגיה, ראה בעיניו, בהתבוללות היהודים שזכו לאֶמאנציפאציה ונתחזק בדעתו, כי הדרך לתקן את העוול שנעשה ליהודים היא גם בפולין שלעתיד — ״מתן זכויות שוות להם ומיזוגם הלאומי השלם בתוך העם הפולני״. בכל־זאת לא התעלם מזיקת היהודים לארץ־ישראל והבטיח בכרוזו את עזרתה של פולין לשיבת ציון, אם היהודים ירצו בכך. ״מבטיכם ועיניכם נשואות לארץ אבותיכם—כתב—אתם רוצים שתוחזר לכם ושתשובו אליה, למשול בה כעם חפשי העומד ברשות עצמו. ודאי אתם מבקשים שיקָלו עליכם בדרך למפעל זה ושכל העולם יעזור לכם במעשה זה. העם הפולני, שבקִרבו אתם יושבים במספר כה רב, היה רוצה לעזור בזה, אילו היה הדבר בכוחו, ובודאי לא ימשוך את ידו

מלעזור לכם כשתהיה השעה הכשרה לכך". הדברים הפנים והגלויים האלה, שבהם הכירו לֶלֶוֶל ו"הועד הלאומי" הפולני בעקיפין בשאיפותיהם הלאומיות של היהודים לשוב לארץ־ישראל, עוררו תרעומת בין הגולים הפולנים, וביחוד בין הגולים שמוצאם יהודי. במקום לדרוש מהיהודים, שיתבוללו בקרב האומה הפולנית, אמר דברי חיבה והבנה לכיסופי היהודים לירושלים.

אכן, גם בחוגי הגולים נתגלעו חילוקי דעות בשאלת היהודים, ובעתונות הפולנית החל להישמע קול דברים נגדם. המחנה הדמוקראטי השיב על כך במאמרים, קונטרסים וספרים פובליציסטיים־מדעיים. באותם הימים נולדה בקרב הפולנים הגולים, בהשפעתו של אַנְדְרֵי טוֹבְיאַנְסְקִי, מעין תנועה "משיחית". נמנו עליה יחידים רומאנטיים מבין הפולנים והיהודים, שחיפשו דרכים חדשות לנפשם, שעיפה מן התרבות האירופית. טוביאנסקי הגה חיבה לעם ישראל וביקש לעורר גם בתוכו תנועה משיחית־דתית ולקרב את היהודים לנצרות. עוזרו ושליחו הראשי לענין "העבודה בישראל" היה גרשון ראם מווילנא. הוא ואחרים מבני החוג — בכללם המשורר הגדול אדם מִיצְקֶוִיטש, שראה בישראל את האח הבכור — עשו תעמולה לתורתו של טוביאנסקי בקרב היהודים, הצרפתיים והפולניים, שבצרפת, אך העלו חרס בידם. יהודים אחדים השתמדו, ביניהם ראם, שחזר אחר־כך ליהדות.

מיצקֶוִיטש, שעזב בימי מהפכת 1848, את טוביאנסקי, השתדל מכאן ואילך לרכוש את היהודים למלחמת־השחרור של פולין, לא בדרך קִירוּבם לנצרות, אלא בדרך של הקמת גדודים יהודיים, העשויים להילחם בשעת־הכושר — מלחמת קֶרִים — גם לענינים שלהם. הוא עשה כן, אף כי לא נטה ליציאת היהודים מפולין: כסבור היה שאיחוד העם הפולני והיהודי עשוי לחזק את פולין, כאיחוד העם הפולני והליטאי לשעבר. מיצקייביטש יצא, יחד עם חברו אֶרְמַאנְד לוי, שהאמין בצורך להקים מדינה יהודית והשפיע עליו בכיוון זה, לקושטא וכאן פתחו במשא ומתן פוליטי ודיברו בגלוי על תכנית של הרוטשילדים לרכוש את ארץ־ישראל מידי תורכיה. אולם בין כה וכה הלך מיצקיביטש, ב־26 בנובמבר 1855, לעולמו, ותכנית הגדוד נתבטלה, מחמת התככים במחנה הגולים הפולנים בקושטא וסיבות אחרות.

לפולין הקונגרסאית הגיעו רק הדים קלושים מהלך־רוח זה של אהדה ליהודים. להיפך, חוגים מסוימים שבאו משם השתדלו להשפיע על הגולים ברוח של שנאה לישראל, שגברה באותן השנים בפולין. כמה ישועים פולנים הופיעו בפאריס והצליחו, בדרשותיהם, לשנות את הלך־הרוח כלפי היהודים מן הקצה אל הקצה. אף עתונים פולניים הפיצו את רעל האנטישמיות. בפולמוס אִתם עמדו לרוב יהודים או צאצאי יהודים (לוּבְּלִינֶר, הוֹלֶנְדֶרסְקִי, טְשִׁינְסְקִי ועוד).

ד.

בפולין גופא לא חלו, אחר דיכויו של המרד, שינויים ניכרים בחיי היהודים. ההגבלות נשארו בעֵינן ונֶטל המסים כבד והלך. יהודים רבים ניספו במגפת החולירע. — בשנת 1841 נפקדו 372.924 תושבים יהודים, מהם ישבו 85.8% בערים. בשֶל הגירת יהודים מרוסיה לפולין עלה מספר האוכלוסים היהודים בשנת 1843 ל־523.396 נפש (11% מכלל האוכלוסיה). מהם היו עסוקים במסחר 22.446 (21%), בתעשיה ומלאכה 31.120 (29.1%), בחקלאות 5.216 (4.9%), בתחבורה 1.826 (1.7%), במקצועות חפשיים 2.531 (2.3%), שכירי־יום 26.456 (24.8%), שוליאות, אנשי־שרות 14.187 (15.4%), שונים ובלי מקצוע 2.984 (2.8%).

בחיי הכלכלה מילאו הבאנקאים היהודים — בפרט שטיינְקֶלֶר, קרוֹנֶנבֶּרג, אֶפְשְׁטיין — תפקיד חשוב בפיתוח התעשיה והמסחר הסיטוני. אף כי גבולות פולין ורוסיה נסגרו בשנת 1831, בתור עונש על מעשה המרד, גדל היצוא הפולני, ורובו היה בידי סיטונאים יהודים. היצוא פנה ביחוד לאוסטריה ופרוסיה ומשם הובאו מרבית הסחורות הנצרכות בפולין. לגידול המסחר גרמו גם פיתוח הספנות על הוַיסל וחנוכת מסילת־הברזל וארשא — וינא (1845). אלפי יהודים (2.832) הוסיפו להתפרנס מעסק המזיגה, אולם בשנת 1844 אסרה הממשלה על היהודים את המזיגה בכפרים והפקודה הוצאה אל הפועל. סגירת הגבולות פולין — רוסיה פגעה קשה ביהודים שישבו על הסָפָר הזה. כדי למנוע הברחת מכס נאסרה עליהם הישיבה בקרבת הגבול. הפקודה בטלה משחזרו ופתחו את הגבולות.

בעלי־הון וסוחרים עשירים היו מצויים בעיקר בערים וארשא ולודז, אשר בהן נתרכזו 20% בערך מכלל האוכלוסיה היהודית. בחוגים העשירים האלה — אנשי המסחר הגדול והבאנקאות — מסתמן משנות הארבעים ואילך תהליך של עזיבת היהדות. בשאר הערים היו היהודים שרויים ברובם בתנאים חמריים קשים ביותר.

קבוצות של יהודים משכילים עשו מאמצים לשם הרחבת הזכויות האזרחיות וביטולו של "הועד היהודי", שהאריך ימים אף לאחר המרד. הנציב פַּאסְקֶוויטש הביא את בקשותיהם לפני ניקולַיי הראשון והציע להתענין במצבם של היהודים, והצאר הסכים לכך. בכל־זאת לא נעשה דבר לטובת היהודים בפולין ולא עוד אלא שלאט־לאט הוטלו עליהם הגבלות נוספות, ותקנות שנועדו להשוות את מעמדם לשל אחיהם ברוסיה. בשנת 1843 הוטלה על היהודים חובת השרות בצבא ואף־על־פי־כן רצו להוסיף ולגבות מהם גם את מס־הטירונים. הצאר התנגד לכך, והוסכם להטיל את המס רק על שאינם מסוגלים לשֵׂרות צבאי והרוצים להיפטר ממנו. מצב היהודים הורע ביותר ויהודי וואַרשא פנו אל משה מונטיפיורי בבקשה שישתדל לטובתם. מונטיפיורי ביקר בשנת 1846 ברוסיה, ובראיון מיוחד הגיש לצאר תזכיר מקיף על מצב היהודים. ביחוד הסב את תשומת־לבו על נחיתות מעמדם מבחינה מדינית וחוקית, על נטל המסים שאין לעמוד בו ועל ההגבלות השונות. כתוצאה מכך הוקם בוואַרשא ועד להשוואת חוקי היהודים בפולין וברוסיה, אך פעולתו של הועד היתה לבטלה.

כפי שצויין, קמה בפולין הקונגרסאית שכבה של בעלי־הון יהודים שהצליחו לחדור לחיי הכלכלה והתערבו בפולנים גם במובן התרבותי. בקרב בניהם התחילה מתגבשת אידיאולוגיה של התבוללות מוחלטת. הם התחילו משתתפים בחיים הרוחניים־הפולניים, בהוצאת עתונים וספרים ובמפעלים תרבותיים אחרים. גם בית־המדרש לרבנים, שבהנהלת אַנְטוֹנִי אייזֶנבוים, הוציא, עד שנת 1852, מאות חניכים, שהצטרפו למחנה המתבוללים. הציבוריות הפולנית דעתה לא היתה נוחה מכך. הניגודים באו לידי ביטוי בעתונות וגם בספרות־היפה, ובשנת 1859 פרצה, לרגלי קונצרט אחד, "מלחמה יהודית־פולנית". ההיסטוריון הגולֶה לֶלֶוֶל גינה את ההתקפות על היהודים. בארץ גופא רכש ליאופולד קרונענברג את העתון היומי "גאַזֶטא צוּזְיֶנֶנא", לשם טיפוח אחוה יהודית־פולנית. אכן, אף במחנה המתבוללים לא היתה אחדות־דעות גמורה. קצתם לא ראו בעין יפה את ההתקרבות לזרמים הפוליטיים הקיצוניים, שמטרתם תקומת מדינה פולנית עצמאית. חוגים אלה היו מעונינים, מטעמים כלכליים, בקשרים עם הקיסרות הרוסית והעדיפו תיקונים פוליטיים־ליבראליים על חלומות של עצמאות מדינית.

המוני העם עמדו מנגד. שקועים במסורת וטרודים במלחמת הקיום, לא נתנו דעתם על כיוונים פוליטיים, אך גם לא התנגדו להנהגת המתבוללים, המקורבים ל"שררה". החסידים נטו לרוסים, מאחר שהשלטונות תמכו בהם, מבחינה פוליטית, כדי לקיים את טענתם, שהיהודים אינם "מתורבתים" ואינם ראויים לשויון־זכויות וכדי להסתייע בהם בשעת הצורך לשם הטלת פירוד בקרב האוכלוסיה היהודית.

אחרי תבוסת רוסיה במלחמת קְרים התחילו מסיחים על הצורך בתיקונים, העשויים להגדיל במקצת את האבטונומיה של פולין הקונגרסאית. הפולנים תלו תקוות ביורשו של ניקוליי, אלכסנדר השני. בשנת 1861 התחילו בוואַרשא בעריכת התביעות לצאר ובכללן גם דרישה לשיווי זכויות היהודים. נבחרה לשם זה משלחת מיוחדת וצורפו אליה גם נציגים יהודים (הרב ר' דוב־בֶּרוּש מַיְזֶלְש ומתתיהו רוזן). נתלוו לכך הצהרות על האחוה היהודית־הפולנית. ב־27 בפברואר 1861 התקיימה בוואַרשא הפגנה פאטריוטית, שבה נפלו חמשה קרבנות. הלְוָיה הפכה להפגנה יהודית־פולנית. המתבוללים והרב מייזלש פתחו בתעמולה לאחדות בין היהודים והפולנים והוציאו כרוזים באידיש ובעברית ברוח זה. גם העירונים קיבלו אז החלטות פרו־יהודיות.

במארס 1861 מינה אלכסנדר השני, במקומו של מוּכאנוֹב, שהיה שנוא על כל האוכלוסים, את הגראף הפולני וֶיֶלוֹפּוֹלְסְקי, שדָגל בברית עם רוסיה, שתניח לפולנים לקיים את עצמאותם הפולנית ברוח המסורת ההיסטורית. ויילופולסקי ראה צורך להיטיב את מעמדם של היהודים, כי ראה בהם תריס בפני מרידה. הוא לא ראה טעם להעברת היהודים לחקלאות, כי חקלאים היו מצויים לרוב במדינה ודוקא מעמד בינוני היה חסר בה. בהשתדלותו של ויילופולסקי, חתם הצאר, ביוני 1862, על חוק, שנתן ליהודים שויון־זכויות חלקי. כעבור זמן קצר בוטלו גם הגבלות אחדות. הכוונה היתה לקרב את היהודים ולהטיל פירוד בינם לבין הפולנים. חלק מן האינטליגנציה היהודית קיבל בקורת־רוח את פְּעלו של ויילופולסקי ונדמה היה שהצליח למשוך את היהודים לצדו, אך השתלשלות המאורעות הוכיחה כי טעה. ויילופולסקי עשה, במדיניותו כלפי הפולנים, כמה שגיאות גסות והחיש בכך את התפרצות המרד (22 ביאנואר 1863). הממשלה הלאומית המהפכנית הכירה, בכרוזה הראשון, בכל תושבי המדינה, בלי הבדל דת ומעמד, כאזרחים שוֵי־זכויות ובני־חורין. בכל רחבי הארץ פרצו קרבות, וקבוצות המורדים נלחמו בעוז. השתתפו בכך גם יהודים במספר ניכר, ואחדים מילאו תפקידים של מפַקדים ומנהיגים. גם מחוץ לפולין נשמעו בקרב היהודים דברי־אהדה למלחמת־השחרור של הפולנים. אולם צבאות הצאר התגברו על המורדים, אמנם לאחר כמה וכמה חדשים.

המרד דוכא, אולם השאיר אחריו את רעיון ההתבוללות, ובו דָגל הנוער היהודי, שהצליח לעזוב את תחומי השכונה היהודית, ללמוד ולהשתרש בחיי הכלכלה, על יסוד ידיעותיו ועמלו שלו.

האינטליגנציה הפולנית, המאוכזבת מחמת תבוסת המרד, משכה עתה ידיה מן הרומאנטיות הפוליטית ופנתה לריאליזם, אשר בו ראתה עכשיו את הדרך הנכונה לביסוס קיומו הלאומי של עמם ועתידו. גרם לְמִפנה זה גם שחרור האכרים, שהכריח את נושאי הרומאנטיות הפוליטית — האצילים — לשַנות את אורח־חייהם ולִפנות למקצועות שלא עסקו בהם מקודם. בכך שיתפו פעולה עם יהודים. אף האכר המשוחרר נעשה לקוח של התוצרת המקומית וגרם בכך להתרחבות התעשיה ולגידולה. השנים שלאחר המרד הן שנות שגשוג לתעשיה ולמסחר. במסחר בלבד גדל המחזור מ־14.500.000 רובל בשנת 1842 ל־136.000.000 רובל בשנת 1868. מובן, שאף היהודים נהנו מהתפתחות זו, ביחוד אחרי שבוטלו כמה הגבלות וניתנה להם הרשות להצטרף לאגודות הסוחרים ולסחור בכמה דברים שהיו אסורים עליהם לפני כן. התפשטותם הכלכלית של היהודים הלכה גם בכיוון רוסיה, ביחוד לאחר שנחנכה מסילת־הברזל פטרבורג — וארשא (1862) והותר ליהודי פולין המעבר מארץ לארץ (1868).

האוכלוסיה היהודית גדלה ומנתה בשנת 1870 — 815.433 נפש, 13.5% מכלל האוכלוסים. גידול זה הובלט ביחוד על־ידי ריכוז היהודים בערים הגדולות. כן גברה הדיפרנציאציה בתוך המסחר והמלאכה; בסוגים אחדים חלו שינויים מהפכניים ממש. ליהודים היה חלק מכריע בסחר־החוץ של עצים, תבואה, צמר־גפן, ברזל, בעיקר ביצוא לגרמניה ולאוסטריה, וכן בעסקי כסף והגרלה. כן גדל חלקם במקצועות החפשיים; בוורשא היו בשנת 1862 5.5% מכלל 17.644 יהודים בעלי משלח־יד. משנת 1870 ואילך עלה מעמד היהודים בעסקי הביטוח, הקשורים בעסקי הבאנקאות. בתעשיה רב היה חלקם בענף הסוכר, תוצרת חימית, נֵיר, מכונות, מכרות ואריגים. לעומת זאת פחת חלקם במזיגה; אחרי 1860 לא היו עוד מוזגים יהודים בכפרים. הישגי היהודים במסחר ובתעשיה עוררו קנאה ואיבה בחוגי העירונים הפולנים, שמיהרו לשכוח את הפגנות האחוה מימי המרד. אף בעלי־האחוזות דעתם לא היתה נוחה מריכוז סְחר היערות והעצים וכן של התוצרת החקלאית בידי היהודים.

האוכלוסיה היהודית הוסיפה וגדלה ועלתה בשנת 1897 ל־1.321.100 נפש לעומת 815.433 בשנת 1870 (14.05% לעומת 13.53%). חלה תזוזה ניכרת של האוכלוסים (5.3%) מן האזורים הצפוניים, שאופָיָם חקלאי בעיקר, לאזורים הדרומיים, מרכזי התעשיה. רוב האוכלוסים נתרכז ב־11 ערים, הגדולות שבהן: וארשא (219.141 נפש לעומת 42.639 בשנת 1862) ולודז (98.677 לעומת 5.633). כן חלו שינויים עצומים בהרכב המקצועי. בשנת 1897 עסוקים בחקלאות 2.5% (לעומת 6.1% בשנת 1857); במסחר, אשראי ותחבורה 42.6% (44.7%); בתעשיה ומלאכה 34.3% (25.1%), במקצועות חפשיים ושֵרות ציבורי 5.3% (2.6%); שכירים ושֵרות־בית 8.3% (9.9%), שונים ובלי מקצוע 7% (11.6%). גבר איפוא תהליך הפרודוקטיוויזאציה בכיוון תעשיתי.

אחרי דיכויו של המרד חסו היהודים שנים אחדות במשטר ליבראלי. לאחר מכן השתלט כיוון אנטי־יהודי מובהק. השלטונות קבעו, שאף כי ניתנו ליהודים זכויות, לא התקדמו מבחינה תרבותית־אזרחית: הם מסתייעים בזכויות לתועלתם ומוסיפים לעמוד בהתבדלותם. האנטישמים הפולנים שקדו להבליט דבר זה. ביחוד עשה כן יאן יֶלֶנְסקי, שהדגיש במיוחד את השתלטותם של היהודים על חיי הכלכלה. ילנסקי אסר, בשבועונו Rola (קרקע), מלחמה שיטתית על היהודים, ונעזר בכך על־ידי הכמרים. סופרים ועתונאים פרוגרסיוויים יצאו נגד ההתקפות האלה, שהֵרעו את היחסים בין היהודים והפולנים, דבר שהיה רצוי אך לשלטונות הרוסיים. הממשלה הרוסית עמדה תחילה מן הצד, אך לאחר שנרצח הצאר אלכסנדר השני נתנה ידה להסתה ותוצאותיה הורגשו בפרעות 1881; בחורף אותה שנה ארגנו הרוסים פרעות גם בוורשא. אמנם הציבוריות הפולנית הפרוגרסיווית יצאה בגלוי נגד מעשי ההסתה והסופרת הידועה עליזה אוֶשְקוֹ נתנה, בספרה: "על היהודים והשאלה היהודית", ביטוי למורת־רוחם של הפולנים, מחמת הפוליטיקה האנטי־יהודית של השלטונות הרוסיים. אף־על־פי־כן הלכה וגברה האנטישמיות בציבור הפולני. בשנות השמונים חדרו לתוכו גם סיסמאות האנטישמיות הגרמנית, המדעית כביכול.

הבעיה היהודית הוחמרה בפולין הקונגרסאית גם מסיבה אחרת. משנת 1868, כשהותרה תנועת אוכלוסים מרוסיה לפולין, באו לכאן אלפי יהודים, שהסתגלו לתנאים החדשים ושימשו מתווכים בין המסחר הפולני והרוסי. הציבוריות הפולנית ראתה ביהודים אלה, שנקראו בפיה "ליטוואקים", סוכנים רוסיים ומפיצי השפה הרוסית, ואף זה גרם להגברת המתיחות בין הפולנים לבין היהודים.

מעניין שבתקופה זו נתעוררה שוב בספרות הפובליציסטית הפולנית השאלה, אם אמנם עשויה ההתבוללות לפתור את בעית היהודים. אדם דיגאסינסקי, מראשי הליברלים, קבע, שדרך הפתרון היא התבוללות גמורה, לא רק במובן תרבותי ולשוני, אלא גם במובן הדתי. ואמנם גברה במחצית השניה של המאה הי"ט תנועת השמד בקרב היהודים המתבוללים, ומאות מהם עזבו את עמם. אף-על-פי-כן לא שפר חלקם. הציבוריות הפולנית לא קיבלה אותם בעין יפה והוסיפה לראות בהם יהודים-משומדים ("Mechesy"). דעה אחרת הביע, בשנת 1880, אלכסנדר טשארנקובסקי, מטובי הפובליציסטים הדמוקראטיים, במחקרו Studium o Żydach. ההתבוללות אינה, לדעתו, אלא חזון שוא, מאחר שהיהודים אינם קיבוץ דתי אלא לאום ממש והם זכאים ככל לאום לזכויות לאומיות. ההתבוללות הלאומית והתרבותית של היהודים היא בעיניו מעשה התאבדות. מטעמים היסטוריים, רצוי "שישראל לא יחפוץ למחוק את עצמו מספר ההיסטוריה הכללית, כי העמים המוחקים את עצמם מתוכו חדלים מלהיות". יש לקיים את היחסים בין הפולנים ובין היהודים כדוגמת שוויץ. המתבוללים היהודים קידמו את דבריו של טשארנקובסקי בבקורת חריפה.

הזרמים הפוליטיים שהחלו פועלים בציבוריות הפולנית מראשית שנות התשעים נקטו עמדה עוינת כלפי היהודים, ביחוד "הליגה הפולנית", שנוסדה בשנת 1886 ונהפכה בשנת 1897 ל"מפלגה הלאומית-הדמוקראטית" (Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne). מנהיגיה — בראש וראשונה רומאן דמובסקי — חשבו את היהודים לגורם זר, שיש ליטול ממנו כל השפעה בתחומי החיים הלאומיים, התרבותיים וביחוד הכלכליים. אף כי ראו ביהודים כאמור לאום מיוחד, בכל-זאת היו המתבוללים הקיצוניים רצויים להם, מבחינת האינטרסים הפוליטיים של העם הפולני. הזרם הפוליטי היחידי, שלא נתן ידו להסתה ביהודים ואף דרש את שיווי זכויותיהם, אמנם על יסוד התבוללות גמורה, היתה המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (P.P.S.).

בינתים חלו שינויים חשובים בציבוריות היהודית. למשנות הששים נתגבר הרעיון הלאומי. אמנם התנועה לישוב ארץ-ישראל מיסודם של הרב ר' צבי-הירש קאליישר, ד"ר חיים לוריא ור' אליהו גוטמאכר מצאה אך הדים קלושים בפולין. אולם תנועת "חיבת-ציון" התפשטה גם כאן. בסיבאלק נוסדה בשנת 1881 החברה הראשונה לישוב א"י בשם "יסוד המעלה", ולאחריה נוסדו חברות כאלה גם בערים אחרות. העתונות העברית נקטה עמדה חיובית כלפי "חיבת-ציון" וכשהוקמה ההסתדרות הציונית העולמית מיסודו של הרצל, הצטרפו אליה חובבי-ציון בווארשא ולודז. בראש ההסתדרות הציונית בפולין עמד בשנות 1898—1904 יצחק יאסינובסקי, בראש תנועת הנוער — יצחק גרינבוים. מבין שורותיה קמו המנהיגים העתידים של היהדות הפולנית, לוחמי מלחמתה הפוליטית. העתונות באידיש הושפעה מן הרעיון הלאומי ונטעה אותו בציבוריות היהודית.

תגובת הציבוריות הפולנית להתפתחות זו היתה חלשה וללא הבנה יתירה. האנטישמיים ראו בכך פתח תקוה להיפטר מן היהודים בפולין, מבלי לנסות אפילו לרדת לסוף הפרובלימאטיקה של התנועה הציונית. הסוציאליסטים ראו בציונות "תנועה בורגנית" ושללו אף את התנועה הציונית-הסוציאליסטית. שאר הזרמים הפרוגרסיוויים לא האמינו בשיבת ציון והיו סבורים שהיהודים עתידים להישאר "אומה בתוך אומה", דעה שסתרה, אגב, את עמדתם הכללית כלפי היהודים, שהיתה מבוססת על ההתבוללות.

בימי המהפכה הרוסית הראשונה (1905) נשתפרו במקצת, לזמן קצר, היחסים בין היהודים והפולנים. הדמוקראטיה הפולנית הלכה יד ביד עם היהודים והפגנות בקשר למתן הקונסטיטוציה של אוקטובר נגמרו באיחוד יהודי-פולני. אולם משפרצו הפרעות ברוסיה התחילו אנשי "הדמוקראטיה הלאומית", שהתנגדו למהפכה, לפעול נגד היהודים, בתקוה, שיקבלו, בשכר מעשיהם הטובים, הנחות לאומיות מידי רוסיה. החיכוכים בין שני העמים גברו ביחוד בימי הבחירות אל הדומה הראשונה. היהודים התיצבו לימין "האיחוד המתקדם". המפלגה הדמוקראטית הפולנית, שאליה הצטרפו גם המתבוללים, דיברה על היהודים, כעל חלק מהעם הפולני. רק אחד ממנהיגיה, אלכסנדר שוינטוכובסקי, התייחס בהבנה לשאלת הלאומיות היהודית ודרש בשביל היהודים שאינם מתבוללים, אותן הזכויות הלאומיות שנדרשו בשביל הפולנים ברוסיה. ברוח זה דיבר גם

הסופר וְלאדיסלאב סטוּדניצקי, ממנהיגי השמרנים. הבחירות אל הדומה השניה והשלישית נתלוו אף הן שיסוי ביהודים. הדמוקראטים הלאומיים קראו לחרם כלכלי נגדם, אף הצביעו עליהם כעל עוזרי הגרמנים וסוכניהם, סיסמה שסכנתה היתה אז מרובה, כי הפולנים נרדפו אותה שעה בגרמניה. הקלוב הפולני בדומה ניהל, בהשפעת הדמוקראטים־הלאומיים, מדיניות מכוונת נגד האינטרסים של היהודים; דרשו להגביל את זכות־הבחירות שלהם. כל המפלגות האזרחיות הפולניות נקטו עמדה עוינת ליהודים, אף־על־פי־כן השתדלו לזכות בבחירות אל הדומה הרביעית (סוף 1912) בקולותיהם. אולם העתונות והציבוריות היהודית, שבראשה עמדו ציונים ויהודים לאומיים, החליטו לתמוך במועמד של המפלגה הסוציאליסטית (פפ״ס), ובעזרתם אמנם נבחר לציר הדומה. שאר המפלגות הפולניות הגיבו על כך בתנועת חרם כלכלית, חברתית ותרבותית. המתיחות נמשכה עד מלחמת־העולם הראשונה.

ו.

עם חלוקת פולין קיבלה רוסיה, נוסף לשטח הקרוי ״פולין הקונגרסאית״, גם כמה חבלים אחרים, שהיו שייכים קודם למדינה הפולנית ובהם אוכלוסיה יהודית בת חצי מיליון. המדיניות הרוסית כלפי היהודים היתה מכוונת בראש וראשונה למנוע את חדירתם לפנים רוסיה (״תחום המושב״) ולקבעם כחטיבה לעצמה, המחויבת במסים כבדים ביותר, בתוך מעמד הסוחרים העירונים. משנת 1797 ואילך התחילו עולות על שולחנות המשרדים הממשלתיים כל מיני תכניות לתיקון היהודים. גם באסיפות האצילים, שנתקיימו בשנות 1797—1800 במינסק, קאמיינץ־דפודוליא, וילנא, נזקקו לבעיה היהודית. מטעם הממשלה, טיפל ביישוב הבעיה היהודית הסינאטור דְוָרְזׄאוִין, שהציע תכנית־תיקונים דומה לשל ממשלת אוסטריה ופרוסיה. בימי אלכסנדר הראשון הוקמה ועדה מיוחדת לעניני היהודים ועל יסוד עבודתה פורסמה, בדצמבר 1804 מערכת תקנות לסידור חיי היהודים, כמתכונת התקנות האוסטריות והפרוסיות. בין השאר נקבע, שעל היהודים לעזוב, במשך שלוש שנים, את הכפרים. גזירה זו היתה עלולה לפגוע בששים אלף נפש, אך הגירוש נדחה לפי שעה. בהתאם לתקנות מימי קאתֶרינה השניה ופאוֶל הראשון שותפו היהודים באבטונומיה העירונית, אולם רוב הערים התנגדו לכך.

הרכב האוכלוסיה היהודית בחבלים אלה היה דומה להרכבם בשאר הארצות, שסופחו לרוסיה. בשנת 1818 נמנו כאן 676.979 יהודים, מהם היו עסוקים במסחר וברוכלות 585.741 (86.5%), במלאכה 78.553 (11.6%), בחקלאות ובמקצועות הקשורים בה 12.685 (1.9%).

בשנות 1818—1825 נתקיימה ליד המיניסטריון לעניני הדת והשכלה מועצה של שליחי הקהלות, שעסקה בשתדלנות לטובת כלל ישראל במדינה.

בשנת 1827 הוטלה על הקהילות החובה לספק טירונים יהודים בגיל 12 עד 25 שנה. הטירונים שלא הגיעו לכלל בגרות — קאנטוניסטים — נשלחו לבתי־ספר צבאיים מיוחדים, שבהם אומנו שש שנים ולאחר מכן הוצרכו לשרת בצבא עשרים וחמש שנים נוספות. רבים מן הטירונים הועברו על דתם. בדרכים אלה קיווה ניקוליי הראשון להפחית את מספר היהודים ולפתור את הבעיה היהודית.

גזירה זו וכיוצא בה העירו בלבות היהודים אהדה למרד הפולני (1830־1831). בליטא, אוקראינה ורוסיה־הלבנה הושיטו היהודים עזרה רבה לפולנים. אולם הנהגת המרד לא הבינה להסתייע בכך ולא עוד אלא שלעתים התנפלו צבאות המורדים על היהודים ושדדו את רכושם. מובן, שמעשים אלה הרחיקו את היהודים מן המרד.

בשנת 1835 פורסמה חוקה שכָּללה את כל התקנות הקודמות נגד היהודים. בשנה שלאחריה התחילו רדיפות הצנזורה על ספרי ישראל. כמה שנים לאחר מכן הוקמה ״ועדה לקביעת דרכים לתיקון יסודי של היהודים ברוסיה״. הכוונה היתה לבטל את האבטונומיה הקהילתית, להקים בתי־ספר כלליים לילדי ישראל ולרדוף את ה״אלמנטים הבלתי־מועילים״. הקהילות בוטלו עד־מהרה (1844) וד״ר מאכס ליליינטאל, מנהל בית־ספר יהודי פרטי בריגא, הוזמן לארגן רשת בתי־ספר. ליליינטאל ביקר בכמה מרכזים יהודיים ונפגש עם ראשי הציבור שהסבירו לו את עמדתם. היהודים ראו בתכנית החדשה של הממשלה נסיון להכחיד את היהדות בדרך תרבותית, אחר שלא עלה הדבר בידה בדרך צבאית (הקאנטוניסטים). משנתחוורה גם לליליינטאל כוונתה האמיתית של מדיניות הממשלה, התפטר והיגר לארצות־הברית. בינתים הקימה הממשלה, בשנות 1847—1855,

שני בתי־מדרש לרבנים (בווילנא ובז׳יטומיר) ו־25 בתי־ספר עממיים. מספר התלמידים עלה בסך־הכל רק ל־3847. לכיסוי ההוצאות לכך נקבעו שני מסים—מִבְּשר כשר ומנרות של שבת.

בימי ממשלתו של ניקוליי הראשון לא עברה שנה בלי גזירות חדשות, כ־300 ומעלה. בתקופה זו גברה בקרב היהודים תנועת ההשכלה ולה מרכזים חשובים בווילנא ובערים אחרות, שהניחו יסוד לספרות העברית החדשה. קמה אינטליגנציה יהודית שהתחילה להכניס שינויים ותיקונים בחיים הפנימיים של היהודים.

בימי אלכסנדר השני (1855—1881) בטלה גזירת הקאנטוניסטים וכן בטלו כמה הגבלות כלכליות. יחס הממשלה ליהודים נשתנה לרעה עם הופעת כתב־הפלסתר של המומר יעקב בראפמאן (״ספר הקהל״). בשנת 1871 הוקמה שוב ועדה לתקנת חיי היהודים, שבאה לידי מסקנה, כי מדיניות הרוסיפיקאציה נכשלה לחלוטין. בהתאם לכך נסגרו, בשנת 1873, בתי־הספר ובתי־המדרש לרבנים הממשלתיים.

מבחינה כלכלית התחיל בתקופה זו שגשוג, הודות לבנין מסילות־הברזל והרחבת קויה. בפלכי קייב, וולין ופודוליא החזיקו היהודים בידיהם עמדות חשובות בתעשית משקאות, סוכר, טחנות.

בחיי התרבות חלה התפתחות רבה של הספרות בשפה העברית ומשנות השבעים גם באידיש. משנת 1870 מתחילה האינטליגנציה היהודית לתפוס מקום ניכר בתנועות המהפכניות. אולם הפרעות בשנות 1880—1881 חוללו מִפנה בהלך־רוחה ורבים מהם שבו בתשובה שלמה לעמם ונתנו ידם לתנועת ״חיבת־ציון״.

ז.

שונה מכך לחלוטין היתה דרך התפתחותם של חיי היהודים בגאליציה.

בשנת 1772, כשגאליציה סופחה לאוסטריה, ישבו בה 200.000 יהודים בערך, 5% מכלל האוכלוסים. בשנת 1910 נמנו בה 872.000 יהודים (10.9%), רובם בערים.

מיד לאחר סיפוחה של גאליציה לאוסטריה התחילה ממשלת הקיסרית מאריה תֶרֶזיא, מתכנת תכניות להסדרת חיי היהודים. בשנת 1776 הוקמה לשם כך ״הנהלה יהודית״ (Judendirektion), מורכבת מ־6 פרנסי מדינה, 6 פרנסי מחוזות, ורב המדינה (אריה־ליב ברנשטיין מברוד) בראשם. במקום מס־הגולגולת הפולני, הונהג מס־סובלנות (Toleranzsteuer), גולֶדֶן לנפש. כמעשה פרוסיה ציוותה גם אוסטריה לגרש את היהודים העניים מן הארץ, אך הדבר לא עלה בידה.

הקיסר יוסף השני נתכוון לשפר את מצבם של המוני ישראל בדרך של פרודוקטיוויזאציה והשוואתם לשאר כל האוכלוסים. בדרך זו קיווה לשים קץ להתבדלותם של היהודים, לשלבם במהלך החיים המדיניים ולהסתייע בהם כגורם לגרמניזאציה של גאליציה. ״ההנהלה היהודית״ ובתי־הדין היהודים, בוטלו, מאחר שהאבטונומיה הקהילתית נחשבה גורם, המקיים בקרב היהודים את רוח ההתבדלות. במקום הקהילות, כמות שנתקיימו בימי פולין, הוקמו ״ועדי עדות דתיות״, שסמכותם נצטמצמה בעניני דת בלבד. אכן למעשה לא צומצמה מסגרת פעולתם מלשעבר. בשנת 1788 הוטלה על היהודים חובת השֵרות בצבא. ההגבלות הכלכליות בוטלו ונעשו נסיונות—שלא עלו יפה—לקרב את היהודים לחקלאות. בשנת 1822 נפקדו 840 משפחות יהודיות שהתישבו על הקרקע בימי יוסף השני. מבחינה פוליטית קיבלו היהודים את כל הזכויות שהיו לעירונים. פעולה רבה נעשתה לתקנת החינוך היהודי. הממשלה הקימה רשת חינוך מסועפת, שכללה 107 בתי־ספר וסמינאריון למורים, ובהם 150 מורים ו־4000 תלמידים. הציבוריות היהודית התנגדה לבתי־הספר הללו, מפני הרוח האנטי־דתית שנשתלטה בהם, ובשנת 1806 הוכרחה הממשלה לסגרם.

במוצאי התקופה היוספינית נמצאו היהודים פורעים כל מיני מסים מיוחדים, מהם אף מעליבים (כגון ה־Judengeleitzoll): בערים שונות (לבוב, קראקא, סאמבור, טארנא, צאנז־חדש ועוד) הותרה להם הישיבה רק בשכונות מיוחדות; ועירים מספר (כגון בִּיאלא, בּוכנְיָא, זיוֶיץ, וֶוליטְשקא ויאסְלא) היו אסורות עליהם לחלוטין, על יסוד הזכויות de non tolerandis Judaeis מימי השלטון הפולני. אסור היה ליהודים להעסיק נוצרים כעוזרים ואנשי־שרות, להשתמש בתעודות כתובות עברית ואידיש, ואפילו לשלוח תרומות לעניים בארץ־ישראל. כן היו אסורים על היהודים כמה וכמה ענפי פרנסה. הומטרו עליהם כל מיני הוראות ותקנות, שגרמו לא־אחת לסיבוכים לא־ישוערו.

ענין לעצמו קובעת העיר קראקא וסביבתה, שנהפכה בשנת 1815, בהתאם להחלטת הקונגרס הווינאי, לריפובליקה עצמאית, בחסותן של אוסטריה, פרוסיה ורוסיה. בשטח זה ישבו 8.500 יהודים. הקהילה בוטלה כאן ובמקומה הוקם ועד מורכב מרב אחד ומשני הדיוטות שסכומי מסיהם היו הגבוהים ביותר. ההתעסקות במסחר ובתעשיה, מחוץ לירידים, נאסרה על היהודים ובכל־זאת הטילו עליהם מסים קשים. משהתחילו, בשנת 1832, בתיקון החוקה, ביקשו היהודים להקל מעליהם את עול המסים וההגבלות. גם רוטשילד הווינאי התערב בענין זה ובהשתדלותו אצל הממשלה האוסטרית הוקמה ועדה מיוחדת לעניני היהודים. תוצאות פעולתה היו דלות מאד: נוסד בית־ספר עממי ליהודים על חשבון הקהילה והותר ליהודים לבקר גם בבתי־ספר כלליים. ההגבלות נשארו בעינן. האינטליגנציה הפולנית עודדה כאן את ההתבוללות, והנוער היהודי, שנתחנך, החל משנת 1831, ברוח התרבות הפולנית, נמשך לכך. מחמת המרד שפרץ כאן בשנת 1848 — השתתפו בו גם יהודים אחדים — חזרה אוסטריה וסיפחה את קראקא לגאליציה.

הציבוריות הפולנית בכלל והאצילים בפרט התיחסו בגאליציה באדישות לבעית היהודים. אולם אגודות־הסתרים הפולניות, שנוסדו שנים אחדות לפני מהפכת 1848, נתנו דעתם על שאלה זו ודרשו מן היהודים להתערב בעם הפולני. בפרוץ המהפכה השתלטו חוגים אלה על הציבוריות הפולנית וכיוונו את כל הפעולות הפוליטיות. בהיותם דמוקראטים לפי השקפתם ובהכירם בצורך לרכוש את עזרת היהודים במלחמה נגד הממשלה האוסטרית, כללו בתכניתם גם את התביעה לשיווי זכויות היהודים. נציגי היהודים צורפו למשלחת שהלכה לווינא, להגיש את דרישותיה של גאליציה, וכן גם לסיים ולועד הלאומי, ששימשו מועצה לנציב. היהודים השתתפו אז במספר רב בגווארדיות הלאומיות ובכמה ערים נוצרו אפילו פלוגות מיוחדות של יהודים, בפיקוד קצינים יהודים. אכן, בכל הפעולות האלה השתתפה רק האינטליגנציה היהודית, שגדלה ברבע השני של המאה הי״ט. ההמונים, דעתם לא היתה נוחה מבתי־הספר ליהודים ומכיוון ההתבוללות והתיחסו בשויון־נפש לסיסמאות המהפכה. הניגודים בין האינטליגנציה והאורתודוכסיה החריפו מאוד, עד כדי כך, שבאחד הימים (ספטמבר 1848) הרעילו חסידים את הרב־המטיף בבית־הכנסת של המתקדמים בלבוב.

הקונסטיטואַנטה האוסטרית, אשר בין נבחריה נמנו גם שלושה יהודים מגאליציה, ביטלה, באוקטובר 1848, את מסי היהודים. שויון־הזכויות ניתן ליהודים בחוקה, שהוטלה על המדינה בעל־כרחה במארס 1849. הממשלה האוסטרית ביטלה בסוף דצמבר 1851 את הקונסטיטוציה של מארס וענין שויון־הזכויות נשאר תלוי ועומד. תקנות מיוחדות — אמנם ארעיות — ביטלו כמה זכויות יסודיות, כגון הזכות לקניית נכסים דלא ניידי (אוקטובר 1853). הממשלה המרכזית השתדלה לדכא את הגורמים המתקדמים שבתוך הציבור היהודי, ביחוד את דורשי האמאנציפאציה וחסידי הדמוקראטיה ״המהפכנית״. לעומת זאת סייעה לאורתודוכסים, שנחשבו נאמנים למונארכיה ומדיניותה. אף־על־פי־כן נמשך תהליך ההשכלה וההתקדמות. דוקא בשנות הריאקציה גדל מספר התלמידים היהודים בבתי־הספר התיכונים (301 תלמידים בשנת 1856, 703 בשנת 1867). נתקיימה גם רשת של בתי־ספר יהודיים. הנוער הוסיף והשתלם באוניברסיטאות ולרבים מהם נודע אחר כך מעמד חשוב במקצועות החפשיים.

בשנת 1890 הניח הבארון מוריץ הירש ששה מיליונים גולדנים לשם ייסוד בתי־ספר עממיים לילדי ישראל בגאליציה ובוקובינה. בכספי העזבון, שהוגדל לאחר מותו, על־ידי אשתו, נוסדו בעיירות קטנות 50 בתי־ספר, שעשו הרבה לשם הפצת ההשכלה הכללית בין היהודים.

אחרי התבוסה שנחלה אוסטריה במלחמת איטליה חלו שינויים בפוליטיקה הפנימית שלה. האינטרסים הכלכליים דרשו גם שינוי יחס אל היהודים. בשנת 1859 בוטלו ההגבלות המיוחדות ובפברואר 1860 הותרה ליהודים גם רכישת נכסים דלא ניידי. כן ניתנה ליהודים זכות־הבחירה לסיים הגאליצאי, שהוקם בשנת 1861. לסיים משנות 1861—1867, ו־1867—1873 נבחרו ארבעה צירים יהודים. בשנת 1867 בחר הסיים ביהודי — ד״ר לאנדסברג — לציר אל מועצת המדינה בווינא. בדיוני הסיים הגאליצאי נגעו לא אחת בשאלה היהודית. הצירים הליבראליים סְמוֹלְקָא, זֶיְמִיאלְקוֹבסקי, בּוֹרְקוֹבְסְקי, דיברו בזכות היהודים. הסיים החליט, ברוב דעות, להגביל את זכויות היהודים בערים בטענה, שרכושן נתהווה בזמן שהיהודים לא היו אזרחים בתוכן.

בינתים קבעה הקונסטיטוציה החדשה של המונארכיה, משנת 1867, שויון זכויות גמור ליהודים והתקנה הובאה לפני

הסיימים שבארצות השונות. בסיים הגאליציאי התנגדו צירים רבים לאישור השויון, אך לאחר ויכוחים סוערים, שבהם נאם פְּראַנְצישֶׁק סמולקא, ממנהיגי הדמוקראטיה הפולנית, נאום קלאסי בזכות היהודים, אושרה לבסוף תקנת הממשלה ויהודי גאליציה נשתוו בזכויותיהם לשאר כל האוכלוסים.

בעת ההיא ישבו בגאליציה 575.000 יהודים, מהם 428.000 בגאליציה המזרחית. 232.000 יהודים התפרנסו ממסחר, 3.566 מעסקי כספים, 15.274 מעסקי הובלה ו־260.000 היו חסרים מקצוע קבוע. מחקלאות התפרנסו רק 46 יהודים. כמה נכבדים יהודים ניסו בשנות 1848—1853 לעורר יהודים להתישבות חקלאית, אך הנסיון נכשל מחמת התנגדותם העזה של האורתודוכסים. החל משנת 1867 התרבו בעלי־האחוזות היהודים ובראשית 1914 עלה מספרם ל־324, מכלל 2.000 בעלי־אחוזות. בפקידות הממשלתית היו עסוקים כ־650 יהודים. 112 יהודים שימשו בשנת 1897 במוסדות המשפט, 5.8% מכלל הפקידים והשופטים.

בשנת 1874 היו ליהודים נציגים ב־261 מועצות עיריוניות; רק ב־45 מועצות לא היו מיוצגים. ב־45 עיריות היה ליהודים רוב מכריע; ב־10 ערים נבחרו יהודים לראשיהן. ב־71 מועצות מחוזיות ישבו 98 יועצים יהודים. בסיים הגאליציאי היו 5 צירים יהודים (מכלל 155).

אחרי 1867 חל שינוי גם באוריינטאציה הפוליטית של האינטליגנציה היהודית. בעוד שקודם לכן נטתה ברובה לכיוון הצנטראליסטי־הגרמני, גבר אחר כך הכיוון הפּוֹלוֹנוֹפִילי. אחרי מרד 1863 השתקע בלבוב ברנארד גולדמאן, מראשי המשתתפים היהודים במרד הזה, וארגן כאן את מפלגת המתבוללים („פולנים בני דת משה"), שריכזה ממיטב האינטליגנציה היהודית. המפלגה נתקיימה בשנות השבעים בשם „אגודת אחים", והוציאה שבועון בשם Ojczyzna („מולדת"). הצנטראליסטים התארגנו באגודה „שומר ישראל", שנוסדה על־ידי ראובן בירר, ד"ר י. מאנש וד"ר יוסף כהן. הם הוציאו דו־שבועון בשפה הגרמנית בשם: „Der Israelit" (הישראלי). נגד הצנטראליסטים והפולונופילים התארגנו האורתודוכסים באגודה „מחזיקי הדת". בראשה עמד הרב מקראקא שמעון שְׂרַיְבֶּר. אחרי שנת 1868 נתפלג מחנה האורתודוכסים, מחמת המחלוקת בין חסידי סאדאגורה וצאנז־חדש. אותה שעה התחילו מנשבות רוחות חדשות גם במחנה המשכילים, שהושפעו הרבה מן „השחר" של פרץ סמולנסקין (התחיל להופיע בווינא בשנת 1869). ההשכלה הגאליציאית, שנאלמה לאחר רנ"ק ושי"ר, נתחדשה על־ידי אברהם קרוכמאל, נפתלי־הירש אימְבֶּר, מ. בְּראנְדְשְׁטָטֶר, ד"ר שלמה רוּבִּין ושלמה בּוּבֶּר.

למשנת 1879 גברה בחיים הפוליטיים של יהודי גאליציה האוריינטאציה הפולנית. בבחירות אל הפארלאמנט האוסטרי בשנת 1879, הצטרפה האורתודוכסיה לפולנים, והרב שמעון שרייבר מקראקא, שנבחר לציר, הצטרף לקלוב הפארלאמנטארי הפולני. עד 1907 היו כל הצירים היהודים חברי הקלוב הזה ותמכו בכל תביעות הפולנים. אף־על־פי־כן השתררה גם בגאליציה האנטישמיות. בעתונים ובעלונים התנהלה הסתה נגד היהודים. בשנת 1893 הכריז כינוס קאתולי בקראקא חרם כלכלי עליהם. גם המפלגה הקאתולית הלאומית נתנה ידה לכך. הבחירות אל הפארלאמנט בשנת 1898 נתלוו פרעות והתנפלויות על היהודים בכמה ערים ועיירות.

בשנות השמונים גברה בקרב היהודים בגאליציה התנועה הלאומית־הציונית. באביב 1881, בעת הפרעות ברוסיה, פרסם בלבוב משה שְׁרֶנְצֶל שתי חוברות בשפה הגרמנית, בהן השתדל להוכיח, שהדרך לפתרון השאלה היהודית היא הקמת מדינה יהודית על בסיס חקלאי. הדברים עשו בשעתם רושם ניכר, אך לא הביאו לידי מעשה כל־שהוא. לעומת זאת פשטו בציבור הרעיונות של חיבת־ציון, ביחוד בחוגי הנוער, שהתאכזב מן ההתבוללות. עם גאות הנחשול האנטישמי, נוסדו האגודות הציוניות הראשונות („מקרא קודש"), ואגודת הסטודנטים „ציון". במקום עתונם של המתבוללים, שפסק לצאת, החל להופיע העתון הציוני הראשון בשפה הפולנית Przyszłość (העתיד).

חלו שינויים גם במעמדם הכלכלי של יהודי גאליציה. בראשית המאה העשרים נמצאו עסוקים בחקלאות ובמשק היערות 93.471 יהודים (10.7%), בתעשיה ומלאכה 214.184 (24.6%), מסחר, מזיגה ותחבורה 462.004 (53.3%), מקצועות חפשיים, שֵׂרות ציבורי וצבא 102.145 (11.4%). בידי היהודים התרכז המסחר בתוצרת החקלאית, שהיתה נקנית מן האכרים בידי תגרים הולכי כפרים ומתרכזת בידי כמה פירמות לייצוא. אולם הפולנים והאוקראינים התחילו לדחוק את היהודים מעסק זה, על־ידי הקמת רשת גדולה של קואופראטיבים חקלאיים ועל־ידי תעמולה בין האכרים לא למכור ליהודים ולא לקנות מהם. בשנת 1910 הוצא מידי היהודים סחר המשקאות ו־15.000 משפחות נושלו מפרנסתן. ענפי תעשיה אחדים (משקאות,

עורות) היו בעיקר בידי היהודים וכן כמה ענפי מלאכה. עלה מספר היהודים בעלי אחוזות ובעלי מקצועות חפשיים. החרם והנישול הכלכלי דלדלו את המוני ישראל והזקיקו אותם לעזרת אחיהם בחו״ל. מצבם הניע גם את התנועה הציונית, שגדלה והתרחבה בינתים, להיזקק לצרכי השעה המקומיים. בשנת 1906 נערכה בקראקא ועידה ציונית, בראשותו של ד״ר מרדכי ברוידא, שקבעה תכנית ל״עבודת ההווה״. אותה שנה הופיעה בפעם הראשונה רשימה ציונית בבחירות לפארלאמנט (בברוד). בבחירות הכלליות לפארלאמנט, בשנת 1907, נבחרו 3 צירים ציוניים (אדולף שטאנד, ד״ר ארתור מאהלר, ד״ר היינריך גאבל), שהיוו יחד עם הציר הציוני מבוקוֹבינה, ד״ר בֶּנוֹ שְׁטראוּכֶר, את ה״קלוב היהודי״ הראשון בפארלאמנט האוסטרי (עד שנת 1910). בבחירות 1911 נכשלה רשימת הציונים, בגלל הטרור של השלטונות המקומיים (בדרוהוֹביטש נהרגו 20 יהודים). הפולנים בעלי השלטון התנגדו לכך שהיהודים יהוו גוף פוליטי עצמאי.

בסוף המאה הי״ט ובראשית המאה העשרים התחילה גם תנועת פועלים יהודית בגאליציה. מקצת אגודות הצטרפו למפלגת הפועלים הפולנית פפ״ס. בשנת 1903 התקיים בקראקא כינוס ראשון של אגודות פועלים ציוניות ובו נוסד איגוד פועלי ראשון בעל תכנית ציונית. בשנת 1904 נערך בקראקא כינוס שני ובו נוסדה מפלגת פועלי־ציון בגאליציה ואוסטריה ובראשה שלמה קאפלאנסקי, ד״ר יצחק שיפר, ד״ר מאכס רוזנפלד, שוסהיים וברל לוקר. פפ״ס לא נתנה דעתה על מצבם המיוחד של הפועלים היהודים ומשום כך פרשו מקצתם הימנה ויסדו, בשנת 1906, ביזמתם של ה. גרוסמאן וא. מוזלר, ארגון יהודי בשם ״המפלגה הסוציאליסטית״ (Ż. P. S.). משעזבו רוב הפועלים היהודים את פפ״ס, הקימה המפלגה ״סקציה יהודית״, שהתקיימה שנים אחדות והתפוררה לפני מלחמת־העולם הראשונה. מקצת חבריה הצטרפו לז׳פ״ס.

ח.

בשטח שסופח בחלוקה הראשונה לפרוסיה מעטים היו היהודים, בסך־הכל 29.782 נפש מכלל אוכלוסיה בת 2.300.000. ענייניהם סודרו לפי תקנון־היהודים הפרוסי משנת 1750. אחרי החלוקה השניה והשלישית עלה מספר היהודים והשלטונות הוצרכו לטפל טיפול מיוחד בענייניהם. לשם כך הוצא בשנת 1797 תקנון לסידור ענייני היהודים בפרוסיה הדרומית והחדשה. לפני כן, בשנת 1794, בוטל הגיטו בפוזנא, ובטלו הגבלות הנישואים. בשנת 1802 הורשו היהודים לגור בכל ערי המדינה ובכפרים, ולהשתייך לחברות בעלי־המלאכה.

בשנת 1808 הונהגו בשטחים הפולניים, שנשארו בידי פרוסיה אחרי הקמתה של הדוכסות ווארשא, תיקונים ברוח הטמיעה. היהודים הורשו לשלוח נציגים למועצות הערים ובכך הושוו ליתר האוכלוסים. בשנת 1812 בוטלו שאר כל ההגבלות שחלו על היהודים ומכאן ואילך יכלו לשמש בפקידות, אף נפתחו בפניהם האוניברסיטאות. תמורת זאת הוכרחו היהודים ללבוש תלבושת אירופית, לדבר גרמנית ולהסתגל למנהגי המדינה. בביצוע התיקונים האלה נעזרה הממשלה על ידי קיצוני ההשכלה. נציגי הקהילות התנגדו להם.

אחרי ביטולה של דוכסות ווארשא, חזרה פרוסיה וקיבלה כמה משטחיה לשעבר והקימה בהם את הדוכסות פוזנא. היהודים לא נהנו כאן מזכויות ה״אֶדיקט״ (תקנון) משנת 1812, וכן נשארו בתקפן כמה הגבלות מימי הדוכסות הווארשאית. לפי המפקד משנת 1816 גרו בדוכסות הגדולה פוזנא 52.000 יהודים, בפוֹמֶרנא 2.809 ובשליזיה העילית 16.079. בשנת 1910 ירד מספרם ל־26.512, מחמת תנועת ההגירה למרכזי התעשיה בפנים גרמניה, ביחוד לברלין, ומשנת 1848 ואילך — גם לאמריקה. בפומרנא ירד מספרם ל־24.600 ב־1885, ול־14.000 ב־1910. בשליזיה העילית נפקדו בשנת 1910—17.000 יהודים.

בשנת 1833 חולקו היהודים לשני סוגים: א) בעלי אזרחות, ב) בעלי תעודות סובלנות (Toleranz). לסוג הראשון השתייכו בעלי־הון שדיברו גרמנית. שני הסוגים לא גוייסו לצבא אלא שילמו מס־טירונים. בשנת 1895 בוטלו כל ההגבלות הכלכליות שחלו על היהודים. רובם עסקו במסחר, ואחוז ניכר במלאכה. ביזמתו של הרב ר׳ שלמה אֶייגר נוסדה בשנת 1846 חברה להתישבות חקלאית של יהודי פוזנא. קרוב ל־1.064 משפחות הביעו את נכונותן לעבור לחקלאות, אך כל הענין נתבטל עד מהרה, כי הממשלה לא עמדה בהבטחתה ליתן קרקעות למתישבים.

בשנות השמונים הוטב מצבם של יהודי הדוכסות פוזנא, אחר שגבר גם כאן תהליך ההתבוללות. בלאנדטאג הראשון שהתכנס בשנת 1827 המליצו נציגי הפולנים על שיווי־זכויות מלא, לאחר תקופת מעבר בת 10 שנים. בשנת 1847 קיבלו היהודים

שויון־זכויות חלקי, אך לא הורשו לפי שעה למלא תפקידים באדמיניסטראציה הממשלתית והאבטונומית. באפריל 1848 בוטל גם איסור זה על־ידי הלאנדסטאג הפרוסי ובכך הוכרו היהודים כאזרחים שוים לשאר כל אזרחי המדינה. שויון הזכויות הוכר גם בחוקת דצמבר 1848.

מעתה התחילה מתקדמת ההתבוללות הגרמנית בקרב היהודים. והם החלו לראות עצמם גרמנים מבחינה לאומית. הועד הלאומי הפולני עשה בשנת 1848 מאמצים למשוך את היהודים לצדם ולהסתייע בהם למען ענינם המדיני, אך ללא הועיל; הממשלה הפרוסית עשתה הכל כדי למנוע התקרבות יהודית־פולנית.

בשנות הריאקציה שלאחר מהפכת 1848 הורע שוב מצבם המדיני של היהודים. אך בשנת 1869 בטלו ההגבלות של זכויותיהם האזרחיות. בשנת 1872 הותר להם אף ללַמד בבתי־ספר תיכונים ובאוניברסיטאות. אחרי 1870 גדל חלקם של יהודי פוזנא בפיתוח חיי הכלכלה בגרמניה. יהדות פוזנא ושליזיה העילית העמידה כמה וכמה אישים, שמילאו תפקידים חשובים במדע, בספרות ובחיי המדינה. ההסתגלות התרבותית והרוחנית לא מנעה בעד התגברות התנועה האנטישמית בין הגרמנים, ביחוד בשנות השמונים של המאה הי״ט. אף בציבוריות הפולנית גברה האנטישמיות, מאחר שראתה ביהודים גורם מגַרמֵן. התחילה הגירה יהודית מערבה ומספר האוכלוסים היהודים באיזור פרוסיה פחת והלך.

בשנות הששים התחילה בקרב היהדות החרדית, ביזמתם של ר׳ הירש קאלישר ור׳ ואליהו גוטמאכר, תנועת חיבת־ציון. גם הציונות המדינית מצאה כאן הד חזק. יהדות פוזנא העמידה לתנועה הציונית כמה אישים חשובים (האנְטֶקֶה, רופין ועוד).

ט.

באבגוסט 1914 פרצה מלחמת־העולם הראשונה. המפַקד הראשי של חֵילות רוסיה ראה עתה להבטיח לפולנים את הגשמת שאיפותיהם המדיניות וחלק ניכר של הציבוריות הפולנית מצא את השעה יפה להגברת החרם על היהודים, כדי לרופף את עמדותיהם הכלכליות לקראת תקומתה של פולין המחודשת. רק מעטים מבין החוגים המתקדמים התיצבו לימין היהודים. אנשי הלגיונות הפולנים מיסודם של יוסף פִּילְסוּדְסקי לא התערבו בויכוח והוסיפו לראות את דרך הפתרון לשאלת היהודים בהתבוללות. בינתים נתחזקה בפולין המפלגה הדמוקראטית־הלאומית והיא עשתה כל שבידה להרחקת היהודים מועֲדי הסיוע לתושבי פולין, שסבלו סבל רב בגלל המלחמה.

המצב נשתנה במקצת לאחר שפולין נכבשה כולה על ידי הגרמנים והאוסטרים באבגוסט 1915. בראש הועד האזרחי בווארשא, שקיבל את לידיו השלטון העירוני, התיצב הנסיך זֶדְזיסלאב לובומירסקי. הוא הבטיח למנוע כל פגיעה באינטרסים היהודים, אך למעשה גרמה הפוליטיקה הגרמנית, שראתה בשאלת היהודים בעיה פולנית פנימית, להחמרת מצבם. השלטונות הגרמניים הנהיגו בבתי־הספר הפולניים את שפת־ההוראה הפולנית ואילו בבתי־הספר של היהודים — את השפה הגרמנית. גם הפולנים וגם היהודים התנגדו לכך. העניין נתישב לבסוף על ידי הכרת השלטונות בלשון אידיש כבדיאלקט גרמני.

בעת הכיבוש הגרמני התפתחו יפה החיים הציבוריים היהודיים. ההסתדרות הציונית פתחה בפעולה ערנית, אף כי נתקלה בהתנגדות ניכרת מצד המתבוללים והאורתודוכסים. בעזרתם של היהודי הגרמני הליבראלי ד״ר לודוויג האס, המרצה לעניני היהודים ליד שלטונות הכיבוש, והרבנים ד״ר עמנואל קארלבאך מקלן וד״ר פנחס כהן מאַנסבאך, נציגי האורתודוכסיה המפרידה — נוסדה ״אגודת האורתודוכסים״, במטרה להלחם בציונות ולעמוד לימין המתבוללים הפולניים. מנהל הפוליטיקה הגרמנית בווארשא פון מוּטְיוּס תמך באגודה וראה בה את הנציגות היחידה של יהודי פולין. ואכן נתחוורו לאט־לאט מגמות הפוליטיקה הגרמנית כלפי היהודים: בתקנון לארגון הקהילות של היהודים, שעובד בידי אותו ד״ר האס, הוכרו היהודים כעדה דתית בלבד.

משהוקמה, בפברואר 1917, המועצה הזמנית של המדינה הפולנית (Rada Stanu) דרשו הציונים וה״פולקיסטים״ שויון־זכויות ואבטונומיה לאומית־פרסונאלית. המועצה לא נטתה כל עיקר למלא דרישות אלה. היה בדעתה לתת ליהודים לכל היותר שויון זכויות אזרחי, מה שאין כן זכויות לאומיות.

הקלוב הפולני בפארלאמנט האוסטרי החליט באבגוסט 1914 להתחיל בפעולה פוליטית להקמת מדינה פולנית עצמאית, ולארגן לשם כך גם צבא פולני במסגרת הצבא האוסטרי. להנהגת הפעולה הארגונית והמדינית הורכב הועד הלאומי הפולני

העליון (N. K. N.) וצורף אליו גם נציג היהודים־המתבוללים. באבגוסט 1914 פרסמו ראשי היהודים בקראקא כרוז אל הציבור היהודי ובו נאמר, כי יהודי פולין מצטרפים ברגע ההיסטורי למאמצי חידושה של פולין העצמאית. חתמו על הכרוז נציגי כל המפלגות היהודיות. בעבודתו של הועד הלאומי העליון ומוסדותיו השתתפו גם כמה יהודים—כולם מתבוללים. קצת יהודים השתתפו גם בגדודים הפולניים בפולין ומחוצה לה.

בפברואר 1919 התכנסה בפאריס ועידת השלום. אחת הבעיות העיקריות היתה הגנת המיעוטים הלאומיים. ועד המשלחות היהודיות בפאריס ניהל בענין זה משא ומתן ממושך עם הגורמים הנוגעים בדבר, בין השאר גם עם הועד הלאומי הפולני בפאריס, שייצג את עניניה של פולין. באפריל 1919 נחתם בוֶרסייל חוזה־השלום וכן נחתמו, עם כמה מדינות ופולין בכללן, חוזים להגנת המיעוטים. לפי חוזים אלה נתחייבו כל אותן המדינות לתת למיעוטים הלאומיים, הלשוניים, הגזעיים והדתיים חירות גמורה, זכויות אזרחיות ופוליטיות, רשות להקים ולקיים על חשבונם מוסדות דתיים, חינוכיים וסוציאליים ולהשתמש בלשונם. נוסף לכך הובטח ליהודים, שלא יהיו אנוסים לעשות דברים הכרוכים בחילול שבת. הפיקוח על קיום החוזים נמסר לחבר הלאומים.

חוזה ורסייל הוא תעודת היסוד של המדינה הפולנית. בגבולותיה נמצאו (לפי המפקד משנת 1921) 2.845.364 יהודים, 10.4% מכלל האוכלוסים. 60% ישבו בתחומי פולין הקונגרסאית, 25% בגאליציה, 12% בחבלים המזרחיים, 1,1% בחבלים המערביים. לאחר עשר שנים נמנו בכל פולין 3.137.000 יהודים, 9.8% מכלל האוכלוסים.

שחרורה של פולין נתלווה נחשול גובר של אנטישמיות בכל שטחי המדינה. בגאליציה המערבית פרצו, עם נסיגת החיילים האוסטרים, פרעות בממדים גדולים, והיהודים, בקראקא ובערים אחרות, ראו הכרח לעצמם להקים, ביזמתם של הציונים, פלוגות־מגן, לשֵם הגנה עצמית. בגאליציה המזרחית התלקחה אז מלחמת הפולנים באוקראינים, שמיהרו להקים שם את הרפובליקה האוקראינית המערבית. הועד היהודי הלאומי, שנוסד בסוף אוקטובר 1918 בלבוב, הכריז על נייטראליותם של היהודים במלחמה זו. דעתם של הפולנים לא היתה נוחה מכך, ומשכבשו את לבוב, ערכו פלוגות־צבא פולניות פרעות חמורות בשכונת היהודים. 72 יהודים נהרגו בידיהם ושלוש מאות נפצעו. מנהיגי הציונים נאסרו והוגלו. כן נערכו פרעות גם במקומות אחרים בגאליציה, וולין, רוסיה־הלבנה ועוד. בחדשי נובמבר—דצמבר 1918 נערכו פרעות במאה מקומות ומעלה, נהרגו יותר ממאה יהודים ונפצעו קרוב ל־1200. בשנת 1919 נערכו פרעות ב־52 מקומות ונהרגו קרוב ל־200 יהודים. הדברים הגיעו לידי־כך, שועידת השלום בפאריס ראתה צורך להתערב, אף נשלחו לפולין ועדות־חקירה (מורגנטאו, סטוארט סמואל ועוד). בלחץ גורמי חוץ שכך לבסוף גל הפרעות.

בפולין המחודשת ניתן ליהודים, לפי חוקת מארס 1921, שוויון גמור של הזכויות האזרחיות והפוליטיות. תקנות אלה נכללו גם בחוקת אפריל 1935. אף־על־פי־כן עברו שנים עד שבטלו ההגבלות שנשתיירו מימי השלטון הצארי.

בחיי הכלכלה של היהודים בפולין המחודשת (1918—1939) נסתמן תהליך של פרודוקטיוויזאציה. בשנת 1921 היו 9.5% מכלל היהודים עסוקים בחקלאות, 31.7% בתעשיה, 34.6% במסחר וביטוח, 2.6% בתחבורה, 4.3% בשֵרות ציבורי ומקצועות חפשיים, 1.6% בצבא ובצי, 4.9% בשרות־בית. אחוז מחוסרי העבודה והמקצוע היה 7.2%. 22.2% מכלל האוכלוסיה היהודית היו פועלים. 62.6% מכל המסחר הפולני היה בידי היהודים אכן לאחר כמה שנים פחת אחוז היהודים במסחר, הואיל והשוק הרוסי נסגר בפניהם. גם הקמת רשת של קואופרטיבים פולנים חתרה תחת יסודות המסחר היהודי. גם במלאכה רב היה חלקם של היהודים, 40% מכלל בעלי־המלאכה בפולין. אולם גם במקצוע זה הורע מצבם. בשנת 1935 נמנו 150.000 בעלי־מלאכה יהודים מחוסרי עבודה ופרנסה. בחקלאות עסקו יהודים בעיקר בגאליציה המזרחית ובחבלים המזרחיים. בגאליציה היו עסוקים בחקלאות למעלה ממאה אלף יהודים.

השינויים לרעה במצבם הכלכלי של היהודים קשורים גם בשידוד־מקצועות מכוון ובלתי־מכוון בתוך האוכלוסיה הלא־יהודית: הפולנים וכן גם אוקראינים וגרמנים. התעשיה קלטה המונים מן הכפר. נוצר מעמד בינוני פולני, שהתבסס, בעזרת מוסדות ממשלתיים וציבוריים, במסחר ובתעשיה הזעירה ודחק את רגלי היהודים. לסוחר ולחרשתן יהודי לא ניתן האשראי הדרוש. אמנם היהודים ניסו לעזור לעצמם על־ידי הקמת באנקים וקואופראטיבים משלהם, אך עזרה זו לא הספיקה. סחר התוצרת החקלאית עבר ברובו (80%) לידי הקואופראטיבים הפולניים וגם מסחר־החוץ, שהיה במשך דורות בידי היהודים,

נושלו במהירות רבה. לא ייפלא איפוא שבשנת 1938 נמנו 300.000 יהודים מחוסרי עבודה ופרנסה, יחד עם בני משפחותיהם — קרוב למיליון נפש. כשליש של האוכלוסיה היהודית היה זקוק לתמיכות ציבוריות. באין מוצא החלה הגירה המונית. בשנים 1921—1937 יצאו את פולין 395.223 יהודים, 21.7% מכלל המהגרים מפולין באותה תקופה.

המשבר הכלכלי לא הפסיק את ההתפתחות בחיים הציבוריים והתרבותיים. התקדמות ניכרת היתה בשטח החינוך היהודי לכל דרגותיו, החל מגן הילדים ועד למכון למדעי היהדות בווארשא. כן התפתחו יפה העתונות והספרות בעברית, אידיש ופולנית. התנועה הציונית גדלה מאוד. אלפי נוער נהרו והצטרפו לתנועת "החלוץ" והתחילו מכשירים עצמם לעליה לארץ־ישראל.

ההיאבקות הפוליטית של יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות, מעל במת הפארלאמנט ומחוצה לה, היא פרשה ממושכת, רבת מאמצים ולבטים, מכשולים וכשלונות. היהודים ניסו ללכת לבחירות הפארלאמנט, כשהם לעצמם, ביחד עם שאר המיעוטים הלאומיים ואף ביחד עם מפלגת־הממשלה; הם ניסו בדרך של מלחמה עזה ותקיפה ובדרך של פיוס ופשרה, אך כל הדרכים לא הובילו למטרה הנכספת. בעוד ההיאבקות נמשכת פרצה באחד בספטמבר המלחמה בין פולין לבין גרמניה, שממנה נשתלשלה המלחמה העולמית השניה. תולדות ישראל בפולין הגיעו לתחנה האחרונה.

א. הארטגלאס

מלחמות יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות

א

לא יהדות פולין בלבד נלחמה על זכויותיה. גם יהודי צרפת נלחמו בשעתם על זכויות האדם והאזרח; גם יהודי גרמניה ואנגליה נלחמו על אֶמאנציפאציה שלימה; נלחמו גם יהודי רוסיה הקרובים ביותר ליהודי פולין. אולם אף אחד מן הקיבוצים היהודיים הללו לא נלחם על זכויותיו הלאומיות, על כך נלחמה יהדות פולין ובעקבותיה — הקיבוצים היהודיים בליטא ובארצות הבאלטיות ובמקצת גם בצ׳כוסלובאקיה ורומניה.

בלא היסוסים ובלא מחאה ויתרה יהדות צרפת בימי נאפּוֹלֵיאוֹן הראשון, באמצעות הסנהדרין, על זכותה ליחוד לאומי תמורת זכויות־אזרח מלאות. מלחמתו של גבריאל רִיסֶר בשם יהדות גרמניה היתה אף היא באותו הקו: הזכות לשמור על יחוד דתי תוך שיווי־זכויות אזרחי. לִיאוֹנָל רוטשילד ודוד סאלוֹמוֹנְס באנגליה נלחמו על זכותו של אנגלי בן דת־משה, שנבחר לפארלאמנט על־ידי אנגלים, לנוסח של שבועת־הצירים, שיהא הולם את דרישות הדת היהודית. אפילו יהודי רוסיה לא הספיקו לעלות, עד מהפכת 1917, לשלב של מלחמה על זכויותיהם הקיבוציות כאומה. הם נלחמו רק על זכויותיהם האזרחיות, אף־על־פי שלא התכחשו, כיהודי המערב, ליחודם הלאומי. ואפילו את מלחמתם על זכויות־אזרח, לא ניהלו על־אף מספרם הרב (ששה מיליונים ומעלה מבין חמישים מיליונים אוכלוסים שב״תחום־המושב״), באמצעות סיעה פארלאמנטארית יהודית, אלא כחברים בודדים של המפלגות הרוסיות הכלליות ובעזרתן, אמנם תוך מגע הדדי בעניני כלל ישראל. רק יהדות פולין — אף כי חלקה בכלל האוכלוסים היה קטן במקצת משֶׁל יהודי רוסיה בתחום־המושב — נלחמה על זכויותיה האזרחיות והלאומיות על דגלה היא ועל־ידי נציגות יהודית טהורה. ואין לומר, כי הדבר היה בגדר האפשר רק בפולין שקמה לתחיה אחרי מלחמת־העולם הראשונה, משום שבפולין היתה חוקת־בחירות דמוקראטית מאד והיהודים היוו עשרה אחוזים למאה מכלל האוכלוסים במדינה ומשום שגברו נטיות החופש והאידיאלים של הגדרה־עצמית לאומית עם חוזה וֶרסַייל. אין הדבר כן, שהרי יהדות פולין הניפה את דגל המלחמה העצמאית על זכויותיה הלאומיות זמן רב קודם לכן, לפני שחרורה של פולין ואף לפני מלחמת־העולם. כבר בשנת 1907 הניפה יהדות פולין את הדגל הזה בגאליציה, בעת הבחירות לבית־הנבחרים האוסטרי. ציוני גאליציה הלכו אז לבחירות כשהם לעצמם, ובשמם שלחו לבית־הנבחרים בווינה שלושה צירים: ד״ר אַדוֹלְף שטאנד, ד״ר צבי (הנריק) גאבֶּל וד״ר מאקְלֶר, שיצרו, יחד עם הציר מטשרנוביץ ד״ר בֶּנוֹ שְׁטֶרָאוּכְוַיִן, בפעם הראשונה בתולדות הפארלאמנטאריזם בעולם, סיעה יהודית־לאומית מיוחדת. והרי אותה שעה עצמה ולפי אותה חוקת הבחירות שלחו היהודים בצ׳כיה ובארצות הגרמניות של אוסטריה את בני־דתם לבית־הנבחרים בווינה כחברי האיגודים הלאומיים של הצ׳כים או הגרמנים או גם כחברי מפלגות סוציאליסטיות של אומות שונות, אך לא בתור יהודים. וגם אחרי מלחמת־העולם הראשונה הן היו בכמה ארצות, כגון הרייך השלישי, חוקות־בחירה שלא נפלו בדרך כלל, מבחינת הדמוקראטיות, מחוקת־הבחירות שבפולין ואף־על־פי־כן לא הרהיבו שָׂם היהודים עוז בנפשם ללכת אל הבחירות תחת דגלם הם, מחשש תגובה אנטישמית.

בגלל חלוקת פולין נתפרדה היהדות הפולנית לכמה חלקים, שהתפתחו בתנאים היסטוריים שונים. חלקיה היו ארבעה. החלק שנשאר באזור הכיבוש הפרוסי (חבל פוזנא, פּוֹמֶרַנְא, שליזיה העילית ובמקצת גם פרוסיה המזרחית) מיהר ונזקק להתבוללות גרמנית. החלק שסופח לאוסטריה (גאליציה המזרחית והמערבית, שליזיה התחתית) נשאר בכללו, להוציא את בְּיֶלִיץ והסביבה — גוע יהודי חסון; רק השכבות העליונות והעשירות של האינטליגנציה המדופלמת התבוללו כאן בקרב הפולנים. בחלק השלישי — פולין הקונגרסאית, שסופחה לרוסיה, היתה מידת התבוללות בקרב הפולנים פחותה במקצת

מאשר בגאליציה. ליהודי פולין הקונגרסאית היתה אבטונומיה דתית מסויימת וכן היו לה זכויות אזרחיות מסויימות־יותר מאשר לחלק הרביעי — היהודים שישבו בחבלי־הסַפָּר המזרחיים של פולין, שנתַּפְּנו, בפולין הקונגרסאית, בשם "ליטוואקים". הללו — פרט ליוצאים־מן־הכלל מעטים מאוד — לא התבוללו כל־עיקר, ואפילו שכבות האינטליגנציה, ששפת־דיבורן היתה רוסית, לא חדלו לעולם, אף לשעה קלה, מלראות את עצמם כיהודים במובן הלאומי.

חייו של כל אזור ואזור זרמו, לאחר חלוקת פולין ופרשת נאפוליאון, באפיקו המיוחד. על יהודי האזור הפרוסי עברו כל אותן תמורות־הגורל שעברו על יהודי גרמניה בכללם. יהודי גאליציה וה"רספובליקה של קראקא" השיגו זכויות אזרחיות אחרי "אביב העמים" בשנת 1848, בכלל שאר כל היהודים בארצות ההאַבְּסְבּוּרגים, אולם חיי־התרבות היהודיים־הלאומיים, שמסגרתם הדתית־האורתודוכסית נצטמצמה, לא קפאו שם אף לרגע. החסידות מילאה שם בקרב ההמונים תפקיד לא פחות חשוב, משמילאה בפולין הקונגרסאית השכבה המבוססת של האינטליגנציה המדופלמת, שנטתה להתבוללות ונהפכה למכשיר בידי המדינאים הפולנים. בצד החסידות היתה השפעה חזקה על הציבור בגאליציה לתנועת ההשכלה, שהיתה טבועה, בהשפעת וינה ואוסטריה, בחותם התרבות הגרמנית. בהתפתחותה התרבותית והלאומית־המדינית הושפעה גאליציה משני כיוונים מנוגדים: מכאן — וינה הגרמנית, המתבוללת, ואירופה המערבית בכלל, ומכאן — פולין הקונגרסאית, החסידית והנחשלת, והיהדות ה"ליטאית" המשכילית בחבלי־הסַפָּר של פולין העתידה לקום לתחיה. לכל המעלות והמורדות בחיי היהודים באזור הכיבוש הרוסי היו הדים בגאליציה. אהדתם של יהודי פולין הקונגרסאית לתנועת ההתקוממות הפולנית נשתקפה בהלך־רוחם של יהודי גאליציה, ביחוד בהשפעת המהגרים הפוליטיים שהגיעו לשם (כגון בֶּרְנארד גוֹלְדְמאן, הרב מַיְזֶלְש). אך גם תנועת ההשכלה בקרב יהודי רוסיה, הספרות והפובליציסטיקה היהודית, שצמחו קמעא־קמעא בתחום־המושב (שכָּלל את החבלים העתידים להיות חבלי־הסַפָּר המזרחיים של המדינה הפולנית) הכו גלים בגאליציה, ביחוד בגאליציה המזרחית, ושבו משם בתנועה־חוזרת אל חבלי־הסַפָּר ופולין הקונגרסאית. הוא הדין לגבי הגילויים של ההכרה הלאומית המתעוררת — תנועת חיבת־ציון. בקיצור, הקשרים שבין יהודי גאליציה לבין יהודי תחום־המושב הרוסי היו כל הימים עֲרים ואמיצים. אכן לחסידות ולהתבוללות הגליציאית היתה זיקה יתירה לפולין הקונגרסאית, ואילו להשכלה ולתנועה הלאומית היה מגע אמיץ יותר לחבלי־הספר.

הציונות בהיוולדה כבר מצאה את יהודי גאליציה מוכשרים לקליטתה. הרעיונות שנולדו בתוך היהדות של רוסיה וחבלי־הסַפָּר, רעיונותיהם של פִּינְסְקֶר ("אבטואֶמאנציפאציה"), אחד־העם, לִילְיֶנְבְּלוּם, סְמוֹלֶנְסְקין ואחרים, לא היו זרים לציבור היהודי הגאליצאי, ודברי הרצל נפלו כאן על קרקע טובה. נוסף פה גם גורם ממלכתי־טֶרִיטוֹריאלי: וינה, מושב ההנהגה העליונה של התנועה הציונית, היתה עיר־הבירה גם לגאליציה. רבים ממנהיגי היהדות הלאומית בארץ זו קיבלו את השכלתם באוניברסיטה של וינה, התרועעו עם הרצל, או הכירוהו, ונמנו עם מקורביו. אין איפוא כל פלא, שהציונות התפשטה בגאליציה מהר מאד, יותר מהר מאשר בפולין הקונגרסאית או בחבלי־הספר. היה עוד גורם לכך והוא בעל אופי מעשי: בגלל החֻרות המדינית, שהיתה רווחת במשטר הקונסטיטוציוני של אוסטריה (שלא כברוסיה הצארית), לא נחשבה כאן הציונות, לתנועה בלתי־חוקית ובשל ריבוי האוכלוסים היהודים בערים ובעיירות שנמשכו אחריה, יכלה להעניק למנהיגים השפעה מדינית, עֻמדה, ואפילו פרנסה. כל הדברים האלה גם יחד חיזקו כאן את ההכרה הלאומית ואת הרגשת הכוח הקיבוצי של הציבור היהודי, משכו אל התנועה אישים רבים מבין האינטליגנציה המקצועית, עד כדי כך שהיהדות הגאליציאית הרגישה בכוחה כי רב להתיצב, בשנת 1907, למלחמה גלויה על זכויותיה הלאומיות, ללכת בדרך עצמאית אל הבחירות לבית־הנבחרים ולנחול את הנצחון הראשון על המתבוללים הבורגנים. המתבוללים הסוציאליסטים (פפס"ד) לא נחלו תבוסה במלחמה זו, משום שמנהיגיהם המצויינים, כגון ד"ר לִיבֶּרְמאן או ד"ר דְיאמאנד, הסתייעו לא רק מן הפועלים וההמונים היהודיים, אלא גם מקולותיהם של חברי מפלגתם הפולנים.

בבחירות הבאות, בשנת 1911, הפסידו ציוני גאליציה, בעיקר מחמת תכסיסי הבחירות של האדמיניסטראציה המקומית, שתמכה במועמדיהם של המתבוללים, ובגלל הטרור שנקטו בו נגד האוכלוסיה היהודית. בְּדְרוֹהוֹבִיטש הגיעו הדברים לידי מהומות־דמים. שלטונות המקום, שתמכו במועמד מתבולל, ד"ר לֵיוֶנְשְׁטַיִן, נגד המועמד הציוני, הבהילו זֶ'אנדארמים וצבא נגד ההמון היהודי, שמיחה על המעילות הגלויות בבחירות. נורו יריות ועשרים יהודים נפלו חללים. הד"ר ליוונשטיין ניצח בפארלאמנט הזה לא הוציא את תקופת כהונתו, כי בינתים פרצה מלחמת־העולם.

יהודי פולין הקונגרסאית וחבלי־הספָר השתתפו באופן יותר פעיל, מאשר יהודי גאליציה, במאבק של העם הפולני על חרותו. בזמן ההתקוממות של קוֹסְצִיוּשְקוֹ ומלחמות נאפוליאון הקימו מקרבם את בֶּרֶק יוֹסֶלֶוִיטש הנודע־לתהילה, שהצליח לרכז קבוצה ניכרת של נוער יהודי וליצור עמהם את הגדוד היהודי המפורסם. בהתקוממות נובמבר ומלחמת 1830 אנו רואים שוב השתתפות מזוינת, הפעם חלשה יותר, של היהודים באזור־הכיבוש הרוסי. הד־קולה הגיע עד למרחוק, לארץ ליטא, לגלילות וילנא ונאוואַרדוֹק, ומזכרונותיה רקם מיצקֶוויטש (באֶפוס "פאן תאדיאוש") את דמותו של הפאטריוט הפולני לְבוש החלוּק, בעל הפיאות וְזָקָן־השיבה — יַעֲנְקֶל. היהודים לקחו חלק גם בהתקוממות 1863, ולא בפולין הקונגרסאית בלבד אלא גם בחבלי־הספר, אף־על־פי שבמשך ששים שנה ומעלה היו יהודי החבלים האלה מנותקים מן המדינה הקונגרסאית במובן אדמיניסטראטיווי וחוקי, והיו נתונים להשפעה רוסיפיקאטורית נמרצת ושיטתית. התעוררות היהודים שבאזור הכיבוש הרוסי למען חֵרותה של פולניה, יסודה לא רק ברגש תת־הכרתי של קרבה לעם פולין וסנטימנט למלחמתו אלא גם במגמה לאומית־יהודית: במובן ידוע היתה התעוררות זו שלב מסוים במלחמת היהודים על זכויות אזרחיות. אף כאן, כמו במערב אירופה, נתאחדו בנפשו של היהודי מושג הזכויות האזרחיות, רעיון ההתבוללות והלך־רוח של אפולוגיה: מן הצורך להתמזג עם העם שבתוכו אנו יושבים, להיות ראויים לזכויות. ואין לך הוכחה טובה־יותר להתמזגות, מאשר קרבן דמים במלחמתו של העם הזה על קיומו ועל חרותו! ואמנם, כל מעשה הקרבה־עצמית של היהודים עורר בציבור הפולני אהדה כלפיהם וחילופי־דעות על הצורך להכיר בהם כבאזרחים לכל דבר. ספק אם הדבר היה עלול להביא תוצאות ממשיות, במקרה של נצחון. אך כל המרידות סופן היה תבוסה וריאקציה בחברה הפולנית. אז היו עוטרים את המלחמה המשותפת לחרות בנימבּוּס של זכרונות, כדי להדגיש ולהטעים על הרקע הזה את שנאת היהודים לפולין בהווה ואת הנזק שהם גורמים לה כביכול. אף שנמצאו פולנים — כגון רומאן דְמוֹבְסקי, בשיחתו עם המיניסטר הצארי וִיטֶה (לפי זכרונותיו של האחרון), או גֶרְטִין, בחיבורו על תולדות פולין — שהציגו את המרידות כמעשה פשע כלפי העם הפולני והטילו את האחריות להן על היהודים, שהיו כביכול היוזמים והמסיתים.

לאבטונומיה הדתית של יהודי פולין באזור הכיבוש הרוסי היו פנים שונות במדינה הקונגרסאית ובחבלי־הספָר. במדינה הקונגרסאית בוטלו, בתחילת שנות העשרים של המאה הי"ט, הקהילות הישנות ובמקומן נתייסדו "ועדים של בתי־הכנסת", למעשה, קהילות יהודיות בעלות שדה־פעולה מוגדר ורחב למדי, הרשאיות להטיל על האוכלוסיה היהודית מסים, ולגבותם באמצעות המועצות העירוניות והשופטים (הוֹויטים) הכפריים. "ועד בתי־הכנסת" היה אישיות משפטית בעלת אופי של מוסד ציבורי רשמי. בחבלי־הספָר לעומת זאת לא ניתן, לאחר פירוק הקהילות, שום דפוס ארגוני לדת היהודית. "המועצות של בתי־התפילה היהודיים", שנתקיימו שם אחר־כך, אופיין היה של חברות פרטיות בעיקר ופעולתן, שהיתה לעתים קרובות רחבה ומועילה, נעשתה בדרך־כלל בכוח ההתמדה וההרגל.

היהודים בחבלי־הספָר, שעלו מבחינת התפתחותם הלאומית־התרבותית על אחיהם בפולין הקונגרסאית, לא ניהלו תחילה שום מלחמה על זכויותיהם. כשאר תושבי רוסיה, השלימו עם המשטר הכללי של חוסר־זכויות, ששרר במדינת הצארים. אך בפולין הקונגרסאית היו צורות השלטון, על־אף הדיכוי הצארי, יותר אירופיות, יותר מתקדמות ולכן היו כאן גם לאוכלוסים היהודים דרישות מסויימות: שיווי זכויותיהם לשל האוכלוסיה הפולנית, מתוך ההנחות של אמאנציפאציה והתבוללות. מובן, שהדבר לא נעשה בצורת מלחמה כל־שהיא — שהיתה מן הנמנעות במשטר ההוא — אלא בצורת שתדלנות אצל השלטון המרכזי בפֶּטֶרבּוּרג ואצל הנציב בווארשא. סמוך לפרוץ המרד של 1863, כשהשלטון בפולין הקונגרסאית היה למעשה בידי הנסיך וֶילוֹפוֹלְסקי, ניתן חוק ליהודים, שהשווה כמעט את זכויותיהם לשל הפולנים, אך במחיר הוויתור על כמה סימני־היכר לאומיים, כגון שלילת התוקף המשפטי מתעודות כתובות או חתומות באידית ובעברית. יש לציין, כי אף קודם לכן יצאו כמה וכמה תקנות אדמיניסטראטיוויות, שבאו לשלול מאת היהודים כמה מן הסימנים החיצוניים של יחודם, נאסר עליהם ללבוש מלבושים מיוחדים, לגדל פאות וכדומה. בדרך כלל לא הרבו היהודים לתת דעתם על התקנות האלה. השלטונות הקפידו ביותר על קיום התקנות האלה בחבלי־הספָר.

אחרי התקוממות 1863 התחיל מצב היהודים בפולין הקונגרסאית מידַמה והולך לשל אחיהם בחבלי־הספר, אם־כי לא נגזרו כאן מעולם כמה מן הגזירות שהיו נוהגות שם, כגון האיסור לגור מחוץ לתחום העירוני או לרכוש שם נכסים דלא

ניידי וקרקעות. מצב האוכלוסיה היהודית הורע עוד יותר לאחר הירצחו של הצאר אלכסנדר השני בשנת 1881. משנעשה למיניסטר הגראף איגנאטיֶב ניתכו על ראשי היהודים כל מיני "תקנות ארעי", שלא נתבטלו עד שבא הקץ למשטר הצארי. לרבות מבין התקנות "הארעיות" הללו ניתן תוקף גם בפולין הקונגרסאית. הוגבלה קבלת תלמידים יהודים לבתי־ספר, נחסמה בפני היהודים הדרך לפקידות ממשלתית ולעריכת־דין, נאסרה רכישת נכסים כפריים וחכירתם ואפילו הישיבה בהם, וכדומה.

בינתים נמשכה קמעא־קמעא התפתחותם התרבותית של היהודים באזור הכיבוש הרוסי. בפולין הקונגרסאית שלטה החסידות — שושלות אחדות של צדיקים מפורסמים — שלטון בלי מצָרים. להתבוללות היה כאן אופי משֻלה: אף כי היתה פולנית־טהורה, נתונה היתה בראשיתה להשפעת האידיאלים של מנדלסון והיו לה אפילו מנהיגים רוחניים שבאו מגרמניה (הרב יאסְטְרוֹב, קְראמְטשיק ואחרים). בהדרגה נשתחררה מן ההשפעה הזאת, אך גם התירה את קשריה עם המוני היהודים והוליכה את מצדדיה בעקביות אל הטבילה. אף־על־פי־כן יש להודות, שהיא עשתה הרבה לשיפור תנאי־קיומה של האוכלוסיה היהודית ולא חסה על עמל וכסף. המתבוללים פיתחו את הקהילה היהודית בווארשא (ובכמה מערי־השדה) על מוסדותיה השונים: בתי־מלאכה, בתי־חינוך לילדים, בתי־ספר, בתי־מושב־זקנים, בתי־חולים, בתי־כנסיות, ספריות וכדומה. בתחום זה יש לזקוף הרבה לזכות המתבוללים והם מילאו, על־אף הכל, תפקיד חיובי בהתפתחותו. אף כי הדבר נראה כפאראדוכס, הרי זו עובדה: המתבוללים נלחמו בדרך זו על זכויות היהדות; הם השתדלו להקנות לה סימנים חיצוניים של ציווילי־זאציה, שהיתה, לפי השקפתם, תנאי הכרחי לשיווי־זכויות אזרחי. אף נתחנכו על פעולתה סיעות שלמות של עובדים סוציאליים ואינטליגנציה, ומהם נסתיעה אחר־כך התחיה הרוחנית והמדינית של העם היהודי.

בחבלי־הספָר, כבכל "תחום־המושב" לעתיד, עמדה ההשכלה בראש החיים היהודיים, אך גם החינוך הדתי המסורתי תפס שם מקום נכבד, והישיבות נודעו לתהילה בכל העולם ועלו על אלה שבפולין הקונגרסאית. בחבלי־הספָר צמחה המחשבה היהודית: שם נעשו הנסיונות הצנועים הראשונים של ספרות ופובליציסטיקה מודרנית; שם התחיל הנוער היהודי להשתתף בתנועה המהפכנית הרוסית, שכָּללה ממילא גם את הדרישה לשויון אזרחי, לא בדרך שתדלנות ופרוטקציה כי־אם בדרך תביעה ומלחמה. היהודים בפולין הקונגרסאית עוד היו שקועים אותה שעה בתרדמה, והזרמים התרבותיים, שהכו גלים בחבלי־הספר, לא הגיעו לכאן אלא קמעא־קמעא. אפילו הפרעות ביהודי ווארשא, שאורגנו בשנת 1882, על־ידי המשטרה הצארית והוצאו לפועל על־ידי הפסולת של החברה הפולנית, לא עוררו כאן את היהודים. ההמונים ראו בכך פורענות נוספת, והאינטליגנציה המתבוללת — תוספת אישור לדרכה, דרך ההתמזגות עם החברה הפולנית וההיאבקות המשותפת על־מנת להינתק מרוסיה הבארבארית. אך הֶמשך המהלך הריאקציוני סופו לעורר במהרה גם את היהדות הקונגרסאית ולקרב את שני הפלגים של הציבור היהודי באזור הכיבוש הרוסי. הריאקציה והפרעות החישו את קצב התעוררותה של המחשבה הלאומית היהודית ברוסיה. הופיעה ה"אבטואֶמאנציפאציה" של פינסקר, קמה תנועת חיבת־ציון, חוגי ביל"ו. החלו להופיע כתבי־עת יהודיים ברוסית ובעברית, בעלי פרצוף לאומי ברור. גברה ההשתתפות בתנועה המהפכנית הרוסית. "התקנות הארעיות" של איגנאטייב, שגירשו את היהודים מן הכפרים ומכמה וכמה ערים רוסיות שמחוץ ל"תחום־המושב" והגבילו את מקורות פרנסתם, גרמו להגירה המונית של יהודים מחבלי־הספָר אל פולין הקונגרסאית. התחילה כאן "פלישה" של "ליטוואקים". יהודי פולין הקונגרסאית לא ראו אותם בעין יפה והתרחקו מהם, אולם האלמנט החדש הזה, שהיה עֵר יותר ותרבותי יותר, בעל קשרים לכל שטחי הקיסרות הרוסית העצומה, השתלט כאן במהרה על חיי הכלכלה ויצר עמָדות כלכליות חדשות ומקורות פרנסה נוספים. הם־הם שיצרו בפולין הקונגרסאית את סחר־היצוא אל רוסיה ואל המזרח הרחוק, את התעשיה הזעירה והבינונית, שעבדה בשביל רוסיה ואסיה, וסיפקה עבודה ורווחים למאות אלפים בני־אדם. הם נתעשרו, אף העשירו את פולין והעלו במידה ניכרת את רמת־המחיה של האוכלוסים היהודים. ההמון החסידי זע. אנשים צעירים ובעלי־יזמה ניתקו מן החסידות ונכנסו למעגל החיים הכלכליים החדשים, בקבלם גם השפעה תרבותית מן התושבים החדשים, חניכי ההשכלה ותנועות־השחרור הלאומיות והסוציאליות. אף מבין האינטליגנציה המתבוללת נתקרבו קצת צעירים אליהם, מצאו אצלם עבודה ונמשכו אחריהם מבחינה רוחנית. התחילה התקרבות הדדית. האידיאלים של הכרה לאומית ותביעות מדיניות־לאומיות עברו מחבלי־הספר אל מדינת הקונגרס. בווארשא החלו מתרכזים סופרים ופובליציסטים יהודים, וכעבור זמן קצר תפסה מקום מכובד, לצדם של מרכזי־חיים לאומיים בווילנא, אודֶסה או קיוב. בצד ה"איזְראֶליטא" המתבולל, שיצא בשפה הפולנית, החלה להופיע "הצפירה" העברית של סוקולוב (בתחילה של סלונימסקי) ובקרוב אף נעשתה לציונית. כעבור עשר שנים נוספות הופיעו העתונים

היומיים הראשונים באידיש ("דער טאג", "דער טעלעגראף", "אונזער לעבן", "דער וועג"), שהפיצו בקרב המוני העם את הרעיון הלאומי היהודי. היהדות בכל אזור הכיבוש הרוסי גמלה לקליטת הרעיון הציוני.

פיתוח סחר־היצוא הגדול והתעשיה הזעירה והבינונית על־ידי ה"ליטוואקים" נתנה ליהדות הקונגרסאית עוד נכס אחד: את הפועל היהודי, וממילא גם את התנועה הסוציאליסטית היהודית. התעשיה הכבדה קמה בפולניה זמן רב קודם לכן. בין בעלי בתי־החרושת הגדולים לאריגים בלודז ובטומאשוב היו גם יהודים (כגון פוזנאנסקי בלודז, לאנדסבֶּרג בטומאשוב), וכן היו יהודים בעלי בתי־חרושת גדולים לסוכר וי"ש, בתי־משרפות לסיד, בתי־יציקה לברזל ופלדה ועל־אף האיסור החוקי גם בעלי מכרות של פחם ועפרות־ברזל — אולם פועלים יהודים לא הועסקו במפעלים אלה. רק בין הפקידים היו קצת יהודים, לרוב מתבוללים־למחצה. רמת הפועל הפולני לא התאימה לשיעור התפתחותה של התעשיה הכבדה. הפועל בא מן הכפר, ובעיר עבד רק דרך־עראי, על־מנת לאגור קצת כסף ולשוב אל משקו. לפיכך לא היתה אז כמעט תנועת פועלים פולנית. רק לאחר שהפועל הפולני נשתקע בעיר ונסתייע, במובן הרוחני, מן התנועה המהפכנית הרוסית, נוסדה בשנת 1882, המפלגה הסוציאליסטית־המהפכנית הפולנית "פרולֶטאריאט" (הראשון), אשר ארבעת מנהיגיה נִסְפו, בשנת 1886, על התליה. אכן, הרעיון שזרעו בתוך ציבור הפועלים לא הלך לאיבוד ובשנת 1891/2 קמו כמעט בעת־ובעונה־אחת שתי מפלגות מהפכניות פולניות: "המפלגה הסוציאליסטית הפולנית" (פפ"ס) ו"המפלגה הסוציאלדמוקראטית של פולין וליטא". מן המפלגה הסוציאליסטית הפולנית פרש, בשנת 1905, ה"שמאל", שהפך, אחרי מהפכת אוקטובר, יחד עם המפלגה הסוציאלדמוקראטית של פולין וליטא ל"מפלגה הקומוניסטית הפולנית". מפלגות פועלים אחרות, כגון ה"פרולטאריאט" השני, "מפלגת הפועלים הלאומית" וקבוצות אנארכיסטיות שונות, לא מילאו תפקיד חשוב בחיי הארץ.

לאחר שהתעשיה הזעירה והבינונית, המפותחת למדי, וביחוד בעלי־המלאכה, כבר העסיקו רבבות פועלים יהודים, עוד לא היתה תנועת פועלים יהודית. עם "המפלגה הסוציאלדמוקראטית של פולין וליטא" נמנו מאנשי האינטליגנציה היהודית, שהיתה מתבוללת פחות או יותר, אך בעיקר נשענה על הפועל הפולני. "המפלגה הסוציאליסטית הפולנית", שהקיפה חוגים רחבים של אינטליגנציה יהודית מתבוללת, משכה אחריה, בכוח הפאתוס הלאומי, גם חוגים מסויימים מבין הפועלים היהודים. משנתברר כי הפועל היהודי מתקשר בנקל אל התנועה הסוציאליסטית, התחילה פפ"ס בעבודה שיטתית בין היהודים ויצרה לשם כך סניף מיוחד, שאידיש היתה שפת־תעמולתו בעל־פה ובכתב. המוני הפועלים היהודים היו מרוצים שנמצא סוף־סוף נותן דעתו עליהם ורבים נצטרפו לסניף היהודי של המפלגה.

הפועל היהודי שנתארגן בפפ"ס, אף כי מנהיגיו היו בעלי מגמות של התבוללות, התחיל נוטה, עם התפתחות הכרתו, בניגוד לכוונתם, אל הלאומיות. נוסף לכך הגיע הרעיון הסוציאליסטי אל הפועל היהודי גם מרוסיה, מחוגי הפרולטאריון הרוסי. הדוגמה החיה של מלחמה על זכויות המעמד חישמלה ועוררה בפועל היהודי את הרגשת הצורך בארגון משלו, שיהא הולם את צרכיו ותנאיו המיוחדים. המארגנים קמו מבין האינטליגנציה היהודית הבלתי־מתבוללת, שגדלה לאט, ומבין חוגי הפקידים במפעלי היצוא והתעשיה הבינונית. התפתחות זו היתה קשורה ומקבילה לאותו תהליך עצמו בחבלי־הספר ו"תחום־המושב" בכלל, מקום שהיו פחות פועלים ואף רמתם הכלכלית היתה נחותה, אך לעומת זאת היתה שם אינטליגנציה יהודית בלתי־מתבוללת מרובה יותר. הצורך ליצור מפלגת־פועלים יהודית מיוחדת הֶחריף עד שבשנת 1897 הוקמה לבסוף "המפלגה הסוציאליסטית היהודית של פולין ליטא ורייסן, בּוּנְד", שבלעה בזמן קצר את כל הסניף היהודי של פפ"ס. ה"בונד" אסר מלחמה מהפכנית על המשטר הצארי, בלא סיסמאות יהודיות מיוחדות, מתוך בטחון שנפילת המשטר הצארי תביא ממילא גם שויון־זכויות ליהודים; והמושג שויון־זכויות כָּלל אז ברוסיה גם את הזכות לשפה לאומית, חינוך וכדומה. ה"בונד" ארגן את הפועלים ולחם במרץ לשיפור קיומם החמרי, עד שממילא יכלו להפריש סכום מסויים משכרם לקניית ספרים ולהקדיש מקצת זמנם להשכלה; נוסף לכך הפיץ ה"בונד" בדרך ישירה השכלה בקרב המוני הפועלים בשפתם וסייע בכך לפופולאריזאציה של הספרות היהודית ולהרמת קרנה. וכל העבודה נעשתה בתנאי מחתרת של מפלגה בלתי־ליגאלית. ל"בונד" היתה תנועה מקבילה בגאליציה בשם "מפלגת הפועלים היהודית" (ז"פ"ר), אך זו לא מצאה לפניה קרקע כשרה ולא עשתה דבר.

בעת־ובעונה־אחת עם ייסודו של "הבונד" קמה באזור הכיבוש הרוסי גם התנועה הציונית. תפקידיה היו קשים משֶל "הבונד". הציונות היתה אז אך תנועה אידיאולוגית, שלא נתנה כלום ועוד דרשה כפעם בפעם תרומות כסף חדשות. באזור הכיבוש

הרוסי אף היתה אסורה, ככל שאר המפלגות הפוליטיות, ואם גם לא רדפו את הציונים כשם שרדפו את הסוציאליסטים, הרי היו גם הם צפויים לכל מיני ענשים. הפועל לא היה מוכן מבחינה אינטלקטואלית לקבלת האידיאל הציוני הרחוק, אף לא היה לו ענין בתנועה המטילה אחריות מסויימת, אך אינה מביאה, כדרך ה"בונד", תועלת ממשית (תוספת שכר, הפחתת שעות העבודה). הבורגנות הזעירה אינה נוחה לארגון לפי עצם טבעה. נוסף על כך נתקלה הציונות בתחום זה בחומה אויבת: האורתודוכסיה והחסידות. גם בקרב האינטליגנציה היתה העבודה קשה: הדור הצעיר נמשך אחרי פעולתן המהפכנית של המפלגות הסוציאליסטיות, והדור הקשיש נטה לטמיעה. הבורגנות הגדולה לא באה בכלל בחשבון, מאחר שהיתה שרויה כולה בהתבוללות. ואף־על־פי־כן התפתחה התנועה הציונית קמעא־קמעא ומספר חבריה גדל והלך.

משחדרה הציונות לחוגים רחבים למדי של הבורגנות הזעירה התחילה לחדור גם אל האורתודוכסיה בצורת תנועה ציונית־דתית מיוחדת — "המזרחי". לאחר־מכן חדרה גם אל חוגי הפועלים: בגאליציה — בצורת "פועלי־ציון" ימין (ו"התאחדות"), ובאזור הכיבוש הרוסי בצורת התנועה המהפכנית־יותר "פועלי־ציון שמאל".

בעוד ש"הבונד" נתן דעתו בעיקר על העבודה המעשית: ארגון הפועל למלחמה על שיפור תנאי קיומו, הקדישה הציונות בתחילה את מיטב כוחה לעבודה תרבותית, לנטיעת ההכרה הלאומית. בהשפעת הציונות קם ה"חדר המתוקן", אב־הטיפוס של בית־הספר העברי העממי; התחילו להופיע כתבי־עת לאומיים, תחילה בפולנית "וֶסְכוד" ו"מוריה" בגאליציה, "גְלוֹס זְ׳ידוֹבְסקי" או "זְ׳יצְ׳ֶה זְ׳ידוֹבְסקֶה" בפולין הקונגרסאית. בחבלי־הספר זכו לתפוצה "יֶבְרֵיסְקאיא זְ׳יזְן" ו"ראזְסְוֶיט". אחריהם החלו מופיעים עתונים וקונטרסים באידית ובעברית. "הצפירה" נעשתה לעתון ציוני. אף העתונים באידיש, שהחלו עתה להופיע לראשונה, נקטו קו ציוני. הציונים התחילו לעשות מאמצים לפיתוח תנועה קואופראטיווית. וכן פתחו במלחמה כדי להשתלט על הקהילות ולשוות להן אופי חילוני־לאומי. במלחמה זו נגד ההתבוללות והאורתודוכסיה החסידית כאחד, נחלו הציונים נצחונות במקומות שונים בערי־השדה, מה שאין כן בווארשא.

ציוני פולין לקחו חלק פעיל בועידת ציוני רוסיה, שנתקיימה בדצמבר 1906 בהֶלְסִינְגְפוֹרְס. שם נתנסחה בבהירות התכנית הציונית בתחום המדיניות הארצית. הוצגו דרישות לדמוקראטיזאציה של המשטר בקיסרות הרוסית, אגב מתן אבטונומיה רחבה לפולין; שויון־זכויות גמור ליהודים, לרבות זכות הטיפוח של לשונם בבתי־ספר ובחיים הציבוריים וכדומה. לפי תכנית זו המשיכו הציונים את מלחמתם. צירי הציונים נבחרו ל"דומה" (בית־הנבחרים) הרוסית הראשונה — אמנם כנציגי מפלגות כלל־רוסיות — ועמדו שם על הדרישות הכלולות בתכנית הלסינגפורס. אף הצירים היהודים הלא־ציונים עשו כן. היאבקות זו נמשכה עד מלחמת־העולם הראשונה, אך מחמת הריאקציה שהשתררה ברוסיה, לא נשאה פֵּרות.

בפולין גופא התחילה מתפשטת באותם הימים האנטישמיות. רעיונותיו של רוֹמאן דְמוֹבְסקי נפוצו בחוגים גדלים והולכים. הציר־לדומה מקֶיֶלץ, ד"ר יארוֹנסקי, והציר מלוֹמז'ה — ד"ר נארוֹדְניטש דרשו להגביל את זכויות היהודים בתחום השלטון־העצמי העירוני בפולין הקונגרסאית. בהנהגת הציונים, התיצבו היהודים למערכה. הם הלכו לבחירות בלודז כשהם לעצמם, כיהודים, והמועמד שלהם, ד"ר בּוֹמאש, אמנם נבחר לדומה. בווארשא הגיעו לכלל הסכם עם כמה קבוצות פולניות ובחרו במשותף את הפועל הפולני יאגְיֶלְלוֹ. הציבור הפולני השיב על עמידתם העצמאית של היהודים בחרם כלכלי חמור. בקשר לכך ולשם מלחמה בעתון האסימילאטורי "נוֹבָה גאזֶטא" של קֶמְפְּנֶר, נוסד בווארשא עתון יומי בשפה הפולנית, אך בעל מגמה ציונית, "פְּשֶגְלוֹנְד זוֹדְזֶיֶנְני", בעריכתו של סטאניסלאב מנדלסון. העתון היה מעלה בעקביות את הדרישה לזכויות אזרחיות מלאות בשביל היהודים, לאבטונומיה מסויימת בענינים תרבותיים־לאומיים, נלחם בשרידי ההתבוללות ובאורתודוכסיה ברחוב היהודי, באנטישמיות ברחוב הפולני, ודרש דמוקראטיזאציה של המשטר ברוסיה בכלל.

פרצה מלחמת העולם. אהדתם של יהודי פולין היתה נתונה למעצמות ההסכמה, אף־על־פי שרוסיה היתה אחת מהן. ואם האוכלוסיה היהודים קידמה באנחת־רוָחה את פני הצבאות המתקרבים של גרמניה ואוסטריה, אין זאת אלא מפני החמרת הכיוון האנטישמי של המדיניות הצארית: גירושים המוניים מֵאזורי החזית, עלילות ריגול וכדומה.

עם נסיגתם של צבאות רוסיה נסוגו גם הנגישות וחוקי־ההפליה לגבי היהודים. גם באזור הכיבוש האוסטרי וגם באזור הכיבוש הגרמני התיחסו אל היהודים כמעט כמו אל האוכלוסיה הפולנית. אמנם באזור הכיבוש הגרמני ניסו מושלי המחוזות לפרוט, מדי פעם, על מיתר האנטישמיות של האוכלוסים הפולנים ולהסתמך על תקנות ההפליה של הרוסים, אך נאלצו

למשוך ידיהם מכך, בגלל התנגדותם של החברים היהודים במועצות העירוניות ובועדים המחוזיים, מיסודם של שלטונות הכיבוש. בשני אזורי הכיבוש חלה התעוררות רבה בקרב הציבוריות היהודית. פעולתו של ה"בונד" נצטמצמה, ההתבוללות היהודית נסתלקה ובראש הציבוריות היהודית התיצבו הציונות וה"פוֹלְקִיזְם", שקם זה עתה. שתי ההסתדרויות יכלו לפעול בגלוי ובהיתר גמור. בדרך ליגאלית־למחצה, אך בלי נגישות מיוחדות מצד השלטונות, פעלה בצדן הסיעה הסוציאליסטית "פועלי־ציון". התחילו להופיע שבועונים יהודיים־לאומיים בשפה הפולנית, בעלי נטיות ברורות לציונות, וכן כתבי־עת באידית. בצדם של העתונים היומיים "הַיְנְט" (היום) ו"מוֹמֶנְט" (השעה) והשבועון הציוני הגדול "דאס יידישע פאלק" (העם היהודי) התחיל לצאת גם עתונה של האורתודוכסיה החסידית — "דער יוד" (היהודי). רבנים אורתודוכסיים מגרמניה, ד"ר פנחס כהן וד"ר קארלבאך, ארגנו לראשונה המונים גדולים של חסידים למפלגה פוליטית בשם "שלומי־אמוני־ישראל" — העוּבָּר של "אגודת־ישראל" לעתיד. בערי־השדה ובעיר־הבירה קמו אגודות חברתיות ופוליטיות; ועידות, הרצאות וויכוחים פומביים משכו המונים. תפוצת הספר היהודי גדלה בהרבה והוא הגיע, יחד עם העתון היהודי, אף אל הפינות הנידחות ביותר ואל השכבות העניות ביותר. השתתפותם של נציגי היהודים במועצות העירוניות ובמועצת־המדינה הזמנית — עוררו תחרות פוליטית בין המפלגות, משכו את המוני העם לפעילות מדינית והגבירו את התעניינותם בבעיות לאומיות. המלחמה היתה נטושה בעיקר בין שלוש קבוצות: הציונים, הפולקיסטים והאורתודוכסים. "המזרחי" הלך אז יד ביד עם הציונים הכלליים, ואף פועלי־ציון תמכו בהם ברוב הערים, אם גם ניסו פה ושם בפעולה עצמאית. הפולקיסטים כבשו עמדות חשובות בווארשא, לודז, מֶזריטש ובכמה נקודות קטנות. לרוב היתה ידם של הציונים על העליונה; בעיירות הנידחות — ידה של האורתודוכסיה. ביחוד עלו כבודה והשפעתה של הציונות, משהגיעה הידיעה על הצהרת באלפור, וארץ־ישראל לבשה צורה מוחשית.

בכל הארץ החלו נפתחים בתי־ספר וקורסים, ששפת־ההוראה בהם היתה אידית או עברית, או שבתכניתם ניתן מקום ניכר לעברית. בהרבה ערים החזיקו המועצות העירוניות בתי־ספר מיוחדים בשביל האוכלוסיה היהודית, ובהם תכנית עברית עשירה מוסוֶית כלימוד הדת. נוסדו חוגים להשתלמות עצמית ושעורים ללימוד השפה העברית. הנוער הציוני התארגן. קמה וגברה התנועה החלוצית. שלטונות הכיבוש סבלו כל זאת, והעדר התנגדות מצדם גרם לכך, שכוחות התחיה הלאומית, שהיו דרוכים מזמן, פרצו מיד בלהבה.

באזור הכיבוש הגרמני עשו השלטונות נסיון ראשון לארגן את האוכלוסיה היהודית כחטיבה אחת. בעתון הרשמי של הגנראל־גוּברנמאן וארשא, הופיעה, בשנת 1918, פקודה בדבר הקהילות היהודיות, ששכללה והכניסה דמוקראטיזאציה בתקנות הישנות על "ועדי בתי־הכנסת", ושימשה אחר־כך דוגמה לחוקה הפולנית על משטר הקהילות. גם באזור־הסְפָר, אף־על־פי שהיו שם שלטונות־כיבוש אחרים, התקדם תהליך התחיה באותו הקצב פחות או יותר ובצורות דומות.

היחסים בין היהודים ובין הפולנים היו בתקופה זו טובים בדרך־כלל. הנוער היהודי, לפעמים אף הלאומי, השתתף בתנועת הלגיונות הפולניים. עתונים אחדים וכן כמה מועצות עירוניות או סיעות פולניות בתוכן לא חדלו אמנם להעליל על היהודים, שהם נוטים לרוסיה ועוינים את הגרמנים, אך היהודים ראו בכך תופעה בת־חלוף, מה־גם שלעתים קרובות ניכר היה שיד שלטונות־הכיבוש באמצע. הפולנים קיוו, שיצליחו להשיג, כתוצאה מן המלחמה, מידה מסויימת של עצמאות והיהודים תמכו בשאיפותיהם ככל שמצאה ידם. הם האמינו כי העם הפולני, שטָעם טעמו של שעבוד, לא יקפח, לכשישיג את חרותו, את החלשים ממנו ובפולין המשוחררת והמחודשת לא יהיה מצב היהודים גרוע על־כל־פנים מאשר בַּמדינות הדמוקראטיות שבמערב. כולם ציפו לנצחון במערב ונסיגת הכובשים, כי במזרח כבר נתמוטטה רוסיה הצארית ונסוֹגה, תוך תוהו־ובוהו של מלחמת־אזרחים הרת־דמים.

ג

הגיע נובמבר 1918. התמוטטות הצבא הגרמני. מהפכה בגרמניה. מנוסתו של הקיסר וִילְהֶלְם להוֹלאנד. מַשַב החֵרות על פני אירופה. התלהבות כללית. שכרון כללי. בפולין — ממשלת לוּבלין של דאשינְסקי, גירוש הכובשים מן הערים והעיירות. אולם באותה השעה עצמה — גל של פרעות ביהודים. פרעות בלבוב, מהומות בקראקא, בקֶיֶלץ, בכשאנוֹב ובכמה וכמה ערים ועיירות אחרות. קיצוץ זקניהם של יהודים בידי אנשי־צבאו של האלֶר, כביכול בגלל נטיתם לכובשים, לבולשוויזם,

ובגלל איבתם לפולין. מסיתי הגרמנים ביהודים תמול־שלשום, פקידים רוסיים לשעבר שנזהרו מלדבר פולנית, מצדדי התיאוריה של גֶטְרִיך, שלפיה לא היו מלחמות הפולנים על חרותם אלא קנוניה יהודית — כל אלה הדריכו את פסולת החברה הפולנית ואת הנוער ושיסו אותם ביהודים. הדברים האלה הטילו צל על ההיסטוריה העתידה של פולין, ערערו את האֵמון בין שני העמים, נטו את הקו למדיניות־הנישול של הממשלות הפולניות — פרט לממשלת פרופ׳ בּאֶרְטֶל (מיוני 1926 עד תחילת 1928) — וכן עוררו את היהודים לפעולות של התגוננות. בשורות־איוב מעֵבר לגבול על הרג רבבות יהודים בידי הכנופיות של אוֹסְקִילְקוֹ ושאר בריות שכמותו מעושי־דברו של פֶּטְליוּרָה הוסיפו על דכאונם ורוגזם של היהודים. ורגשות אלה עוד גברו, משראו היהודים, בשנת 1920, במו עיניהם, כי כל הרוצחים הללו, לרבות איש־הדמים בּאלאכוֹביטש, נעשו בני־טיפוחים של הממשלות הפולניות, בעוד הנוער היהודי, שהתנדב או גוייס לצבא הפולני לשם הגנת המדינה בפני הפלישה הבולשוויקים, נעצָר במחנה הצבאי ביאבּלוֹנה. היוזם של ה״סידור״ הזה, שלא נודע כמוֹתו לפני היטלר, היה בעיני דעת־הקהל הגנראל סוֹסְנְקוֹבְסְקי והוא גם לא ראה צורך להכחיש את הדבר או להסבירו.

אף־על־פי־כן קידמה דעת־הקהל היהודית בשמחה את תקומת המדינה הפולנית והאמינה כי המעוות יתוקן במשך הזמן, מה־גם שחוזה וֶרְסַיְל, כָּלל ערובות להגנת המיעוטים הלאומיים במדינות החדשות והן התחייבו על כך מרצונן. איש לא העלה אז על דעתו, שבפולין המחודשת תופעלנה ההגבלות של המשטר הצארי, שבוטלו כבר במארס 1917 ברוסיה וממילא גם בפולין, אשר היתה אותה שעה לפי מושגי המשפט המדיני חלק של הקיסרות הרוסית, אף־כי תפוס בידי פולש. והרי פולין חתמה גם על ״חוזה וֶרסייל הנוסף״, שבו התחייבה, כי כל אזרחיה יהיו שוים כלפי החוק, בלא הבדל דת, לאומיות או מוצא. אף־על־פי־כן נהגו בתי־המשפט למיניהם והאדמיניסטראציה לפי הקו, שכל אותן ההגבלות שרירות וקיימות, עד שתקום בזמן מן הזמנים ממשלה פולנית ותבטל אותן.

שאיפותיהם ותקוותיהם של יהודי פולין עם תקומתה של המדינה העצמאית היו מרחיקות־לכת. הן היו הדברים בעצם ימי נצחונו של עקרון ההגדרה העצמית של הלאומים, ו״חוזה וֶרסייל הנוסף״ הבטיח למיעוטים הלאומיים לא רק זכויות אזרחיות אלא גם טיפוח כוחם העצמי ויחודם התרבותי, בתי־ספר משלהם על חשבון המדינה, ועצמאות בניהול ענייניהם התרבותיים. החוק על משטר הקהילות משנת 1919 קבע איגוד כל־ארצי של הקהילות בהנהלת ״מועצה עליונה לענייני דת״ כמוסד עליון. נדמה היה, כי הנה מתגשמת והולכת התיאוריה של שְׁפְּרִינְגֶר על אבטונומיה של המיעוטים הלאומיים. לפי מושגי היהודים היו לכך מְמדים צנועים: אבטונומיה תרבותית־לאומית. הציונים והפולקיסטים התחרו ביניהם בעיצוב הצורה הרצויה של המשטר העתיד לבוא. שיווי־זכויות אזרחי נחשב מובן מאליו. ענייני חינוך ותרבות, קואופראציה, הגירה, דת — ענינים אלה יתנהלו, באמצעות הקהילות היהודיות, על־ידי מועצה עליונה נבחרת, שתאחד את כולן, ובפיקוחה העליון של הממשלה. הקרנות לצורך זה יבואו מן התקציב הכללי של המדינה, בהתאם למספר היהודים בתוכה. נוסף לכך תהא הרשות בידי הקהילות והמועצה העליונה להטיל מסים על כל יהודי לצרכיהן. השייכות לקהילה—חובה על כל בן־דת־משה. יש להבטיח ליהודים נציגות בכל מוסדות השלטון העצמי. יש להכיר בזכויות השפה האידית בכל מוסדות המדינה, באותם המקומות שהאוכלוסיה היהודית מהווה בהם אחוז מסויים. חילוקי־הדעות בין הציונים לבין הפולקיסטים לגבי התכנית לא היו גדולים. הציונים היו סבורים, כי האחוז הקובע את ההכרה בשפה האידית צריך להיות 25% מכלל האוכלוסיה המקומית, ואילו הפולקיסטים — 10%. נוסף לכך הסתפקו הפולקיסטים בזכויות של אידית, בעוד שהציונים טענו לשיווי זכויותיהן של שתי השפות — עברית ואידית — לפי בחירתו של הנזקק למשרד הממשלתי, ובחינוך — לפי רצונם של רוב ההורים בבית־הספר.

רק האדוקים לא התעניינו בשאלת האבטונומיה הלאומית־התרבותית ואף לגבי הזכויות האזרחיות היו מוכנים להסתפק במועט. אחד מראשי מנהיגיהם הצהיר, בשיחתו עם מיניסטר ההשכלה (בשנת 1925), שאינו מתנגד כל עיקר ל״נוּמֶרוּס קְלָאוּזוּס״ ליהודים באוניברסיטאות, מפני שאין לאדוקים כל ענין בהן. הספיקה להם האבטונומיה בעניני דת, וברצון היו רואים התערבות מוגברת מצד השלטונות, העשויה למנוע הרחבה של מסגרת האבטונומיה בכיוון חילוני. בתפיסתם נתנוונה האבטונומיה הלאומית־התרבותית לכעֵין גיטו רוחני. הם היו עקביים לחלוטין, בדרשם, בבחירות למוסדות המחוקקים, קוריה יהודית מיוחדת: אין היהודי רשאי להצביע בעד לא־יהודי ואין הוא רשאי לקבל את קולו.

בתנאים ובנסיבות אלה ניגשה יהדות פולין לבחירות אל הסֵיים הקונסטיטוציוני. עוד לא היה שום נסיון של בחירות בפולין, עוד לא היו ידועים פני האוכלוסיה ואי־אפשר היה לראות מראש מה תהיינה התוצאות מהפעלת חוקת־הבחירות. למעשה נתקיימו בחירות רק במדינת־הקונגרס, בגאליציה, ובחלק מאזור הכיבוש הפרוסי לשעבר; לאחר זמן־מה — גם בגליל בִּיאלִיסְטוֹק. בחבלי־הספר ובשליזיה לא נערכו בחירות לסיים הראשון. לעומת זאת נכנסו לסיים צירי גאליציה המזרחית לבית־הנבחרים האוסטרי ואחר־כך גם הצירים לבית־הנבחרים של ליטא התיכונה (אזור וילנא). היהודים הצליחו לבחור כשהם לעצמם אחד־עשר צירים: ארבעה ציונים ו״מזרחי״, אחד מפועלי־ציון ימין, שני אורתודוכסים, שני פולקיסטים ואחד בלתי־מפלגתי, אף־על־פי שהיהודים הלכו לבחירות מבלי להקים גושים והֶרכב הנציגות היהודית הזאת היה רב־גוני כל־כך, התאחדו הצירים ל״איגוד חפשי של הצירים היהודים״ ופעלו יחד. מלבדם היו עוד צירים יהודים שנכנסו לסיים לא בתורת יהודים. מאנשי פפ״ס נבחרו שלושה יהודים מתבוללים: ד״ר פֶּרל, ד״ר לִיבֶּרמאן וד״ר דיאמאנד. כמו כן נכנסו לסיים, בתור ויריליסטים מגאליציה המזרחית, עוד ששה יהודים, שנמנו כמעט כולם עם ״הסיעה השמרנית לעבודה קונסטיטוציונית״, מלבד ד״ר גאל, שהיה היהודי היחיד במפלגה הלאומית־הדמוקראטית (נ״ד). כל אלה נזהרו בתכלית הזהירות לבל יחשדו בהם בנכונות כל־שהיא להגן על אילו שהם ענינים של הציבור היהודי. קצת יותר טוב התנהגו היהודים מפפ״ס, שעזרו לפעמים בענינים מסויימים, בעצה או בחתימותיהם של חברי סיעתם. בדרך־כלל היו אחד־עשר הצירים היהודים בסיים הקונסטיטוציוני מבודדים לגמרי. ההופעה הראשונה של הנציגות היהודית בסיים נסתיימה מיד בדיסונאנס. היו שני מועמדים לתפקיד המארשאל (הנשיא) של הסיים: האחד היה ויטוֹס, יושב־ראש הסיעה העממית הגאליציאית ״פִּיאסְט״, שנתמך גם על־ידי פפ״ס, והאחר היה טְרוֹמְפֶּטְשִׁינְסְקִי, ממנהיגי המפלגה הלאומית־הדמוקראטית (נ״ד). היהודים היו מעונינים מאוד להיכנס לועדות הפארלאמנטאריות, בפרט לועדה הקונסטיטוציונית, אך לא היו להם סיכויים לכך, משום שאותה שעה לא היו להם אלא שמונה צירים (בגלילות ביאליסטוק, זאמוֹשטש וביאלא נערכו הבחירות לאחר מכן). הם התנו לכן את תמיכתם במועמד לנשיאות במתן מקום ליהודי בועדה הקונסטיטוציונית. אנשי ״פּיאסט״ ופפ״ס דחו את התנאי בגאוה והדגישו שאין הם עוסקים במיקח וממכר ואין בדעתם להיות נושאי־כליהם של היהודים. טרומפטשינסקי קיבל את התנאי וקולות היהודים הכריעו לטובתו. הוא קיים את הבטחתו וכך נכנס יהודי אחד, יצחק גרינבוים, לועדה הקונסטיטוציונית.

אנשי פיאסט ופפ״ס לא יכלו זמן רב לסלוח ליהודים את ״בגידתם״ באינטרסים של ה״דמוקראטיה״, שפירושה במקרה זה לא היה אלא שלילת האפשרות מהיהודים להגן על עניניהם הלאומיים בזמן עריכת החוקה של המדינה. מעניין שגם ה״בונד״, שחזר ונתעורר לחיים, נצטרף אל המגַנים וציין את התנהגותם של הצירים היהודים כ״בגידה בעניני הפרולטאריון היהודי״. אכן גם בני סיעתו של טרומפטשינסקי לא ראו עצמם חייבי תודה או אדיבות כלפי היהודים, ויחד עם אנשי וִיטוֹס מנעו כל הופעה יהודית בסיים. משהופיע ציר יהודי על במת הנואמים החל כל הסיים לרעוש, לאיים ולגדף, עד שלא נשמע קולו של הנואם. צירים פולנים היו מתלקטים אל הבמה ומאיימים לגרור משם את היהודי. לעתים קרובות היו חילופי מלים חריפות, איומי אגרופים וכמעט גם מהלומות. המארשאל טרומפטשינסקי היה קורא את אנשיו לשקט, כרגיל בלא תוצאות, ואילו בצירים היהודים היה נוזף קשות על כל דבר־תשובה. הסוציאליסטים לא השתתפו במהומות, אך התרחקו מן היהודים. רק בסוף השנה השניה לקיומו של הסיים חל שיפור ביחסים. נוספו עוד שלשה צירים יהודים ומעתה יכלו להשתתף בכל הועדות. הימין והמרכז חדלו למנוע דרך־שיטה את הופעות היהודים, והסוציאליסטים אף התחילו להגן עליהם לפעמים.

עבודת הצירים היהודים בסיים הקונסטיטוציוני הלכה בארבעה כיוונים עיקריים: הקונסטיטוציה וחוקת הבחירות, מלחמה על ניסוחו של חוק־האזרחות לטובת כלל התושבים היהודים, מלחמה בחוק על מנוחת־חובה באחד־בשבוע, וביטול ההגבלות החוקיות הישנות. כל אלה — נוסף לעבודה הפארלאמנטארית היומיומית: פניות אל הממשלה ושאילתות בסיים בנוגע לעיוות דינם של יהודים.

החוקה היתה צריכה להבטיח את זכויותיהם האזרחיות של היהודים, היא היתה שאלת־חיים בשבילם. והנה ענין החוקה היה קשור ואדוק בענין ״חוזה ורסייל הנוסף״, שהבטיח את זכויות המיעוטים ובעוד שחוזה ורסייל עצמו — תעודה

גדולה בת שלוש מאות סעיפים ומעלה — פורסם, בצירוף תרגום פולני, בעתון הרשמי, לא היה הדבר כן לגבי תוספת־החוזה, שהכילה רק עשרה וכמה סעיפים. כל השאלות, הטענות והמחאות היו ללא הועיל. רק לאחר שהושמעו באזני נציגה של פולין, ולאדיסלאב גְראבְּסקי, אילו הערות חריפות בועידת המדינות בסְפָּא, ולאחר שמדיניות־החוץ הפולנית נתקלה בכמה הסתייגויות כלפיה, נעשו צעדים אחדים כדי להוכיח שפולין אינה מתכוונת כלל לקפח את מיעוטיה הלאומיים ולהתחמק מהתחייבויותיה הבין־לאומיות. אותה שעה, בסוף שנת 1920, נתפרסם גם "החוזה הנוסף" (בעתון הרשמי מס׳ 110).

לפי חוזה זה, הוכרו אבטומטית בתור אזרחי פולין כל בני המיעוטים הלאומיים היושבים בתחומי המדינה הפולנית, נקבע בשבילם: שויון הזכויות האזרחיות, הזכות להשתמש בשפתם, בדיבור ובכתב, ולפתח את תרבותם. ליהודים הובטח במיוחד: כיבוד יום־השבת כיום־מנוחה שבו אין להכריחם לעשות איזו פעולה שהיא בבתי־המשפט ובמשרדים רשמיים, מועצות לחינוך ובתי־ספר יהודיים נתמכים על־ידי אוצר המדינה. בחוזה נקבע אלו תקנות יש לכלול בחוקת המדינה. אך קדימת הסעיף הדן בכך לתקנה על בתי־הספר היהודיים נתנה מקום לטעון, שאין חובה לכלול אותה תקנה בחוקת המדינה. בכלל היתה עריכתו של "חוזה וֶרסייל הנוסף" לקויה ביותר: סעיפים מפוזרים בלי שום רעיון מדריך, שימוש בלתי־עקבי במונחים והגדרות קשות, בלתי־מובנות ובלתי־ממצות. שני הנוסחאות המחייבים, האנגלי והצרפתי, שונים זה מזה, ויהודי פולין חזו את הדבר מבשרם בענין האזרחות.

משנודעו התקנות של "החוזה הנוסף", פסקו בועדה הקונסטיטוציונית הוויכוחים, המריבות והפעולות הדיפלומאטיות כביכול, שלא נתכוונו לאמיתו של דבר אלא לבטל את כל הענין. גרינבוים הגן בחום על זכויות היהודים, אך לרוב בלי הצלחה. ראש המדברים היה הכומר לוטוֹסְלאבְּסקי, איש נבון ומוכשר, אך אנטישמי לפי הכרתו, אם־כי בעורקיו נזלה מנה הגונה של דם יהודי. בחוקה נכלל כמובן כל מה שהחוזה חַייב בפירוש להכניס, אלא בניסוח יותר מדוייק מבחינה משפטית. החוקה הזאת, המכונה בשם חוקת־מארס (משום שגמר אישורה על־ידי הסיים חל במארס 1921), היתה בדרך־כלל דמוקראטית בהחלט והכילה כמה תקנות פרוגרסיוויות שאינן מצויות בהרבה חוקות של ארצות דמוקראטיות. ליהודים — מבלי לפרש בשמם — הובטח בסעיף 96 של החוקה שויון גמור של הזכויות האזרחיות. בסעיף אחר הובטח חופש הדת, ועוד סעיף התיר למיעוטים הלאומיים, וממילא גם ליהודים, שימוש דרך־חרות בשפתם ויסוד בתי־ספר ומוסדות, מבלי להזכיר דבר על הנאה כל־שהיא מתקציב המדינה. אף־על־פי־כן לא היה מקום להתאונן על החוקה הזאת אילו נתגשמה בזמן מן הזמנים, אך לוטוסלאבסקי נתן דעתו מלכתחילה להערים עליה ולשלול את ערכה, ובאחד מסעיפיה האחרונים קבע, שלשֵם הוצאת החוקה לפועל דרושה חקיקת חוקים מתאימים. לא נקבע שום מועד לחקיקה ולא נקבעה שום סאנקציה למקרה שהדבר לא ייעשה. איש לא הזדרז לחוקק את החוקים הנוגעים ליהודים וממילא נהגו בתי־המשפט ומשרדי הממשלה לא לפי החוקה אלא לפי תקנות המשטר הצארי, שהיו בסתירה גמורה לעקרונותיה.

לאחר שנסתיימה עריכת החוקה נגשה הועדה הקונסטיטוציונית לקבוע את סדר הבחירות. יחסיות הבחירות היתה עשויה להבטיח נציגות ממשית גם למיעוטים המפוזרים, והיהודים, שהיוו 10% מאוכלוסי המדינה, יכלו לקוות ל־8—9% בבתי־המחוקקים. לוטוסלאבסקי אימץ את כל חריפות־שכלו כדי למעט את הנציגות היהודית העתידה, מבלי להפר את החוקה שנתקבלה זה עתה, והסתייע לשם כך באמצעי גיאוגראפי. הבחירות לסיים המכונן כבר הביאו נסיון וחומר סטאטיסטי מסויים. על יסודם נחלקו מחוזות־הבחירה באופן שמספר הצירים בכל מחוז יהיה קטן מאחוז האוכלוסיה היהודית בתוכן. אילו היו היהודים הולכים לבחירות לבדם, על יסוד חוקה זו, היו מקבלים בכל המדינה לכל היותר 8—9 מאנדאטים, במקום ארבעים. סידור זה הניע אחר־כך את גרינבוים ליצור בְּלוֹק של המיעוטים הלאומיים, כאמצעי להגדיל את מספר המאנדאטים של היהודים פי שלושה. לוטוסלאבסקי, במלחמתו ביהודים, נפל כאן אל הפחת שטמן להם, הוא לא נתן דעתו על כך שהפולנים היו בחבלי־הסְפָּר מיעוט עוד יותר קטן מאשר היהודים, ואמנם לא נבחר פולני כמעט בכל השטח הזה. מבלי שהיהודים נתכוונו לכך, שימשה עובדה זו טענה בפי האוקראינים והביאלורוסים ואחר כך גם בפי הממשלה הסובייטית נגד הגבולות המזרחיים של פולין.

גם המלחמה על זכות האזרחות של היהודים היתה כרוכה בחוקה. "החוזה הנוסף" פתר את הבעיה בקיצור ובפשטות: כל היושב כרגיל בגבולות המדינה הפולנית בעת כניסת החוזה לתקפו הוא אזרח פולני. אולם ההגדרה הפשוטה והברורה

של הנוסח האנגלי habitually resident, המציינת את הישיבה למעשה, נמסרה בנוסח הצרפתי במלה domicilié, שיש מקום לפרשה גם כמושג אדמיניסטראטיווי של הרשמה בפנקס האוכלוסין, אם־כי ב״קוד נאפוליאון״, נודעה לאותו המונח בעיקר משמעות של ישיבת קבע. בטרם נערך חוק האזרחות נוסף גורם מסַבך חדש: חוזה־ריגא עם רוסיה, שהכניס, בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, נוסף לזכות האופְּציה של אזרחים אחרי המלחמה, גם את ההתחשבות ברשימות האדמיניסטרא־טיוויות של התושבים. והנה בזמן המלחמה אבדו בדרך כלל רשימות התושבים בחבלי־הספָר ואפילו בפולין הקונגרסאית ישבו מאות אלפים ״ליטוואקים״, שלא היו רשומים בפנקסי התושבים הקבועים של פולין הקונגרסאית אלא ב״ספרי המעמד״ שבחבלי־הספר. נוסף על כך נמצאו ברוסיה מאות אלפים יהודים שחיכו לרֶאֶוואקוּאַציה ואף להם אבדו בימי מלחמת־האזרחים כל התעודות שהיו ברשותם. הממשלה והסיים לא רצו להתחשב בכך וביססו את חוק האזרחות לא על הישיבה למעשה בתאריך קבוע, כי־אם על הרשימות האדמיניסטראטיוויות של התושבים ועל חוזי־השלום. בזמן הוויכוח בסיים, הסבירו הצירים היהודים, כי החוק הערוך בצורה כזאת סותר את הנוסח האנגלי של ״החוזה הנוסף״ ואף את נוסחו הצרפתי — לפי שימוש המונח domicilié ב״קוד נאפוליאון״ — אף הוא עשוי לשמש בידי האדמיניסטראציה אמצעי לנגישות כלפי אזרחים שאינם בני הלאום הפולני וביחוד כלפי היהודים, כדוגמת רומניה אחרי חוזה ברלין. נציג הממשלה, סטאניסלאב וִויטֶשכוֹבסקי, מי שהיה אז מיניסטר לענייני פְּנים ואחר־כך נשיא המדינה, דחה בכעס את טענת היהודים וציינה כ״עלילה״. לאחר זמן פתח אותו וויטשכובסקי עצמו בנגישת היהודים לפי החוק הזה ושלל את זכות האזרחות ממאות אלפים יהודים שישבו בפולין מדורי דורות. התחילו גירושים ושלילת מקורות של פרנסה. נהרי דמעות, נזק מליונים, דלדול של רבבות משפחות הסב החוק הזה וביחוד פירושו המכוון להרע. המלחמה בחוק נמשכה למעלה מעשר שנים. רק אחרי הפיכת־מאי שיכך המיניסטר סֶקֶלאדקוֹבסקי את הענין באיזה אופן שהוא ואולם עד עצם ימי המלחמה היה נזכר פה ושם איזה ״סטארוסטא״ (מושל מחוז) קפדן בנוסח המדויק של החוק ושוב היו נהרסות עשרות משפחות ונאלצות להתרוצץ במשרדים ממשלתיים ואצל עורכי־דין, ולחכות שנים לפסק־דינו של בית־המשפט האדמיניסטראטיווי העליון, שלרוב היה פוסק לטובתן.

בעת פעולתו של הסיים המכונן הטרידה מאד את דעת הקהל היהודית הצעת־חוק על מנוחת־חובה ביום־הראשון. עוד לפני המלחמה העולמית הראשונה היו קיימות, בכל שטחי המדינה הפולנית שלאחר־כך, תקנות לשמירת קדושתו של היום־הראשון, אך הן לא היו חמורות עד כדי לאסור מלאכה על היהודים השומרים את השבת. כמעט בכל מדינות אירופה המערבית היתה חובת מנוחה ביום־הראשון, אולם את היהודים הוציאו מן הכלל. בפולין המתחדשת הזדרזו מיד להטיל את חובת המנוחה ביום־הראשון גם על היהודים ולא דוקא מטעמים דתיים, שהרי החוק עצמו התיר פתיחתן של חנויות־פרחים, מספּרות ומחלבות — עסקים שבדרך־כלל לא היו בידי יהודים — אף ביום א׳. אנשי הימין בסיים אף אמרו בגלוי, כי כוונתם לאלץ את היהודים לשבות ממלאכה יומיים בשבוע ולדחוק בכך את רגליהם מן המסחר והתעשיה. הצירים הציונים, שראו בהצעת־החוק כפייה בדרך עקיפין לחילול השבת, בניגוד ל״חוזה הנוסף״ ולחוקה, רצו לערוך הפגנות נגד החוק, כדי לעורר את דעת־הקהל העולמית ולגרום לביטולו. ההפגנות לא נתקיימו, משום שהאורתודוכסיה חששה לתת ידה לכך. אכן עד־מהרה נוכחו כי שגו: בנאֶלבקי נפתחו ביום השבת חנויות של יהודים ואפילו בתי־חרושת; בעליהם שלא רצו להביא יהודים לידי חילול שבת, פיטרו את פועליהם היהודים וקיבלו במקומם נוצרים; מחמת ותרנותם של האורתודוכסים יצאה המלחמה להצעת החוק לבטלה, ביחוד מכיוון שנתמך גם על־ידי הצירים הסוציאליסטים, אשר נתכוונו להבטיח לפועל יום מנוחה בשבוע. אמנם הוצע להוסיף, שרק השובת ממלאכה ביום השבת רשאי לעבוד ביום־הראשון והציר הנוצרי זוּלאבְּסקי, שניהל את הענין בשם סיעת המפלגה הפולנית הסוציאליסטית, נטה לתמוך בעמדת היהודים, אלא שהתנגד לכך חבר אחר של הסיעה, יהודי מתבולל, ד״ר פֶּרֶל. הוא הסתמך על הודעת ה״בונד״ לפפ״ס, אשר לפיה רצוי שיום אחד, הראשון בשבוע, יהיה יום מנוחה לכולם, מחשש העָרמה מצד המעבידים. על־אף התנגדותם של הצירים היהודים, נתקבל איפוא החוק, שערער את מעמדם של הרבה יהודים, או הביאם לידי פריצת־גדר.

זמן קצר לאחר שהסיים המכונן החל בפעולתו, עוד לפני שנתאשרה החוקה ונתפרסם ״חוזה וֶרסייל הנוסף״, העלו הצירים היהודים את השאלה בדבר שויון זכויותיהם של היהודים. הם נענו, שועדת החוקה החליטה להרכיב ועדת־משנה

מיוחדת לצורך זה, שתשאל לדעתם של מומחים וכו׳. היה ברור כי מתכוונים להשבית את הענין ואמנם כך היה. כשנתפרסם ה״חוזה הנוסף״, היתה תקוה שהשלטונות יכירו בביטולן של ההגבלות הישנות ipso jure, אך השלטונות האדמיניסטראטיוויים וגם בתי־המשפט נקטו כזכור בעמדה, שהחוזה איננו חוק אלא התחייבות לחוקק חוק. הצירים היהודים הגישו, בעזרת חתימות הסוציאליסטים, תכנית מפורטת לסיים. התכנית הובאה לדיון בועדה המשפטית, שהחליטה להעבירה לממשלה לשם בדיקה וחוַת־דעת. אך התכנית נדדה ממיניסטריון למיניסטריון ונעלמה כפעם בפעם, עד שהסיים המכונן סיים את מלאכתו ונתפזר. כך היה המעשה גם בתכנית אחרת של הצירים היהודים, בנוגע לביטול תעריפי הריפוי הכפולים ליהודים בבתי־החולים הציבוריים.

בינתים נודע בחוץ־לארץ מצב הדברים בפולין: השימוש בהגבלות הצאריות כלפי היהודים, הפרעות והמהומות וביחוד הטבח בפינסק, דעת־הקהל במדינות המערב ובאמריקה התחילה להגיב על כך. לשם הרגעתה, פנו חוגים פולניים אל ממשלת ארצות־הברית של אמריקה — שהיתה מסייעת סיוע חמרי בפולין החרבה — בבקשה לשלוח לכאן את הסנאטור מוֹרְגֶנטאו, הידוע כמתבולל ונוטה להעלים ענינים מרגיזים. מורגנטאו בא, בלוית משרד שלם, ניהל הרבה שיחות עם אנשי השלטון, שוחח פעמים אחדות גם עם היהודים. הוא קבע, כי אמנם היו המעשים שעליהם כתבה העתונות בחו״ל אולם ציין בחיוך — בשעת שיחתו עם היהודים — שצבאות אמריקה אף הם הוציאו להורג, כשכבשו את הַנה, בזמן המהומות בקוּבָּה, שלוש מאות... מתנגדים שנתפסו. לא היה חשוב בעיניו, שאפילו הועדה מטעם הסיים קבעה, כי היהודים שנורו בפינסק לא היו ״מתנגדים״, אלא סתם עוברים־ושבים וכי לא היו שם בכלל מהומות. מורגנטאו חזר לארצו והגיש דין וחשבון שבו אישר את העובדות, אך ציין, כי קיבל הבטחות מאת השלטונות שלא יישנו עוד כדברים האלה וכי מכאן ואילך יבוא הכל על מקומו.

חוגי השלטון לא הסתפקו בדין וחשבון של מורגנטאו, משום שהעתונות בחו״ל מתחה עליו בקורת, לכן הזמינו מאנגליה יהודי אחר, סְטִיוּאַרט סָמוּאֶל, אחיו של הֶרְבֶּרט. ומכיוון שסמואל עוד נחשב באותם הימים בפולין יהודי לאומי צירפו אליו, על כל צרה שלא תבוא, גם לא־יהודי — את הקפטיין רַייט (Wright). סמואל, שהיה איש קשיש, השתדל לחקור בנאמנות את הענין, אך לא הִרבה להבין בו ולא מצא כאן ידיו ורגליו. רייט בילה לרוב במסיבות־אורחים בארמנות הנגידים. בסופו של דבר לא יכלו שני החברים של ועדת־השַנים להגיע לכלל הסכם ולממשלת בריטניה הוגשו שני דינים וחשבונות נפרדים. סמואל כתב על המצב כי רע, ורייט — כי טוב. בכך נסתיימה פרשת שתי ועדות־החקירה, שלא נערכו ביזמת היהודים או בסיועם, ואף־על־פי־כן הטילה דעת־הקהל הפולנית במשך שנים רבות על היהודים את האחריות להן והיתה מטיחה כלפיהם בעתונות ובסיים: ״אתם הבאתם את מורגנטאו ואת סמואל, כדי להשחיר את פניה של פולין בעיני העולם!״

אחרי הבזיון שבא על ולאדיסלאב גראבסקי בסְפָּא, פנה אל הממשלה הפולנית בדרישה לעשות משהו בענין היהודים, כדי למחות את הרושם הקשה. ביזמתו בא לווארשא ד״ר אַלְפְרֶד נוֹסִיג — ציוני לשעבר, מן הקבוצה הווינאית של הרצל, פובליציסט פולני וגרמני ידוע, משורר ופסָל — על־מנת לתווך בין הצירים היהודים ובין הממשלה. נוסיג נגש לעבודה בזריזות ובשיטה. רשם את דרישות היהודים, הביאן לפני הממשלה ויזם שיחות שונות עם חוגי השלטון. אנשי הממשלה שאלו בעיקר: מה יתנו היהודים תמורת זאת? העסקנים היהודים לא יכלו לתפוס איך יכולה הממשלה לדרוש תמורה מאת אזרחיה בעד קיום חובותיה כלפיהם. עד־מהרה נתברר שכל המשא ומתן לא בא אלא כדי להפיץ בעולם את הידיעה, כי נשתפרו היחסים בין היהודים והממשלה הפולנית ומתנהלות שיחות ידידותיות על הפרטים. המשחק הזה נמשך כשלושה חדשים עד שהיהודים הודיעו, באמצעות נוסיג, לממשלה, שאין בדעתם להמשיך בכך עד שהממשלה תבטל את כל ההפליות לרעת היהודים ותיתן ערובות מספיקות שתתייחס אליהם כאל אזרחים שוֵי־זכויות. לא ניתנה כל תשובה, המשא ומתן נפסק ונוסיג חזר לחוץ־לארץ.

בין הדברים שבגללם נגרמו אי־נעימויות לגראבסקי בסְפָּא, היה מעשה יאבְּלוֹנָה — מחנה־הריכוז בשביל חיילים, מתנדבים וקצינים יהודים של הצבא הפולני, בהם אף בעלי אותות־הצטיינות. אחר כך החלו מגיעות בשורות־איוב: הצבא פוגע באוכלוסיה היהודית, אף פגיעות חמורות, העשויות לעורר ענין גם בזמן מלחמה, כגון המתת הרב שפירא בפְּלוֹצק והעלילה על יהודי העיר הזאת, שירו כביכול בצבא הפולני, שפכו עליו רותחין וכדומה. קשָה מזה עשו חֵילות־המתנדבים

של הגנרל בּוּלאק־באלאכוביטש, האַטאמאן האוקראיני אוֹסְקִילְקוֹ ואחרים, שרדפו יחד עם הצבא הפולני אחר הבולשוויקים הנסוגים. הללו הרגו על דרכם המונות יהודים בערים ובעיירות ועשו מעשי שוד ואונס לרוב. יד השלטונות הפולנים יכלה להשיג את שני ראשי הכנופיות. הגנרל באלאכוביטש היה אזרח פולין, אף לא היה לאמיתו של דבר ביאלורוסי, כי־אם פולני שנתבולל בין רוסים; אחר־כך רכש לו אחוזה בסביבות ביאליסטוק והשתקע שם. הצירים היהודים אספו חומר מספיק ונאמן על פעולותיהם של שני ראשי הכנופיות, הביאו אותו לידיעת הממשלה ודרשו לתבוע את הפושעים לדין, לא רק על שסבלו את מעשי־הפשע אלא גם על שהסיתו להם. הדרישה נשארה בלא תשובה כל־שהיא.

היהודים הצליחו להגן על זכותם של עורכי־הדין, שציינו את לאומיותם כיהודית, להופיע בפני בית־הדין לערעורים בווארשא. כמו כן הצליחו לעכב את פרסומו של חוק על אגודות בעלי־המלאכה, שהיה עלול לשלול מרבבות בעלי־מלאכה יהודים את פרנסתם.

אחד מתחומי הפעולה העיקריים של הצירים היהודים היו מעשי־עזרה יום־יום במקרים פרטיים של פגיעות ביהודים מצד השלטונות. טיפלה בכך המזכירות שליד סיעת "צירי המועצה הלאומית" (ז"א הציונים, איש "המזרחי", פועלי־ציון והבלתי־מפלגתי). העבודה היתה רבה מאד, עשרות תלונות הגיעו יום־יום מכל קצוי הארץ. הגורמים הממשלתיים, שהשתמטו מסידור פוליטי עקרוני — בודאי מחשש התקפות של החוגים האנטישמיים — נענו לעתים קרובות מאוד לדרישות הצירים היהודים במקרים פרטיים.

בקיץ 1922 מצא הסיים המכונן כי השלים את תפקידו והתפזר. מאזן פעולותיו בשאלת היהודים לא נמצא חיובי; חוקה טובה, אך בלי ערובה להוצאתה אל הפועל; חוק־בחירות, חוק־אזרחות וחוק על מנוחת־חובה ביום־הראשון, מכוונים נגד היהודים; הכשלה מכוונת של הצעות־חוק על ביטול הגבלות המשטר הצארי ומס־ריפוי כפול ליהודים; התעלמות מכוונת מפרעות בולאק־באלאכוביטש ומעשה יאבלונה. שני הישגים בתחום הפעולה שמחוץ לפארלאמנט: ביטול העוול כלפי עורכי־הדין היהודים ותוצאות פעולתה של מזכירות המועצה הלאומית. הישג חיובי יחיד בתחום העבודה הפארלאמנטארית: עיכוב פרסומו של חוק בעלי־המלאכה.

ד

הבחירות לסיים השני — או יותר נכון לסיים הראשון־מן־המנין — ולסנאט נתקיימו בסתיו, בסדר מופתי. מי שהיה אותה שעה ראש הממשלה, ד"ר נוֹבאק, חשב לענין של כבוד לעצמו, שהבחירות תהיינה טהורות, בלא מעילות, ואמנם השיג את מטרתו. היהודים הלכו לבחירות באזור הכיבוש הרוסי לשעבר בבלוק משותף עם שאר המיעוטים הלאומיים, על סמך הודאה בעקרון של שלמות המדינה הפולנית. בגאליציה המזרחית הלכו היהודים לבחירות ברשימה אחת מאוחדת; האוקראינים החרימו את הבחירות. התוצאה היתה נצחון עצום לבלוק של המיעוטים הלאומיים ויהודים. בחבלי־הסָפָר לא נבחרו מהפולנים אף איש כמעט. בסך־הכל היו ליהודים בסיים הזה שלושים וחמשה צירים ונוסף עליהם שנים־עשר סנאטורים. רשימת הבלוק קיבלה 1.398.224 קולות. הלכו לבחירות עוד כמה רשימות יהודיות. רשימת ה"בונד" נכשלה בכל מקום, היא רכשה בסך־הכל 81.884 קולות. גם לפולקיסטים ופרילוצקי בראשם היתה רשימה משלהם, מאחר שהבלוק לא הסכים להבטיח להם את מספר המאנדאטים שדרשו. הם פתחו בתעמולה נגד רשימת הבלוק (הציונים מכל הסוגים, ה"אגודה" ואגודת הסוחרים) והאשימו את כולם בבגידה בענייני העם היהודי ובחוסר לויאליות כלפי המדינה. ההאשמות הללו ואף תמיכה מסויימת מצד השלטונות האדמיניסטראטיוויים לא הועילו להם הרבה: הם קיבלו 59.665 קולות ורק פרילוצקי נבחר. מלבדו ומלבד היהודים שנבחרו ברשימת הבלוק וברשימה הגאליציאית, שהיו מאוגדים (בלי פרילוצקי) ב"חוג היהודי" ("קולו"), לא היו ליהודים נציגים בסיים, אם לא להביא בחשבון את ד"ר פרל, ד"ר דיאמאנד וד"ר ליברמאן מפפ"ס.

הסיים והסנאט פתחו את פעולתם בסימן טראגי מאד. אחת הפעולות הראשונות של הפארלאמנט החדש היתה בחירת נשיא־המדינה. נגד המועמד של "הדמוקראטיה הלאומית" (נ"ד) הציגו השמאל והמרכז, בהצבעה האחרונה, את הפרופ' נארוטוֹביטש. קולות היהודים הכריעו את הכף לטובתו ומיד הועלתה הסיסמה: "נשיא יהודי!" אף־על־פי שהיהודים הציגו תחילה, בלא הצלחה, את מועמדותו של פרופ' בּוּדוּאֶן־די־קורטני (Baudoin-de-Courtnay). החלו התנפלויות על היהודים

בחוצות ומאמצים למנוע בכוח את השבעתו של הנשיא. שבועות אחדים לאחר מכן הומת הנשיא בירית־אקדח. הדמוקראטים־הלאומיים עשו את הרוצח, מבקר־האמנות נֶיֶוִיאדומסקי, כמעט לקדוש וערכו טקסים חגיגיים ביום־הזכרון להוצאתו־להורג, על־פי פסק בית־המשפט. שוב נבחר לנשיא וויטשכובסקי. גם בעדו הצביעו היהודים, אך מכיון שהיה מאנשי הימין לא "ייהדו" אותו.

לאחר בחירתו של הנשיא וויטשכובסקי נזדרזה הממשלה להתיר את הבלוק של המיעוטים הלאומיים, על־ידי הבטחות מיוחדות למיעוטים הסלאוויים — לאוקראינים ולביאלורוסים. הללו נפתו להאמין בהבטחות הממשלה. הבלוק לא הוסיף להתקיים אלא כהסכמה רופפת בין קבוצות נפרדות הנוטות זו לזו בכמה ענינים. אמנם המיעוטים הסלאוויים לא זכו ליתרונות שהובטחו להם, אף־על־פי־כן מן הנמנע היה לחזור ולהקים את הבלוק כמקודם. בידי מתנגדיו בתוך ה"קולו" היהודי היו נימוקים מכריעים מכדי שאפשר יהיה לשוב אל העבר הקרוב.

מנקודת־ראות יהודית היתה פעולתו המחוקקת של הסיים הזה, בחמש שנות כהונתו, פחות מענינת משל הסיים המכונן במשך שלוש שנים וחצי. שוב התחילה העבודה לביטול ההגבלות הישנות מימי הצאר. הענין נדון כמה וכמה פעמים בסיים ובועדה המשפטית, בהפסקות גדולות מאוד, עד שנגמרה תקופת כהונתו של הסיים והוא לא החליט דבר. בין כה וכה נתעוררו מזמן לזמן ענינים פחות חשובים הנוגעים ליהודים. לפתע־פתאום עלתה על הפרק הגבלת מספר התלמידים היהודים ("נוּמֶרוּס קְלאוּזוּס") במוסדות־הלימוד הגבוהים. הרוב בסיים תמך בהצעה, הממשלה לא התנגדה לכך, והעתונות ניהלה תעמולה אנטישמית. רק בהתערבותו האישית של נשיא צרפת פוּאַנְקאֶרֶה הוסר הענין מעל הפרק. הממשלה הציעה מונופוליזאציה של הטבק. היה מקום לחילוקי־דעות בנוגע לתועלת שיפיק מכך אוצר המדינה, אך היה ברור שהיהודים יפסידו מכך. בתי־החרושת למוצרי הטבק היו אחד הענפים המעטים בתעשיה הבינונית שהעסיקו פועלים יהודים (למעלה מ־6000 נפש) והיו צפויים להם פיטורים לכשיעברו בתי־החרושת לידי הממשלה. מטעם זה התנגדה הסיעה היהודית למונופולין. הסוציאליסטים תמכו בכך וכשהעירו לציר יהודי מפפ"ס (פרל), שהמונופולין עלול לגרום לסילוקם של הפועלים היהודים, ענה בשלוה גמורה: "אז יבואו במקומם לא־יהודים; מנקודת־הראות של הסוציאליזם אין זה מעלה ואין זה מוריד". מובן, שהחוק נתקבל, על־אף התנגדותם של היהודים, ובמשך כמה שנים אמנם פוטרו הפועלים היהודים, רובם ככולם. לעומת זאת עלתה בידי הצירים היהודים להגן על זכויות היהודים בקשר לכמה חוקים קרקעיים. בעניני אריסות של נחלאות קטנות ומגרשי בנין, וכן בעניני בעָלות מדומה על נכסים דלא ניידי. לחוקים אלה נודעה חשיבות כמעט אך ורק ליהודים בחבלי־הספר, מקום שנבנו ערים ועיירות שלמות על קרקע זרים, והיהודים היו רוכשים שם, מפאת האיסור של הצארים, נכסי קרקע ובכלל נכסים דלא ניידי, מחוץ לתחום הערים והעיירות, על שמם של גויים מהימנים. בהשפעת האנטישמיות הגוברת מכאן וירידת ערכו של המטבע מכאן החלו מתרבים המקרים, שבעלי המגרשים הכריחו את היהודים לסלק את בניניהם ובעלים־מדומים הפקיעו את הנכסים מידי הבעלים האמתיים. החוקים הנ"ל עיכבו את תביעות הפינוי, הקנו לבעלי הבניינים את זכות ההפקעה־בתמורה של המגרשים מידי בעליהם, חייבו לרשום נכסים, שהיו רשומים על שמות בעלים מדומים, על שמות בעליהם האמיתיים. רבבות אנשים ניצלו מהרס.

מחוץ לסיים התנהלה מלחמה על אזרחותם של היהודים. מדי פעם בפעם הציקו ליהודים, ביחוד בחבלי־הספָר, על שאין בידם הוכחות מספיקות לאזרחותם. התערבות הצירים היהודים הצליחה ליישב את הענין לפחות דרך־ארעי. שלטונות המשפט נמנעו לרשום עורכי־דין יהודים חדשים ואף כאן עמדה למקצת מועמדים התערבותם של הצירים היהודים.

על־אף חוסר הבטחון וגלי הנגישות הקטנות שפרצו מדי פעם בכוח מחודש, על־אף תנאי־הקיום הכלכליים הקשים והחרם המתגבר — התפתחו החיים התרבותיים והפוליטיים של יהדות פולין במרץ גובר והולך. סייעו לכך במידת־מה אותם התנאים השליליים שהזכרתי, אבל נצטרפו לכך גם גורמים חיוביים. הידיעות מארץ־ישראל, ההשפעה הגוברת של חוגים מסויימים באמריקה, החרות המדינית שנהגה בפולין, עמידתם האמיצה של הצירים היהודים בסיים — כל אלה זרזו את הכוחות החיוניים של העם היהודי. גדלו מספרם ותפוצתם של כתבי־עת באידיש, התפתחה תנועת הקואופראציה בקרב ההמונים, התרחבה בהתמדה התעמולה הציונית, התפתחו ועָצמו בתי־הספר העממיים היהודיים, באידיש ובעברית. אף נוסדו כמה בתי־ספר תיכוניים עבריים, אלא שמן הנמנע היה להשיג בשבילם זכויות רשמיות, כלומר הזכות להעניק תעודות־בגרות מוכרת על־ידי הממשלה. רק בשביל טיפוס בתי־הספר מיסודם של ברוידה, ששפת־ההוראה בהם היתה פולנית

אלא שהוקצה בתכניתם מקום ניכר ללימודים עבריים, הושגה, לאחר זמן רב, הזכות לתת תעודות־בגרות או להעמיד את תלמידיהם לבחינות־בגרות בפני ועדה בוחנת מיוחדת.

בשנת 1924 התחילה תקופה קשה מאוד ליהודי פולין, המכונה תקופת גראבסקי. אותה שנה נתמנה ולאדיסלאב גראבסקי למיניסטר הכספים. הוא ייצב את המטבע, חידש כמה מסים (מס ההכנסה, מס המחזור) והציל את המדינה מפשיטת־רגל והרס. אך הישגיו היו במידה רבה על חשבון היהודים. בין שחוקיו היו טובים בין שהיו רעים — היהודים הופלו לרעה ודינם עוות. אמנם היו חוקים, אולם הערכת המס היתה תלויה במשרדי המסים, שהסתמכו על אנשי־מודיעין משלהם, אנשים עֲלומי־שם, ובדרך כלל אנטישמיים בלב ונפש. לא היתה דרך להלחם באינפורמאציה בלתי־מבוססת, ואם היו הוכחות שכנגד, עבר זמן רב עד שעברו את כל האינסטאנציות ובינתים נשלמה ההוצאה־לפועל ומשלם המסים היה הרוס לחלוטין. חוקי המסים נעשו אמצעי מובהק לנישול היהודים מעמדותיהם הכלכליות. דוגמת החוקים על מנוחת־חובה ביום־הראשון, המונופולין של הטבק, חוק האזרחות ומניעת הפקעת־שערים בימי מלחמה. החוק האחרון, שהוסר מעל הפרק בימי גראבסקי, הופעל, בשנה האחרונה לכהונתו של הסיים הקודם וגם לאחר מכן, באופן דראקוני כמעט אך ורק נגד היהודים; בעזרתו, לרוב על סמך ידיעות ממקורות אנונימיים, נעשקו היהודים עושק רב באמצעות החרמות או קנסות עצומים בעד פשעים דמיוניים. בהטלת המסים על היהודים הגיעו, בימי גראבסקי, לידי אבסורדים ממש. מעשה באשה יהודית בעלת קיוסק לגאזוז בראדום, שהכנסותיה הוערכו בשיעור כזה, שכדי להשיגן היתה צריכה למזוג גאזוז עשרים וארבע שעות ליום במשך מאה שנה. בדומה לכך מעשים בשותפים שווים, יהודים ונוצרים; על היהודים הוטלו מסים פי־עשרה מאשר על שותפיהם הלא־יהודים, אף כי לא היו להם מקורות הכנסה נוספים. אין הדעת נותנת שכל הדברים האלה נעלמו מעיניו של גראבסקי. משלחות של חוגי המסחר והתעשיה היהודים התיצבו לפניו ובידם חומר־הוכחה רב: הצירים היהודים, ולעתים אף לא־יהודים, הכניסו שאילתות בסיים והביאו עובדות ברורות של עוול. המיניסטר לא הגיב, אולי מתוך אמון מופרז בפקידיו ואולי משום שראה במעשים אלה אמצעי לא־מכאיב — לדעתו — לחיסול הבעיה היהודית בפולין. בין כך ובין כך נהרס מעמדן של שכבות רחבות מתוך האוכלוסיה היהודית האמידה. מחשש פשיטת־רגל ובאין מוצא אספו היהודים את שיורי רכושם ועזבו את הארץ. התחילה עליה המונית לארץ־ישראל, הידועה בשם "עלית גראבסקי". העולים היו על־פי רוב אנשים בעלי הון מועט, בלתי־מתאימים לתנאי החיים בארץ ובלתי־מוכשרים להסתגל אליהם. מחציתם חזרו לאחר זמן קצר לפולין, ויתרם, שהחזיקו מעמד בארץ, מהווים את הגרעין העיקרי של העליה הפולנית, הממלאה תפקיד לא־מצער בכלכלה הארץ־ישראלית.

המצב בפולין התחיל שוב לעורר מורת־רוח בעולם. המהגרים היהודים היו דוגמה חיה לטיבו של "שויון הזכויות". העתונות, בראש וראשונה באמריקה, ובעקבותיה גם בשאר הארצות, התחילה נזקקת לענין. פולין היתה זקוקה אותה שעה, לשם ייצוב המטבע ותקנת הפינאנסים, להלוואות מחוץ־לארץ והיה מן ההכרח ליצור את הרושם, שהשאלה היהודית יושבה והוסדרה. נוסף לכך הפסידה הממשלה את תמיכת המיעוטים הסלאוויים, לאחר שלא עמדה בהבטחותיה להם, ושוב נפל עליה פחדו של בלוק המיעוטים. מן הראוי היה איפוא לקנות עכשיו את לב היהודים, על חשבון המיעוטים הסלאוויים, או ביתר דיוק — במחיר הבטחות. הממשלה הציעה ליהודים הסכם ("אוגודה"). התחיל משא ומתן שהתנהל בשם "הקולו" על־ידי הצירים ד"ר רַייך וד"ר טהון. לפי דבריהם קיבלה הממשלה שלושים ושש סעיפים מכלל הדרישות שהציגו היהודים והתחייבה להגשימם בהקדם האפשרי. תמורת זאת דרשה הממשלה רק דבר אחד: לתמוך באֶלמנט הפולני בחבלי הספֶר. הצירים והסנאטורים מתחום הכיבוש הרוסי לשעבר התנגדו להסכם וטענו כי אין הממשלה מתכוונת אלא לאֶפקט חיצוני וההבטחות תישארנה בגדר הבטחות, אולם הרוב ב"קולו" הכריע לטובת ההסכם (יולי 1925). עברו כמה חדשים והממשלה אף לא התחילה למלא אחת מהבטחותיה. העתונות היהודית, שקידמה בראשונה את ההסכם ברצון, התחילה לגלות קוצר־רוח ובקורת. התלונות של האוכלוסים היהודים הלכו ורבו ואף הלך־הרוח ב"קולו" התחיל להשתנות. משעבר ללא תוצאות גם מועד נוסף, שקבעה הממשלה לדרישת הצירים היהודים, פרץ משבר ב"קולו": ד"ר רייך התפטר ובמקומו נבחר לנשיא "הקולו" א. הארטגלאס, ולסגנים: הצירים פאַרְבְּטְשַיין מן "המזרחי" וקִירְשְׁבְּרוֹין מן ה"אגודה". משהתיצבה הנשיאות החדשה של ה"קולו" לפני ראש הממשלה וטענה על שהממשלה לא קיימה את 36 סעיפי ההסכם, הראו להם את הפרוטוקול של נשיאות מועצת־המיניסטרים, ובו מנויים

רק 13 סעיפים שניים־במעלה. הממשלה לא קיימה אף את הסעיפים האלה וה״קולו״ הכריז שאין ההסכם מחייב אותו עוד.

בינתים התפתחה בפולין אנטישמיות צעקנית והמונית, מן הטיפוס שכיום אפשר לכנותו בלי היסוס היטלראי. הברנש הידוע יַכְּסָה־חַמְיָץ נסע על פני הארץ והרצה הרצאות אנטישמיות. אף הכומר טֶשֶׁנְיאק התחיל לגלות כוחו בכך, וכן גם מסיתים אחרים, פחות חשובים. ההמון והנוער הלומד היו יוצאים, אחרי הרצאות כאלה, לפרוע פרעות ביהודים, אם־גם בקנה־מידה קטן. כל מיני עלונים בני הטיפוס הַשְׁטַרַיְכֶּרי, כגון ״שבת־גוי״ בִּידְגוֹש או ״אוֹרֶנְדוֹבְּנִיק״ בפוזנא ולודז, הסעירו את הרוחות, הטיפו להחרמת היהודים, פרסמו רשימות שחורות של פולנים אשר לא שעו לדבריהם, טָפלו האשמות־שקר על העם היהודי בכלל ועל יהודים מסויימים בפרט. פניות אל הממשלה ושאילתות בסיים היו ללא הועיל. האשמים לא נתפסו ואף אם נתפסו — הוכיחה חקירת המשטרה, כי היהודי הוא־הוא שהכה, פצע ושדד את עצמו!

באותו פרק־זמן נתקיימו שני משפטים, שעוררו תשומת־לב בעולם. האחד ענינו היה הריהאביליטאציה של הרב שפירא מפלוצק, שנורה, בשנת 1920, לפי פסק בית־דין צבאי, באשמת ריגול. בשנת 1922 בחן בית־הדין הצבאי העליון את הפסק וביטל אותו והמשפט נתחדש. אף כי הוכח בבירור חוסר־היסוד של ההאשמה בריגול, חזר בית־המשפט הצבאי על פסק־הדין הקודם. בית־המשפט העליון חזר וביטל את פסק־הדין, אך המועד לבירור המֶרִיטורי נדחה כל הזמן; לפי ידיעות מהימנות נעלמו תיקי המשפט. המשפט האחר, המפורסם יותר, היה משפטו של ד״ר שְׁטֵיְגֶר, באשמת נסיון לרצוח את נשיא המדינה וויטשכובסקי בלבוב. נמצאו עדים מבין האינטליגנציה הפולנית שנשבעו כי ראו בעיניהם את שטייגר יורה, עצרו אותו וכו׳. לא ניתן אמון בעדי הסניגוריה שראו את הנאשם במקום ואישרו כי לא ירה, ואף לא היה אקדח בידו. בין כה וכה השתוללה תעמולה אנטי־יהודית ונשקפה סכנה של פרעות. השלטונות האדמיניסטראטיוויים העליונים תמכו בהסתה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים. אולם במקרה גילה מהפכן אוקראיני בווינה, בהיותו שרוי בקובּה במצב של שכרות, כי הוא־הוא שירה בנשיא, בפקודת הארגון האוקראיני המהפכני, ואחר ההתנקשות יצא בשקט את הארץ. כאן כבר היו פרוטוקולים של שלטונות חו״ל. הענין נעשה לא־נעים מבחינה בין־לאומית, ועדי המלך נמצאו נשבעים לשקר מטעמים פוליטיים. שטייגר זוכה — אך איזה אֵימים עברו על יהודי פולין! ומה רבתה השחיתות בצבור הפולני!

כל הדברים האלה נתרחשו בתקופה כשבפולין היתה אחת הקונסטיטוציות הדמוקראטיות ביותר שבעולם והיהודים הוכרו בה כשוֵי־זכויות. אלה היו פני השויון. למותר הוא להוסיף, כי היהודי שוה־הזכויות לא היה יכול למעשה להיות פקיד ממשלתי או שופט ואף את הפקידים והשופטים היהודים מימי אוסטריה פיטרו בהדרגה, כשם שהרחיקו את הקצינים היהודים מאותם הימים.

ה

אולם המצב היה רע לא רק ליהודים. התחילה אינפלאציה חדשה; הממשלות נפלו זו אחר זו. הקאבינט הליבראלי־במקצת של סְקְשִׁינְסְקי נפל. התחיל משבר ממושך. מנהיג מפלגת ה״עממיים״ וִיטוֹס, הכין, בהסכם עם ״הדמוקראטיה־הלאומית״, הפיכה פאשיסטית בנוסח איטליה. אך במפתיע נערכה ״העליה על וארשא״, ביום 12 במאי 1926. ערך אותה, בעזרת צבאותיו המסורים, חבריו מן הלגיונות לשעבר ובסיועם הפעיל של הסוציאליסטים, יוצר הלגיונות, מי שהיה אסיר מַאגְדֶבּוּרְג, ראש־המדינה הראשון — המארשאל פִּילְסוּדְסְקי.

היהודים קידמו את הפיכת־מאי בשמחה. הם ראו בה את חיסול הריאקציה הגוברת, מעצור בפני גאות הנחשול האנטישמי. הצלה מן ההפיכה הפאשיסטית של ויטוֹס־דְמוֹבְסקי. שמו של המארשאל ושמות רבים של בני־לויתו וכן התמיכה של פפ״ס ואפילו ה״בונד״ בהפיכה נתנו ליהודים מקום לקוות כי יחול מפנה לטובה במצבם. עוררה תקוות אף עצם העובדה, שנערכו קרבות רחוב ולא נתלוו להם, כרגיל, הכאת יהודים וביזויים, מעשי הרס ושוד של רכושם. איש לא נפגע אותה שעה מדברי המארשאל על הסיים הרקוב, על הצורך למגר את ה״סיימוקראטיה״, כי כל אחד נתן דעתו על הסיים המסויים, על המיקוח בין המפלגות בתוכו, על שיטת הפרוטקציוניזם של הסיעות הפארלאמנטאריות במינויים למשרות ואפילו בקבלת הזמנות ממשלתיות, על זיופים, מעילות וכדומה. רק לאחר שנים אחדות נתברר, כי הכוונה היתה לפארלאמנטים הנבחרים בכלל; ורק מקץ עשר שנים נוכחו האנשים לדעת, כי אותה השחיתות יכולה להתקיים גם בסיימים ממונים. אולם אותה שעה לא חזו אף מחוללי של הפיכת־מאי סופו של דבר והאמינו באמונה שלימה בשליחותם הנעלה; לא ייפלא איפוא שכל הטובים, ברי־הלבב ואנשי־הקידמה בפולין קיבלו בהתלהבות את ההפיכה, והיהודים כמובן בכללם.

כבר במשך שלושת הימים של פעולות המלחמה ברחובות וארשא, התקשר חוגו של המארשאל, באמצעות המאיור קוֹשְׂצִיאֶלְקוֹבְסְקִי (מי שהיה אחר־כך מיניסטר ובמשך זמן מסוים אף ראש המיניסטרים), עם א. הארטגלאס, בתורת יושב־ראש הסיעה היהודית, ושאל לדרישות היהודים ולנכונותם לתמוך בממשלה החדשה. הוצגו הדרישות היסודיות בנוגע להגשמת שוויון־הזכויות, ביטול ההגבלות והנגישות, ריסון ההסתה האנטישמית, התחשבות בצרכים הלאומיים־התרבותיים של היהודים. ב־14 במאי 1926 הצהיר קושציאלקובסקי בשם המארשאל, באחת המיפקדות הקונספיראטיוויות של מחוללי ההפיכה, כי מבחינה עקרונית אין מצדו התנגדות לכל אותן הדרישות ובמשותף נוסחו אז העיקרים של הצהרת הממשלה החדשה בענין זה מעל במת הסיים. זאת היתה הפיסקה בנוגע למדיניות כלפי היהודים שנכללה בהצהרה התכניתית של הממשלה, שנקראה בסיים על־ידי ראש־המיניסטרים החדש פרופ׳ בְּאַרְטֶל ביום 13 ביולי 1926, ונתפרסמה אחר־כך בצורת חוברת. פיסקה זו הניחה את דעתן של הקבוצות הפוליטיות היהודיות שהיו מיוצגות ב״קולו״. בתולדות פולין היתה זאת ההצהרה הרשמית הראשונה והיחידה על תכנית הממשלה בשאלה היהודית. כל ההצהרות, ההבטחות והתכניות שקדמו לה (בעת תיווכו של נוסיג ובעת ההסכם ״הידוע״) נודעו רק בסתר הקאבינטים ולא נודעו לציבור ואפילו לנציגי העתונות.

אמנם גם ההצהרה, שניתנה על־ידי פרופ׳ בארטל באמונה ובכנות, לא קוימה למעשה. אך בעוד שאותן ההתחייבויות שניתנו בחשאי לא הוגשמו אף כמלא נימא, נגשו בתחילה להגשים את המגמות העיקריות של ההצהרה הנזכרת, אם גם במשך זמן קצר בלבד: כשנה וחצי. אותו זמן היה בשביל היהודים כ״אביב העמים״ ממש. התעמולה האנטישמית נדַמה, חַמֵּץ נחבא אל הכלים אי־שם, ה״שבת־גוי״ ושאר עתונים כיוצא בו מילאו פיהם מים, איש לא פרסם רשימות שחורות של פולנים, שהעיזו לקנות בחנויות של יהודים, איש לא התנפל על יהודים ולא הכה אותם. מושלי המחוזות שכחו מיד על קיומן של ההגבלות מימי הצארים. ענין דמי־הריפוי הכפולים בבתי־החולים סודר במסגרת החוק הכללי החדש. בתי־הספר התיכונים היהודיים התחילו לקבל זכויות רשמיות, או ועדות לבחינות־בגרות, אף נמצאו בוחנים אחדים שומעי עברית. החלו לרשום עורכי־דין יהודים חדשים. אף נתקבלו כמה יהודים לפקידים. חדלו תלונות היהודים על לחץ המסים. היה משא ומתן על חוק לארגון בעלי־המלאכה וניסוחו נעשה בצורה שאינה פוגעת ביהודים.

המצב האידיאלי נמשך כאמור שנה וחצי ובמשך הזמן הזה — כאילו להכחיש את התיאוריה, שהציונות אינה אלא תגובת היהודים על האנטישמיות והלחץ — התפתחה התנועה הציונית בפולין ביתר עוז מאשר בזמן מן הזמנים. התנועה גדלה מיום ליום ואף־על־פי ששנת 1926 היתה שנת שִׁיבה מוגברת של ״עלית גראבסקי״, עלו במידה עצומה התרומות לקרן היסוד ולקרן הקימת. אף חברי הממשלה מצאו לנכון לברך את פתיחת המגבית של קרן היסוד. התנועה החלוצית גברה ומספר נקודות־ההכשרה עלה. אוצר המדינה החל לתת תמיכות מסויימות להכשרה חקלאית וכן העיריות, המועצות המחוזיות והקהילות היהודיות. גם ל״אגודה״ ול״בונד״ היו הימים ימי פריחה ורק ה״פולקיזם״ כמעט שעבר ובטל מן העולם. גדלה התפוצה של העתונות היהודית גדל מספר התיאטראות ורמתם האמנותית עלתה. ״הבימה״, שבאה להצגות־אורח, וכן ״הלהקה הווילנאית״ חגגו את נצחונן וזכו להערכה חיובית מצד הבקורת הפולנית. העתונאי והסופר היהודי הפך מאידיאליסט רעב־למחצה לאינטליגנט מבוסס היטב מבחינה כלכלית.

ואולם המצב המתוקן לא יכול להימשך זמן רב. מפלגתו של המארשאל פילסודסקי, שנודעה בשם ״סאנאציה״, היתה אז חזקה משלא יתחילו לעבור אליה — תחילה בגנבה ואחר־כך בקבוצות גדלות והולכות — כל מיני קאריריסטים וספסרים פוליטיים מבין מתנגדיה לשעבר. הללו הביאו עמהם גם את מנהגיהם ושאיפותיהם, שהחלו לחדור למוחות וללבבות, ולמרבית הרעה — גם אל פעולותיה של ה״סאנאציה״. האידיליה התקרבה לסופה.

העובדה, כי ההגבלות מימי הצארים לא בוטלו רשמית, לא היתה לפי שעה ענין לדאגה, כי לא הרגישו בהן. בראש וראשונה החלו להפלות את היהודים לרעה בתקציב המדינה. אמנם ניתנו תמיכות זעירות למוסדות ציבוריים שונים של היהודים, אך בשביל הדת היהודית — אשר לפי התקציב כללה במידה מסויימת אף את צרכי התרבות ובתי־הספר היהודיים — נקבעו סכומים ציניים, בממוצע שלושה גרושים פולניים (בערך מא״י אחד) לנפש, בעוד שהסכום הממוצע לדת המוסלמית היה מרובה פי־כמה, לא־כל־שכן — לדתות הנוצריות. מכמה וכמה בתי־ספר יהודיים התחילו לשלול, בתואנות שונות, את הזכויות הרשמיות שניתנו להם. בחינוך העממי הממשלתי הונהגה שיטת המיזוג של בתי־ספר, שגרמה לסילוקם של המורים

היהודים, לטמיעת הילדים או להרחקתם. הרעיון, הנכון כשלעצמו מבחינה עקרונית, שיש ליצור במקום הרבה בתי־ספר קטנים בתי־ספר גדולים מעטים, בעלי אמצעי־עזר טובים יותר וחֶבר מורים גדול יותר, לא היה יפה לגבי היהודים בתנאים המיוחדים שבפולין. עד עכשיו היו בתי־ספר ציבוריים מיוחדים בשביל ילדי ישראל, שאמנם שפת־ההוראה בהם היתה פולנית אבל חבר העובדים היה יהודי, נשמרה בהם השבת וכן היתה גם תכנית עברית מסוימת בתור "לימודי הדת". עתה החלו למזג בתי־ספר אלו עם בתי־ספר לנוצרים (תחילה בכתות מיוחדות) וכן להעביר מורים נוצרים לכתות יהודיות ולהיפך. המיניסטר דוּבְּרוּצְקי היה סבור, כי יעקור בדרך זו את האנטישמיות ויקרב את הילדים. התרו במיניסטר, כי סופו של דבר יהא סילוק המורה היהודי, אך הוא טען כי לא ירשה כזאת. לבסוף התחילו ההורים הנוצרים למחות בתוקף רב נגד המורים היהודים ולדרוש את סילוקם והמיניסטריון נאלץ לוותר ומאחר שמשרותיהם הקודמות כבר היו תפוסות על־ידי נוצרים ובכלל פחת מספר המשרות, בגלל צירוף הכיתות, פוטרו המורים היהודים. אמנם התלמידים היהודים המשיכו לשמור את השבת, אבל המורים הנוצרים לא עבדו ביום־ראשון, והילדים בטלו מלימודים שני ימים בשבוע. נוסף לכך החלו להטמיע את הילדים והגיעו הדברים לידי כך שבבתי־ספר רבים הורו מורות נוצריות את הדת היהודית; ותכנית עברית — לֵית מאן דְּכַר שְׁמֵיה.

התלונות שהחלו מגיעות אל הצירים היהודים, ביחוד בעניני החינוך והקיפוח בתקציב המדינה, גרמו, שקצתם החלו שוב לבקר קשות את הממשלה ולהצביע נגד התקציב, וצירים פשרנים היו יוצאים בשעת ההצבעה את אולם הישיבות. לממשלה לא היה הכוח והרצון לנטות מן הדרך החדשה שבחרה לעצמה; היא לא רצתה לרכז נגדה את הריאקציה וגרוריה ולתת בידם את נשק האנטישמיות במלחמתם בה. נוסף לכך חדר לחוגיה מספר ניכר של "בעלי תשובה", שהביאו עמהם את האידיאולוגיה הריאקציונית־האנטישמית. אף לא נעלם מעיני הממשלה, כי חלק גדול מן היהודים חסרים את האומץ למחות נגד הריאקציה המחודשת, וכי עושים זאת בעיקר הציונים מתחום הכיבוש הרוסי לשעבר. הממשלה התחילה אפוא לקשור קשרים עם החלק הפשרני שבנציגות היהודית, ביחוד עם ה"אגודה" ונציגי הסוחרים. מלבד זאת החלו האלמנטים המתבוללים והמתבוללים־למחצה, מבין הלגיונרים ואנשי־הצבא לשעבר, ליצור קבוצות "קומבאטאנטים", ולרכז את היסודות המתבוללים או סתם בורגנים אנטי־ציונים, והממשלה התחילה להסתייע בהן כדי להחליש את השפעת הציונים בציבור היהודי. אותה שעה החלו קמים מעֵין ארגונים צבאיים של הרביזיוניסטים, שהפגינו את אדישותם למלחמת היהודים על זכויותיהם בגולה ואת איבתם להסתדרות הציונית הרשמית, וגם בגורם הזה נאחזה הממשלה. אכן, המהלך האנטישמי החדש של הממשלה לא גרע כלום מיחסה החיובי אל הציונות במובן "פילופלשתיניזם" — הגירה לארץ־ישראל. הממשלה נלחמה בציונים בתור, מפלגה הנלחמת בתוך המדינה הפולנית על זכויות היהודים, אולם כלפי ארץ־ישראל היהודית המשיכה הממשלה לנקוט עמדה חיובית כמקודם ואף הדגישה אותה הדגשת יתר: שלחה ברכות לכינוסים של קרן היסוד, נתנה סיוע מסוים להכשרה חקלאית, פרשה את חסותה על המשרד הארץ־ישראלי והקלה במקצת על יציאת העולים מפולין לארץ־ישראל. כל דבר שהיה עשוי להפחית באיזו מידה שהיא את האוכלוסיה היהודית בפולין — הסבירה לו הממשלה פנים, בהציגה את הליכותיה, בפני העולם החיצון, כגילוי יחסה הידידותי אל האזרחים היהודים.

גם בתקופת כהונתו של הסיים הזה, כבימי הסיים המכונן, מילאה תפקיד נכבד מאד, במלחמת היהודים על זכויותיהם, המזכירות של המועצה הלאומית היהודית. בעבודה יומיומית אפורה חשה לעזרת יהודים רבים, הצילה אותם מקיפוחים שונים, אספה חומר, הזכירה במכתביה לממשלה את חובותיה, הסבירה ליהודים מה זכויות יש להם ועמדה על משמר הזכויות האלה, פיתחה בציבור היהודי את הכרת זכויותיו והכרת ערכו ולימדה אותו לא לבקש זכויות כי־אם לדרשן. בתקופת "האביב", שנמשכה שנה וחצי, לא היתה עבודת המזכירות מרובה, כי פסקו התלונות, אך לאחר מכן החלה בכוח מחודש.

הסיים הראשון־מן־המנין והסנאט הראשון התקיימו כל תקופת כהונתם, עד סוף 1928, אף־על־פי שבתחילת התקופה נרצח נשיא המדינה ובאמצעיתה נתחוללה הפיכה מזוינת. מנקודת־ראות יהודית ומבחינה תחיקתית היה המאזן של תקופת הסיים הזה פחות מעניין משֶׁל תקופת הסיים המכונן. אולם תקופה זו העמידה את היהודים על כמה אמיתות. היא הוכיחה, כי מתחשבים ביהודים בשעה שהם מאוחדים ואילו כשאין הדבר כן מסתיעות הממשלות בקבוצה יהודית אחת נגד חברתה, מסבירות פנים בעניינים מסוימים ומתעלמות מן העיקר. היא הוכיחה, כי אם הממשלה רוצה בכך נעלמת האנטישמיות, ועל־כל־פנים ניטל עוקצה. כמו כן הוכיחה, כי העליה לארץ־ישראל באה לא רק מחמת פורענות בלבד והיא עשויה להימשך, מתוך הכרה, גם בימים בתיקונם; ועליה כזאת אף יותר נורמאלית ופרודוקטיווית.

הבחירות החדשות בסוף 1928 נתקיימו בתנאים שונים לחלוטין מאשר ב־1922. לכאורה אותה חוקת הבחירות ואותו בלוק המיעוטים (פרט לגאליציה), אבל האדמיניסטראציה הפריעה: בוטלו רשימות לא־רצויות, זויפו תוצאות הבחירות. הפעם זכה הבלוק ב־1.438.961 קולות, בגאליציה קיבל 240.780 קולות במקום 197.274 בבחירות הקודמות, אף־על־פי־כן נבחרו רק שלושה־עשר צירים ושישה סנאטורים יהודים. הממשלה הציגה רשימה משלה — "הבלוק הבלתי־מפלגתי" (ב"ב). היא ניתקה מעל הציונים את ה"אגודה", "הפולקיסטים" ואת היסודות המתבוללים שבאגודת הסוחרים וצירפה אותם לרשימתה. (כך מצאה לה גם אוקראינים וביאלורוסים "שלה"). אולם אף יהודי מן ההולכים עם הממשלה לא נבחר. והרשימה הממשלתית הוכרחה להפריש בשבילם שני מאנדאטים, בתורת פרס בעד פיצול הקולות של היהודים וחילול כבודם הלאומי. אף מאנשי ה"בונד", שהתחזק בימי "האביב" והלך לבחירות במרכזים היהודיים ברשימה אחת עם פפ"ס, לא נבחר שום ציר והפעם השיג אפילו קצת פחות קולות מאשר בבחירות הקודמות (80.346).

הממשלה אף היא לא השיגה את מבוקשה — רוב מוחלט בפארלאמנט, או לפחות מיעוט גדול, עד כדי יכולת להבטיח לעצמה, בהסכם עם אחת הסיעות הפארלאמנטריות, רוב וממשלה יציבה. אמנם הבלוק הממשלתי השיג למעלה מרבע המקומות שבסיים, אך הממשלה הרחיקה מעליה, בהתנהגותה בעת הבחירות, את שאר כל הסיעות, עד שלא היה מקום לשום הסכם. כתוצאה מכך היו בסיים חיכוכים בלתי־פוסקים, מהומות, סאבוטאז' הדדית, דחיות חוזרות ונשנות של הישיבות, והפארלאמנט הָרבה לשבות מאשר לעבוד. מובן מאליו, שבנסיבות כאלה לא היה מקום לתחיקה מסודרת ובתקופה זו הוצאו על־פי רוב לא חוקים מטעם הסיים כי־אם פקודות שניתנו מטעם הנשיא, בין ישיבה אחת של הסיים למשנֶהָ.

הממשלה התכוננה בינתים למלחמת בחירות חדשה. היתה לה אופוזיציה גם מימין וגם משמאל, והממשלה השתדלה למשוך אליה, בהבטחות של טובת־הנאה חמרית, את האנשים החלשים במובן המוסרי משני האגפים. אף התחילה לסגל לעצמה את עיקרי תכניתו וסיסמותיו של הימין, כדי ל"הוציא — כפי שאמרו — את הרוח ממפרשיו". בדרך זו איבדה ה"סאנאציה" (מפלגת הממשלה) לאט־לאט את כל תכניתה הישנה, ונעשתה למפלגה ריאקציונית, שדגלה רק בשמו של פילסודסקי. תהליך זה לא נסתיים בתקופת הסיים השני אלא לאחר מכן, אחרי מותו של המארשאל פילסודסקי, כאשר כנופית הקולונלים שנתרכזה סביבו יצרה את "אוֹזוֹן" ("מחנה האיחוד הלאומי").

בתנאים אלה לא היה מקום להישגים כל שהם, להיפך, היהודים התחילו מפסידים לאט־לאט את הישגיהם משכבר. שוב התחילה הסתה אנטישמית. התחילו לסגור, בתואנות שונות, בתי־ספר יהודים. שוב גבר לחץ המסים על האוכלוסים היהודים. השתתפות "האגודה" ואגודת הסוחרים היהודים ברשימת ה"סאנאציה" לא נתנה ליהודים כלום. רק דבר אחד תוקן סוף־סוף על־ידי הממשלה: המיניסטר סקלאדקובסקי הסדיר את מתן תעודות־האזרחות ליהודים תושבי פולין, שהיו רשומים בשעתם ברשימות התושבים המקומיים אלא שהרשימות אבדו בזמן המלחמה. הדבר נגע בערך למאתים אלף נפש — (ולא שש מאות אלף, כפי שטענה הממשלה). גֶטל המלחמה על זכויות היהודים הועתק עתה יותר ויותר מן הפארלאמנט אל המזכירות של המועצה הלאומית היהודית. הציף אותה מבול של קובלנות מאת יהודים עשוקים. המועצה הלאומית עשתה כל שיכלה: כתבה, התערבה, אך לא יכלה, כמובן, להתברך בתוצאות מזהירות.

משראתה ממשלת ה"סאנאציה", כי אין לה מה לעשות בסיים גמרה בדעתה להיפטר ממנו וביום 1 בספטמבר שנת 1930 פיזרה במפתיע את שני בתי־המחוקקים. מיד לאחר כך התחילה לרדוף את האופוזיציה ומנהיגיה. נאסרו ראשי המנהיגים הסוציאליסטים מפפ"ס, כמה מנהיגים של מפלגת האכרים הדמוקראטית "וִיזוֹלְנֶיֶה" ("שחרור"), ויטוֹס — מנהיג הסיעה השמרנית של האכרים האמידים "פִּיאסְט", ולמראית־עין — גם אחד ממנהיגי הדמוקראטים־הלאומיים אלכסנדר דָּנְבְּסְקי. מנהיג הסיעה הראדיקאלית של האכרים, יאן דוֹנְבְּסְקי, הוכה בידי קצינים מכות נמרצות, עד שנפח נפשו כעבור זמן קצר. כל האסירים הושמו בבית־הסוהר הצבאי שבמבצר בריסק על נהר בּוּג והוטל עליהם משטר חמור, מלווה התעללות והשפָּלה. ביהודים לא נגעו, אך בשעה שהובילו לבריסק את הציר הסוציאליסטי ד"ר הרמאן ליברמאן, יהודי מתבולל לחלוטין — התנפלו עליו ביער סמוך לשֶׁדְלֶץ קציני־משטרה גבוהים, הכו ורמסו אותו במגפיהם וחירפוהו כ"יהודי מצורע". התחילה

גאוות הריאקציה. היא לא היתה אמנם מכוונת נגד היהודים, אך האופוזיציה האנטישמית הסיתה את פסולת החברה ביהודים, כדי להכריח את הממשלה להגן עליהם ולהוקיעה כ"יהודית", או להציגה בעולם כממשלת פורעים, לכשתשב בחיבוק־ידים.

נקל לתאר מה צורה לבשו הבחירות לבתי־המחוקקים באוירה כזאת. מועמדים בלתי־רצויים נאסרו ורשימותיהם נפסלו, משרדי בחירות הושמדו, נעלמו קלפיות, זויפו פרוטוקולים. אף־על־פי־כן לא השיגה הממשלה גם הפעם רוב מוחלט בסיים, אלא רק בסנאט. היהודים שהלכו מקודם עם ה"סאנאציה" חזרו והלכו אתה גם הפעם, אך בקולות היהודים נבחרו רק שני צירים: עוד ציר וסנאטור אחד קיבלו מרשימת הבלוק הממשלתי. לציונים היתה רשימה משלהם, בלי המיעוטים האחרים, אך תנאי הבחירות היו כאלה, שיכלו להיבחר רק אותם שבעת הצירים, שהממשלה לא מצאה לנחוץ להתנגד להם, או שמאמצי השלטונות האדמיניסטראטיוויים להפריע לבחירתם היו ללא הועיל (גרינבוים). "הפולקיסטים" כבר לא הלכו לבחירות, וה"בונד" נכשל בכל הארץ.

ז

התקופה משנת 1930 עד פרוץ המלחמה כבר היתה תקופת נסיגה מודרגת ברחוב היהודי. תחילה בצנעא ואחר־כך בתוקף גובר והולך הושמו לאַל כל הישגי היהודים. אפילו אנשים מבני חוגו של פילסודסקי, שלא נודעו כאנטישמיים, החלו מעלים סיסמאות מדעיות כביכול נגד היהודים. הנעימה היסודית היתה: רבים מדי היהודים בפולין; עליכם ללכת מכאן, הרי יש לכם ארץ־ישראל! שר־האוצר, הקולונל מאטושֶבְסקי, העלה תיאוריה על ככר לחם, שיכולה להספיק רק למספר מסוים של אנשים, ואין היא מספיקה עוד ליהודים. התחילה פעולת חרם בקנה־מידָה רחב. בתמיכת הממשלה הוקם בפוזנא מרכז לעידוד התישבותם של סוחרים ובעלי־מלאכה מתחום הכיבוש הפרוסי לשעבר בערי פולין הקונגרסאית ובחבלי הספָר, על־מנת שיפתחו שם בתי־עסק ויתחרו ביהודים. הממשלה נתנה ל"סוחרים" החדשים הללו אשראי ביד נדיבה. בעקבות ה"סוחרים" המהגרים קפצו על המסחר כל מיני פקידים ונכבדים פרובינציאליים: נשותיהם קיבלו אשראי ממשלתי ופתחו עסקים. מרבית העסקים הללו נתמוטטו עד־מהרה והלואות הממשלה אבדו ללא תקנה, אך בין כה וכה הספיקו לרועע את מעמדם של יהודים רבים. אכן מקצת הסוחרים החדשים החזיקו מעמד; משפרצה מלחמת־העולם השניה והגרמנים כבשו את פולין, נתגלה שברובם היו "פולקסדויטשע" ומהם אף מילאו בזמן המלחמה ולפניה תפקידי ריגול לטובת האויב. נוסף לכך החלו השלטונות העירוניים לשלול את הדוכנים מאת היהודים, אם על־ידי הפרת חוזי־השכירות ואם על־ידי העברת השוָקים אל מחוץ לערים. הדבר נעשה כאילו לטובתם של אכרים חסרי־קרקע. במקום לבצע רפורמה אגרארית ולפַתח את התעשיה בערים, לשם קליטת תוספת פועלים מן הכפר, בחרו ליטול מן היהודים אף את הדוכנים העלובים שלהם ולתתם לאכרים חסרי־קרקע לכאורה. בסופו של דבר פשטו בעלי הדוכנים החדשים את הרגל, אבל את היהודים הרסו. בצד פעולת הנישול השקטה בדרך אדמיניסטראטיווית התחילה, לשם אותה מטרה עצמה, גם הסתה אנטישמית גסה שהביאה לתוצאות עגומות מאד.

יַכְּסֶה חֲמֵץ והכומר טְשֶציאק התחילו בינתים שוב משתוללים בארץ, באין מכלים דבר; שוב התחילו התנפלויות ומהומות אנטישמיות, שנסתיימו עכשיו לעתים קרובות בשפיכות דמים. ה"שבת־גוי"ים וה"אוֹרֶנְדוֹבְניק"ים חזרו להטיל את ארסם. באוניברסיטאות התחילו מהומות אנטישמיות, הנוער דרש לקבוע מיכסת אחוזים ("נוּמֶרוּס קְלאוּזוּס") וספסלים מיוחדים לתלמידים היהודים. על רקע זה נהרג באקראי, בעת תגרה, הסטודנט הפולני ואצְלאבְסקי בוילנא והדבר גרם למהומות חמורות. שם ההרוג נהפך לסמל ומדי שנה בשנה היו הסטודנטים הנוצרים מתנפלים ביום מותו על חבריהם היהודים ומכים בהם לפעמים עד מות. בעת־ובעונה־אחת התחילה גם הסתה תחיקתית בסיים. הצירה פְּריסְטוֹר הציעה לאסור את השחיטה הכשרה, מטעמים הומאניטריים כביכול: השחיטה לפי דיני ישראל, בלי הדהמה מוקדמת של הבהמה, גורמת, לדעתה, יסורים. אכן לאט־לאט חדלו יוזמי החוק להתבייש והתחילו להגיד בפה מלא, שכוונתם להוציא מידי היהודים את סחר הבשר ובכלל להקשות ולהמאיס עליהם את החיים בפולין. הממשלה השתדלה להעמיד פנים נייטראליות. המלחמה נמשכה זמן רב וכשנתפרסם לבסוף החוק האוסר את השחיטה היהודית, נתחוור, כי הטעמים ההומאניטאריים כוחם לא היה יפה לגבי אחוז מסוים של בהמות לצרכי האוכלוסים היהודים וכן לגבי בהמות לא־מקרינות, כגון חזירים, מאחר שטעמם משובח יותר, כשהם נשחטים בלי הדהמה מוקדמת. כל הטעמים ההומאניטאריים לא נבראו אלא להזיק ליהודים.

המצב החמיר מאוד אחרי הפיכת היטלר בגרמניה. נחשול הריאקציה גאה. קבוצות לאומניות קיצוניות, כגון או"ר, שפרשו מן "הדמוקראטים הלאומיים", והפלג הקיצוני ביותר של קבוצה זו, ה"פאלאנגה", אשר קשריו עם הצירות הגרמנית לא היו בגדר סוד, התחילו לפעול בראש חוצות ובצורה פרובוקאטיווית. התנפלויות על היהודים ברחובות ובמקומות ציבוריים היו למעשים שבכל יום. האוירה נעשתה דחוסה יותר ויותר. בכמה וכמה עיירות, ביחוד בסביבות לומז'ה, נשנו בשיטתיות מהומות אנטי־יהודיות. האשמים לא נתפסו ואם נתפסו לא נתבעו לדין או נדונו לענשים קלים שבקלים, בהפכם אגב את בית־המִשפט לבמת תעמולה אנטישמית.

ביוני 1934 נפל דבר: אחד ממקורביו של המארשאל פילסודסקי, המיניסטר לעניני פנים פְּיֶראצקי, נורה בידי אלמוני. החשד נפל על אנשי או"ר ו"פאלאנגה", ראשי הפורעים ביהודים כל הזמן, ובמשך שלוש שעות לאחר הרצח פוזרו מיד הארגונים הללו, משרדיהם נסגרו, חבריהם החשובים נאסרו והובלו למחנה־עונשין בקאַרטוּז־בֶּרֶזָה, שהוקם, בפקודה מיוחדת מטעם נשיא המדינה. כחצי שנה אחר המאורע היה שקט. לא היו פלוגות־מחץ ואיש לא פגע ביהודים. אולם בינתים קרו שני דברים; ראשית, נתברר כי פייראצקי נורה בפקודת הארגון המהפכני האוקראיני; שנית, נאלצה פולין, מחמת הפוליטיקה המוטעית של צרפת ואנגליה, להעמיד פנים של אוריינטאציה על גרמניה של היטלר. אני אומר "להעמיד פנים", כי אין ספק שהמארשאל פילסודסקי התיחס לכתחילה אל חוזה הידידות עם גרמניה כאל צעד תכסיסי, המכוון להזהיר את אנגליה וצרפת, שתחדלנה להקריב את עניני פולין לטובת גרמניה. אבל המארשאל כבר היה זקן וחולני, ואילו כת הקולונלים שהתלקטה סביבו העדיפה את גרמניה הטוטאליטארית על פני המערב הדמוקראטי. משנחתם ההסכם עם גרמניה חל שינוי מן הקצה אל הקצה בכמה ענינים שבמדיניות הפְּנים. הועד הַיהודי האנטי־נאצי, שזכה עד עכשיו לתמיכת הממשלה ונחשב כאמצעי להמעטת היבוא מחוץ־לארץ, הוכר מיד כבלתי־ליגאלי ונאלץ לחדול מפעולת־החרם, המצליחה למדי, על תוצרת גרמניה. לעומת זאת פרצה האנטישמיות ללא כל מעצור. היו פרעות במינְסְק־מאזוֹבֶיצְק, בבריסק שעל נהר בּוג, בפְּשִיטֶק, ובמקומות אחרים. והפרעות — פרעות ממש, עם חללים יהודים, בהשתתפות המשטרה לימין הפורעים, ומשפטים נגד הקרבנות היהודים.

התחילו רווחות שמועות מדאיגות על תכניות לשלול מן היהודים את זכויותיהם האזרחיות ואפילו את עצם האזרחות הפולנית, כדוגמת חוקי נִירֶנְבֶּרְג. נעשו צעדים כדי לחסום בפני היהודים את הדרך למקצועות הרפואה, ההנדסה ועריכת־דין. כמה וכמה מועצות עירוניות, כגון זו שבלודז, נעשו במות למהומות אנטישמיות מתמידות, התנפלויות בפועל על חברי־המועצה היהודים והסתה בלתי־מרוסנת נגד היהודים.

באוירה כזאת נצטמצמה פעילותה של הנציגות היהודית הזעירה בפארלאמנט בהגנה על שרידי העמָדות ובהתנגדות לכל מיני אמצאות של נ"ד ושל אותה ה"סאנאציה", שאף כי היו בתוכה כמה יהודים "משֶלה", מאנשי ה"אגודה" והסוחרים, כבר קיבלה בשלמות את תכנית ה"דמוקראטים הלאומיים" לגבי היהודים. בהעסיקה את דעת הציבור ב"סכנה" היהודית, הצליחה ממשלת הקולונלים, בתחבולות פורמאליות שונות ("היהודים שלה" נמנעו מהצבעה), להעביר בסיים חוקה חדשה, בעלת גון פאשיסטי עז. הסעיף 96 של החוקה הקודמת, הקובע שויון־זכויות ליהודים, נעלם לחלוטין. אמנם, יסודות מסוימים של אותו סעיף הועברו, בצורה משונה למדי, לסעיף אחר של החוקה החדשה, אך מה תועלת בכך לאור העקרון הכללי של החוקה החדשה, האומר, כי זכויות האזרח תלויות בערכו ושֵרותו למדינה — והרי הממשלה היא הפוסקת, כמובן, בכגון זה. לאחר מכן נקבע סדר־בחירות חדש, שלפיו ממונה חלק מן הסנאטורים על־ידי נשיא המדינה, ואילו לסיים רשאים להיבחר רק אנשים, שייבחרו למועמדים באספות כלליות של בוררים, מורכבות מבאי־כוחם של ארגונים מקצועיים שונים (שהיו תלויים בגורמים אדמיניסטראטיוויים), שליחי המועצות העירוניות וכדו', וכן מבוררים ממונים על־ידי השלטונות. אף פוזר מספר ניכר של מועצות עירוניות והושלטו בערים קומיסארים ממשלתיים; הוא הדין לגבי הקהילות היהודיות.

היהודים חשו בסופה המתקרבת ונתמלאו חרדה למשמע הידיעות המגיעות מגרמניה הנאצית ולמשמע הידיעות היומיומיות על פרעות ומהומות אנטי־יהודיות, הפורצות פה ושם בפולין גופא. העליה לארץ־ישראל גברה מאוד ועתה לא רק מטעמים אידיאולוגיים בלבד, אלא גם מאימת הגורל העגום שנראה צפוי ליהודים בפולין.

אחרי שנתקבלה החוקה החדשה ופורסם סדר־הבחירות החדש נגמר בעצם תפקידו של הפארלאמנט הזה. הקבוצות האופוזיציוניות, שהיוו רוב בסיים, ניסו להתנגד לממשלה, אך היא נעזרה באמצעי בדוק: דחיית הישיבות של הסיים, וכך

הגיע הפארלאמנט לסוף מועדו. המזכירות של המועצה היהודית הלאומית השתדלה להוסיף לפעול, אך מצבה הזכיר מראה צפור המנסה להתחזק בחלל הריק.

כשלבסוף פוזר הפארלאמנט ונקבעו בחירות, על־פי הסדר החדש, לא הסכימה שום קבוצה מתקדמת ודמוקראטית להשתתף בהן. הכריזו על כך המפלגה הסוציאליסטית הפולנית וסיעת האכרים לפלגיה וכן עשו גם הציונים שבתחומי הכיבוש הרוסי והפרוסי לשעבר, פועלי־ציון (ימין ושמאל) וה״בונד״. אולם כמה קבוצות יהודיות היו סבורות, שאף בנסיבות אלה, אין להניח את הציבור היהודי בלא נציגות כל־שהיא בבתי־המחוקקים וכך נמצאו בסיים ובסנאט כמה צירים וסנאטורים יהודים ממונים.

יש לומר לזכותם של אותם השרידים הבודדים של הנציגות הפארלאמנטארית היהודית המפוארת בעבר, כי עשו כל אשר היה ביכלתם. ד״ר זוֹמֶרשְׁטַיין בסיים ופרופ׳ ד״ר שור בסנאט לא פסקו מלהגיב ומלטעון, אך כל דבריהם היו לריק. למורת רצונם לבשה כל פעולתם אופי של אפולוגיה. הארץ והממשלה הלכו במלוא המהירות לקראת פאשיזאציה וטוטאליטאריות, ולא בנוסח מוסוליני אלא דוקא בנוסח היטלר. המארשאל פילסודסקי מת — בעצם כבר חדל למעשה שנה לפני כן להתערב בענינים — וכת הקולוֹנֶלים רתמה את פולין לחלוטין במרכבתו של היטלר. מזמן לזמן פרצו פרעות ביהודים, פעם חמורות יותר, פעם — פחות. היו פרעות בטֶשֶׁנְסְטוֹכוֹב, היו פרעות בבֶּלְזִיץ: יהודי שהתגוננו נדון לשנות מאסר. הפארלאמנט טיפל במרץ, בליווי נאומים מסיתים, באיסור השחיטה היהודית, וכן עסק בארגון חדש של עריכת־הדין, כדי למנוע התווספות עורכי־דין יהודים. ועוד היה עליו לסדר ענין נכבד ביותר: לאסור על היהודים את המסחר בתשמישי־קדושה נוצריים! כל הענינים הללו, יחד עם השאילתות והבירורים בדבר הפרעות והמהומות, בלעו את זמנם ומרצם של קומץ הנציגים הפארלאמנטאריים היהודים. ונוסף על כך ריחפה על ראשם של יהודי פולין הסכנה של חוקי נירנברג.

מועקת המסים גברה והלכה. אף נוספה לכך שיטה של מיני מִלווֹת פנימיים ותרומות לאומיות ״מרצון״, שנפלו בסופו של דבר אף הם על שכם היהודים. השלטונות המקומיים סחטו מן היהודים, על־ידי נגישות וטרור, את פרוטתם האחרונה בשביל התרומות והמלוות האלה. אנשי־צבא נתמנו לקומיסארים בבאנקים, במפעלים פרטיים, לרוב של יהודים, וכך הוטלה עליהם מעמסה נוספת. חברי אוֹנ״ר שוחררו מזמן ממחנה הריכוז בקאַרטוּז־בֶּרֶזה ובמקומם הושיבו את עסקני האופוזיציה, ובתואנות שונות — גם סוחרים יהודים, שלא תרמו ״מרצון״ את תרומתם או לא יכלו לשחד כהלכה את מושל־המחוז או מפקח המשטרה. יהודים נתבעו לדין באשמת חילול כבודו של העם הפולני ונענשו בעֹנשים חמורים, על יסוד עדויות שקר של מסיתים אנטישמיים. הופיעו פקודות, המתירות לשלול מאזרחים היושבים בחוץ־לארץ את אזרחותם הפולנית, והן הופעלו כמעט אך ורק נגד יהודים. באוניברסיטאות שמעו היהודים את ההרצאות בעמידה, כי לא רצו לשבת על ״ספסלי היהודים״ בשמאלו של האולם, ונמצאו פרופסורים פולנים שלא הניחו להם לעמוד, בכוונה לשבור את רוחם. על רקע זה ארעו מהומות ותגרות, ויהודים נחבלו ונפצעו. מזמן לזמן היה צורך לסגור את האוניברסיטאות, כדי למנוע שפיכות דמים מרובה. כל מי שיכול נסע ללמוד בחוץ־לארץ, אך גם דבר זה גרר אחריו האשמות, שהיהודים אינם קשורים לפולין והם מוציאים את דיבתה רעה בעולם. זרע השנאה נפל כאן על קרקע פוריה מאד, והידיד החדש מעבר לגבול, שבלי הרף ערכו לו פְּרות במסעות הצייד בבְּיֶלוֹוִיֶז׳ ובסְפאלא, ליבה בזריזות את אש האנטישמיות, כדי להסיח את דעת הציבור והממשלה מתכניותיו.

אף ברתחת ההסתה האנטי־יהודית הצליחה הממשלה לפתות כמה מדינאים ועסקנים יהודים תמימים וליצור יחד אתם ועד להתישבות יהודית מחוץ לפולין. שום דבר ממשי לא עשה הועד הזה, כי לא יכול לעשותו, אך בקרב הציבור הפולני חיזק את ההכרה, כי היהודים עצמם סבורים, שאין להם זכות להשאר בפולין. בחוץ־לארץ טענה הממשלה שהיא כשלעצמה אינה דוחקת כלל את היהודים להגר מן הארץ, אולם היהודים בעצמם רואים צורך לעזוב את פולין, והממשלה רק מסייעת בידם בהגשמת שאיפותיהם.

לאמיתו של דבר לא היה מקום להתישבות ולהגירה יהודית אלא בארץ־ישראל בלבד ומדיניות הדֶּבִיזים של הממשלה, עיכבה את העליה, כי בעלי־הון לא יכלו להוציא את רכושם מפולין ואף הנוער החלוצי לא יכול לעלות במספר מתאים כי כושר־הקליטה של הארץ היה תלוי בזרימת הון נוסף. לעובדה זו הושם לב לבסוף ובשנת 1936 חתמה הממשלה על הסכם־חליפין עם הסוכנות היהודית, דוגמת הסכם־ההעברה שבין גרמניה וארץ־ישראל. אך כעבור כמה חדשים נתברר, כי הצדדים נתכוונו כל אחד לדבר אחר. הסוכנות היהודית התכוונה לאַפשר ליהודים להעביר את הונם לארץ־ישראל בצורת

סחורות, הנחוצות בארץ ואינן מיוצרות בה, ואילו הממשלה הפולנית נתכוונה להפוך את ארץ־ישראל לשוק בשביל מוצרי התעשיה הפולנית, מבלי להתחשב בצרכיו. על כן לא חודש ההסכם משפקע תקפו. למרבה הרעה הוצא בדצמבר 1936 חוק המחייב את תושבי פולין להוציא את הונם מחוץ־לארץ ולהעבירו לפולין — מעצור נוסף בדרך היציאה לארץ־ישראל.

בינתים נשלמו ההכנות להקמתה של מפלגת־הממשלה "אוזון" ("מחנה האיחוד הלאומי") ובשנת 1938 התחילה את חייה. נספחו אליה רודפי־קאריירה מן המחנות הריאקציוניים. המפלגה החדשה נתכוונה לשנות את משטר המדינה לפי הדוגמאות הנאצו־פאשיסטיות ועמדתה כלפי היהודים היתה אנטישמית כשל "הדמוקראטיה הלאומית" ואף למעלה מזה. הסיים משנת 1935 נעשה לא־נוח, כי עוד התהלכו בתוכו שרידי האופוזיציה הפנימית של ה"סאנאציה". המנהיג והאידיאולוג שלהם, ידידו האישי של פילסודסקי, הקולונל סְלאוֶק, נוכח לאן הוליך את פולין בהיגררו אחר הפאשיזם ואיבד את עצמו לדעת. הפארלאמנט פוזר. הבחירות החדשות, לפי הסדר הקודם אך בתוספת לחץ מצד השלטונות האדמיניסטראטיוויים, סילקו מן המועמדות אף מאנשי ה"סאנאציה", שהיו בעלי דעה משלהם. מבין היהודים ניגשו לבחירות רק אלה שנֶאותו לעבור דרך המְסננת של השלטונות האדמיניסטראטיוויים. הציונים שבתחומי הכיבוש הרוסי והפרוסי לשעבר, פועלי־ציון וה"בונד" סירבו להשתתף בבחירות. שוב נכנסו לסיים ולסנאט יהודים אחדים, שהשחיתו את דבריהם לריק כמקודם. רק שני דברים ראויים לציון מאותו פרק־הזמן: הבחירות למועצות העירוניות ומעשה זְבוֹנְשין.

בשעה שבפארלאמנט של המדינה ובקהילות שבערים הגדולות השתלטה מפלגת הממשלה או הושלטו עושי־דברה נכנס לתקפו חוק חדש על השלטון־העצמי המוניציפאלי, שאיפשר בחירות דמוקראטיות למדי. אמנם הדברים אמורים רק במועצות העירוניות, שסמכותן נצטמצמה רק בבקורת, כי ההנהלות היו ממונות למעשה, אף־על־פי־כן היה גם דבר זה לטובה בזמנים הקשים של השתלטות הפאשיזם, והאוכלוסיה העירונית נהרה בהמונים אל הקלפיות. וכאן קרה דבר בלתי־צפוי. ה"בונד", שעד כה לא זכה מעולם בציר לפארלאמנט ורק בנציגים מועטים במועצות, קיבל בכמה מן הערים הגדולות, שהיה בהן מספר ניכר של פועלים יהודים, רוב עצום של מאנדאטים. היו כמה סיבות לדבר. בעוד שטובי העסקנים הציונים, ואפילו של "האגודה", הקדישו את מרבית זמנם ומרצם למדיניות הארצית, שלח ה"בונד", שלא היה מיוצג מעולם בסיים, ממילא את טובי אנשיו למועצות העירוניות. הם מילאו את תפקידם באמונה ובתבונה ועשו בתחום סמכויותיו של השלטון־העצמי כל שביכלתם למען האוכלוסיה היהודית וזכו להערכתה. לעומת זאת גילה הציבור היהודי במרכזים העירוניים הגדולים מורת־רוח ממעשיהן של קבוצות ציוניות מסוימות, שהשתתפו בבחירות לפארלאמנטים הממונים, וביקשו, ללא הועיל, את חסדן של הממשלות הפאשיסטיות. את עוונן של הקבוצות האלה נשא הכלל הציוני כולו, פרט אולי לכמה יחידים, שלהם רחש הציבור אמון אישי. במידה מסוימת השפיע על תוצאות הבחירות, גם שינוי מדומה במצע של ה"בונד". בעוד שקודם לכן היה מדגיש, שאינו אלא דֹבֵּרם של הפועלים היהודים בלבד והתרחק מן הבורגנות הזעירה, הצהיר עתה (כדוגמת התכסיס של הקומוניסטים בשנים האחרונות) שהוא נציגם של "המוני העם". ועוד גורם נוסף: בכל הבחירות הקודמות היו לקומוניסטים רשימות (מוסוות) משלהם, עכשיו לא היה אף פתח אפשרות לכך ועל כן המליצו לפני חבריהם היהודים להצביע בעד ה"בונד" ולפני הנוצרים — בעד פפ"ס. הנה־כי־כן נחל ה"בונד", בכמה וכמה מרכזים גדולים, נצחון חשוב. אולם התנועה הציונית לא נחלשה מכך אפילו כמלא נימה.

מאורע אחר, שארע בימי הסיים האחרון, הוא מעשה זְבוֹנְשין. בקשר לחוק הפולני החדש, השולל את הנתינות הפולנית מאת אזרחים היושבים זמן ממושך בחוץ־לארץ, עמדו השלטונות הגרמניים ואסרו במפתיע, בערב־סתיו עגום אחד, כמה וכמה אלפים יהודים, נתיני פולין, שרבים מהם היו "מגורמנים" לחלוטין, והעבירו אותם בכוח אל מעֵבר לגבול הפולני. יש לומר לזכותה של האוכלוסיה הפולנית על הסְפר הגרמני, שהיתה בדרך־כלל אנטישמית מאד, וביחוד לזכותם של עובדי הרכבות הפולנים ומשפחותיהם: כשראו את המוני היהודים המסכנים והמבוהלים, שהגיעו בלי חפצים ובלי כסף, מיהרו בנדיבות לעזרתם. אחר־כך דאגה להם הממשלה הפולנית והושיטה להם, במשך כל ימי שהותם במחנה בזבונשין, עזרה מרובה. אמנם כל ממשלה חייבת לעשות כן כלפי נתיניה, אך היתה זאת ממשלת "אוזון", שהתכוננה לשלול מאת היהודים את זכויותיהם האזרחיות והאנושיות. הציבור היהודי בפולין גילה כלפי קרבנות ההיטלריזם דאגה ונדיבות למופת.

בתחום הפארלאמנט לא הספיקה הנציגות היהודית לעשות דבר ובכלל לא נעשה דבר בפארלאמנט, לא בשאלת היהודים

ולא בשביל פולין בכלל. בארץ השתוללה תעמולה אנטישמית, אך דעת הציבור הוסבה יותר ויותר למתרחש בחוץ־לארץ. היטלר תפס את אוסטריה — ופולין נחלה, בלי שפיכות־דמים, נצחון על ליטא והכריחה אותה לקשור קשרים דיפלומאטיים אתה; בזמן ההפגנות הכו קצת יהודים. היטלר כבש את הסודטים — ופולין קשרה קשרי אחוה אתו ועם הסלובאקים; הידידות נמשכה ולגרינג נערכו כּרות במסעי הצייד. היטלר תפס את שארית צ׳כוסלובאקיה — ופולין תפסה את טראנסאולזיה, צ׳ישין וטשיניץ, ולאחר שבועות מספר התחילה לגרש משם את היהודים, שנחשבו נתינים צ׳כיים, לצ׳כוסלובאקיה, כלומר הסגירה אותם להיטלר. עד שלבסוף כבש היטלר, אחרי קרבות־דמים, את פולין. ההגנה הנודעת־לתהילה של וארשא... מיליוני יהודים נענים ונרצחים; גבורתם של מגיני הגיטו שנפלו במלחמה ללא תקוה...

ולבסוף — מושבות ישראל בפולין כולה היו לשממה אחת גדולה. במקום שלושה מיליונים וחצי על פני כל הארץ שבין הווארטא והנימן מצויים עתה, בגבולותיה החדשים שבין האלבה והבוג, רק 8—10 רבוא יהודים. ומעבר לבוג בשטחים שעברו לידי רוסיה — אולי עוד כמה או כמה וכמה אלפים. וכל אותה שארית הפליטה — שרידי הטבח שנערך בידי היטלר ואשר חזרו מרוסיה מבין השרידים שניצלו שם — מכונסת בשטחים שנכבשו מידי הגרמנים ועוד בכמה מרכזים מיוחדים. העיירה היהודית נעלמה לבלי שוב. ואף מבין היהודים המעטים שניצלו לא מעטים הם המסתתרים עדיין בשמות אריים, לבל יהיו לצנינים בעיני אחרים ולבל יהיו חייהם וחיי בניהם תלואים להם מנגד.

ואף מבין שבי רוסיה ומן הניצולים על אדמת פולין גופא נמצא עכשיו רק חלק לא גדול בארץ זו. כל השאר יצאו את פולין, בדרכים שונות, חוקיות ולא חוקיות. מקצתם הגיעו לארץ־ישראל ורובם נמצאים בדרך אליה: במחנות העקורים שבגרמניה, אוסטריה ואיטליה, בערי צרפת ובמחנות קפריסין. כי הציבור היהודי בפולין היסיב עתה להבין, כי אין עוד עתיד ליהודים בגולה, כשם שמבינים זאת, אם גם לא באותה מידה, גם הקיבוצים היהודיים שבארצות אירופה האחרות. יחידים עתידים אולי להסתדר שם, אולם לכלל ישראל תקוה אחת בלבד: שיבת ציון. לפיכך נוהרים היהודים בכל הדרכים לארץ־ישראל, מבלי לשעות למכשולים ולמעצורים. מהם נופלים בדרכים ובחופי המולדת, נספים מרעב, ממחלות, מקשיי הדרך ומיריות החייל האנגלי. אולם במקום הנופלים או המוחזרים באים אחרים, באמונה שלמה, כי הצדק עתיד לנצח ושרידי עמנו יַפרו את שממות ארצם ויטעו בה ציוויליזאציה פורחת, העשויה לתת לעולם ערכי תרבות חדשים.

משק וכלכלה

יצחק שיפר

תולדות הכלכלה של יהודי פולין וליטא מימים ראשונים ועד לחלוקת המדינה

תפקידם הכלכלי של היהודים בארצות פולין ורוסיא בזמן שעד למחצית המאה השלוש־עשרה

הידיעות הקדומות ביותר, שהגיעו לידינו על היהודים בארצות פולין ורוסיא, חושפות לפנינו שני שטחי־כלכלה, שמילאו בהם היהודים תפקיד חשוב למדי, והם החקלאות והמסחר.

על התעסקותם של חלקים מסוימים מהיהודים, שהיגרו לפולין בזמנים קדמונים, בחקלאות מעידים הכפרים היהודיים, שאנו מוצאים בארצות פולין ורוסיא כבר בימי־הבינים הקדומים, כפרים ששמותיהם מוכיחים על מוצאו של העם היושב בהם. ואלה הם: זִידוּב, זִידובו, סידובו, זִידובֶסקָה וולָיָה, או פוזָרָה, פוזָרי, פוזאזוב, פאביורי. מציאותם של כפרים הקרויים בשם זִידוֹבוֹ נזכרת כבר במקורות משנות 1205 ו־1213 (Żydowo הסמוכה לגנייזן ו־Zidowo הסמוכה לקאליש). אין ספק, שקדומים מהם הכפרים ששמותיהם נגזרו משם הכזרים (פוזָרָה, פוזָרי, פוזאזוב) ומשם מחנות־החלוץ של גייסותיהם, הם "החברים" — פאבאראי (פאביורי), הנזכרים במקורות העבריים והיוָניים של אותם הדורות. שני סוגי השמות (המסתיימים בסופית ów או owo, המסמנת את כינוי־הקנין), מוכיחים, שהיו ליהודים אחוזות קרקע, שהיתה קנינם הגמור, ושהיו אכרים יהודים שהתישבו על הקרקע*. חיזוק לפירוש זה אנו מוצאים בדרך היקש מן התנאים הכלכליים שהיו קיימים באותו דור בגלילות שלֵיזיה הסמוכים לפולין, שכמוהם כמדינת פולין נתונים היו לשלטונו של בית פִּיאסְט, עד למחצית המאה הארבע־עשרה. שכֵּן אנו מוצאים במקורות השליזיים העתיקים ראיות ברורות, שלפני פשיטת הטאטארים חיים היו יהודי שליזיה בעיקר על החקלאות, מהם כבעלי־אחוזות ומהם כעובדי־אדמה. כגון: סמוך לשנת 1150 היתה האחוזה טינץ־קטן בידי בעלים יהודים, והם מכרוה לאחר זמן לאחד פִּיוֹטֶר וְלאסְט. בשנת 1200 היה הכפר סוקוֹלְניקוב (פאלקוֹנאריורום) הסמוך לבֶּרֶסלא נחלתם של שני יהודים, חַזָקֵל (יחזקאל) ויוסף. בהסכם, שנחתם בשנת 1227 בין ההגמון מברסלא לבין הֶנְריק הראשון, הדוכס של שליזיה, קובע הדוכס, שעובדי־האדמה היהודים, החורשים את אדמותיו שבסביבות בּוֹיטֶן (ביטום), חייבים לתת להגמון מעשר תבואתם בעין.

אשר לישובים הכזריים־היהודיים, ייתכן שהללו קמו בסוף המאה העשירית, כשהגיע לארצות פולין ורוסיא נחשול של מהגרים כזריים, שביקשו להם כאן מקלט לאחר התמוטטות מדינתם. על אופיה החקלאי של הגירה זו מעידות הידיעות, שהגיעו לידינו, בענין תנאי הכלכלה במדינת כזר במאתים שנות קיומה האחרונות. מתוך הרשומות הערביות של המאות ט׳ וי׳, וביחוד מתוך האגרת המפורסמת של יוסף המלך הכזרי אל שר־האוצר בקורדובה, היהודי חסדאי אִבֶן־שַפְּרוּט (שנת 960 בקירוב), מוכח שהיהודים בארץ כזר לא עסקו במסחר אלא במידה מצומצמת, ואילו פרנסותיהם העיקריות היו החקלאות, הכוורנות, גידול משי וגידול בקר. הגיאוגראף הערבי, מוּקַדַסי, שחי במאה התשיעית, משבח את הכוורנות וגידול הבקר של הכזרים, ותייר ערבי אחר (אִבֶּן חַוקַל) מהמאה העשירית מטעים את התפתחותה הניכרת של החקלאות הכזרית. מאותו זמן הגיעו אלינו גם הרשומות רבות־הענין של אִבֶּן אְצְטַכְרי על גידול המשי, שהביאו יהודי יָן לכזר. הידיעות המעניינות ביותר על החקלאות בארץ כזר באו באגרת הנזכרת של יוסף המלך: "ובחודש ניסן אנו יוצאים מן המדינה והולכים איש אל שדהו ואיש אל גנו ואל עבודתו. ועוד כל משפחה ומשפחה יש להם אחוזת אבותיהם ידועה. נוסעים וחונים בגבולם בשמחה ובשירים... והארץ טובה ושמנה. שדות וכרמים וגנות ופרדסים כלם מְשקים מן הנהרות, ויש לנו כל עץ פרי לרוב מאוד". המלך יוסף יושב "בתוך האי, שדותי וכרמי וגנותי ופרדסי בתוך האי". כיוצא בזה אנו מוצאים ברשומותיו של

* השוה לענין זה גם לעיל עמ׳ 1.

המערכת

היהודי אברהם בן יעקב משנת 965. אגב תאורו את "שבטי הצפון", שהוא מונה עמהם, מלבד הפֶּטשֶנגים והרוסים, גם את הכזרים, הריהו מספר, שהם "זורעים פעמיים בשנה, באביב ובקיץ" ושהם "אוספים שני יבולים".

משהוכחנו בדרך זו, שכבר עם שחר קיומה של מדינת פולין השתתפו היהודים בהתישבות החקלאית של ארצות פולין ורוסיא, נראה עכשיו מה היה חלקם בתנועת המסחר, שהיתה עוברת בשטחיה העתידים של מלכות פולין.

כבר בזמנים שקדמו לספירה הנוצרית ובמאות־השנים הראשונות של הספירה. עוברים היו בארצות פולין העתידה נתיבות סחר בעלי חשיבות בין־לאומית. הנתיבות הללו חשיבותם נתמעטה במידה מרובה בתקופת ימי־הבינים הקדומים ולא חזרה אליהם אלא במחצית המאה התשיעית. חקירותיהם של סופרי קורות־המסחר המובהקים, כגון גֶיאורג יַעקוּב, אֶרנֶסט בּאבֶּלוֹן וו. הַייד, ואף של שֶלוֹנגוֹבסקי (הנתיבות העתיקים מפולין אל המזרח בתקופה הביזאנטית והערבית, ש' 1909) וביחוד של י. בְּרוּצְקוּס (סחרם של יהודי מערב־אירופה אל קייב בימי־הבינים, ש' 1928), העלו, שבהתגברותם של יחסי־מסחר אלה סייעו הסוחרים הערביים, ועוד יותר מזה הסוחרים היהודים ממערב־אירופה, אלה המכונים ראדאנים (על שום מוצאם בעיקר מן החבלים אשר על הנהר רודאנוס, הרון) *.

הידיעה הראשונה על הראדאנים, העוברים במסעותיהם דרך ארצות הסלאווים, מובאת ברשומותיו של אִבֶּן כֻּרדאדְבֶּה משנות 846—872 לערך. כשהוא מתאר את ארבע הדרכים הראשיות, בהן היו הראדאנים הולכים לאסיה, מזכיר כרדאד־בה נתיב אחד, הנמשך ממערבה של אירופה על פני ארץ הפראנקים עד לארצות הסלאווים, ומכאן לאִתִל (אַסטְראחאן), הבירה של ארץ כזר**. מאִתִל היו הראדאנים עוברים את הים הכספי במסעם לבַּלְך, ומכאן לזאֶרציה (תורכּסתאן) ול"תאראזגון" (תורכסתאן המזרחית) והלאה, וסופם שהגיעו עד סין. ממזרחה של אסיה היו מביאים כופר, קנמון, תבלים וכיוצא באלה, ומארצות הסלאווים עבדים, פרוות ומשי (את המשי הביאו, כנראה, מארץ כזר). הסוחרים הללו היו בעלי־לשונות וידעו את לשונותיהם של עמי־המזרח ושל עמי מערב־אירופה, ולפי עדותו המפורשת של אבן כֻּרדַאדְבֶּה — גם את הלשונות הסלאוויות.

עם תחילת המאה העשירית קיפחו הראדאנים את יתרון־מעמדם בשדה המסחר של איזור הים התיכון, מחמת ההתחרות שקמה עליהם מצד ערי־המסחר הצעירות שעל חוף ים אַדְרִיאס, כגון וֶניצִיָאה, אַמאלְפִי ובארי. מטעם זה התחילו שיירותיהם פונות מעתה יותר ויותר אל הנתיב המסחרי העובר על פני הארצות הסלאוויות וארץ כזר. לפי עדותו של היהודי־הראדאן אברהם בן יעקב (משנת 965), היו הראדאנים חוזרים בעת ההיא ממסעותיהם בארצות כזר ורוסיא דרך הונגאריה, ומכאן היו נוסעים, על פני עמק הפּוֹפְּראד והדוּנאיֶץ, לקראקא, והלאה לפראג, ומשם היו שבים לארצות־מושבם שעל חוף הרון והריין. משנת 1031 נשתמרה עדותו הכתובה עברית של יהודה הכהן ממגנצא (מַיינץ), וממנה אנו למדים, שאחת מפרשות־הדרכים בנתיב מסחרי זה היתה פְּרֶמְסְלא (פְּשֶמִישְל), שכבר בעת ההיא היתה שם קהילה יהודית. פרשת־דרכים אחרת היתה קייב, שכבר בשנת 1018 היו שם שתי שכונות יהודיות: באחת מהשכונות האלו גרו הראדאנים והשניה מכונה היתה השכונה הכזרית. ממחצית המאה הי"א הגיעה לידנו עדות רבת־ענין על שיירת ראדאנים, שנסעה מקייב (דרך פרמסלא) להונגאריה, ומגמת פניה להגיע בדרך הדונאי (הדאנובה) אל אוסטריה וגרמניה.

אלומת אור מבהיק שופכות על סחר הראדאנים המטבעות הקדומות של מערב־אירופה, שנמצאו על אדמת פולין. הללו הן מטבעות מהמאות הי' והי"א, ומוצאן מהערים וֶרדֶן, טרוּיאש, קוֹלוֹניא, מגנצא וְרֶגֶנסְבּוּרג (ראטיסבּוֹן), שהיו מקומות־מגוריהם של ראדאנים***.

מהמאה הי"ב ואילך תופסים יהודי רגנסבורג מקום בראש בין הסוחרים העורבים את מערבם אל קייב, שנתקראה בשם "קושטאנטינא השניה" ו"אמן של כל ערי רוסיה" (א. בֶּרמֶנ'סקי). בשנת 1150 בקירוב מספר ר' אליעזר בר' נתן

* יש סבורים שהמלה היא פרסית ומשמעה: נוסעי דרכים. המערכת

** "ידיעה מוטעית אצל סופר פולני שלונגובסקי, בשמו של אבן כרדאד־בה, על ביקוריהם של סוחרים יהודים הנוסעים בין ספרד למזרח התיכון בכזריה, עוררה את מ. באלאבאן ואחרים לשער, כי ראשוני המתישבים היהודים בפולניה היו סוחרים "ראדאניים" אלה: הם היו עוברים, כביכול, דרך גרמניה, פראג ופולניה, לאתל. טוב איפוא להעיר, כי אצל אבן כרדאד־בה אין אף רמז לכל זה". (אב. נ. פולק, כזריה; תולדות ממלכה יהודית באירופה, ת"א תש"ג, עמ' 91). המערכת

*** השווה: M. Gumowski: Wykopaliska monet z X i XI wieku, Kraków, 1906

(הראב"ן) מפראג *, כיצד הסוחרים היהודים, הנוסעים מקייב לרגנסבורג, היו שובתים את השבת בדרך: הם היו מפסיקים את מסע השיירה, מעמידים את העגלות במעגל כעין מחנה מבוצר, ולתוך המעגל היו כונסים את הסחורות שפירקו מעל העגלות. על מנהגיהם של הסוחרים היהודים המביאים את סחרם אל קייב ("הולכי רוסיא") מספרים המחברים העברים ר' אליעזר בר נתן ור' יצחק בר' אשר הלוי מאַשְׁפַּיְרָא (שְׁפַּיְאָר). לפי עדויות אלו, היו הראדאנים מתאגדים בשותפויות של מסחר: הם היו קונים סחורות ברוסיא ומשלמים את מחירן מקופת השותפות, וכשהיו שבים לארצות מגוריהם היו מחלקים את הסחורות בין השותפים על־פי גורל. מתוך תעריפי המכס, שנקבעו על־ידי אוטוקאר [מלך בֵּיהם] בשנת 1191 ועל־ידי הנסיך האוסטרי לֵיאוֹפּוֹלְד בשנת 1192, אנו למדים, שהסוחרים היהודים מרגנסבורג, שסחרו אל קייב, היו מוליכים לשָׁם נשק, אופפים, אריגי צמר ופשתן, מעשי־עץ וכיוצא באלה ומביאים משם אריגי משי וארגמן, תבָלים מזרחיים (species) ועבדים. אשר ל"סחורה" זו שנזכרה לאחרונה, ידוע לנו ממקורות אחרים, שההיצע של עבדים למכירה היה אז באמת גדול מאוד בארצות הסלאווים. ברוסיא היה מֶכר בני־אדם בדרך כפיה פרוץ במידה רחבה וכבר ברשומותיו של נֶסְטוֹר אנו מוצאים דברי תרעומת אופיינים, כי "ארצנו נתרוששה מחמת מלחמה ומֶכר (של בני־אדם)". לדברי הכרוניקה של גאל, היתה יהודית (יודיתא), אשתו של וְלאדיסְלאב הֶרְמאן מלך פולין, מרבה בטרחה על פדיון השבויים הנוצרים מידי הראדאנים. התייר היהודי המפורסם, בנימין מטוּדֵילה, שנסע דרך ארצות הסלאווים, במחצית המאה הי"ב, מספר לנו, שהארצות הללו קרויות בשם "כנען", על שום שאנשיהן "מוכרים בניהם ובנותיהם לכל אומות". כיוצא בזה מעיד יהודי ממגנצא במאה הי"א, הוא יהודה הכהן, שרוסיא מכונה בעברית "ארץ כנען יוון". בנימין מטודילא מזכיר את פראג וקייב כחשובים שבשוָקים אשר בארצות הסלאווים. ונוסע אחר בן אותו הדור, פתחיה מרגנסבורג, היה בשתי הערים הללו ויצא מקייב, בדרך מסעותיהם של הראדאנים, הלאה מזרחה, וכך היתה דרכו: "הלך בששה ימים על נהר דנפרא (הדנייפר), ומעֵבר הנהר התחיל לילך בארץ קדר (היא ארץ הפולוֹבְצים)... ועבר... את קדר לרחבה בששה־עשר ימים", עד שהגיע אל הים שעל גדותיו היתה "ארץ כזריא" (הכוונה לחלקה המזרחי של קרים, מקום שעדיין היתה קיימת בעת ההיא נסיכות כזרית עצמאית). מכאן "הלך בשמונה ימים" עד שהגיע לנמל על חוף הים (מאטארכא), שבו גרו קראים, ודרך טָרֶבִּיזוֹנְד, נציבים ומוצוֹל הגיע לבאגדאד. מלבד סיפור מסעותיו של פתחיה, נשתמר עוד מקור עברי מהמאה הי"ב, המעיד שבימים ההם היו שיירות נוסעות בין קייב לבאגדאד. כן ידוע, שהרב של קהילת קייב, משה, שחי במאה הי"ב, היה מתווך בהעברת שאלותיהם של יהודי מערב־אירופה בענייני דת ודין אל הגאון שמואל בן עלי בבאגדאד. מבין שאר המקורות העבריים של המאה הי"ב ראוי להזכיר גם את סיפוריהם של יצחק דוּרְבּלוֹ ואליעזר בן יצחק מפראג. הראשון היה יהודי צרפתי (יליד דוֹרְוִיל) וכנראה היה סוחר אל פולין ורוסיא, שכֵּן הוא מספר על עצמו, שהיה עושה בפולין בחבורה עם הראדאנים, ואף מתאר את מנהגי היהודים ברוסיא. והשני מספר על הסוחרים היהודים, הנוסעים לרוסיא. מאותם הזמנים (משנת 1181 בקירוב) הגיע לידנו סיפור רב־ענין על יהודי אחד, "בנימין הנדיב מוולדימיר" (לודמיר שבוולין), שהיה נוסע לקולוניא לקנות סחורה והיה עוסק במסחר בשותפות עם אברהם מֶקֶרְנְטֶן. כי בנימין מלודמיר לא היה היהודי היחיד שהיה מפליג, במסעותיו מהארצות שהיו עתידות להיכלל בתחומיה של מלכות פולין, עד לירכתי המערב—על כך מעידות ידיעות שנשתמרו מהמאה הי"ב על היהודים יצחק מרוסיא ויצחק מטֶשֶרְנִיגוֹב, שעשו באנגליה בשנות 1170—1215. יהודי אחר מרוסיא, גם הוא שמו יצחק, שהה באותו זמן בגרמניה.

בתחילת המאה הי"ג מתבלטים בתנועת הסחר אל פולין ורוסיא היהודים מווינא ומפראג. הספר ההלכי "אור זרוע", שנכתב בזמן ההוא, מספר על סוחרים יהודים, שהיו נוסעים לפראג מקושטא או מהשוָקים אשר ב"כנען יוון" (רוסיא) **. במסעותיהם אלה היו עוברים דרך גלילות־המערב של פולין ושליזיה. ר' מאיר מרוֹטֶנְבּוּרג, שחי באותה תקופה, מזכיר בשאלות־ותשובות שלו את יחסי המסחר בין פולין לגרמניה ואומר, שהסוחרים היהודים מוליכים יין מהונגאריה ודרך מסעותיהם עוברת על פני פולין. בתעריפי המכס, שנקבעו בגבול שליזיה (בְּסְיֶבְיֶז' וברוֹזֶנְבֶּרְג) בשנת 1226, נזכרים הסוחרים היהודים העוברים כאן בסחורותיהם, אלה ברגל ואלה ברכב.

* רוצה לומר: ממגנצא. ** הדברים האלה שבס' אור זרוע הם משל ר' יהודה הכהן, שחי במאה הי"א במגנצא וכבר הובאו לעיל. המערכת

השוק הראשי של הסחר המזרחי בירכתי המערב של ארצות הסלאווים היתה העיר פראג. בימי בנימין מטוּדֵילה (סוף המאה הי״ב) היתה משגשגת כאן קהילה יהודית בת 106 משפחות. לפי הכרוניקה של קוֹסְמאס ישבו כאן הטַבָּעים והסוחרים העשירים ביותר. קרוב לוודאי שהטַבָּעים אברהם בן יצחק ויוסף וחבריהם, שדוכסי פולין הביאום למדינתם במאות הי״א והי״ב והכירו להם את בתי־המטבע שלהם—היו גם הם יוצאי פראג. ה״בְּראקטֵיאַטים״ שנשתמרו מאותה תקופה, מעידים שהטבָּעים היהודים היו טובעים את הכתובות על המטבעות באותיות עבריות, ולשון הכתובות היתה עברית, לאטינית או פולנית. כתובת אחת מאלו, שבה באה בין השאר המלה ״כרכה״ (קראקא), עשויה ללמדנו, שהטבָּעים הללו חכרו גם את בית־המטבע של קראקא. רוב רובן של המטבעות שנטבעו על־ידיהם ונמצאו בחפירות הארכיאולוגיות המפורסמות, שנערכו במאה שעברה בבֶּקרוב, וְיֶנֶץ וּגְלֶמבּוֹקה, מוצאן מפרק־הזמן שמשנת 1173 ועד שנת 1205.

פעולתם הכלכלית של היהודים בתקופה ההיא נסתייעה בתמיכתם של הדוכסים הפולנים. עדות לכך אנו מוצאים לא רק במעשה חכירתם את בתי־המטבע של הדוכסים, שהזכרנוהו זה עתה. מסחר העבדים שהיהודים עסקו בו בימים ההם באין מפריע, מוכיח שהיהודים נחשבו באותה תקופה כבני־חורין בארץ פולין, שכן רק בני־החורין יכלו להחזיק עבדים בימים ההם. אותו דבר אנו למדים גם מהידיעות שנמסרו לנו מפי רושם־הרשומות הפולני קאדְלוּבֶּק על העונשין החמורים, שמְיָשְׁקו השלישי היה מטיל על הפוגעים ביהודים. כן, למשל, היו עונשים על רצח יהודי בקנס ״השבעים״ (septuaginta)*, עונש שהיו מטילים, כרגיל, על עלבון המלכות או על חילול הקודש. קנסות גבוהים מאוד היו צפויים לתלמידי בתי־הספר, או להוריהם, בעוון התנפלות על יהודים. והורי המתנפלים, שלא השיגה ידם לשלם את הקנס, היו נשלחים לעבודת־פרך במכרות.

התנאים הכלכליים והחברתיים בקרב יהודי פולין בתקופת שנות 1241—1384

שינויים גדולים חלו בתנאים הכלכליים והחברתיים של אוכלוסי ישראל בפולין וברוסיא בעקבותיו של מסע הכיבוש הטאטארי בשנת 1241, שנעצר, כידוע, רק בשליזיה. הקהילות היהודיות, שהיו קיימות ברוסיא ובוולין, נהרסו בידי הטאטארים. השוק הגדול לסחר המזרח, שהיה בקייב עד לפלישת הטאטארים, שקעה שמשו לימים רבים. מרכז החיים היהודיים, שנמצא עד הזמן ההוא בחבלי הסַפָּר המזרחי של מדינת פולין, עבר מעתה אל החבלים המערביים ולמאזי. את מקומן של הקהילות ברוסיא ובוולין, שמפורסמות היו בתקופה הקודמת ושהיו בהן סוכנויות מסחריות של הראדאנים, לקחו עכשיו קהילות חדשות, שנוסדו בפולין־גדול, בפולין־קטן ובמאזי. הגדולות שבהן קמו בערים שבפולין־גדול (פוזנא, קאליש) ושעל גדות הוַיְסְל (קראקא, צוִזְמיר, פְּלוֹצְק, וארשא). לא קשה להסביר תופעה זו. המסחר היהודי שינה את מגמת פניו, נשתנו הנתיבות המסחריים שהסוחרים היהודיים היו מהלכים בהם, ופרשות־דרכים אחרות הגיעו לכלל חשיבות בעיניהם. שהללו היו הסיבות שגרמו להתישבות היהודית החדשה—על כך מעידות עדות מספקת הידיעות על פעילותם המסחרית של היהודים בשטחי פולין שנשתמרו בידנו מתקופת שנות 1241—1384.

על סחר היהודים אל קייב, שקודם־לכן היו שופעות הידיעות עליו, שותקים המקורות מהמחצית השניה של המאה הי״ג, ומכל המאה הי״ד כמעט, כאילו פָּסק סחר זה לחלוטין. למתחילת המאה הי״ד כבר היו הסוחרים היהודים נוסעים לא לקייב, כי־אם ל ל ב ו ב, ושם גם קמה קהילה יהודית באותה תקופה. עד־מהרה עלה השוק של לבוב למעלת חשיבות מרובה ופרסומו הגיע עד לקהילות היהודיות שבספרד. הפּארטוגראף הספרדי הנודע, יהודה קרֶשְׁקש, יוצרה של המפה המכונה בשם המפה הקאטאלונית (משנת 1343), ציין בה במפה את השם ciutat de Leo, כלומר לבוב, והעיר שזוהי פרשת־דרכים במסעי הסוחרים מזרחה. המסעות הללו היו נמשכים מן המערב, דרך הקהילות היהודיות שהיו קיימות בזמן ההוא בפוזנא, קראקא, טארנא ופרמסלא. במקורות העבריים מהמאה הי״ד נזכר נתיב מסחרי עוד אחד, שסוף מגמתו היתה לבוב. לדבריו של הרב איסֶרְלַיין (מחבר הספר ״לקט יושר״), ששימש ברבנות בְּוִינָר־נוֵישְׁטאט, היה הנתיב המסחרי הזה נמשך מאוסטריה

* כנראה, שבעים עורות, שערכם 14 זקוקים (מארקים) של כסף. המערכת

על פני נהר הדונאי דרך הונגאריה: מהונגאריה היו הסוחרים היהודים נוסעים צפונה דרך פרמסלא ללבוב, או מפליגים במימי הדונאי הלאה דרומה, כדי להגיע לשוק הגדול השני של הסחר המזרחי, הוא קושטא. אף יש בידינו ידיעה מאותו הזמן על קשרי־מסחר קבועים שקשרו הסוחרים היהודים בין הונגאריה לפולין־קטן. ידיעה זו נשתמרה בכתב־קיום (פריוויליגיה), שנתן ולאדיסלאב לוֹקֶיטֶק מלך פולין לעיר סאנץ. לפי קיום זה, נפטרו הסוחרים היהודים, המובילים את סחורותיהם, בדרך הונגאריה או קראקא, אל היריד השנתי בסאנץ, מתשלום כל מיני המכס, שהיו נִגבים בריטרא או בסאנץ־ישן. מהונגאריה היו הסוחרים הללו מביאים יינות, מתכות, שמנים, שעוה ופרוות, ומפולין היו מביאים בעיקר מלח.

חלק הארי של הסחר המזרחי היה בידי יהודי רוסיא. עוד לפני שנת 1352 קשרו הללו משא־ומתן מסחרי עם בְּרֶסלא והעמידו שם סוכנים לעסקיהם. לשֵם עסקים גדולים היו מתחברים לשותפויות מסחריות. על שותפות אחת כגון זו, שחבריה היו שלושה יהודים מלבוב, נשתמרה ידיעה משנת 1385, המספרת שהשותפים מכרו למועצת העיר לבוב מטען גדול של פלפל (73 אבנים* וחצי משקלו בערך, ולמעלה מ־150 זקוקים** שוויו).

במחצית השניה של המאה הי״ג אנו פוגשים את הסוחרים היהודים גם בנתיבות המסחר הבין־לאומיים, המוליכים לערים שטֶטין, שטראלזונד וגריפיה, או לערים טורן ודאנציק. בסחר הצפוני הזה השתתפו בעיקר, כפי הנראה, היהודים בני הקהילות של פולין־גדול ושעל הווייסל. בשנת 1309 גזר אלוף המיסדר הטֶבטוני, זֵייפְרִידְט פון פוּיכְטְוואנְגֶן, על ישיבת היהודים בפרוסיה הטבטונית. גזירה זו חסמה בפני המסחר היהודי את הדרך אל הגלילות הללו כמעט למאה שנה.

השליטים הפולניים, שעמדו על חשיבותם המרובה של היהודים למסחר ולהתפתחות הערים, הבטיחו להם ב״קיומים״ (פריוויליגיות) משנות 1264, 1334, 1364 ו־1367 את חירות הנסיעה בכל רחבי המדינה והעניקו להם זכויות שוות עם הסוחרים הנוצרים בנוגע לתשלומי המכס.

במידה שנתפתחו החיים העירוניים, היו קצתם של הסוחרים היהודים, שהתעשרו מן המסחר, פונים לעסקי אשראי. ה״קיומים״ הראשיים של היהודים נתנו להם בטחונות מקיפים בתחום זה, שבֵּן התירו להם להלוות בריבית בשיעור־אחוזים הישר בעיניהם, ולא בלבד כנגד משכונות או כנגד ערבות, אלא גם באפותיקי על מקרקעין. מושלי פולין ענין היה להם בכך, שעסקי הכספים של היהודים לא יהיו כבולים בסייגים ובחומרות. נימוקיו של היחס הזה פורשו ברור ב״קיום״ משנת 1364: ״מתוך שאיפתנו להגדיל את הכנסות אוצרנו״ (utilitates camerae nostrae auguere cupientes). מכאן אתה למד, שהכוונה היתה להספיק בידי היהודים להרבות הונם בנשך, כדי שיוכלו לשמש בתועלת־יתר את אוצר השליט, שהיהודים נעשו ״עבדיו״ (servi camerae) באותה תקופה, כדוגמת מעמדם בארצות המערב. בזכות האינטרסים של השליטים, שמסייעים היו להתפתחות עסקי האשראי של היהודים, סופלו החלטותיה של הכמורה הפולנית, שנתקבלו בסינודים בבְּרֶסלא בשנת 1266 ובלֶנְטשיץ בשנת 1285, ושמכוּוָנות היו נגד הנוצרים, העושים עסקי נשך עם היהודים, וגם החלטות האצילים, שדרשו להפחית את שיעור הריבית לכדי 54% ולאסור על היהודים להלוות כסף כנגד שטרות וגם ללווים שעוד לא הגיעו לכלל בגרות (חוקת פולין־קטן משנת 1347). אף החלטה אחת מאלו לא הגיעה לידי קיום למעשה.

בדרך־כלל יש לציין, שרק קומץ קטן של יהודים טיפלו בעסקי אשראי. באנקאים יהודים חשובים אין אנו מוצאים אלא מימי קאזימר הגדול ואילך. עמהם נמנו בחבל פולין־גדול דוֹיד איש קאליש, שהעתיק את דירתו בשנת 1354 לבְּרֶסלא, ויעקב איש קאליש, שהלוה סכומים עצומים לנסיך לוּדוויג מבְּרִיג. מבין הבאנקאים שבפולין־קטן עלו לחשיבות באותו זמן היהודים יורדאן ובנו לייבקא (לֶבקו) בקראקא. על עשירותו של לייבקא נפוצו אגדות. אחת מהן היתה אומרת, שבאנקאי זה יש לו טבעת־קסמים, המביאה לו הצלחה. ובאמת היה לייבקא הגדול שבאילי־הכספים היהודים בעת ההיא. גדולי השרים שבמדינה היו לווים אצלו סכומי־כסף גדולים, ואפילו עירונים אמידים, כבני בית וֶיזֶ׳ינְק המפורסמים, היו נזקקים לו. עתים היה עושה עסקים בשותפות עם בעלי־הון יהודים משליזיה. הוא שימש באנקאי־החצר של שלושה מלכי פולין, קאזימר הגדול, לודוויג ההונגארי וולאדיסלאב יאגֶיֶלו. על לודוויג ידוע, שחובו ללייבקא עלה למעלה מ־30.000 פלורינים. אף המלכה יאדוויגה והדוכס של מאזי זֶמוֹבִיט חייבים היו לו סכומים ניכרים. על הונו העצום של לייבקא מעידים עסקי

* אבן – מידת כובד; במאה הט״ז – 32 פונטים, בקירוב 13 קג״מ. ** זקוק = גריבנה, מארק. המערכת

החכירות שלו. בשנת 1368 נכנס בעסקי־הון אדירים, כגון חכירת בית־המטבע שבקראקא ומכרות־המלח שבווֶליטְשְקא ובּוֹכְנְיָא. באותו זמן חכר גם את הכנסות הארנוניות, שהעירונים בקראקא היו מעלים לנציב בּוֹדְזאנְטא. לייבקא מת סמוך לשנת 1395.

ברוסיא ובוולין אין אנו מוצאים עד לתקופת מלכותו של ולאדיסלאב יאגיילו אף באנקאי יהודי אחד שעסק במקצוע זה דרך אומנות. ההלואות, שהיהודים מַלוים כאן, נשנות תכופות, סכומיהן לא גדולים והן ניתנות למועדים קצרים — עדות מובהקת על תכונתן המסחרית.

הכלכלה היהודית בימי המלכים הראשונים לבית יאגיילו (1384—1485)

כנגד התקופה הקודמת, שבה היתה השתלשלות תפקידם הכלכלי של היהודים נתונה להשפעתו המכרעת והיחידה כמעט של המלך, שהיה נוהג מעשה אפיטרופוס של היהודים, התחילו בימי המלכים הראשונים לבית יאגֶיללו גורמים חדשים משפיעים גם הם על מהלך הכלכלה היהודית, בצד השפעתו של המלך, שאמנם עדיין היתה תקיפה משאר כל ההשפעות. הגורמים הללו היו האצילים, הכמרים והעירונים. על יחסו של ולאדיסלאב יאגיללו אל היהודים מעידה עדות לאשורה הפתיחה לאגרת־החסות, שנתן לשתי משפחות יהודיות, אשר באו להתישב בפולין בראשית המאה הט״ו. ״המגע־והמשא עם היהודים — נאמר שם — שנוא על כל הנוצרים״. אלא שהמלך ״מרחם עליהם, כיוון שגם דין שמים סובלם״, והריהו עושה כן ״מפני החשש, שאם יאסוף את ימִינו מהם, עלולים הנוצרים להיות להם למחיתה איומה, עד כדי לסכן את חייהם, ולא זו בלבד אלא מחמת הלחץ, הפגיעות, העלבונות והעלילות יהיו [היהודים] נאלצים לצאת את המדינה״. דומה לזו השקפתו של המלך קאזימר היאגֶיללוני. אף־על־פי שהוא נתון להשפעתם של שונאי־היהודים דְלוּגוש וְזְבִּיגנֶיב אוֹלֶשְניצְקי, הריהו רואה חובה לפניו לפרוש את חסותו על האוכלוסיה היהודית, שכן הוא מצווה על־כך מטעם ״נימוסי האנושיות״ ומטעם ״חסד המלכות שלנו״, כפי שאנו קוראים באחת התעודות משנת 1456. ברור הדבר, שיחס זה צמח בעיקר מתוך התועלת החמרית, שהביאו ״עבדי האוצר״ למלך שהיו חוסים בצלו.

גם האצילים משכו חסד ליהודים. הם תמכו במסחר היהודי, ופעמים הרבה היו מקבלים עליהם ערבות לסכומים גדולים בעד יהודים שהיו שרויים במצוקה, אולם אסרו מלחמה על הנשך היהודי, שהיה יורד לנכסי האצילים. בדרך־כלל יש ידים להנחה, שהאצילים באותה תקופה הסתייעו ביהודים בחינת קלף־נצחון במאבקם עם הפאטריציאט העירוני, שהיה חותר, לדעת האצילים, להשיג מעלת חשיבות, לנזקם של בעלי־האחוזות.

שונה מן הקצה היתה עמידתם של הכמרים והעירונים, וביחוד של ה־communitas העירונית (הסוחרים ובעלי־המלאכה המאורגנים). הכמורה לא זו בלבד ששאפה להבדיל את היהודים מעל הציבור הנוצרי (גיטאות, אותות־קלון, איסור המשא־ומתן החברתי), למנוע חיתון בין יהודים ונוצרים, אלא גם לשבור את המסחר היהודי. משום כך דרשה הכמורה להרחיק את היהודים מתפקידים רשמיים ומחכירות ההכנסות הציבוריות, ובכלל לבטל את ה״קיומים״ הראשיים של היהודים, שהבטיחו להם את חופש הפעולה במסחר ובאשראי. הקיומים הללו הם — לדברי זְבִּיגְנֶיב אוֹלֶשְניצְקי — ״לא רק נפשעים אלא גם נפסדים... לא ישרים, ואף מבישים ושפלים (foedae et infames)״. היהודים אף היו כקוצים בעיניהם של העירונים הגרמניים־הפולניים, שראו בהם מתחרה מסוכן בשדה המלאכה והמסחר. וכאן מקום לציין, שכרגיל היה ״האדם הפשוט״, כגון בעל־המלאכה המאורגן בחבורת בני אומנותו, שוטם את היהודים יותר הרבה מן הפאטריקיים הערומים. הנכבד העירוני זקוק היה לא פעם אחת ליהודי, לאשראי המַפרה שלו או לשירותיו בתור סרסור. יודע הוא את סוד צמיחתו של העושר הגדול, ועל־כן אינו חושש כל־כך מפני סכנת ההון היהודי, כמו ״האדם הפשוט״, שאין הדבר מתקבל על דעתו, שהיהודים צוברים את הונם בלא מעשי תרמית וכשפים. תשובתו של ״האדם הפשוט״ על ״הסכנה היהודית״ עתידה לבוא בצורת מהומות ופרעות תוכפות והולכות.

עד למחצית המאה הט״ו היתה הכלכלה היהודית מתפתחת בחסותם התקיפה של המלך והאצילים, מכאן ואילך הולכות וגוברות השפעות הכמורה וכלל הסוחרים ובעלי־המלאכה. סיוע יתר נסתייעו הללו מפעולתו של יוהאן קאפיסטראנו (1454),

שעוררה את הקנאות הדתית וליבתה עם זה את אש הניגוד הכלכלי שבין העירונים והיהודים. בשנת 1485 עלה בידי העירונים תושבי הבירה להביא לידי הטלת ההגבלות הראשונות בתחום העיקרי של הכלכלה היהודית, כלומר בשדה המסחר, ולפיכך בחרנו לנו שנה זו כתאריך של גבולין.

לאחר ההערות הכלליות הללו אנו פונים אל הפרטים, שיש בהם כדי להדגים את פעולתם הכלכלית של היהודים במאת־השנים שמן 1384 ועד 1485. ויכולים אנו לקבוע, שגם בתקופה זו, כמו בתקופה הקודמת, עיקרה של פעולה זו בשטח המסחר והאשראי.

משעה שגלילות רוסיא נכללו בגבולותיה של מלכות פולין (במחצית המאה הי״ד) חזרה ונעשתה הדרך על פני פולין לעורק התנועה הבין־לאומית של הסחר המזרחי. מנמל בַּצְרָה שבמפרץ הפרסי היו מעבירים סחורות מזרחיות (אריגי־משי ותבלים), דרך באגדאד, אל מושבותיה של גֶינוּאַ על גדות הים השחור, כגון כָּפָּא (פֵיאודוסיה), סולדאיה או אל טאנה מושבת וֶניציָאָה, ומשם לפולין דרך קייֶב, או ב״נתיב הטאטארי״ דרך פודוליא ללבוב. לא ברור, אם תפקידם של היהודים במסחר הזה היה כה מכריע, כפי שהיה באותה תקופה, עת שימשה לו קייב שוק ראשי בירכתי המזרח של ארצות הסלאווים. שכֵּן ידוע, כי במאות הי״ד והט״ו עשו כמה וכמה מהמשפחות המפורסמות של העירונים הגרמניים־הפולניים עושר רב מהמסחר הזה. בין המשפחות הללו היו בתי מֶלְשְׁטִינְסְקִי, קְמִיטָא, הֶרְבּוּרְט, וֶיזֶ׳ינָק, פִּירְלֵיי, בּוֹנֶר, מוֹרְשְׁטִין ועוד, שנלוו לימים אל מערכות האריסטוקראטיה הפולנית. אף ידוע, כי במאה הט״ו פיתחו פעולה נמרצת למדי בתחום זה האיטלקים והאַרמנים שהתגוררו בפולין. אף־על־פי־כן עובדה היא, שליהודים היה חלק ניכר מאד ביחסי המסחר הללו. בסוף המאה הי״ד ותחילת המאה הט״ו בלטו יהודי וולין ורוסיא־האדומה בפעילותם היתרה בקרב הסוחרים מוליכי הסחורות המזרחיות. הסוחרים היהודים הידועים מן התקופה ההיא, כגון יעקב שלמה״ש מלוצק, יצחק מלודמיר, שמחה מלוצק, דְזאטְקו מדרוהוביטש, וולטשקו (וולף) המוכסן מלבוב ואחרים, הם תֻּגָּרים חרוצים, שאינם נופלים במאומה מן האיטלקים הזריזים, שהיו משוטטים בערי פולין בימים ההם. כמה מהם היו משבירים לחצר המלך (כגון דזאטקו וּוולְטשקו), ובזכות תפקידם זה פונה אליהם המלך, באגרותיו הכתובות בעצם ידו, בתואר officiales nostri (פקידינו). הסוחרים הללו באים לא רק לשוק המסחר של לבוב, כי־אם גם לקייב. מלבד הסחורות המזרחיות, מוליכים הם פרוות וסוסים ומפליגים במסעותיהם גם אל המערב ומצטיידים שם באריגים מתוצרת אנגליה וכו׳.

מתקופת השנים 1440—1475 הגיעו לידינו ידיעות על יהודים מכָּפָּא שקשרו קשרי־עסקים עם פולין על־ידי הסחר המזרחי: הם היו באים עם סחורותיהם לירידים הפולניים, ועתים אף השתקעו בפולין ויסדו כאן סוכנויות מסחריות, כגון היהודי כָּלֵב (Caleph) מכָּפָּא, ששמו נתפרסם בפולין של התקופה ההיא. מאותו זמן נשתמרו גם הידיעות המוסמכות הראשונות על יהודים מקוּשְׁטָא, שסחרו אל פולין בקנה־מידה גדול. הללו, כמוהם כיהודי כָּפָּא, היו באים בעיקר לשוק של לבוב. כאן היו מוכרים את סחורותיהם ליהודי הערים והעיירות של רוסיא וּוולין, והללו היו מפיצים אותן על פני פולין, ואף הלאה מערבה עד בְּרֶסלא. הסוחרים היהודים מקושטא סללו את דרך־המסחר שהגיעה לחשיבות יתרה, לאחר התמוטטותן של המושבות האיטלקיות אשר על חופי הים השחור (בשנות 1475 ו־1484).

אף תפסו היהודים מקום חשוב בסחר הצפוני של פולין בתקופה ההיא, שעיקרו היה בתחום הבאלטיקום ובסיסו נמל דאנציק. לפי הרשומות שהגיעו לידנו מהמאה הט״ו, היו ראשי המשתתפים במסחר זה יהודים מליטא, ממאזי וּוולין, את מטעניהם היו משיטים ברפסודות על פני הנהרות, ובצד הסחורות המזרחיות היו משלחים אריגים וחגורות־כסף וגם מוצרים של החקלאות המקומית, כגון שעוה, פרוות, עורות, תבואה, זפת ואֶפֶר. משֶּׁפרשה פולין את שליטתה על דאנציק, בשנת 1454, וכעבור שתים־עשרה שנה גם על גלילות פרוסיה (בתוקף חוזה־השלום של טורן בשנת 1466), התחילו היהודים מתישבים בהמון בערי פרוסיה. דבר זה סייע להגביר עוד יותר את השתתפותם של יהודי פולין בסחר הצפוני.

יש להזכיר עוד את מסחר הבהמות, שעסקו בו בעת ההיא יהודים מפודוליא, וולין ורוסיא. מסיעים היו שוורים עדרים עדרים ממולדאביה לשליזיה. אף גדול היה חלקם של היהודים במסחר הסוסים, שהיו מובאים מהונגאריה. עסקו בכך כמעט יהודי פולין־קטן בלבד.

אשר לסחר־הפנים, די לומר, שמוצאים אנו יהודים בענפיו החשובים ביותר. בדרך החכירה השתלטו הסוחרים

היהודים כמעט על כל הייצור כולו של מכרות המלח ברוסיא (האדומה) והיו מפיצים את המלח בכל רחבי המדינה, עד שאפילו המלח של קראקא נדחה מפניו. אף עלה בידם לפתח את המסחר בדגים המקומיים והשתדלו להכניסם לשוק, במקומם של דגי הימים האַזובי והכַּספי ונהר הדון, שהיו מובאים מהמושבות שעל חופי הים השחור. לתכלית זו היו מנצלים את הבְּריכות שבמדינה, שרכָשום מידי האצילים (ביחוד ברוסיא). ועוד יש להזכיר את השתתפותם של היהודים במסחר המשקאות, שאנו מוצאים עדוּת עליו בתעודות של התקופה. העשירים שבהם היו הם עצמם בעלים לבתי־מבשל־שכר.

בדרך־כלל היו הזריזים שבסוחרים היהודים באותו זמן אנשי רוסיא, בני פודוליא, וולין וליטא, ולא בני פולין־גדול ופולין־קטן. עשירי היהודים שבפולין־גדול ובפולין־קטן היו ממעטים להשקיע את הונם בעסקי־מסחר ומרבים להשקיעו בעסקי־אשראי. אין ספק, שדבר זה יסודו בהתפתחותן המרובה־יותר של הערים אשר בחבלים המערביים של פולין ובדוחק הכספי של האצילים במקומות הללו. הסיבות הללו וגם צורך המזומנים, שהיה קיים בכל־עת־תמיד בחצר המלך בקראקא, פתחו צינור רחב לאשראי היהודי. וכאן מקום להוסיף, שהאצילים, שנזהרו מלהשתעבד בחובות לנכבדים העירוניים אדירי ההון, נוח היה להם לספק את צרכי האשראי שלהם בידי היהודים מאשר בידי העירונים.

בהתפתחותו של האשראי היהודי במאת־השנים הנידונה ניתן להבחין שתי תקופות. התקופה הראשונה מגעת עד לשנת 1423 ואפשר לראותה כתקופה של שיא השגשוג של הפעולה הבאנקאית היהודית. התקופה השניה נפתחת בחוקת דְוורְט (וארטה), שקיפחה את מחזור האשראי, מתוך שגְזרה על מתן הלוואות כנגד שטרי־חוב ואף הפחיתה את בטיחות האשראי על־ידי איסור הלוואות באפותיקי.

המרכזים של עסקי האשראי היהודי היו בתקופה הראשונה פוזנא, קאליש וקראקא. קבוצות הבאנקאים בערים הללו הן גדולות למדי: הקבוצה של פוזנא היא בת חמשים איש, והקבוצה של קראקא — בת עשרים בערך. בקבוצת פוזנא תופסים מקום בראש: מוֹשקו (משה) מֶיֶיזֶרן, אהרן ויורדאן; עסקיהם רובם ככולם הם עם האצילים והכמורה הגדולה. אהרן מַלוה אפילו למלך ולאדיסלאב יאגיילו. סכומי ההלוואות שמַלוים הבאנקאים הללו מגיעים לעתים לכדי שיעור ניכר, עד 1.000 זקוקים ולמעלה מזה. ותחום עסקיהם יש שהתפשט והגיע מפולין־גדול והלאה, עד שלֵיזיה ופוֹמֶרנא. בתוך הקבוצה של קאליש היו ראשונים במעלה דויד ויעקב, הידועים לנו כבר מן התקופה הקודמת. בקבוצת קראקא התבלטו בתנופת עסקיהם, מלבד משפחת לֶבקוביטש (בני לייבקא — עיין למעלה עמ׳ 159), היהודים־יוסמאן, סמֶרלין ואנדזֶיי (!). אפשר שהללו הם נציגיהם של גדולי בתי־הבאנקים בפולין של הזמן ההוא. מהאשראי שלהם מסתפקים המלכים והאצילים, ולעתים רחוקות־יותר גם הנכבדים העירוניים. את עסקיהם הם עושים לא רק בכספיהם הם, אלא גם בכספי הפקדונות שמפקידים בידם יהודי שליזיה ועשירי הסוחרים והחוכרים היהודים מרוסיא ומוולין.

כנגד מרכזי הבאנקאות היהודית שבקהילות פוזנא וקראקא, אין לחבורות הבאנקאים שברוסיא ומאזי אלא ערך מועט. ברוסיא היתה הלוואת־הממון כעין עיסוק־לוואי למסחר ורק מעטים מבין היהודים עסקו בכך דרך אומנות בפני עצמה. המלוים־בריבית היהודים במאזי, ההון שברשותם לא היה גדול, ולא עוד אלא צריכים היו לעמוד בהתחרות נמרצה של בני־אומנותם הנוצרים, שעליהם אומרת חוקת וארשא משנת 1401, שהנשך שהם לוקחים הביא חורבן על בעלי־אחוזות רבים.

בפרק־הזמן הקצר שמשנת 1348 עד 1423 הביא הנשך כמה פעמים פורענות קשה על היהודים. זו היתה, לדברי המקורות בני התקופה — ״נקמת אלוהים״, ואולם תוכה של ״נקמה״ זו היה משבר כלכלי. העירונים השקועים בחובות עד צואר התגעשו והסתערו על בתי היהודים, כדי להשיב לעצמם את משכונותיהם ולהשמיד את שטרי־החוב החתומים בידם. אצילי היחס ראו את המעשים ולא מיחו, כיוָן שגם הם נפטרו בדרך זו לא מחוב אחד בלבד. מקרי התפרצויות עזות של ״נקמת אלוהים״, קרי: פרעות ביהודים, נזכרים במקורות בשנות 1399 (פוזנא), 1407 (קראקא) ו־1423 (שוב קראקא).

מחמת המאורעות הללו, ועוד יותר מפני הלחץ של הלווים, הוציא המלך בשנת 1423 את חוקת דוורט הנזכרת לעיל, שצמצמה את עסקי האשראי של היהודים לכדי מתן הלואות במשכון של מטלטלין בלבד. תקנה זו השפיעה השפעה מכרעת על המצב בפולין־גדול ובפולין־קטן. לקוחותיהם של הבאנקאים היהודים נתחלפו, ומעתה רובם חנונים ובעלי־מלאכה ורק מועט שבמועט אצילים. ההון המושקע בהלואות הוא כאין לעומת הסכומים שבעבר, בימים שרוב הלווים היו גדולי האצילים והכמרים. ההון הגדול היהודי כאילו נתנדף והיה כלא היה. אפשרויות הרווחים הגדולים פחתו מחמת צמצום שיעור הריבית,

שהותר בעסקי אשראי של יהודים. בתקופה הקודמת עמד שיעור הריבית על 108½ למאה ויותר, ועכשיו הוגבל כדי 36—86 למאה. ואולם "תעלולי הנשך" של היהודים, יותר משנבלמו על־ידי חוקת דוורט, דוכאו בחזקת־ידה של "נקמת־האלוהים", שהתפרצויותיה חזרו ונשנו פעמים הרבה. בתקופת שנות 1423—1485 היו רחובות היהודים גיא־חזיון של פרעות ודליקות במספר רב, שהרסו והחריבו את רכושם של הבאנקאים. וכך אנו מוצאים במקורות ידיעות על פרעות ביהודי בּוֹכְניא בשנת 1445, על שריפת הרחוב היהודי בפוזנא בשנת 1447, על גירוש היהודים מקראקא, וקרוב לודאי גם מווארשא, בשנת 1454, על שריפת הרחוב היהודי בקראקא בשנת 1455, על פרעות בקראקא ובפוזנא בשנת 1464, ועל שריפת הרחוב היהודי בקראקא בשנת 1477. במאורעות הטראגיים הללו כמעט כולם היו אנשי החברות של בעלי־המלאכה הנוצרים שבט אפה של "נקמת האלוהים". שלהבת ההרס עלתה "מן המערב", ופסחה כמעט, במשך כל התקופה של ימי־הבינים, על היהדות שבסָפָר המזרחי של המדינה, שענפי פרנסתה העיקריים היו המסחר, החכירות, המלאכה והחקלאות, ועסקי נשך לא היו פרוצים בתוכה כל־עיקר.

כאילו בזיקה יתירה לחוקת דוורט, הקובעת מפנה במצבה של הבאנקאות היהודית, אנו מוצאים משנת 1423 ואילך, שעשירי היהודים חדלים להשקיע את הונם בעסקי אשראי ופונים לחכירות שהכנסתן בצדן, כגון של מכרות מלח ומכסים למיניהם. בתקופת שנות 1423—1485 אינך מוצא כמעט חדר־מכס בפודוליא, וולין, רוסיא, גליל חלם וגליל לובלין, שאינו חכור בידי בעל־הון יהודי. כיוצא בזה היו באותו זמן כמעט כל מכרות־המלח שברוסיא חכורים בידי יהודים. בין חשובי הקבלנים־החוכרים נמנו בימים ההם היהודים: יעקב שלמה׳ש מלוצק, וולטשקו מלובּוב, נאטקו (נתן) מלבוב, שמשון מז׳דאטשוב, איזאטשקו (יצחק) סוקולוביטש מהָרוּבִּישוב, יוסקו (יוסף) מהרוּבִּישוב, אחיו שאניא ויעקב בנו. הנזכרים בשמותיהם רובם ככולם קשרי־עסקים ישירים היו ביניהם לבין חצר המלכות, והמלך היה אומר עליהם, שהם "היהודים החרוצים שלנו" (כלומר, של המלך).

לשם השלמת התמונה מהראוי לעמוד על עוד שני תחומי־כלכלה, שבהם אנו מוצאים פעולה יהודית בתקופה הנידונה, והם — ה ח ק ל א ו ת ו ה מ ל א כ ה.

משנספחה רוסיא למלכות פולין והתחילו בפעולה נמרצה לשם יישובו של החבל הזה, ששָמַם מחמת המלחמות התדירות עם הטאטארים, ראו מלכי פולין לרתום בעבודת ההתישבות לא רק אבירים ועירונים, כי־אם גם יהודים. אלומת אור בהיר עולה על התנאים הללו מתוך התעודות הנוגעות לַיהודי וולטשקו, המכונה טשולנֶר (מוכסן), אשר הגיעו לידנו מימי ולאדיסלאב יאגיילו. לא זו בלבד שהיה סוחר, באנקאי ומוכסן זריז וחרוץ בעסקיו, אלא גם התבלט כיַשבָּן נמרץ, כלומר כקבלן להתישבות. בשנת 1423 מינה אותו המלך לוויט (אדווֹקאטוס) של הכפר וֶרבִּיז. שנתים לאחר־מכן יישב וולטשקו את אדמת הישימון וֶרבֶּז׳, וכגמול פעולתו ניתנה לו המשרה של וויט, 2 לאנים גרמניים קרקע *, 2 אַפָּרים, טחנה, בריכת־דגים וכמה בנינים. בהמשך פעולתו הישבנית ייסד וולטשקו את הכפר קארְטש וכמה כפרים אחרים, שנקראו על שמו: וולְטשְקוּב, וולְקוּבָה, וולְקוֹב, וולְטשְקוֹבְצֶה. מפי כתָבי־ההתאחזות שהגיעו לידנו אנו למדים, שוולטשקו היה בן־חורין לבחור לו את המתישבים, לפי ראות עיניו. בודאי היה מושיב על הקרקע לא רק נוצרים, כי־אם גם יהודים, שהרי עוד במוצאי המאה הט״ו היו חקלאים יהודים חזיון נפרץ ברוסיא. מעיד על כך בן הדור ההוא מֶיכוֹבִיטָא, המספר, בכרוניקה שלו, כי מצא ברוסיא סוג שלישי של יהודים, שפרנסתם לא על המסחר ולא על הנשך, כי־אם על עבודת־האדמה. והרי גם בתעודות בתי־המשפט מהמאה הט״ו נזכרים תכופות מושבים וקרקעות יהודיים הנמצאים בתחום הכפרי.

ידיעות ראשונות על השתתפותם של היהודים ב מ ל א כ ה אנו מוצאים רק במאה הט״ו. ואולם אין אתה למד מכאן, שהיהודים לא היו עוסקים במלאכה אלא מהמאה הט״ו ואילך. אפילו דיני ישראל בלבד, וביחוד איסור שעטנז בבגדים ודיני מאכלות אסורים, עשויים היו להניע את היהודים, כבר בימים קדומים, להחזיק בתי־מטבחיים ובתי־אפייה משלהם ולהעמיד להם חייטים משלהם. המקורות מהמאה הט״ו יש בהם ידיעות מרובות על יהודים בורסקים, אורגי־משי, זגגים, פרוונים וכדומה. באחת התעודות של לבוב משנת 1460 נאמר, שחלק ניכר של יהודי לבוב עוסק בבורסקאות, מלאכה הנפוצה ביניהם מימים קדמונים (ab antiqua). ובפוזנא מכונה היה רחוב היהודים בימי־הבינים גם בשם אחר Wullen-

* לאן — מידת קרקע. לאן גרמני שווה במאה הט״ז 729.000² אמה.

המערכת

webirgasse (רחוב אורגי־הצמר), דבר שיש בו אולי עדות, שקצתם של יהודי פוזנא היו עוסקים במלאכת האריגה. ומפי האמָנה, שקמה בשנת 1485 בקראקא בין ראשי הקהל לבין העירונים, נודע לנו, כי היתה בקראקא שכבה גדולה של חייטים ופרוָנים יהודים, שהיו עוסקים בעצמם במכירת תוצרתם. על חברות של בעלי־מלאכה יהודים עדיין אין כל קשב בזמן ההוא. הללו מופיעות רק במוצאי המאה הט״ז.

פעולתם הכלכלית של יהודי ליטא בימי־הבינים

תנאי הכלכלה היהודית בליטא אינם לובשים צורה ברורה אלא במחצית השניה של המאה הי״ד, אותה תקופה שניתנו הקיומים הראשונים של דוכסי ליטא לקהילות ישראל. ומופלא הדבר, שבתקנות הקיומים הללו, הנוגעות לעניני הפרנסות היהודיות, אין זכר לעסקי אשראי. כנגד זה מדובר בהן על מסחר, מלאכה, מזיגה וחקלאות. ידיעות מפורטות־יותר על התנאים הללו נשתמרו במקורות של המאה הט״ו. מתוכם יוצא, שנכסי־קרקע ועבודת־האדמה היו מהפרנסות העיקריות של יהודי ליטא. ישבנים יהודיים, כדוגמתו של וולטשקו מוכסן הידוע לנו, אנו מוצאים כאן הרבה יותר מאשר ברוסיא. קצת יותר ידיעות עליהם מצויות בידנו מהמחצית השניה של המאה הט״ו. בין קבלני ההתישבות הללו נזכרים היהודי לָיון שליאמוביץ (ליב שלמה׳ש), בעל הכפרים נֶיוֶיארוֹבָא וקוֹרְניטשָׁא, ויהודי הורודנא: בּוּגדאנוביטש, חאטשקוביטש וקוּנטשיץ, שהיו בעלי אחוזות, אָפָּרים, בריכות־דגים וטחנות. גושים גדולים של שדות־ניר ומרעה אנו מוצאים גם בידי היהודים שבמחוז בֶּרֶסְטֶשְׁקוֹ. ובמחוז לוצק, ששייך היה בזמן ההוא לליטא, היה הכפר אוטאשיקוֹב, שנוסד על־ידי מתישבים יהודים, וכיוצא בזה במקומות אחרים. בערים הצעירות שבליטא היה אחוז ניכר של היהודים, בדומה לרבים מהתושבים הלא־יהודים, עוסק בגננות, בגידול פרי־עץ ובעבודת־האדמה.

עשירי היהודים בליטא היו משקיעים את הונם בעיקר בחכירת מכסים ומכרות־מלח. התנאים בנידון זה דומים היו כאן לאלה שברוסיא. במחצית השניה של המאה הט״ו לא היה חדר־מכס או שער־מכס, שהנהלתו לא היתה בידי יהודים. הכנסותיהן של החכירות היו כנראה עצומות, לפי שהמכס היה נגבה בלא הבחנת הכיוון של מהלך הסחורות. בשנת 1454 אנו מוצאים את היהודי יאטשקו בתפקיד ״חוכר מכרות המלח והמכסים של הדוכס שְוִידְרִיגיילוֹ״. בתעודות משנות 1488—1489 נזכרת שותפות של יהודים מטרוק ומקייב, שהיתה חוכרת את מכרות המלח ובתי־יציקת־השעוה של הארכידוכס והיתה מפיצה את המלח והשעוה על פני כל הדוכסות. אף חוזרות ונשנות ידיעות במקורות על בתי־מזיגה חכורים בידי יהודים.

בדומה לבני־אומנותם ברוסיא, היו גדולי החוכרים היהודים בליטא פותחים את דרכם בכלכלה בעסקי מסחר. לאחר שנתעשרו מהמסחר המזרחי או הצפוני, היו משקיעים את הונם בחכירות. על השתתפותם העֲרנית של יהודי ליטא במסחר ההולך לדאנציק נשתמרו ידיעות במספר רב מתקופת שנות 1423—1476. מוליכים היו לדאנציק סחורות מזרחיות, חגורות־כסף וגם תוצרת מקומית, כגון תבואה, עצים, אֶפֶר, זפת וכיוצא באלה. עתים היו כמה מהסוחרים היהודים הללו מצטרפים לשותפות, לשם ביצועם של עסקים גדולים. בסחר המזרחי השתתפו בעיקר יהודים מהגלילות הדרומיים־המזרחיים של ליטא, וגם יהודים מטרוק. הם היו מסיעים סחורות מזרחיות, קצתן לדאנציק וקצתן למאזי ולשליזיה. על היקפו הרב של מסחר זה מעיד פרט אחד, שנזכר בתעודות משנת 1453, והוא מעשה בשני יהודים מטרוק שהכניסו אותה שנה סחורה מזרחית, ששוויה 1.600 זהובים פולניים, דרך חדר־המכס שבקאמֶנֶץ־דפודוליא. אף יש לציין, שהסוחרים הזריזים ביותר היו בעת ההיא יהודים מבריסק־דליטא, שהיו מספקים את הסחורות המזרחיות לכל חבל מאזי. לפי ידיעה משנת 1483, קשרו היהודים הללו, לאחר התמוטטותן של המושבות האיטלקיות שעל חופי הים השחור, קשרי־מסחר ישירים עם ויניציאה.

מסתבר, שאין זה דבר שבמקרה, שהמקורות ההיסטוריים, המכילים מספר כה רב של פרטים מעניינים על נכסי־כפרים, חכירות ועסקי־מסחר של יהודים, אין בהם זכר כלשהו לעסקי אשראי של יהודים. כנראה, לא היו בליטא יהודים מַלווי־בריבית, שעסקו בכך דרך־אומנות, וצורך הכספים של האצילים הגבוהים והארכידוכס בא על מלוא סיפוקו על־ידי תשלומי המסים ודמי החכירות, שהיו מעלים להם גדולי הסוחרים, הישבנים והחוכרים היהודים. ורק בסוף סופה של המאה הט״ו התחילו הארכידוכס והבּויארים לווים מידי היהודים סכומים עצומים לשם כיסוי ההוצאות של צרכי המלחמות והידור חיי החצר. וכאשר ההכנסות מאת היהודים התחילו דוללות אחזו בתחבולה הבדוקה, שנהגו בה מושליהן של ארצות המערב,

כדי לזכות בנכסיהם של "עבדי־האוצר": גירשו את היהודים מתחומי הדוכסות (1495) והחרימו את אחוזותיהם ובתיהם של המגורשים. אכן כעבור כמה שנים (בשנת 1503) חזר והזמין הדוכס את היהודים לליטא, ו"עסק" זה הכנסתו לא היתה מועטת משֶל הגירוש, כיוון שגבו מהשבים תשלומים גבוהים בעד זכות השיבה (מס המכונה בשם powrotne).

מאבק היהודים על זכויותיהם למסחר בימי היאגיללונים האחרונים ושיעורי המסחר היהודי (1485—1572)

שנת 1485 פותחת תקופה של מאבק־דורות, שנאבקה יהדות פולין על זכויותיה למסחר, אשר קודם־לכן לא היו כפופות לשום הגבלות. בסוף נפתוליהם אלה עם העירונים היתה יד היהודים על העליונה. את נצחונם נחלו היהודים בזכות הזריזות שבטבעם, קשריהם המסועפים עם סוחרי־חוץ וזרם ההגירה המתמיד של סוחרים יהודים, בעלי הון ומנוסים באומנותם, שבאו לפולין מספרד, איטליה, בֵּיהם ותורכיה. אף סייעה בזה לא מעט המדיניות המסחרית של האצילים, שהשפעתה היתה גוברת והולכת, מדיניות שמטרתה היתה טובת עצמם של קובעיה. משכבשו להם האצילים את המונופולין של סחר־היצוא כולו לתבואה ומוצרי־יער, היו מסתייעים דרך־קבע בתיווכם של "יהודיהם שלהם", ומתוך שאיפתם להפחית את מחיריהן של הסחורות המובאות מחוץ־לארץ, קבעו תעריפים, שלפיהם חייב היה היהודי למכור במחירים זולים משֶל הסוחר הלא־יהודי. אין צריך לומר, שדבר זה גרם לתגבורת ההתחרות היהודית, שֶבֵּן המריצו התעריפים את המסחר היהודי לבקש את רווחיו בדרך המחזור הגדול ובהפצת סחורות שצריכתן מרובה. אף אין להסיח דעת, שהעירונים שנתעשרו נבלעו כרגיל בתוך בעלי־האחוזות, ומשום־כך דללו והלכו מערכות הפאטריקים העירוניים ושוב לא היו מסוגלים למלחמה יעילה בסוחר היהודי. כל הנסיבות הללו כוחן בחיי המציאות גדול היה משֶל האֶמָנות או ההסכמים המסחריים שעל גבי הנייר, שהיהודים היו אנוסים לכרות, לרעת עניניהם, עם הערים. המעשה לא היה מעולם חמור כל־כך, כתקנותיהן של אותן האֶמָנות. הגבלות המסחר היהודי, שהותקנו על־ידי אֶמָנות, או על־ידי פסקים של בתי־המשפט, לא נתקיימו למעשה אלא דרך־ארעי, או אף לא נתקיימו כל־עיקר.

האותות הראשונים למלחמה נמרצה במסחר היהודי ניתנו בקראקא, מרכז המסחר הפולני. בשנת 1485 נאלצו ראשי הקהל בעיר זו לחתום על הסכם עם העירונים, שלפיו ויתרו היהודים על זכויותיהם למסחר, פרט למכירת משכונות שלא נפדו במועדם ולמסחר הרוכלים בבגדים וצואורונים, מעשה ידיהם של בעלי־המלאכה היהודים.

כעבור כמה שנים (בשנת 1488) הרימו בני לבוב את נס המלחמה. בתחילה הכריחו את היהודים למשוך את ידם מהמסחר הקמעוני באריגים, ועד־מהרה צמצמו את המסחר היהודי כדי מכירת משכונות בלבד. בעקבותיהן של קראקא ולבוב יצאו אחר־כך גם פוזנא, צוזמיר, לובלין ושאר מרכזים של המסחר הפולני, ובשנת 1521 אף התאגדו הערים הראשיות בפולין לשֵם פעולה משותפת נגד המסחר היהודי. במשך המאה הט"ז נתגבשו דרישותיהם של העירונים נגד מתחריהם היהודים, ואלו הן: 1) לייחד ליהודים מעמד של סוחרים אורחים, שאינם מותרים במסחר אלא בימי השוק והירידים, והעיר זכאית לכוף אותם למכור את סחורתם במקום (ius depositii). 2) לאסור על היהודים את המסחר הקמעוני; 3) להגביל את המסחר הסיטוני של היהודים לכמה מצרכים בלבד; יש לאסור עליהם, דרך־משל, את המסחר בזהב, כסף, תכשיטים, צרכי אוכל, מוצרים יקרים, כגון ארגמן, תכלת, "פאלֶנדיש" (מין אריג הבא מפלאנדריה), רפואות, בשמי קטורת, יין־שרף וכדומה; 4) להרחיק את החנויות והמחסנים היהודיים מהשוָקים ורחובות־המסחר הראשיים ולהדוף את הסוחרים היהודים אל הפרברים והשכונות היהודיות המיוחדות; 5) לא להתיר את פתיחתן של החנויות היהודיות אלא בימי שוק וירידים בלבד. אל הדרישות הללו של העירונים נלוו עוד דרישותיהן של הכמרים והאצילים. הכמורה תבעה להשבית את המסחר היהודי ביום ראשון־בשבת ובימי החגאות הקאתוליים (החלטותיהן של הסינודים בשנות 1542 ו־1589). ואילו האצילים ביקשו להדיח את היהודים מן המסחר בכפרים — מכל־מקום קיבלו החלטות ברוח זו בסֵיימים — ואסרו עליהם לערוך שם ירידים (החלטות De Judaeis שנתקבלו בסיים של פֶּטְרָקוב בשנת 1538).

כבר אמרנו, שכל ההחלטות הללו לא עמדו במבחן המציאות אלא לעתים רחוקות. המסחר היהודי, שהתקיים תוך הפרת כל אותן ההגבלות, שנתלבשו בצורת חוקים, פסקי־דין ואמָנות, תועלתו מרובה היתה כל־כך, עד שבימי המלך זיגמונט־אבגוסט, למשל, היתה לשכת המלך מוציאה פקודות, שלא לקבוע את ימי השוק או הירידים בשבתות ובמועדי ישראל, כדי

שהסוחרים היהודים יוכלו להשתתף בהם. כבר בשנת 1539 היה יתרונם של הסוחרים היהודים על בני־אומנותם הלא־יהודים כה רב, שמחברו עלום־השם של הקונטרס הפולמוסי Ad querelam mercatorum Cracoviensium responsum Judaeorum de mercatura (תשובת היהודים על תלונתם של סוחרי קראקא בענין המסחר) יכול היה למנות 3.200 סוחרים סיטוניים יהודים כנגד 500 סוחרים לא־יהודים, שסחרו בקנה־מידה גדול. אותו המחבר ציין עוד שתי נסיבות, שסייעו לתגבורת המסחר היהודי ב"תור הזהב" של מלכות פולין: א) היהודים מוכרים בזול, כיון שהם מסתפקים במועט; ב) היהודים נהנים מחסותו של המלך ואינם מתיראים מפני לחץ הכמורה.

מיעוט פירותיו של פולמוס העירונים על המסחר היהודי מוכח ברור מפיסקה אחת שבתלונה, שהביאו אנשי קראקא בשנת 1533 לפני המלך, וזו לשונם: "הם (היהודים) סוחרים אל ממלכות ומדינות נכריות ומוליכים סחורות, שאין שום סוחר ואפילו הוא בן הדת הנוצרית, רשאי לסחור בהן, אלא אם כן הוא כפוף לשיפוטו של שלטון העיר". כיוצא בזה נשמעים קולות בסיים הפולני משנת 1534, שהמסחר כמעט כולו שרוי בידי היהודים (omnis fere negotiatio a Judaeorum manibus pendet). והידיעות שנשתמרו על היקפו של המסחר היהודי ב"תור הזהב" מוכיחות, שלא היתה כל גוזמה בתלונות הללו, ואף לא בתלונות כיוצא בהן מזמנים מאוחרים יותר.

על חלקם המכריע של היהודים בסחר־החוץ של הימים ההם מעיד הדבר, שבתקופת גדולתה של המלכות הפולנית אנו מוצאים את היהודים מפולין וליטא בכל מרכזי־המסחר הגדולים: בקושטא ובאדריאנופול, בוֶניציאָה ובפיֶרנצה, בהאמבּורג, פראנקפורט־דמַיין, לייפציק, ברסלא, דאנציק, ריגא וכדומה.

בתחום הסחר המזרחי היו ראשונים במעלה, כמו בתקופה הקודמת, היהודים תושבי הספָר הדרומי־מזרחי של הממלכה. בסוף המאה הט"ו חידשו יהודי לבוב את משאם־ומתנם עם קושטא, לאחר ששָבת זמן רב, והם מביאים משם תבלים מזרחיים. אף מוסיפים לבוא ללבוב יהודים מקושטא, כגון היהודי התורכי משה, שהעירונים בלבוב טָפלו עליו, מתוך קנאת־התחרות, עלילת ריגול, והושם בכלא, עד שהשולטן באיאזיט השני התערב בדבר ותבע את עלבונו. ומשחתמו שני היאגיילוֹנים האחרונים על אֲמנות־המסחר עם תורכיה בשנות 1519, 1525, 1553 ו־1560, שמכוחן חזרה ונתעוררה התנועה בנתיבות הסחר המזרחי, נעשו יהודי פולין ויהודי תורכיה, בצדם של האַרמנים, ראשי המתווכים בין השוק המסחרי של לבוב והשוָקים התורכיים. בשנת 1532 קיבלו שני יהודים מלבוב, משה ושלמה, מידי המלך כתב־קיום למסחר חפשי עם תורכיה. מאותם הימים הגיעו אלינו ידיעות על יהודים אחרים מבני לבוב, שהיו הולכים למסעותיהם במולדאביה והלאה מזה דרומה ומביאים משם סחורות מזרחיות. בשנות 1536—1546 סחרו בסחורות מזרחיות בקנה־מידה גדול היהודים יצחק וחיים שמואל'ש מפוזנא. האחד היה נושא־ונותן עם הארמנים מכָפָּא, והאחר היה קונה מוצרים מזרחיים מידי בן־גֵינואה אחד, שהתגורר בתורכיה, והיה מספקם בין השאר לחצר המלך. קרוב לודאי שהתפתחות המסחר בין פולין לתורכיה נסתייעה מיהודי ליטא, שלאחר גירושם (בשנת 1495) התישבו מקצתם בגבולות הממלכה התורכית (עדויות לכך אנו מוצאים במקורות עבריים). בשנת 1564 כותב הליגאט האפיפיורי קוֹמֶנדוני (Commendoni), השוהה אז בפולין, אל הציר בוֶניציאה, שהיהודים והארמנים מחזיקים בידם את כל המסחר ההולך מתורכיה ומקרים לפולין. בשנת 1567 אנו רואים תנועת הגירה של יהודים מתורכיה לפולין. הבאים התישבו בלבוב וייסדו שם סוכנויות מסחריות. היתה בכך ידו של דון יוסף נשיא, נסיך האי נאכְסוֹס, שהיה חצרן ומיניסטר אצל השולטנים סוליימאן וסֶלים, והמלך הפולני זיגמונט־אבגוסט רחש לו ידידות. נשתמרו אגרות המלך אל היהודי המהולל, ובהן הוא קורא לו "ידידי האהוב" (amice noster, dilecte) או "ידידי, הנסיך המפואר" (illustris princeps, amice noster). שני הסוכנים המסחריים של דון יוסף, חיים הכוהן ואברהם מוסו, קיבלו מאת המלך זכות המסחר דרך־חֵרות ביין מאלמאזיה ויין מוּשקאט בכל רחבי פולין במשך חמש שנים. על היקף מסחרם מעיד הדבר, שכמה מעסקיהם בשנות 1567—1569 הגיעו לסכומים של עשרות אלפי זהובים. בשנות 1568—1570 אנו מוצאים בלבוב את היהודים מתורכיה, יעקב בן־רפאל (ראפאילוביטש) ויעקב סִידִיס, העוסקים במכירת יינות מאלמאזיה, המובאים מהערים השוכנות על חופי הים השחור. אַחד המשלוחים של סידיס עָרכו היה — לפי הרשום בתעודות שבלבוב — 6.900 טאלארים. מאותם הימים נשתמרה בשאלות־ותשובות של יואל סירְקיש (ב"ח), ידיעה על יהודי אחד מרוסיא, יהודה בן יעקב, שהיה נוסע לכָפָּא. אף יש ענין בפרשת קורותיו המופלאות של יהודי אחד מפולין־גדול, הוא מאיר אשכנזי, שלפי ידיעות המובאות בשאלות־ותשובות של משה די טראני (המבי"ט), היה

הולך למסעות של מסחר להודו. יהודי זה הופיע בשנת 1567 בקראקא בראש... משלחת טאטארית, ששוגרה לכאן על־ידי החאן של קרים.

אגב הסחר המזרחי, שדרכו נמשכה על פני פודוליא, ואלאכיא ומולדאביה, פיתחו הסוחרים היהודים, העוברים למסעותיהם בגלילות הללו, מסחר גדול בבהמות גסות. במסחר זה עסקו בעיקר יהודים מאוקראינה, וולין ורוסיא־האדומה. בתוקף ההסכמים שעשו עם העיר לבוב בשנות 1515 ו־1527, הורשו יהודי לבוב לקנות 2.500 שוָרים בשנה. בשנת 1522 קנה יהודי מוִינִיצָא 2.080 שוָרים בוואלאכיא, ויהודי אחר מאוסטרא — 1.500 שוורים, ועוד יהודי מדוּבנא — 309. גם יהודים מליטא, וביחוד מטיקטין, היו נוסעים לפודוליא ולוואלאכיה לשם קניית בקר. השוָקים העיקריים, שהסוחרים היהודים היו מוליכים לשָם את השוורים למכירה, היו בְּרֶסלא ובְּרִיג.

אף המסחר ביין הונגארי פרץ בגלילות הללו בהיקף רב. הנוסעים להונגאריה היו ברובם יהודים מפולין־קטן ורוסיא, תושבי העיירות שעל הסָפר הדרומי (דוּקלא, רימאנוב, לִיסְק, סְטְרִי, זְמִיגְרוֹד). על המסחר הזה נשתמרו ידיעות הרבה בשאלות־ותשובות של רבני פולין מהמאה הט״ז (ביחוד בשאלות־ותשובות של מהר״ם מלובלין).

וכאילו חילקו ביניהם את התפקידים בתחום סחר־החוץ, היו יהודי פולין־גדול וליטא עוסקים בעיקר במסחר הצפוני ונושאים ונותנים בשווקים הגדולים של גרמניה ואיטליה. בהם היו מתחרים במקצת יהודים מקראקא ומלובלין.

על השתתפותם של היהודים במסחר אל טוֹרָן ודאנציק פרושה היתה חסותם היתרה של המלכים והאצילים. בשנת 1532 יצאו מלשכת המלכות אגרות אל אנשי דאנציק, שלא ישימו מכשולים ליהודים במסחרם. לפי ל. קוטשי, היתה זו בעיקר זכותם של היהודים, שמסחרה של פולין עם דאנציק הגיע לידי ״הֵינף רב״ במחצית הראשונה של המאה הט״ז. בתעודות של לשכת המלכות משנות הארבעים של מאה זו נזכרים כמה משפטים של סכסוכים מסחריים, שבהם התדיינו יהודים מבריסק־דליטא ומקראשניק עם סוחרים מדאנציק. מאותה תקופה נשתמרו ידיעות על יהודים, שהיו קונים, באחוזותיהם של בית סאנְגוּשקו ובית אוֹסְטְרוֹגְסקי, כמויות גדולות של תבואה ואֶפֶר ומעבירים אותן לדאנציק. בשנת 1526 התקשר יהודי אחד מהורודנא עם סוחר מטורן בדבר העברת משלוחים גדולים בדרך הנהר לעֵבר הבאלטיקום. גדולי הסוחרים הנושאים ונותנים עם דאנציק היו בשנות 1550—1572 יהודים שעמדו בשֵרות המלך ושהיו מתקראים ״יהודי המלך״ (Judaei regii), או ״יהודים משרתי המלך״ (Judaei servitores regii). אחד מהם, חיים שמואל״ש מפוזנא, קיבל בשנת 1552 רשיון מאת המלך להביא 150 לאשט* של ״מלח מעֵבר לים״. מבין ״משרתי המלך״ האחרים עשו חיל במסחר של דאנציק יצחק ברודאווקה מבריסק־דליטא, ד״ר מאֶרֶק־מאיר ריינבאך מפוזנא וחתנו אברהם מאֶרֶק מקאליש ועוד. על היקף עסקיהם מעיד המשפט, הנזכר בתעודות משנת 1571, בין ד״ר מאֶרֶק־מאיר ריינבאך והסוחר מדאנציק יאן לַאיש, שריינבאך תבע ממנו תשלומין בעד סחורות שסיפק לו בסך 10.700 זהו. ליהודי פוזנא היו בעת ההיא ענינים כל־כך מרובים בדאנציק, עד ששני שליחים שלהם היו יושבים שם בקביעות.

משנספח חבל אינפלאנט (ליוניה) לפולין התחילו היהודים מופיעים יותר ויותר בשוק של ריגא. ויש בכך בנותן־סימן, שבתעודת־הסיפוח גופה (1561) נזכרים הסוחרים היהודים בתור מקשרים מסחריים בין אינפלאנט ופולין. בעשור שבין 1561—1571 נוסעים היו לריגא בעסקי מסחר, בעיקר יהודים מפולוֹצְק, ויטֶבסק, וילנא, שְקְלוב, בּריסק־דליטא ומוהִילֶב. העסקים הגדולים ביותר נעשו כאן, ברבע האחרון של המאה הט״ז, על־ידי יהודי ממוהילב, אַפראשא (אברהם) ירחמיאל״ש. הוא המשיך את המסורת של גְדול הסוחרים היהודים מליטא במחציתה של אותה מאת־השנים, הוא מיכל בן יוסף (יוזפוביטש), מהגר מביהם. מיכל זה, שאָחיו המומר אברהם היה שר־האוצר של מדינת ליטא, עסק במרץ גם במסחר הצפוני וגם במזרחי: מוליך היה אריגים, קטיפה, תבלים מזרחיים וכדומה, והיה נוסע תכופות לקראקא ולפוזנא לרגל עסקיו עם הסוחרים האיטלקיים שהתישבו שם.

סמוך לסוף המאה הט״ו נתגברו גם קשרי המסחר של היהודים אל קיניגְסבֶּרג וקובנא. המשא־והמתן עם השווקים הללו נעשה בעיקרו בידי יהודים מן הווֶוודויות של זאמוט, טְרוק והורודנא. תבואה היתה המצרך הראשי שהיו מוליכים לשם, וכנגד זה היו מביאים משם מלח. על יהודי אחד סיטונאי, שמעון נחום״ש מהורודנא, מסופר בידיעה מאותם הימים, שהיה מוביל מקיניגסברג מטעני מלח, בני 400—800 חביות המטען.

* הלאשט היה שווה בקירוב 1860 ק״ג.

אל מרכזי המסחר הגדולים בגרמניה, כגון האמבורג, פראנקפורט־דמיין ולייפציק הגיעו בעיקר יהודים מפוזנא ומקראקא. את יהודי פוזנא אנו מוצאים בהאמבורג כבר במחצית הראשונה של המאה השש־עשרה. הידיעה הראשונה המצויה בידנו על השתתפותם בירידים המפורסמים של פראנקפורט־דמיין מוצאה משנת 1540. באותה תקופה מתחילים יהודי פוזנא לנסוע גם לירידים של לייפציק. בעקבותיהם באים ללייפציק גם יהודי ליטא. אחד מהם, אליהו דוקטורוביטש, קנה שם, בשנת 1541, טבעות, אבני־חן ומעשי־זהב שונים במחיר 1.900 זהובים, ועל חשבון התמורה התחייב לספק 400 קֶנְטְנארים* פשתן ליטאי. סמוך לשנת 1545 היה עורב את מערבו ללייפציק ושאר שוקי גרמניה היהודי אכסנדר, שזכה לחסות מיוחדת מאת המלך.

אף נשתמרו תעודות מתקופת סוף המאה הט״ו ותחילת המאה הט״ז, שמתוכן אנו למדים, כי יהודי קראקא ופוזנא היו נושאים־ונותנים בימים ההם במישרין עם ויניציאה ופירֶנצֶה. בשנת 1460 אנו מוצאים בפירנצה אשה יהודיה מפוזנא, רֶגינה אשת יעקב (Regina di Jacob di Posen). בשנת 1525 עושה המלך זיגמונט הראשון את היהודי לאזאר (אלעזר) שליח לקניית אבני־חן בוֶיניציאה. אלעזר עשה את שליחותו, ומשמצא אותו המלך ״איש מצליח״ (vir idoneus), העניק לו זכויות נרחבות בשדה המסחר.

וכמות שהיה תפקידם של היהודים בסחר־החוץ של פולין, כך היה גם חלקם בסחר־הפְּנים ניכר ביותר. הֶרֶבֶרְשְׁטֵיין, שעבר דרך פולין בשנת 1517, מפליג בחשיבותם של היהודים לירידי לובלין המפורסמים. נוסעים היו לכאן יהודים מכל קצוי המדינה, וכבר בשנת 1533 נוסדו בלובלין בתי־דין מיוחדים של ישראל, שהיו דנים בעסקי הירידים. ובגלל השתתפותם של המוני יהודים בירידי לובלין נבחרה עיר זו אחר־כך למקום שִׁכנו של בית־הדין היהודי הגדול (בשנת 1540) ושל ועד הארצות ליהודי פולין וליטא (בשנת 1580). אף באים היו היהודים, כבר בסוף המאה הט״ו, לירידים של לבוב, יֶרסְלאב, פרמסלא, רוהאטין, קולימֵי, שְׁנְיאטין, קאמיֶנֶץ ועוד, שלא היו מפורסמים כל־כך. וגם בליטא אנו מוצאים אותם בכל הירידים החשובים כגון בסטולין, מִיר, זֶלְוָא וכיוצא באלו.

לשם השלמת דברינו על המסחר היהודי ב״תור הזהב״ של מלכות פולין אנו מביאים להלן רשימת שמותיהם של הסוחרים היהודים הגדולים, שהגיעו, בזכות כשרונותיהם וקשריהם, למעלת סַפָּקים של חצר המלך.

בשנות 1502—1506 שימש סַפַּק־החצר היהודי יוסקו איש רוסיא; הוא היה משביר לחצר המלך אריגים, קטיפה, פרוות וכדומה.

בימי זיגמונט הזקן נתעלו לתפקיד סַפקי החצר: היהודים מקראקא — אברהם מביהם ומשה בנו, אפרים פישל המכונה פראנטשק, עוזר מאופוטשנו, ואלעזר הנזכר לעיל; היהודים מפוזנא — חיים שמואל״ש. ד״ר מאֶרק־מאיר ריינבאך ואברהם חתנו; היהודי משה מלֶסלא, היהודי מוסקו (משה?) מלובומלא; היהודים מליטא — האחים אברהם ומיכל יוזפוביטש, ששניהם הועלו בידי המלך למעלת אצילים והוכתרו בדגָם ״לֶלְיוָא״. רבים מאלה כבר בא עליהם הדיבור לעיל. מבין הסַפקים מקראקא הגיעו לחשיבות יתרה אברהם מביהם ומשה בנו. בשנת 1544 סיפק משה עורות־צָבָל לאחות המלך, איזאבֶלה, מלכת הונגאריה.

בימי זיגמונט־אבגוסט עמדו ברום המעלה בין היהודים ״משרתי־המלך״, היהודים הליטאיים יצחק ברודאווקא ומנדל יצחק״ש והיהודים מקראקא דניאל ושלמה. שני הראשונים היו, בתוך שאר עסקיהם, חוכרים את בית־המטבע של ליטא. ואילו דניאל ושלמה היו מספקים לחצר: מֶלַחַת, אריגים ופרוות יקרות.

וכשם שהמעמד העירוני הפולני קמו לו ב״תור הזהב״ כמה וכמה אישים רבי־פעלים, כגון בּוֹנֶר, בֶּטמאן, טוּרְזוֹן, מוֹרְשְׁטין ועוד, כך יכלה גם היהדות הפולנית באותה תקופה להתפאר בשורת אישים מצוינים בשדה המסחר הגדול וההון.

עסקי האשראי, החכירה וקנין־קרקעות (1485—1572)

המסחר באותה תקופה, אגב כמו בתקופה הקודמת, שימש כֶּבֶשׁ לעליתם של היהודים, שנתעשרו בו, אל עסקי חכירה גדולים ובאנקאות. לעתים קרובות מאוד היו שלושת מקצועות־הפעולה הללו של היהודים — המסחר, החכירה והבאנקאות —

* הקנטנאר שווה בקירוב 65 ק״ג.

המערכת

משורגים ומסובכים זה בזה במידה יתרה, עד שקשה להכריע מה היה עיסוקו העיקרי של בעל־ההון היהודי. ואולם בדרך כלל היה המסחר ראשית דרכו של כל יהודי באנקאי וחוכר.

סימנו המובהק של האשראי היהודי באותה תקופה היה פיזורו. בכל עיר ועיירה מצוי היה קומץ של סוחרים יהודים, שהיו מַלוים כספים בריבית. האכסניות העיקריות של הבאנקאות הפרטית הזאת של היהודים היו בערי־המרכולת הגדולות, שהחיים הכלכליים בהן היו מפכים בעוז: בפוזנא, קראקא, לבוב, לובלין ובריסק־דליטא.

בסוף המאה הט״ו ותחילת המאה הט״ז היו מהבאנקאים היהודיים החשובים: משה פישל ובנו אפרים־פראנטשק, אברהם ובנו משה מביהם — בקראקא, ושמשון מז׳דאטשוב, יוסקו מהרוּבִּישוב ושאניא מבֶּלְז, שלושת האחרונים פועלים היו ברוסיא. בליטא מפורסמים היו באותה תקופה הבאנקאים האחים יוזפוביטש. בימי זיגמונט־אבגוסט הגיעו לחשיבות בתור באנקאים היהודים מפולין: יצחק נחמן׳ש מלבוב, יעקב עזרא׳ש ויעקב הגביר מקראקא, וגם היהודים מליטא: מנדל יצחק׳ש ויצחק ברודאווקא.

האב והבן פישל נתעלו כבר בימי קאזימר היאגיילוני למעמד באנקאים של חצר המלך, והוסיפו לעמוד בכך גם בימי אולבראכט, אלכסנדר וזיגמונט הראשון. הון רב הכניסה למשפחה זו רחל־ראשקה, שהיתה תחילה באנקאית בפראג. בשנות השמונים של המאה הט״ו התישבה ראשקה בקראקא, וכאן נישאה שנית למשה פישל. המלך היה נוטה לה חסד במידה יתרה. קאזימר היאגיילוני ואולבראכט היו לווים אצלה, ואלכסנדר פרע את חובותיהם בדרך משונה: מחמת חוסר כסף הרשה לבאנקאית לטבוע לעצמה בבית־המטבע שבקראקא מטבעות מכספה שלה, עד שנתמרק החוב עם הריבית בעודף הערך שנתהווה בדרך זו. במחצית המאה הט״ז עבר ענף אחד של משפחת פישל מקראקא לווילנא והקים כאן עד־מהרה בית־משכון גדול, ברשיון המלך. אברהם מביהם עשה עסקים לא רק בהונו שלו אלא גם בכספי החסכונות, שהיהודים היו מפקידים אצלו. ואולם כשהעפיל לעלות, בימי זיגמונט הראשון, להיות ממונה על כלל היהודים, נתעוררה התנגדות נמרצה אליו והתחילו מוציאים את הפקדונות מידו, עד שהיה קרוב ליהרס ממעמדו. שמשון מז׳דאטשוב היה אחד מגדולי הבאנקאים והקבלנים ברוסיא. פעולתו היתה בעיקר בקרב האצילים, ובתעודות נזכרים כמה מחובותיו, שקיבל עליהם בטיחות במשכנתאות על נכסי־כפר. נשתוו עמו בזריזותם שאניה מבלז ויוסקו מהרוּבִּישוב, שהיו משמשים, בסוף המאה הט״ו, באנקאים של המלך. מיכל יוזפוביטש היה ״סוכן הכנסות המלך (זיגמונט הראשון) בארכידוכסות של ליטא״. יצחק נחמן׳ש שהידיעות עליו מצויות בשפע למן שנת 1565, עסק בבאנקאות דרך אומנות והיה נושא־ונותן בכספים שהיו מפקידים אצלו השרים, כמרים והדיוטות. הוא היה מַלוה על שטרות ובאחריות נכסים. ההלואות שהיה מלוה לאצילים ולעירונים, היו מגיעות כדי אלפים, ועתים אפילו כדי רבבות של זהובים. יעקב עזרא׳ש צורף היה על־פי אומנותו. בימי מלכותו של זיגמונט־אבגוסט ושל סְטֶפאן באטורי היה מַלוה לשרי החצר סכומים גדולים על משכונות. לעתים תכופות היה מצטרף עמו לשותפות יעקב הגביר, שהתחיל בתפקידו בתור באנקאי־החצר בשנת 1570 בערך. בתעודות נזכרים מְלוות, שהיה מַלוה לאוצר המלך. מנדל בן יצחק ויצחק ברודאווקא תפקידם בימי זיגמונט־אבגוסט דומה היה לתפקיד שנפל בחלקו של מיכל יוזפוביץ בימי זיגמונט הראשון, שהעניק לו תואר אצילות, כאמור. כל אלה שקראנו בשמותיהם היו אֵילי־ההון של יהדות פולין ורוסיא בתקופה הנידונה. בעלי־ההון היהודים הפחותים במעלה היו נושאים־ונותנים בעיקר עם פשוטי האצילים והעירונים, והיו מַלוים בדרך־כלל על משכונות של מטלטלים.

למן מחצית המאה הט״ז בערך ואילך היו מתרבים והולכים הלווים היהודים שנזקקים לאחֵיהם הבאנקאים. תופעה זו מקורה בהתפתחותו הגדולה של המסחר היהודי, שהאשראי נעשה לו משום־כך צורך טבעי. ואולם הסוחרים היהודים לווים היו לא רק אצל אחֵיהם בני עמם העשירים, כי־אם גם אצל האצילים ומְסדרי הנזירים, ובמידת האפשרות גם בחוץ־לארץ. בימים ההם היו היהודים עושים כמעט כל עסקי סחורה בהקפה. היה זה אשראי לזמן קצר, שמועד פרעונו היה חל ביריד הקרוב שלאחר גמר העסק. הוא היה ניתן על שטרי־חוב שפורש בהם שם המלוה או על ״מֶמְראנים״, כלומר שטרות בחתימת ידם של הלווים, הערוכים לזכותו של המוכ״ז. הממראן היה הצורה ששימושה שכיח ביותר, והוא אבטופס ל״כתב החילוף״ או ה״וֶכסל״, שבא לאחר זמן. המצאתו של הממראן היא אחת הזכויות הגדולות שנתגלגלו על־ידי היהדות הפולנית בשדה משק האשראי. שיעור הריבית שהיו היהודים לוקחים מהלואות במחצית השניה של המאה הט״ז, היה בממוצע 20 אחוז, ואילו למפקידים מבין האצילים והכמרים היו משלמים 7—10 אחוזים. בדרך־כלל מרובות היו בזמנים ההם התלונות על הנשך של הנוצרים משֶל היהודים. — —

עסקים גדולים היו, כפי שכבר אמרנו, חכירות מכרות המלח, המכסים, מסי־המדינה וכיוצא באלה. עם יציאת המאה הט״ו וכניסת המאה הט״ז עוסקים היו באלה בקנה־מידה גדול הסוחרים והבאנקאים הידועים לנו כבר: משה פישל ובנו אפרים, אברהם מביהם, שמשון מז׳דאטשוב, שאניא ויוסקו. שלושת הראשונים שטח פעולתם היה בפולין־גדול ופולין־קטן, ושלושת האחרונים — ברוסיא. חוכר בעל עסקים גדולים היה באותה תקופה גם עוזר מאופוטשנו.

בשנות השלושים למאה הט״ז נתעוררה התנגדות נמרצה לעסקי החכירה של היהודים מצד האצילים הזעירים, שחתרו ליטול את העסקים האלה, המכניסים יפה, לידיהם שלהם. בסיים של פֶּטרקוב משנת 1538 נאסרו חכירות אלה על היהודים. החלטה זו נשנתה גם בסיימים של שנות 1562, 1565 ו־1569, שנענו בזה למשאלותיהם של האצילים מפולין־גדול ופולין־קטן. ובשנת 1569 — גם של אצילי ליטא. כנראה לא הועילו האיסורים הרבה, שהרי באותה תקופה דוקא היו פועלים את פעולתם החוכרים התקיפים מבין היהודים, כגון מיכל יוזפוביטש, יצחק ברודאווקא, יצחק סלומיטש, מנדל איזאקוביטש, שלמה ואברהם קאלאהורא, שלמה חאדידא, יעקב יודיטש ועוד. מיכל יוזֶפוביטש היה חוכר את הכנסותיו של אוצר המדינה בליטא בימי מלכותו של זיגמונט הזקן. בשנות 1560—1568 הוחכרו הכנסות אלו למנדל איזאקוביטש והוא גם חכר את הכנסותיהם של הסטארוסטא בחבל זאמוט, יאן חוֹדקֶוויטש ושל שר־האוצר הליטאי אוסטאפי וולוֹביטש. שותָּפו לכמה וכמה מעסקי החכירה הללו היה יצחק ברודאווקא. כן, למשל, חכרו בשותפות את בית־המטבע הליטאי. שותף אחר למנדל היה ליפמאן שֶמֶרְל׳ש. יצחק סלומיטש חכר בשנת 1571 את מכרות המלח בליטא, שהיו קניינו של הארכידוכס. לפניו היו הללו חכורים בידי יצחק ברודאווקא. שלמה קאלאהורא היה רופא־החצר של המלך זיגמונט־אבגוסט (ואחר־כך של המלך סטפאן באטורי), והוא חכר את מכרות־המלח של חבל הֶליטש, בשותפות עם אברהם קאלאהורא ושלמה חאדידא. שלושתם היו יוצאי ספרד, שהגיעו לפולין דרך איטליה או תורכיה. יעקב יודיטש חכר את מכרות־המלח של דרוהוביטש. באותה תקופה חכר היהודי אלכסנדר מקראקא את המכסים של ויטבסק ופּוֹלוֹצְק, ויהודי אחר מקראקא, יעקב מוראווטשיק — את המכסים של לובלין. ושוב יהודי אחר, שלמה, היה מעלה באותם הימים לאוצר המלכות 15.000 זהו׳ לשנה שכר חכירה של תשלומי המכס מיין מאלמאזיה ויין הונגאריה. בשנת 1567 חכרו יהודים מלובלין, יונה יצחק׳ש וד״ר יצחק מאי, בשותפות, את מכרות המלח והמכסים ברוסיא, שהיו קנינו של יאן זאמוֹיְסקי.

לפי עדותו של קוֹמֶנדוֹני (1565) היו בעלי־הון יהודים, בתקופת זיגמונט־אבגוסט, משקיעים את ממונם לא רק בעסקי מסחר, אשראי וחכירה, אלא גם בתעשית מוצרים חקלאיים ובנכסי־כפר. יהודים בעלי טחנות ובתי־מבשל־שכר היו אז חזיון נפרץ ביותר בגלילות־הספָר של מלכות פולין. אף מוצאים אנו לא מעט יהודים בעלי־אחוזות, גננים ועובדי־אדמה, בין בגלילות־הספר ובין בחבלים הפנימיים של המדינה. הנה דוגמאות אחדות, הנזכרות בתעודות של לשכת המלכות:

בשנת 1487 היה היהודי חאטשקו בעל שדות, המכונים בשמות ״יאסינוֹפוֹלְיֶה״ ו״יוֶדאיקוס״, שניתנו לו במתנה מאת המלך ושהשתרעו בשטח שבין קאמיונקא־רודא וסְמוֹלין: אף היו ברשותו יער, בריכת־דגים, טחנה ובית־מזיגה. בשנת 1519 העלו יהודי חֶלֶם לכומר מעשר משדותיהם (de agris). בהסכם שקם בין היהודים והעירונים בקראקא בשנת 1553, נזכרים גנים, שהיו נחלת היהודים. באותו הסכם ערבו העירונים ליהודים את זכות השימוש בשדות־המרעה של העיר. בכתב־הקיום שנתן המלך לקהילה היהודית בטיְשוֹיץ בשנת 1567, הושוו היהודים עם הנוצרים בזכויותיהם לקנין בתים, גנים ושדות. בשנת 1569 העניק המלך זיגמונט־אבגוסט ליהודי יעקב הזגג מפרמסלא גן וחצי לאן של שדה־ניר. אותו המלך העניק ליהודי אייזיק מסוקאל לנחלה: טחנה, אֶפֶר ולאן אחד של שדה־ניר.

המון־העם היהודי (1485—1572)

מתוך המקורות על המשטר הפנימי של הקהילות היהודיות אנו למדים, כי במחצית השניה של המאה הט״ז כבר היתה הדיפרנציאציה של האוכלוסיה היהודית מרובה מבחינה כלכלית וממילא גם מבחינת הרכוש.

עד לסוף ימי־הבינים, כל זמן שהאוכלוסיה היהודית היתה מועטת ביחס ואפשרויות הפרנסה כמעט בלתי־מוגבלות, היה מצבן החמרי של הקהילות בדרך־כלל מרווח, ואף ההשפעה בקהילות נתונה היתה משום כך רובה ככולה בידי נציגיה של שכבת הגבירים: הסוחרים העשירים, החוכרים, הבאנקאים ודומיהם. אם נמצא בקהל בעל־המלאכה, לא היה זה אלא יוצא־

מן־הכלל. מקרה בודד כזה אנו מוצאים בקראקא, שבה ישב בין "י"ב קרואי־העדה", בשנת 1465 בערך, אחד בעל־מלאכה, אלעזר־ישראל. דומה לזה היה המצב גם בראשית המאה הט"ז. על־פי הידיעות שנשתמרו בדבר ועדות־השמאים, שהיו עורכות את רשימת הרכוש ומעריכות את סכום המס, שכל אחד מחברי הקהילה חייב לתת לצרכיה, היו חברי הועדות הללו, בתחילת המחצית השניה של המאה הט"ז, באים כולם משכבת הגבירים, המוגדרים בתעודות בתור "אנשים חשובים ומלומדי־נסיון" (viri graves et maturi). ואולם המקורות מהמחצית השניה של המאה הט"ז חושפים לפנינו את הפרץ שנִבעה במצב הזה. בשאלות־ותשובות של כמה מרבני פולין, וקודם־כל בפנקס התקנות של קהילת קראקא משנת 1595, נשתמרו עקבותיה הברורים של התמורה בהרכב הקהל, שחלה במשך המאה הט"ז, כשהגיעו להשפעה בתוכן אנשי השכבות הבינוניות והעניות. בסופה של אותה מאת־השנים אף נתקבלה בהרכבת ועדות־השמאים, שיטת שלוש הדרגות, לפי חלוקת הציבור היהודי לשלוש שכבות כלכליות וסוציאליות. דוגמה מובהקת למצב זה של הדברים היא התקנה של קראקא משנת 1595 על אופן בחירתם של השמאים וזו לשונה: "הזמן לעשיית שומא, אחר גראמניץ (חג נוצרי, חל בשנים בפברואר)... דהיינו כל הקהל יצ"ו יעשו שלוש קלפיות, אחת של עשירים, ואחת של בינונים, ואחת של עניים, בכל קלפי בערך עשרה בעלי־בתים, אנשים נבונים וידועים ויראי אלדים והיודעים בטיב משא ומתן". משלוש הקלפיות הללו יועלו בגורל שלושה אנשים, שאינם קרובים זה לזה קרבה יתרה, אחד אחד מכל קלפי, והם יהיו השמאים. אין ספק, שהתְקָנתה של שיטת־בחירות זו באה בעקבות מאבקן של השכבות "הבינוניות והעניות" כנגד הגבירים, והיא מעידה על התגברות ההכרה הסוציאלית בקרב השכבות הללו, שהרי עלתה בידן להוציא מידי הגבירים חלק מסמכויותיהם במשק הקהילה. וודאי שחיזוק זה של ההכרה נסתייע מכוח עליית מספרם של המוני אותם המעמדות — הבינוני והעני. חבל, שהמקורות מאותה התקופה אין בהם יסוד מספיק לחישוב האחוז של המעמדות הללו בקרב האוכלוסיה היהודית. אין בידנו אלא להעלות מסקנה כללית, שההמונים הללו היו מתרבים והולכים במשך המאה הט"ז.

עדות לכך אנו מוצאים בידיעות המרובות שהגיעו לידנו מאותה תקופה על בעלי־מלאכה יהודים, על סרסורים יהודים, על קבוצות פקידים, העסוקים במוסדות הקהל, על חבורות דומות של פקידים, המשמשים אצל החוכרים היהודים העשירים, על משרתים יהודים וכיוצא באלה. על הקבוצות הללו יכולים אנו לומר, שהן דומות ל"קומוניטאס" שבערים, שהיה נלחם להשפעה ומתארגן בחברות של בעלי־מלאכה ושל בעלי־מסחר.

כדי שלא להצטמצם בדברים כלליים בלבד על "האדם הפשוט" היהודי, הננו מביאים להלן צרור פרטים רבי־ענין, שהגיעו לידינו עליו מאותה תקופה.

אנו פותחים ב"המון־העם", שהיה מתרבה והולך, אגב התפתחותם של חיי הקהילות, המסחר היהודי, עסקי החכירה, התעשיה החקלאית וכיוצא באלה.

מכלל הפקידים של מוסדות הקהל אנו מוציאים את הפקידים הגבוהים, והם הרבנים, הדיינים, ראשי הישיבות והדרשנים של הקהילות. הללו היו על הרוב טועניהם של הגבירים, אם־כי היו ביניהם בעת ההיא גם יחידים לא־מעטים (כגון ר' שלמה־אפרים מלֶנטשיץ, ר' משה איסרלש (הרמ"א), ר' יואל סירקיש (הב"ח) וכו'), שעמדו באומץ־לב לימינו של "האדם הפשוט" והתנגדו למגמותיהם של הגבירים, שביקשו לכפות את שלטונו של המיעוט על הרוב. כנגד זה יש למנות עם המון־העם (במשמעו הנרחב) את כל הפקידים הנמוכים של הקהל ומוסדותיו, והפקידים הללו מספרם היה ניכר ביותר בכל קהילה. אל הסוג הזה שייכים סופרי הקהל, השמשים (שמשי הקהל, וגם שמשי בתי־הכנסת, ושמשי החברות ובתי־הדינין), השתדלנים, החזנים והמשוררים במקהלות בתי־הכנסת וגם הקברנים ועובדי "החברה קדישא".

עם "המון־העם", שהיה מוצא את פרנסתו בשֵרות אצל הסוחרים, הבאנקאים והחוכרים היהודים, יש למנות את הסרסורים, ה"כותבים", בעלי־העגלות וכדומה. על הסרסורים באותה תקופה אנו יכולים לדון על־פי התקנות המפורטות לקביעת שיעור שכרם, הכלולות בפנקס התקנות של קהילת קראקא הנזכר לעיל. הדברים אמורים בסרסורים המתווכים בעסקי הלוואות על סחורות, מכירת מקרקעין, קניית סחורות וכדומה. שכרם המאכסימאלי, לפי השיעור שנקבע להם בתקנות הנ"ל, היה עולה כדי 1% מסכום ההלואה או ממחיר הסחורה. בעסקים שערכם פחות מ־50 זהוב, היה שכרו של הסרסור, מכל אחד מהצדדים, חצי גדול מכל שני זהובים. סרסור מיוחד במינו היה השדכן. שיעור שכרו נקבע באספות הראשונות של ועד ארבע הארצות, בתקופה של סוף המאה הט"ז ותחילת המאה הי"ז. הוא היה עולה עד כדי 3 אחוזים מסכום הנדוניה.

על היהודים שהיו חוכרים את חדרי־המכס או את מכרות המלח, אנו קוראים במקורות בני התקופה ההיא, שהיו מעסיקים כותבים, מורשים, עגלונים וכו׳. בדומה לאלה אנו מוצאים חבורות של פקידים ומשרתים אצל הסוחרים היהודים העשירים, שהיו נושאים־ונותנים עם ארצות־חוץ. הַגיעו בעצמכם, שהסוחרים היהודים, למשל, שהיו קונים שוָרים במולדאביה או בוואלאכיה ומובילים אותם בדרך רחוקה אל המערב, כגון לשוק של ברסלא, הרי זקוקים היו לעזרתם של בֶּהָמים, רועים, עגלונים ודומיהם במספר רב. וכיוצא בזה בודאי לא קטן היה מספר המשרתים, שהיו מועסקים על־ידי חוכרי המלח היהודים באספקתן והובלתן של חביות המלח לכל קצוֵי המדינה.

עגלון יהודי
ציור של נורבלין לפי אקוואטינטה של דיבוקור

ואולם כל אלה הפקידים הנמוכים של הקהילות, הסרסורים, הכותבים הפרטיים ועובדי ההובלה, שהזכרנו אותם למעלה, לא הם אלא בעלי־המלאכה, היו עמוד השדרה של המון־העם היהודי. בעלי־המלאכה הם אותו החלק של המון־העם, שהקדים ליתן את דעתו על הצורך בהתאגדות מקצועית, והם החלק היחיד כמעט, בקרב בני השכבה הקרובה להם, שיצר לו התאגדות כזו. אמנם בתקופה שלפני שנת 1572 אין אנו מוצאים עדיין חֶברות של בעלי־מלאכה יהודים, ואולם כבר בעת ההיא ניכרת נטיה נמרצת לגידול מספרם ועוד מעט יצמחו גם החברות הראשונות שלהם (הידיעות הראשונות על החברות הללו מוצאן מתחילת המאה הי״ז). על גידולה של המלאכה היהודית מעידים הסכסוכים, המתגלעים במשך המאה הט״ז בין בעלי־המלאכה הנוצרים ובעלי־המלאכה היהודים. והרי כמה ידיעות על הסכסוכים הללו, מתוך המקורות: בשנת 1539 אוסרות חברות בעלי־המלאכה הנוצרים בלוצק מלחמה נמרצה על החייטים והפרוונים היהודים. אחרי גלגולים רבים הגיע הענין עד המלך, והוא פָּסק, בפקודה שהוכתבה בלשכת הדוכסות של ליטא, דרך־פשרה: הפרוונים והחייטים היהודים רשאים למכור את מעשה ידיהם ביריד של לוצק ובעיירות הסמוכות כגון: קלֶוואן, טוֹרֶטשין, ואוליקא — בתנאי שיהיו מעלים תשלום מסוים לקופות החברות של בני־מקצועם הנוצרים. קשה מזה היה סופו של סכסוך מעֵין זה שפרץ בלבוב. בשנת 1543 נענה זיגמונט הראשון לבקשתם של החייטים והפרוונים הנוצרים שבעיר זו ואסר על יהודי לבוב להתקין בגדים, וביחוד בגדי אכרים, ולמכרם בירידים ובשוָקים. כנראה, לא הועיל האיסור הרבה, מאחר שכבר בשנת 1548 ראו חברות בעלי־המלאכה הנוצרים של לבוב צורך לפניהם לחזור ולבקש את עזרת המלך כנגד ההתחרות של היהודים. במחצית השניה של המאה הט״ז הגיעו הדברים לידי מאבק לא פחות חמור בין חברות בעלי־המלאכה הנוצרים בהורודנא לבין החייטים, הפרוונים והכובענים היהודים שבמקום. הענין נגמר בדרך־פשרה, כמו בלוצק: בעלי־המלאכה היהודים נתחייבו לפַצות את החברות של בעלי־המלאכה הנוצרים בתשלומים. התשלום נקבע בסכום כולל, שהוטל על כל בעלי־המלאכה היהודים יחד, והוא עלה לכדי ששה זהו׳ ושתי ליטראות אבק־שריפה לשנה. בהסכם יש פרט מעניין, והוא שבעלי־המלאכה היהודים הורשו להעסיק פועלים וחניכים נוצרים. ראוי לציון גם סעיף אחר שבהסכם, הפוטר את בעלי־המלאכה היהודים מהחובה לתרום נרות לכנסיה ולהשתתף בתהלוכות הדתיות של בעלי־המלאכה הנוצרים. בכמה ערים אחרות עלתה בידן של חברות בעלי־המלאכה הנוצרים להשיג פריווילגיות, המחייבות את בעלי־המלאכה היהודים לצמצם את שיעור ייצורם לצרכי האוכלוסיה היהודית בלבד.

נראה שרובם המכריע של בעלי־המלאכה היהודים בתקופה הנידונה היו חייטים, פרוונים וכובענים, ותוצרתם היתה מיועדת בעיקר לצרכי האכרים. בתעודות מהזמן ההוא נזכרים גם קצבים, בורסקים וזגגים יהודים. כאן וכאן אנו מוצאים זֵכר גם ליהודים צורפי־זהב, ציירים או חטָבים. שתי ידיעות כאלה מצאנו בכתבים שבלשכת המלכות של פולין. משנת 1543 נשתמר כתב־קיום, שניתן ליהודי שמעון מלֶנטשין ״המכונה צורף״ לפתיחה בית־צריפה (officina saponaria) בעיר. ושוב בתעודה משנת 1538 בא הדיבור על היהודי בייניש מקאליש, שהיה מתחרה בבעל־מלאכה נוצרי בן אותה עיר במלאכת הציור או החיטוב. על שתי הידיעות הללו יש להוסיף עוד אחת על הצורף היהודי, ישראל, שבאה בתעודות של לבוב משנת 1552.

הריאקציה הקאתולית והקנאות הדתית שגברה בעקבותיה — סימניה המובהקים של תקופת סוף המאה הט״ז וראשית המאה הי״ז — נתנו את אותותיהן גם בתולדות הקיבוץ היהודי במלכות פולין על־ידי שורה ארוכה של מהומות ועלילות־דם. ואולם מעשי הקנאות הדתית, שהיו חוזרים ונשנים משנה לשנה, השפעתם לא היתה מרובה בדרך־כלל על מהלך הכלכלה היהודית באותה תקופה. בדעתם של החוגים שהיו חותכים את גורלם של היהודים — והללו היו כאז כן עתה המלך והאצילים — היתה התועלת הבאה מפעולתם הכלכלית של היהודים מכריעה את הכף. ולפיכך כשהיו הגורמים הללו באים להסדיר איזה ענף מענפי הפרנסה של היהודים, לא היו נוהגים אלא לעתים רחוקות למדי מתוך מניעים דתיים. רבים מן ה״קיומים״ הכלליים והפרטיים, שניתנו ליהודי פולין וליטא בתקופה הנידונה, יש בהם כדי הוכחה ברורה, שגם באטורי, שהביא את הישועים לפולין לשם מלחמה בכפירה, וגם זיגמונט השלישי וולאדיסלאב הרביעי, שהיו מחסידיהם הנלהבים של הישועים, היו מגינים על פעולתם הכלכלית של היהודים ובחצרותיהם מצוי היה מספר ניכר של יהודים, שהיו משמשים ״משרתי המלך״, ומעמדם היה כמעמדם של ״יהודי־החצר״ בגרמניה.

די להזכיר, כי באטורי התיר ליהודים, בכתבי־הקיומים משנות 1576—1578, ״לסחור בכל מדינות מלכותנו, כנגד תשלומי המכס הרגילים״, ואף הבטיח להם את חופש המסחר הקמעוני, שהעירונים הרבו כל־כך להלחם בו (״רשאים הם לחתוך [את אריגיהם] במידת האמה ולמכור במשקל הליטרא ובמידת האמה״). בקיומים מיוחדים השווה את היהודים בערים שונות עם הסוחרים הנוצרים מבחינת זכויותיהם במסחר. וייזכרו גם אדירי הממון היהודים, שהיו בימיו ״משרתי המלך״ (servitores regii) והם ד״ר שלמה קאלאהורא ובנו משה, היהודים מבריסק שאול בן יהודה ואהל, ומנדל בן יצחק, יעקב עזרא״ש מקראקא ועוד.

וכן היה גם בימי זיגמונט השלישי וולאדיסלאב הרביעי. בין הכתבים של לשכת המלכות בפולין ושל לשכת הדוכסות בליטא מימי זיגמונט השלישי אנו מוצאים העתקים משורה ארוכה של קיומים למסחר ומלאכה, שהמלך העניק בזמנים שונים ליהודים כמעט מכל המרכזים החשובים של חיי הכלכלה במלכות פולין של אותה תקופה. (כגון ליהודים מפוזנא, קראקא, פְּרֶמְסְלא, לבוב, לוּצק, שדה־לבן, וִינִיצָא, בְּראצלאב, פְּרֶיסלאב ועוד). ואולם די לציין את כתב־הקיום הכללי, שקיבלו היהודים מאת המלך בשנת 1600, שכן הִשווה זה את היהודים בכל רחבי המלכות עם הסוחרים הנוצרים בענין תשלומי המכס. אף ולאדיסלאב הרביעי הרבה לתת כתבי־קיום ליהודים בעניני מסחר. ביחוד היה פורש את חסותו על היהודים שבחבלי־הספָר הרחוקים במזרח. מעידים על כך הקיומים שנתן בשנות 1635—1646 ליהודים בדוּבְּנא, בְּראצְלאב, בּוִינִיצא, בּבאר ועוד. כדאי להזכיר גם את פקודתו של מלך זה משנת 1643, שלפיה נפטרו היהודים מתשלומי דרכים וגשרים בתחומי המלכות. מבין ״יהודי־החצר״ שבימי זיגמונט השלישי וולאדיסלאב הרביעי ידועים לנו עוד, מלבד אלה שנזכרו למעלה, היהודים מקראקא שלמה ספרדי (וְלוכוביטש) ובניו יוסף וברוך, וגם לֵיב וְלוֹך ושלמה מֶלֶר; היהודים מלבוב יצחק נחמן״ש ורוֹזָה כלתו, יצחק מארקוביטש, יעקב גומבְּריכט; וגם היהודי מכרתים יוסף כוהן.

מגינים תקיפים נמצאו להם ליהודים גם בקרב המאגנאטים הפולנים וביחוד בין השרים שבחבלי הספָר. לפי עדותם של המקורות מאותה תקופה, מסתייעים היו בשרותיהם שרים רמי־מעלה, כגון הַטמאן יאן טאַרנוֹבְסקי, בית אוֹסְטְרוֹגְסקי, בית סאַנְגוּשקו, בית חודקֶוויטש, בית וישְנְיוֹבֶיצקי ודומיהם. טארנובסקי מקרב היה במידה יתרה את היהודים הספרדיים שבאו מתורכיה. כמעט כל אחד מן השרים שעל הספָר היו לו ״היהודים שלו״, שלהם היה מחכיר את הכנסותיו ונכסיו, לעתים אף ״גושים״ שלמים.

אף יש לציין, שבתקופת סוף המאה הט״ז וראשית המאה הי״ז לא רעים היו גם היחסים שבין הפאטריקיאט העירוני העשיר לבין היהודים. עסקי שותפות בין יהודים ובין סוחרים נוצרים עשירים היו בעת ההיא מעשים בכל יום וקנאת ההתחרות, שהיתה ממידתו של הפאטריקיאט העירוני בתקופה הקודמת, לא היתה עוד.

כנגד זה החריפו היחסים בין בעלי־המלאכה והתגרים העירוניים לבין היהודים. זרע המשטמה הדתית, שזרעה התנועה

שכנגד הריפורמאציה, מצא לו בחוגים אלה קרקע דשן מאוד. ואולם לא קשה לגלות מבעד לכסות הדתית את הסיבה הגשמית לחלוטין של אותה שנאה. זו היתה המלאכה היהודית, שכוחה נתעצם בימים ההם, וגברה והלכה סכנת תַּחרותה לבעלי־המלאכה הנוצרים, רוב מניינו של הציבור העירוני. מכאן הסכסוכים הבלתי־פוסקים בין בעלי־המלאכה הנוצרים והיהודים בתקופת חילופי המאות הט״ז והי״ז, סכסוכים שכיוצא בהם היו מאה שנה קודם־לכן בין העירונים העשירים והסוחרים היהודים. וכשם שהפולמוס על הסוחרים היהודים לא השיג את מטרתו לפני מאה שנה, כך עלו עתה בתוהו כל הנסיונות לשבור את המלאכה היהודית. חסותם של המלך והשרים עמדה להם ליהודים כדי הגנה מספיקה מפני צורריהם.

חמורה מזו היתה שנאת היהודים, שהיתה פושָׂה והולכת בקרב המוני האכרים, וביחוד בחבלי־הספר. החכירות שהיו רווחות כאן, ושבעטיין נעשה החוכר היהודי כלי־שרת לניצולו של האכר. ליבו את אש השנאה והקנאה בחבלים הללו, עד שנהפכו להר־געש לתושבים היהודים. כבר בראשית המאה הי״ז נראו סימנים מבשרים את הסערה המתקרבת. ואולם הסערה האיומה לא התחוללה אלא בסופה של התקופה הנידונה.

במסיבות אלו התפתחה פעולתם הכלכלית של היהודים בשנות 1572—1648. על הכיוונים והממדים של הפעולה הזאת אנו קונים לנו מושג מסוים מתוך החומר האצור במקורות.

תחילה נביא את המקורות המפיצים אור על המסחר היהודי בתקופה הנידונה. הנה תמונת פעולתם המסחרית של היהודים, שהעלה לפנינו סֶבאסטיאן מיטשינסקי, בספרו Zwierciadło Korony Polskiej (אספקלריה של המלכות הפולנית), שיצא לאור בשנת 1618.

״היהודים — הוא אומר — משַׁלחים סחורות להונגאריה, מֵיהֶרין ושלֵיזיה... ולא די להם, שהם סוחרים בתוך חנויותיהם, אלא קצתם מחזרים עם סחורתם על השווקים והחצרות... ומוכרים גם שם״.

״היהודי בּוציאן מקראקא יש לו, מלבד שהוא עושה מסחרים אחרים ומֵשִׁיט סחורות לדאנציק, שבע חנויות בקראקא וסוכנים כמעט בכל פולין כולה, והוא עושה עסקים בסך 300—400 אלף זהוב פולני... היהודי משה מקראקא מקבל סחורות שונות מפראנקפורט, לייפציק, הולאנד. וישנם שני אחים ישראל, אשר בבואם ללבוב — מקום שסחורות שונות מגיעות מתורכיה, וביחוד עורות של חולדות פרסיות כדי 2.000 במספר — לקחו לרשותם כמעט את כל הסחורות השעירות [פרוות]. משה שְׁוֵיטְליק מחזיק בידו את כל עורות הצָבָּל, ואת סוכניו הוא שולח לכל הירידים למֵיהרין, וינא, ראגוזה, פראג... פַּיבָּל מקראקא, שצבר 300.000 זהוב, מהונאתו את סוחרי דאנציק ואֶלבּינג, קונה גם הוא כמעט את כל הסחורות כולן״.

״היהודים בלבוב עשו קנוניה עם יהודי ואלאכיה ותורכיה, כלומר מקושטא. ועל־כן נתונים בידיהם כל הסחורות והעסקים. וביחוד נתונים הללו בידי מארק המכונה הגביר: ונתונים הם — פוסח אני על האחרים — בידי לאחאן, הלוקח מידי הסוחרים של המקומות הנזכרים אריגי ברוקאט, משי, עורות של חולדות פרסיות מתוגרמה, עורות שועלים מוואלאכיה, וגם שעוה, שְׂרִים, חֵלב, עורות וזעפרן, וכן סחורות מסחורות שונות מידי הסוחרים מסְלוצק [ו]מוהילֶב״.

בלובלין ״הכל בידי היהודים״.

בפוזנא — ״היהודי מתתיהו מאזור והיהודי משה הארוך ובניו סוחרים היו, עד לפני זמן לא רב, אל לייפציק, פראנקפורט ושאר ערים שבכאן ושמעֵבר לים, על כמה רבבות זהובים. עכשיו קונה משה פֶּקוס [סחורות] בכמה מאות אלפי זהובים, וכן גם לֵיבּל הגביר; יֶלין העשיר, העושה עסקים על סך 150.000 [זהו״], מקבל וקונה כל מיני סחורות מנִירנְבֶּרג, לייפציק ופראנקפורט, וגם סחורות הבאות בדרך הים לדאנציק, מצרפת, הולאנד, לִיבֶּק (!), האמבורג, שְׁטֶטין (!), אמסטרדאם, שְׁוֵידן, נורבֶגיה, מוסְקְוָא, כיוון שיש לו הסכם עם סוחרים שמעבר־לים, ואחר־כך הוא מוליך את הסחורות אל הירידים ומוכרן... לנוצרים״.

״בווארשא, בעת הסיים... אף־על־פי שאין ליהודים רשות להציג את סחורתם לראווה, מכל־מקום הם עושים את מסחריהם, מקחיהם ועסקי־הנשך שלהם... בכיפות (חנויות) ובאכסניות... בווילנא, בהורודנא, בבריסק־דליטא, מוהִילֶב, סלוצק, בקייב, לוצק, לודמיר, גְנֵיזן, פְּלוצק, לֶנטשיץ, צוזמיר, פְּרֶמסלא — האם לא הביאו (היהודים) על העירונים והסוחרים דלי־דלות, על־ידי שנישלו אותם מעסקיהם?... ומה נאמר ומה נדבר על הערים והעיירות הקטנות: הלא היהודים עשו להם כאן מונופולין״.

בירידים — מוסיף וטוען מיטשינסקי — וביחוד בירידים הגדולים, כגון אלו שבלֶנטשיץ, לובִיטש, פוזנא, גנֶיזן, טורן, לובלין לבוב, יֶרסלאב, קראקא, מהלכים היהודים עדרים עדרים, והנוצרים כמעט בטלים בתוכם".

"ולא זו אף זו. הם מביאים מבֶּיהֶם, מֵיהרין ואשכנז, על־אף החוקים והפריווילגיות, סחורות מוגמרות ופרוות מוכנות, פרוות שועלים, עשויות מעור הבטן או מעור הגב, ופרוות שפנים וכבשים מובחרים"... וכן מוכרים, היהודים, על־אף הפריווילגיות שניתנו לחברות בעלי־המלאכה הנוצרים, "בדיל חדש, מעובד, המובא מחוץ־לארץ..., וקונים נחושת חדשה, ועושים רוכלות בכלים חדשים...", מביאים מעשי־צורף מגרמניה, ומארצות שונות — סכינים, פלדה, ברזל, עשת־שן, צדופת, מעשי־מסגֵר וכדומה.

ולבסוף כדאי להביא עוד פיסקא מן ה"אספקלריה", שבה מתאר מיטשינסקי את מסחר העורות והנעלים, שהיהודים עשוהו מונופולין לעצמם. "מדאנציק — נאמר שם — הם מביאים נעלים, אנפילאות, סנדלים, נעלי גברות ושאר מלאכת עור, ומרוסיא מעשי־עור מכל המינים, צהוב, אדום ושחור... יש בקראקא יהודי ויוסף שמו, ולו שותפות עם עשרה יהודים, שהוא עוסק עמהם בפרקמטיא של עורות שונים — כגון סוּחְתָן, עורות תישים רגילים וקורדובּיים, עורות "יוכטין" ועורות שוָרים, בשיעור שלמעלה מעשרת אלפים [זהו]. ולפיכך תלויים בו כל הסנדלרים, הרצענים, כורכי־הספרים והנגרים העושים מרכבות, כיון שהוא מוכר להם את החמרים הדרושים למלאכתם, לפי רצונו ובמחיר הרצוי לו.

התמונה שצייר מיטשינסקי, אף־על־פי שהיא מופרזת במקומות הרבה, הריהי נאמנה בדרך־כלל לתנאי המציאות, והדברים מוכחים ממקורות בדוקים שבארכיונים בני התקופה ההיא. מהם אנו למדים, שתפקידם של היהודים בסחר־הפנים־והחוץ אמנם היה במעלה עליונה בימים ההם.

על מחזור המסחר שניהלו היהודים עם דאנציק, אנו קונים לנו מושג מתעודה אחת משנת 1616, שבה נאמר, כי שותפות של ארבעה יהודים מקראקא, לבוב, פוזנא ולובלין נאלצה, מפני סכסוך שנפל בינה לבין שלטון העיר דאנציק, לשוב עם הסחורות שהביאה, והפסידה בזה 100.000 זהוב.

בערים הגדולות של פולין היו בימים ההם בכל עיר ועיר כמה וכמה, ועתים אף כמה עשרות, סוחרים יהודים, שעסקו ביבוא ויצוא בשיעור גדול. בקראקא היה מספרם בשנת 1645, לפי רשימה שנשתמרה, עשרים ושבעה. ויש לשער, שגם בלבוב היו אותה שעה קרוב לעשרים. וראוי לציין, שהתעודות של קראקא ולבוב (שנחקרו בידי מ. באלאבאן) מחזיקות ידיעות בשפע על כל הסיטונאים היהודים שבמרכזי המסחר הללו, אשר מיטשינסקי מזכירם בספרו. בוציאן מקראקא הוא־הוא וולף פוֹפֶּר־בוציאן. הוא היה מביא אריג מקולוניא ומוליך מלחת מאוקראינא לבֶּרסלא. בצוואתו הוא מזכיר ארבע אמתחות מלאות ממון, תיבה מלאה זהב וכסף וגם שטרי־חוב על 16.000 זהו ו־1.000 טאלארים, שהיו לו בפקדון אצל סוחר אחד בברסלא. מיטשינסקי מעריך את רכושו בשיעור 300.000 זהוב, ולאור הפרטים הנ"ל אין הערכה זו נראית מוגזמת. בניו של פּוֹפֶּר סָחֲרו אל דאנציק ויֶרסָלאב, והיו מוליכים דגים מלוחים ותבלים. וכן יש יסוד לשער, שהאחים ישראל מקראקא, הנזכרים על־ידי מיטשינסקי, הם בני הסוחר הקראקאי העשיר ישראל־פנחס הורוביץ, המכונה גם "דוקטור פינקוס" (הרב פנחס). מלבדם ומלבד היהודים שוֶיטָלִיק ופַיבל, הנזכרים אף הם על־ידי בעל ה"אספקלריה", אנו מוצאים באותו זמן בקראקא כמה וכמה יהודים אחרים סוחרים גדולים, כגון יעקב עזרא"ש, שהיה מסַפק אבני־חן וחרבות לחצר המלך סְטֶפאן באטורי; יונה לאנדא, שהיה עוסק במסחר גדול של עורות "יוכטין"; הסוחר הזריז דוד [טודרוס] קוז'וחובסקי; הסוחר במתכת־כסף שמואל יעקב"ש; משה קאלאהורא, שהיה עושה עסקים עם גרמניה ואיטליה; שלמה מֶלֶר, שהיה מוליך סחורות לדאנציק ולובלין; "סוחרי החצר" המפורסמים שלמה ולוכוביטש ובניו יוסף וברוך; לֵיבל וְלוך ואחרים.

הֶרכבה של שכבת הגבירים היהודים בלבוב הריהו מגוון עוד יותר. היהודים מאֶרֶץ ולאחאן, הנזכרים בפי מיטשינסקי, הם־הם הסוחרים מאֶרֶץ בן יצחק ונחמן בן יצחק, ששמותיהם חוזרים ונשנים פעמים הרבה בתעודות של לבוב. האחד הוא אביו של "משרת המלך" יצחק מארקוביטש, והשני הוא בנו של הבאנקאי יצחק נחמן"ש, שהיה גם מסַפק תבָלים לחצר המלך. מבין שאר הסוחרים היהודים הגדולים בלבוב ראויים להיזכר אברהם משה"ש, שהיה מוליך אשלג לדאנציק בשנות השלושים למאה הי"ז, וגם היהודים התורכיים: משה די מוסו, יעקב סִידִיס, יוסף הכהן, אברהם גאמבאי, משה טוּבִּיי, שמואל צֶ'לֶבִּי ושמעיה סְקאמְפִּיס, שהיו מביאים מתורכיה יין מאלמאזיה, ודומה שעשו סחורה זו מונופולין לעצמם. אף יש להזכיר את הסוחרים היהודים מאיטליה, שהיו מתעסקים בלבוב, כגון היהודים מֶנֶיצִיאה שלמה מארקוס ואברהם מזרחי, וכן אברהם שְקאטוּלְניק.

התעודות של לבוב חושפות לפנינו גם את פרשת המסחר בשוָרים, מלח ותוצרת יערות, שפסח עליה מיטשינסקי. במסחר זה עסקו יהודים מרוסיא, וולין, אוקראינה וליטא, והוא התנהל בקנה־מידה גדול. את השוָרים היו קונים, כמלפנים בפודוליא, ואלאכיא ומולדאביא, והיו מסיעים אותם עדרים עדרים של 1.000 עד 3.000 ראש לברסלא, בְּריג, קיניגְסבֶּרג, דאנציק ובּרוּנְסבֶּרג. במסחר המלח עסקו בעיקר היהודים מערי־השדה שברוסיא וגם יהודי ליטא. בשנות 1578—1580 עוסק היה במסחר גדול של מלח שאול בן יהודה ואהל, שהאגדה מספרת עליו, שהיה מלך פולין במשך יום אחד; הוא היה חוכר את בתי־המבשל של המלך בליטא ואת כל התוצרת של המכרות בוֶיסְלין. בשנת 1634 קנה היהודי יעקב־קופל מקאלוש, בשותפות עם יהודי אחר, מלח בסך 20.000 זהוב, "על יָרְסלאב" [כלומר, על־מנת שהסחורה תימסר לו בעת היריד שבירסלאב].

ביצוא תוצרת היערות ותבואות השדה עסקו בעיקר היהודים, בתורת סוכניהם של האצילים, שאותה שעה היו בידם 80 אחוז של כל היצוא במקצוע זה. לצורך העסקים הללו היו אדוניהם נותנים להם כוח־הרשאה ובזכות זו פטורים היו ממכסי ההובלה בפנים הארץ. עדות שבנותן־עניין על היחסים הללו הגיעה לידנו מתחילת המאה הי"ז באחת התשובות של ר' יואל סירקיש בעל הב"ח (סי' כ"ז).

בסופה של התקופה הנידונה עמד סעד מצוין לכושר תחרותו של המסחר היהודי, מכוח ההחלטה המפורסמת של הסיים משנת 1643, שעל־פיה חייב היה הסוחר היהודי להסתפק בריוח של 3 אחוזים, ואילו התושב הלא־יהודי רשאי היה להרויח על סחורתו 7 אחוזים, ואילו סוחר אורח—5 אחוזים. כבר בתקופה הקודמת היו היהודים ממלאים לעצמם את החסרון שבמחירים הנמוכים בהגדלת המחזורים. ועכשיו באה הסכמת החוק לשיטה זו, שהביאה ברכה למסחר היהודי, וגם ניתנה תשובה רשמית לשאלה, מפני מה סחורתם של היהודים זולה מסחורתם של לא־יהודים.

בסוף המאה הט"ז ותחילת המאה הי"ז נמשכה התפתחות המסחר היהודי בדרך־כלל, במסלולה הישן, ואולם עכשיו חל מפנה חשוב בענף אחד של הכלכלה היהודית, שנעשה לה כביכול, לדבר שבמסורת, היינו בענף החכירות. בפרקים הקודמים הזכרנו, שכבר במחצית הראשונה של המאה הט"ז יצאו פשוטי האצילים של חבלי המערב והצפון בקטרוג חמור על עסקי החכירה של היהודים, והסיים הפולני גזר וחזר וגזר על עיסוקם של היהודים בחכירות. וכן יודעים אנו, שכל הגזירות הללו לא יצאו לכלל מעשה עד לאחר מותו של אחרון היאגֶיללונים, על־אף הלחץ מצד האצילים שעינם היתה צרה בהכנסותיהם של היהודים מעסק זה. ואולם ההסתערות הכללית על החכירות היהודיות נערכה בימי המלך באטורי, ובעיקר בפולין־גדול ופולין־קטן. וסוף דבר, שועד הארצות ראה ומצא שהענין כרוך בסכנת פורענות חמורה ובאספת הועד בלובלין בשנת 1581 נתקבלה החלטה, האוסרת על היהודים בחרם לעסוק בחכירת מס המשקאות הקרוי טְשופּובי, בתי־המטבע, המכסים ומכרות־המלח בפולין־גדול, פולין־קטן ומאזי, וביחוד בחכירת המכסים של קראקא ופוזנא. ראויים לציון נימוקי החלטה הזאת. טעמו של האיסור הוא, כי "האנשים הלהוטים אחרי הבצע והממון להתעשר מחמת אורנדיש [חכירות] גדולים ועצומים, שיש לחוש פן יביאו לידי סכנה גדולה ועצומה יוצאת לרבים ח"ו". וההחלטה עשתה פרי. מכאן ואילך אין אנו מוצאים חוכרים יהודים אלא ברוסיא־האדומה, אוקראינה וליטא. "לך לליטא או לרוסיא—נאמר בקונטרס האנטישמי "אכזריות היהודים" (Żydowkie Okrucieństwa) של הכומר פֶּשצלאב מוֶיצקי, שיצא בשנת 1598—וראית: יהודים בחדרי־המכס, יהודים חוכרים, מוכסים, מחזיקים מכרות המלח, יהודים בבתי־הפונדקים תופסים את כל המיקח וממכר בידיהם ואין מניחים כלום לאחרים". החכירות הגדולות ברוסיא־האדומה מרוכזות היו בעת ההיא בידי כמה משפחות של באנקאים יהודים מלבוב. הנה למשל יצחק נחמן"ש וצאצאיו (בניו נחמן ומרדכי, כלתו רויזה, שזכרה נתקיים לדורות באגדה על "די גילדענע רויזע" (רויזה בעלת לב הזהב) ונכדו יצחק) חוכרים היו בשנות 1588—1634 את מכסי־המעבר ומכסי־הדרכים, שהיו נגבים מטעם הווייוודא של רוסיא, את מכס־הדרכים בגָלינא, את חדר־המכס בשָניאטין, את מכסי־הדרכים בבוסק, גָרידינג, יאנוב וקאמיונקא, את כל ההכנסות ממכרות־המלח, בתי־מבשל־המלח, הטחנות, בריכות־הדגים, היערות, השדות ומכסי־השער של המלכות במחוזות לבוב וסאמבור, את נכסי דרוהוביז' ועוד כמה נכסים פרטיים אחרים, הכנסות מחוז דרוהוביטש, המכס של קאמֶנֶיץ־דפודוליא וכו'. שיעורם הגדול של העסקים הללו מוכח מידיעה שהגיעה לידינו משנת 1606, שדמי החכירה של הכנסות המחוזות לבוב וסאמבור נצטרפו במשך שנתים וחצי לסך 100.000 אדומים הונגאריים. דמי החכירה של מכס קאמֶניץ־דפודוליא היו 20.000 זהובים לשנה. עסקים כגון אלה לא היו אלא לפי כוחם של אדירי־הון, ואמנם היו בני משפחת נחמן עשירים מופלגים, או לפחות

היו מוחזקים כך. עם החוכרים הגדולים נמנו עוד אחדים מיהודי לבוב, והם ישראל מזלוטשב, יצחק מארקוביטש ויעקב גומבריכט. ישראל חכר בשנת 1595 את כל ה"גוש" של זלוטשב, היינו ארבע ברכות, מכסי הדרכים, דמי־מרעה, מכס השוק, טחנות, בתי־מבשל־שכר ובתי־נביטה, בתי־משרפות־יי"ש ובתי־מזיגה, ואף את האנגריה של הצמיתים. בשכר זה היה משלם 4.000 זהו' לשנה. יצחק היה חוכר בשנות 1627--1634 את מכסי שניאטין, הליטש, קולומי ועוד. גומבריכט היה חוכר בשנות 1624—1634 את מכס המקנה ומכס הגשרים של לבוב בשכר 3.560 זהובים לשנה.

בליטא היו החכירות הגדולות בידי שאול ואהל הנזכר למעלה. בשנות השמונים למאה הט"ז היה שאול חוכר את כל ההכנסות של מחוז בריסק־דליטא, היינו דמי־גשר, מכס־הדגים, בתי־מבשל־השכר, בתי־משרפות־היי"ש וכדומה. אף היה חוכר, כפי שכבר אמרנו במקום אחר, את כל בתי־מבשל־המלח שבליטא, ששייכות היו למלך.

מבין היהודים תושבי החבלים המערביים של פולין, ששיקעו כספים בחכירות גדולות, אנו מוצאים בתקופה זו רק אחד בלבד. הוא היהודי לייבקא מושקוביטש מפוזנא, שהיה שותף לחכירת מס המשקאות של פולין.

על החכירות של יהודים באוקראינה עוד נייחד את הדיבור במקום אחר.

ועתה אנו פונים לרשות שלישית של המשק היהודי, אל האשראי. כבר במחצית השניה של המאה הט"ו חדלו היהודים למלא בתחום זה את התפקיד החשוב, שנפל בחלקם בימי קאזימר הגדול והיאגיֶלוֹנים הראשונים. כיון שלא הותרו להם עסקי מלוה אלא על משכונות של מטלטלים, נוח היה להם להניח את ממונם בחכירות גדולות או במסחר מאשר בעסקי עבוט. ב"נשך" כפשוטו עסקו בימי־הבינים יותר בדרך ערבי ולא בדרך אומנות. לא לחנם אין הספרות האנטישמית של התקופה הנידונה חולקת חשיבות מרובה למעשי הנשך של היהודים. כל מקום שהסופרים האנטישמיים, בתקופת חילופי המאות הט"ז והי"ז, דנים בנושא זה, קובלים הם בעיקר על כך, שהיהודים "זיהמו במעשה הנשך את אזרחי המדינה". מוֶצקי (שנת 1598), שכבר הבאנו מדבריו, מעיר בענין זה, שרבים מאותם האזרחים הנוצרים "מהרסים את אחיהם (על־ידי נשך) והיהודים משמשים להם כסות־עינים". ומיטשינסקי (שנת 1618) מוסיף ואומר: "קצתם נותנים בגלוי את כספם בנשך, ואילו האחרים נוהגים באכזריות יתירה מזו ונותנים סכומי כסף בנשך על־ידי יהודים". בדרך־כלל היתה דעת הרבים, שהיהודים "עושים חסד עם הבריות ומלוים להם כספים". ואחד מהסופרים האנטישמיים (סֶבאסטיאן פֶּטריצי ב־Zielnik שהוציא בשנת 1611), החולק על דעה מקובלת זו, אין בפיו אלא טענה אחת, כי "היהודי אינו מלוה כסף אלא כדי מחצית המחיר (של המשכון)".

מהמקורות של אותה תקופה יוצא ברור, שבדרך־כלל היו היהודים מרבים ללוות בריבית וממעטים להלוות. אף הגיעו לידינו פזמונות־פלסתר מהימים ההם, כגון ה"שיר על היהודי מארֶק הנוכל" (Pieśń o Marku Żydzie szalbierzu) והשיר על "יהודי וילנא הנוכלים" (Pieśń o Żydach wileńskich szalbierzach), המתריעים על היהודים, שלווים הם כספים מבני־אדם ומבטיחים להם ריבית גבוהה, ולבסוף אינם עומדים בדיבורם.

היהודים, שעסקו בימים ההם בעסקי באנקאות בשיעור גדול, לא היו אלא קומץ קטן בפולין כולה. ידיעות מפורטות להכרתם של אלה אנו מוצאים בתעודות של לבוב וקראקא.

אותה שעה שישבו בקראקא קרוב לשלושים יהודים סוחרי יצוא ויבוא, אין אנו נתקלים שם אלא בשני בתי־באנקים גדולים, שבעליהם יהודים. בעליו של האחד היה יצחק יעקב"ש, ולאחר שנת 1642—בנו של זה, משה; ובעליו של הבאנק השני היה —יעקב מוראווטשיק. יצחק יעקב"ש ובנו מלוים היו בעיקר כנגד ממרנות וכתבי־חילוף, הוה אומר, שהם עסקו בנכיון שטרות (דיסקונטו). בעסקיהם היו משתמשים לא רק בכספיהם הם, אלא גם בכספי האצילים, הכמרים והעירונים, ומרובים היו הכספים מהסוג האחרון על של הסוג הראשון. לפי רשימות בתי־המשפט מתקופת העשור 1640—1650, הגיעו כספי הנוצרים, שהופקדו בידי יצחק יעקב"ש וביתו, לכדי רבע מיליון זהו' בקירוב. יחידים מבין האצילים והכמרים הפקידו בידיהם סכומים של עשרה, חמשה־עשר ועשרים אלף זהוב, וכמה מהפקדונות אף הגיעו לסכומים ניכרים של 30.000 ו־46.000 זהו' וכדומה. שיעורי ההלואות, שהיה מלוה בית־הבאנק של יצחק יעקב"ש, היו מן 1.000 עד 3.000 זהוב. רק הלואות מועטות היו מגיעות לסכומים גדולים מאלה, כגון ההלואה של 27.000 זהוב, שהלוה משה יעקב"ש בשנת 1642, לסוחר אחד מחוץ־לארץ על משכון של אבנים־טובות. הריבית שהיה בית יעקב"ש לוקח מלוויו, היתה בשיעור 15-20 אחוזים למאה. קטן מזה בהיקפו היה בית־הבאנק של יעקב מוראווטשיק, ועסקיו היו בעיקרם עסקי־עבוט.

גם בלבוב לא היו באותם הימים אלא שני בתי־באנק גדולים, שבעליהם יהודים. אחד מהם היה שייך לבית נחמנ׳ש, הידוע לנו כבר מעסקי החכירות הגדולים שלו, והאחר לישראל מזלוטשב, שכבר נזכר גם הוא בשֶׁל עסקי חכירותיו הגדולים. בתי־הבאנקים הללו היו כעין באנקים משפחתיים. כוונת בעליהם היתה לזַמן כספים מפקדונות, כדי לשקעם בעסקי חכירה מכניסי־רוָחים. ולפיכך הם מרבים לִלוות בריבית וממעטים להלוות. מהכספים שהיו ברשותו של בית נחמנ׳ש, נסתפקו לא פעם מלכי פולין לצרכי מלחמה. כן ידוע, למשל, שיצחק נחמנ׳ש (נכדו של מייסד הבאנק) הִלוה בשנת 1626, בשותפות עם אחד יצחק אברהם׳ש, סכומים גדולים למלך זיגמונט השלישי לצרכי מלחמתו עם גוסטאף־אדולף מלך שְוֵידֶן. בני בית נחמנ׳ש היו גם עומדים לימינו של ולאדיסלאב הרביעי, ובשכר זה העלה אותם למעלת ״סוכני המלך״.

אין בידינו ידיעות מפורטות על הבאנקאות היהודית בכמה קהילות גדולות, כגון פוזנא, לובלין ובריסק־דליטא. קרוב לוודאי, שהתנאים כאן לא היו שונים מהמצב בקראקא ובלבוב, שתואר למעלה.

מלבד הבאנקים היהודיים להלואה בריבית אנו מוצאים, בסוף המאה הט״ז ותחילת המאה הי״ז, את הבאנקים היהודים הראשונים לגמילות־חסדים. הם נוסדו במתכונת הבאנקים־של־צדקה הנוצריים (montes pietatis) והיו מַלוים הלואות לזמן קצר בלי ריבית. את המוסד הראשון ממין זה ייסד אצל היהודים, לפי הידיעות שהגיעו לידינו, מרדכי, בנו של הבאנקאי הלבובי יצחק נחמנ׳ש, הנזכר לעיל. ממנו ראו ועשו כמותו קהילות שונות, שייסדו לעצמן קופות גמילות־חסדים. בכמה קהילות אף נוסדו חברות מיוחדות, שמתרומות חברים ונדבות אספו קרנות לצרכי מתן הלואות בתורת גמילות־חסדים.

הקופות לגמילות־חסדים היו אחד ממקורות האשראי של המון־העם היהודי. כנראה נהנו מהן בעיקר החנונים והסוחרים הזעירים. ואילו בעלי־המלאכה היהודים, חוץ מכמה מקצועות, כגון הקצבים והצורפים, גורם עיקרי להתפתחותם היתה שיטת ההקפה של חמרי־גלם לבעל־המלאכה, על־מנת שיחזור וימכור את תוצרת־הגמר במחיר מוזל לסוחר המקיף. שיטה זו נהוגה היתה בעת ההיא בשיעור גדול על־ידי הסוחרים היהודים. הידיעות שבידינו על הקצבים והצורפים היהודים באותו זמן, מעידות, שהיו הללו מהאמידים שבבעלי־המלאכה, בעלי הון ניכר, ומלבד מלאכתם היו גם עוסקים במסחר. הקצבים רובם עוסקים היו במכירת הבשר של הבהמות שהם עצמם היו קונים אותן, והצורפים לא זו בלבד שהיו קונים הם עצמם את חמרי־הגלם לעבודתם, אלא גם היו להם חנויות גדולות, שהיו מוכרים בהן את תוצרתם או שהיו מוליכים את סחורתם לירידים המפורסמים. לא כן בעלי־המלאכה היהודים האחרים, אותם המוני החייטים, הפרוונים, הכובעָנים, הבורסקים, השַׁזָרים, הסנדלרים וכיוצא בהם, שמתקופה זו ואילך מתרבות והולכות במקורות הידיעות עליהם. כאמור, היה המסחר גורם עיקרי בהתפתחותם של ענפי המלאכה הללו אצל היהודים. בעלי־המלאכה במקצועות הנזכרים היו עובדים באותם הימים לסיפוק הצריכה ההמונית. את חמרי־הגלם היה ממציא להם הסוחר היהודי, שהיה קונה אותם בהמון, במדינה או מחוצה לה. הוא היה מוסרם לידיהם ״לשם התָּקָנה״. הסוחר היה משלם להם רק את שכר עבודתם, ואילו הוא עצמו היה מטפל בהפצת הסחורה המוכנה במדינה ובמכירתה בשָׁוקים ובירידים. דוגמאות מרובות לאותה שיטת־ההקפה של היהודים, שכנראה כבר היתה מושרשת בעת ההיא, אנו מוצאים בספר ה״אספקלריה״ של מיטשינסקי, שכבר הזכרנוהו כמה פעמים. כן, למשל, מספר מיטשינסקי על סוחר יהודי מקראקא, זִימֶל שמו, שהוא ״קונה על־ידי סוכניו חמרים לעשיית פרוות, מעבד אותם (הכוונה: מוסרם לעיבוד) ומוליכם לירידים״. סוחרים יהודים אחרים, לפי אותו המקור, ״קונים את כל [עורות] הביברים״, שמהם ״מעבדים עכשיו היהודים והיהודיות כובעים לנשים וכו׳״. ועוד: ״היהודי (כלומר הסוחר היהודי) יש לו למכביר מלבושים מוכנים, שנעשו לא רק בידי יהודים אלא גם בידי נוצרים, וכן אריגים לעיבוד״. אותה שיטת־הקפה בולטת עוד יותר ברשומה זו: ״משה העשיר (מקראקא) יש לו חנות מלאה אריגי משי, שהוא מוסרם לעיבוד לחוציים (כלומר לבעלי־מלאכה שמחוץ לחֶברות, ליהודים*)... בשכר מסוים״.

נשענת על קהל הסוחרים היהודים, שבמאבקו עם מתחריו עלתה בידו במשך המאה הט״ז לכבוש לו עמְדות חזקות, יצאה המלאכה היהודית בנצחון מן הסכסוכים הבלתי־פוסקים, שנסתבכה בהם בעטיין של העיריות וחברות בעלי־המלאכה הנוצרים. בתקופת חילופי המאות הט״ז והי״ז היו הסכסוכים הללו תוכפים כל־כך, עד שיכולים אנו להגדירה כתקופת ההכרעה

* השוה גם לעיל עמ׳ 24.

במלחמה שבין המלאכה הנוצרית והיהודית. אף יש בידינו עדויות מובהקות, שהמאבק בכמה ממקצועות המלאכה יצא מגדריו המקומיים ונתפשט כדי פעולה מאוחדת של חברות בעלי־המלאכה והעיריות של כמה ערים. כן, למשל, התחברו בשנת 1618 הצורפים מלבוב ומקראקא, כדי לשבור בכוחות משותפים את ההתחרות של הצורפים היהודים. פעולה זו נמשכה עד לאסונה הגדול של מלכות פולין בשנת 1648 (מרד חמֶלניצקי) והדה נשמע גם בספרות הפולמוס של התקופה ההיא (כגון ב־Refutatio של ל. זֶטשינסקי משנת 1629). אכן את מטרתה לא השיגה. אף־על־פי שהמלך גופו התערב בדבר ובפקודתו מיום 10 בדצמבר 1638 איים בעונשים חמורים על היהודים, "המביאים כסף מאולקוש ומסְלאבְקוב וממקומות אחרים ומוכרים אותו על־אף איסורינו".

התכנית, שהכריזו עליה חברות בעלי־המלאכה והעיריות באותה תקופה, במלחמתם במלאכה היהודית ובציבור־הסוחרים היהודים התומכים בה, סעיפיה העיקריים היו: א) לאסור על היהודים את המסחר בכמה מוצרים גמורים ולא להתירו להם אלא בשעת הירידים בלבד; ב) לאסור על בעלי־המלאכה היהודים לעבוד לצרכי לקוחות נוצרים, אלא אך ורק "לצרכי היהודים עצמם"; ג) לאסור על בעלי־מלאכה יהודים להעסיק פועלים וחניכים נוצרים. ואולם די לנו לקרוא את הפיסקה הארוכה, שייחד מיטשינסקי ב"אספקלריה" שלו למלאכה היהודית, כדי להיוָכח, ששום דרישה מהדרישות הללו לא נתקיימה. ויש בכך משום עדות ברורה על כוחם של המסחר והמלאכה של היהודים בימים ההם.

המלחמה עם חברות בעלי־המלאכה הנוצרים והעיריות, לא זו בלבד שהידקה את הקשר בין בעלי־המלאכה היהודים לבין הסוחרים בני־עמם, אלא אף זו שמכוחה נתעוררו בעלי־המלאכה היהודים, בתקופת חילופי המאה הט"ז והי"ז, להתחבר לחֶברות. מאותם הזמנים נשתמרו ידיעות מקוריות על כמה חברות של בעלי־מלאכה יהודים, שהיו קיימות בקראקא ובלבוב. לכל אחת מהחברות הללו היתה "אגרת־קלף", כלומר, תקנות. הקדומה בכולן היא "אגרת הקלף" של חברת הפרוָנים בקראקא, שהקהל אישר אותה בשנת 1613. מאותה תקופה בערך (ועל־כל־פנים מלפני שנת 1620) הן התקנות של "החבורה קדישא פלאטקיר מאכיר ובענדר מאכיר" (עושי לולאות וסרטים) בקראקא. מלבד אלו היו בקראקא, במחצית הראשונה של המאה הי"ז, חברות של "פעטליצער ושמוקלר" (שזָרי תקשיטים; ידיעות מפורטות עליהן מצויות רק משנות 1678 ו־1683), של מנַקְרים וקצבים (לפני שנת 1634), צורפים (לפני 1643) ושַזָרים. בלבוב היתה באותה תקופה חברה של חייטים יהודים (שנת 1627). אף יש בידינו ידיעות מרובות מאותו זמן על בעלי־מלאכה יהודים בלבוב, כגון בורסקים, סנדלרים, פרוָנים, צורפים, שַזָרים, שעָנים וכדומה, ואולם אין אנו יודעים בבירור, אם בעלי־המלאכה הללו כבר היו מאורגנים בחֶברות בעת ההיא.

גלב יהודי

ציור של נורבלין לפי אקוואטינטה של דיבוקור.—"חבורה של האומנים בלבירר" נתקיימה בקראקא באמצע המאה הי"ז.

מ"אגרת הקלף" הנזכרת של חברת הפרוונים היהודים בקראקא אנו למדים, שצורת הארגון של חברות בעלי־המלאכה היהודים דומה היתה בבחינות הרבה לשֶל חברות בעלי־המלאכה הנוצרים. שלטונות החברות היהודיות היו: א) גבאים, שמספרם היה חמישה; ב) רואי־חשבון—שלושה; ג) דיינים—אף הם שלושה. הגבאים היו הנהלת החברה, רואי־החשבון היו רשות הבקורת, והדיינים — הרשות הפוסקת בסכסוכים שבין החברים לבין עצמם או שבינם לבין החברה. הבחירות לרשויות החברה היו בחירות־עקיפין, בדומה לבחירות לרשויות הקהל, והיו נערכות אחת לשנה (בחול־המועד סוכות). הכנסותיהן של חברות בעלי־המלאכה היו באות ממסי־קבע של החברים ומתשלומים שהיו נגבים מהם לפי מכסת תוצרתם. החברה היתה מַקנה לחבריה זכות חזקה על לקוחותיהם. אף היתה מעמידה כמה שמשים, ואחד מהם היה נוסע לירידים, כדי לעמוד על סיכויי המכירה והמחירים או להשגיח על הסוכנים והסוחרים, שקיבלו מידי חברי החברה סחורות למכירה. קרוב לודאי, שנשים שעסקו במלאכה לא היו מתקבלות לחֶברות הללו. שמספרן של אלו היה ניכר, אנו למדים מתוך עדותו של מיטשינסקי על חלקן במלאכת השזָרות. "היהודים העמידו בבתי־המלאכה שלהם — הוא כותב באספקלריה — יהודיות ויהודונים למכביר, ואפילו עוזרים במלאכת השזרות, עד שמלאכה זו נפוצה בין החוציים הללו יותר משהיא נפוצה בקרב בעלי־המלאכה אנשי החֶברות" (הנוצריות).

כאמור, היו התקנות של חברת בעלי־מלאכה היהודים זקוקות לאישורו של הקהל. פרט זה יש בו ענין לא רק מצד הדמיון לזיקתן של חברות בעלי־המלאכה הנוצרים אל העיריות. ענינו גם בזה, שהוא מעיד על הקשרים ההדוקים שהיו קיימים בין הסוחרים היהודים ובעלי־המלאכה בתוקף שיטת ההקפה של חמרי־גלם, שנתבארה קודם. הסוחרים, שהניחו את ממונם במלאכה (בצורת חמרי־הגלם שהיו מספקים לה), ביקשו לקיים בידם השגחה נאותה על פעולתן של חברות בעלי־המלאכה. ומכיון שהם היו הרוב בקהל, תלו את דבר ייסודן של החברות הללו וסדריהן הפנימיים בהסכמתו. מתחילה הסתפקו בזכות לאשר את התקנות של החברות או לדחותן. ואולם במרוצת הזמן, כשהתחילו אנשי החברות מתמרדים כנגד הקהל, כפה עליהן את מרותו והכריחן לצרף אל הנהלתן מספר מתאים של ממוני הקהל, אף גזר עליהן, שלא יעשו דבר קטן או גדול בלי דעת ראשי הקהל.

הסימנים הראשונים של תמוטת הכלכלה היהודית (1610—1648)

שגשוגה של הכלכלה היהודית בפולין הגיע לשיאו בעשור הראשון של המאה הי״ז. בשנות העשרים של מאת־שנים זו כבר נראו המבשרים הראשונים של תמוטתה. המקורות מאותם השנים מרמזים על המשבר, שבא על המסחר היהודי. משנה לשנה מתרבים פושטי־הרגל. וצא וראה, שפושטים את הרגל יהודים, שזה מקרוב מוחזקים היו אדירי הון. הלא כה דברי מיטשינסקי בשנת 1618: ״אחרי שלפני זמן לא רב היו לווים אצל נוצרים מבני מינם, ועוד יותר אצל יהודים, כספים גדולים בנשך מסוים על כתבים, השיגו (היהודים) אשראי אצל הסוחרים בדאנציק, שנטלו ממנו בשפע, עד ששמטו להם לסוחרים הללו, וביחוד לבני הולאנד שביניהם, סך 300.000 זהובים — והכל בעטיו ובהדרכתו של היהודי פייביל מקראקא. גם באֶלְבִּינְג גרמו לסוחרים היזקות על סך 100.000 זהוב. והנה זה עתה בלובלין ובְּרֶסלאב, אחרי שנטלו בהקפה אריגים שונים מאת אנגלים, אנשים ישרים, על סך 200.000 זהוב, הוליכו אותם שולל ודלדלום מנכסיהם. אַקְראנָה, עירון תושב אֶלְבִּינְג..., כשהתחיל במסחר האריגים, היה לו רכוש של 100.000 זהוב, ואולם עד־מהרה רוקנו אותו היהודים מכספו... כיוון שהיה לו אשראי, היה נוטל סחורות מסוחרים אחרים ונותן גם אותן ליהודים. על־ידי כך לא רק הפסיד את כספו שלו, אלא גרם היזק גם לסוחרים אחרים על סך 600.000 זהוב... משה הארוך (מפוזנא), שלָוה מֵעשרת אלפים זהוב על שטר מידי משרתו של לוקאש הֶרְבּ, סוחר תושב פוזנא, וצריך היה לפרוע אותם עם נעילת היריד בלובלין, ברח לוולין, והכל הלך לאיבוד... עזרא (מקראקא) ובנו גרמו לסוחרים מנירֶנְבֶּרג, וִינִיצִיאָה, וילנא ומוהילֶב היזקות על כמה מאות אלפים זהו׳... היהודי יונה ושלושת בניו, שלקחו בהקפה מאת סוחרים בלובלין עורות צבלים, חולדות, ביברים, סנאים סיביריים, משהגיע זמן הפרעון... ברחו לפודוליא ושם החזיקו [בחכירה] כפרים, מכסים, טחנות ובתי־משרפות־יי״ש. אמנם הסוחרים המְסכנים רדפו אחריהם, אבל העלו חרס בידם. אצל יאקוּב צִימֶרמאן, עירון וחבר־המועצה בקראקא, לקחו בהקפה סחורות על כמה אלפים... וברחו. הסוחר דְרוֹזְד מבֶּרֶסלא הפסיד על־ידי שותפותו עמהם והאשראי שנתן להם 200.000 זהוב. קאספֶּר גוטֶיטֶר, עירון וחבר־המועצה בקראקא, האם לא ירד מנכסיו בעטיים של היהודים, שנטלו אצלו בהקפה אריגים, חרמשים, סכינים — וברחו? והאם לא גרמו הללו למארטין אַמֶנְדֶה ולפֶּיאַנְצֶר, סוחרים בקראקא, הפסד של כמה עשרות אלפים זהובים?״ מיטשינסקי הולך ומונה עוד כמה וכמה פשיטות־רגל דומות של יהודים, ונוקב את שמות המקומות והתאריכים ושמות השַמָטָנים והניזוקים. יתר־על־כן, בכמה וכמה מקומות הוא מסתייע במסמכים של המשפטים, שהתבררו בבתי־משפט שונים של ״המבצר״. אפשר שהגזים מיטשינסקי בשיעור הסכומים, ששמטו היהודים, ואולם גוף העובדה של פשיטות־רגל תכופות באותם הימים ובשנים שלאחריהם אינה מוטלת בספק. מעידות על כך גם כמה מ״תעודות התקופה״ המובהקות, כגון הפיסקה הארוכה על פשיטות־הרגל, הבאה בפנקס־התקנות של קהילת קראקא משנת 1595, ותקנות ה״בורחים״ המפורטות, שתיקן ועד הארצות בשנת 1624. עדה גם מנת־חלקם של ה״ספרדים״ — יהודי תורכיה, שהיו סוחרים ביין מאלמאזיה בלבוב בסוף המאה הט״ז, ונעלמו מפולין בתחילת המאה הי״ז, אחרי שנדלדלו עד תומם. עד סופו המר של יצחק נחמנ׳ש הנכד, יורשו המפורסם של בית־הבאנק של משפחת נחמן בלבוב; בשנת 1634, כשחכר את הכנסות המכס בקאמיניץ, עסק שהצריך השקעת הון עצומה, נסתבך בעול של חובות עד כדי כך, שנאלץ להסתתר מפני בעלי־חובותיו במשך אחת־עשרה שנה, וסופו שנתפס בידי אחד מהם

והושם בכלא. ועדות הן גם התַּדְחִיות שהיה ולאדיסלאב הרביעי נותן תכופות לסוחרים יהודים שונים מן הגדולים, "שירדו מנכסיהם".

ואולם לא די בקביעת גוף העובדה של פשיטות־הרגל. מהראוי לחשוף את סיבות המשבר והיקפו. מבחינה זו יש ענין בהחלטותיו של ועד הארצות משנת 1624 ובפרשת גורלו של יצחק נחמנ"ש הנ"ל. תקנות הבורחים, שהותקנו על־ידי הועד, מוכיחות שפשיטות־הרגל לא היו מקרים מצומצמים במקומם בלבד, אלא נעשו מכת־מדינה בכלל היהדות שבפולין וליטא. וסופו של יצחק נחמנ"ש נראה לנו טיפוסי לבעלי־ההון היהודים שבאותה תקופה. מעיד הוא על עוצם ההתפשטות הבלתי־שכיחה של בעלי־העסקים והסוחרים מסוג זה, התפשטות שסופה היתה בהכרח התמוטטות, שבאה במוקדם או במאוחר. הרדיפה אחרי עסקים גדולים, שההון העצמי לא הספיק כדי הגשמתם, ההשתקעות בעול של חובות, כדי להגיע לעסק־חכירה שעלה בדמים מרובים או לקנייה גדולה של סחורות, תשלום הריבית שלא במידה (דרך־משל, הספרדים היו משלמים עד 150 אחוזים למאה) — כל הדברים הללו הביאו בסופו של דבר לידי כשלון וחורבן. ונלוה על אלו עוד גורם שחשיבותו לא מעטה: בתקופת חילופי המאות הט"ז והי"ז תקף נחשול המשבר את ארצות מערב־אירופה שמסחרן היה מפותח ביותר, כגון ספרד, איטליה, צרפת וגרמניה*. והרי מסחרם של יהודי פולין בימים ההם מעורה היה במערב בקשרים מרובים, והיינו בשוָקים שגדולה היתה חשיבותם לאירופה כולה, כגון ברסלא, לייפציק, פראנקפורט, האמבורג, ויניציאה וכדומה. ומכאן ברור, שאותו משבר שבא על השוָקים בחוץ־לארץ, ושעיקר גילויו היה בהתמוטטות האשראי, בהכרח שהיתה פגיעתו קשה בכלכלה היהודית בפולין. לא זו בלבד, שסוחרי חוץ, שהקיפו סחורות ליהודים, הפסידו סכומים עצומים, כפי שטוען מיטשינסקי, אלא בודאי מרובים היו גם הפסדיהם של סוחרי היצוא היהודים מפולין, שהיו בידם מֶמְראנות וכתָבי־חילוף לגובייניא מאת לקוחותיהם שבחוץ־לארץ. הנה, למשל, הסוחר הידוע לנו כבר, וולף בּוֹציאן־פּוֹפֶּר מקראקא, שחלק מרכושו היה משוקע — כפי שמעידה צוואתו משנת 1625 — בּמֶמְראנות על סך 20.000 זהוב בקירוב, חתומות בידי סוחרים מברסלא ומגלוגא־רבא.

בגלל המבנה המיוחד של הכלכלה היהודית, היתה פשיטת־רגל של סוחרי־היצוא היהודים או של החוכרים הגדולים, מסוגו של יצחק נחמנ"ש, גוררת אחריה הריסת מעמדם של אלפי משפחות יהודיות. שכֵּן יש לזכור, כי כל אחד מהסוחרים או הקבלנים היהודים היה מעסיק המוני תגרים זעירים יהודים, שהיו חוזרים על הכפרים וקונים שם חמרי־גלם; בעלי־מלאכה שהיו מקבלים מידם בהקפה חמרי־גלם "להתָּקנה"; "כותבים" שהיו יושבים בחדרי־המכס החכורים, גובים מכסי־דרכים וכדומה; חוכרי־משנה שהיו מחזיקים בתי־מזיגה וטחנות, בריכות־דגים וגני־פירות; בעלי־עגלות ומשרתים מכל המינים.

סימן שני להתמוטטות הכלכלה היהודית, שאפשר להבחין בזמנים ההם, היתה היפֶּרטרוֹפְיָה מסוימת של המסחר היהודי, ריבוי־יֶתֶר של העוסקים בו. ביחוד ניכר סימן זה בליטא. מספר לנו על כך זכרון־הדברים מאסיפתו של ועד מדינת ליטא, שהתקיימה בשנת 1634 בסֶלץ. שם נאמר, כי שליחי הקהילה הווילנאית התלוננו על יהודים מקהילות אחרות בליטא, שמרבים הם לבוא לווילנא עם סחורותיהם ומתחרים בסוחרי המקום היהודים, העלולים להגיע על־ידי כך לידי חורבן כלכלי.

כיצד הגיב הציבור היהודי על הסכנות הללו? בתחילה ניסו להתגבר עליהן באמצעים המצומצמים במקומם. דוגמה מובהקת לכך היא הפיסקה הנזכרת בענין פשיטות־הרגל, שנקבעה בפנקס־התקנות של קהילת קראקא משנת 1595. תקנה זו מכוונת היתה למניעת פשיטות־רגל הבאות מתוך קלות־דעת או רמאות ולהגן על בעלי־החובות. משנעשו פשיטות־הרגל למכת־מדינה, תיקן ועד הארצות את תקנות "הבורחים" המפורטות, וקבע בהן עונשים חמורים לעבריינים, על־מנת להשיב על מכונן את המידות המתוקנות בעולם המסחר היהודי. נציגות היהודים לא היה ביכולתה לעשות יותר מזה. המלחמה בסיבות הכלליות של המשבר היתה למעלה מכוחותיה.

כנגד זה לא רב השבח הראוי לה לנציגות היהודית על דרך טיפולה בשאלת ההתחרות שהחריפה בין הסוחרים. כדי לחזק את ידיהן של הקהילות, שנשקפה להן סכנה מתחרותם של סוחרים הבאים מן החוץ, הורשו הקהילות הללו לאסור על הסוחרים האורחים למכור בתחום הקהילה את הסחורות שקנו מאת הסוחרים היושבים בגבולותיה, ואף לכפות את האורחים למכור לסוחרי המקום בעשרת הימים, או בעשרים וארבעת הימים הראשונים, את כל הסחורות שהביאו עמהם. נמצא, שהשתמשו

* השוה: R. Ehrenberg: Das Zeitalter der Fugger (Jena, 1922), כרך ב'.

כלפי פנים באותו הנשק, שהשתמשו בו העיריות וחברות הסוחרים ובעלי־המלאכה הנוצרים במלחמתן עם המסחר היהודי. תועלתם של כל האמצעים הללו לא היתה מרובה. הפצעים, שנרפאו בתחום קהילה אחת, נתגלעו בקהילות אחרות, שלא היתה זכות זו בידן.

על הר־הגעש האוקראיני (1600—1648)

במידה שגבר משבר האשראי, שהיתה פגיעתו קשה ביותר במסחר ובעסקי החכירה של היהודים בחבלי המערב והצפון של פולין, הלכה וגברה בקרב היהודים תושבי החבלים הללו "הנהיָה אל המזרח", אל ארצות אוקראינה. כבר מדבריו של מיטשינסקי שהובאו לעיל, ניתן לנו לראות, שרבים מפושטי־הרגל היהודים נמלטו לוולין ופודוליָא. ואולם ממקורות אחרים מוכח, שהגל העיקרי של הנדידה הפנימית פנה לצד אוקראינה. לא הבורחים בלבד נדדו לשם, אלא כל אלה שבגלל סיבה מן הסיבות צר היה להם המקום בקהילת מושבם. אגב, היתה זו תנועת יציאה כללית, לא רק של יהודים אלא גם, ובמידה מרובה יותר, של אכרים ואצילים מארצות פולין התיכונה.

ארצות רוסיא־האדומה, וולין הקדומה ופודוליא כבר נעשו למקומות של ישוב במאות הט"ו והט"ז. עם הָנֵץ המאה הי"ז בא תורן של ארצות אוקראינה, אלו שממות הערבה של רוסיה הדרומית. התחילה תקופה של התישבות מזורזת, בחסותן של טירות קטנות מבוצרות, שנתפזרו כאן בשלשלת ארוכה. בהתישבות זו מכריעה והולכת האחוזה הגדולה, נחלת ה"פריץ", שהיתה משתרעת כאן על פני שטחים עצומים, שלא כרגיל בשאר חבלי פולין. והנה באחוזות הגדולות הללו, שעתידות היו להפוך בקרוב את אוקראינה כולה להר־געש, נשתלבה מערכת הכלכלה של היהודים, שבאו לגור במקומות הללו. היהודי נעשה עוזרו של הפריץ ולא זזה ידו מתוך ידו, הוא נהפך כלי־שרת לנגישת האכרים בני הארץ. הפריץ והיהודי ניהלו כאן יחדיו משק־גֶזֶל, כדרך שנהוג בשטחים המוחזקים מושבות — "שדות־הבור" (Dzikie Pola).

די לעיין בכתָבי הטריבונאל משנות 1590—1625, הנוגעים לווייוודויות של קייֶב ובראצלאב, שיצאו לאור על־ידי יאבְלונוֶבסקי, וכן דו"חי־הבקורת של נכסי־המלכות בוולין, פודוליא ואוקראינה מהמחצית הראשונה של המאה הי"ז, כדי להיוכח שהיהודים שמו את קִנם כאן בענפי כלכלה, שצפנו להם סכנות חמורות, כפי שנתברר לאחר זמן. בלהיטות יתירה קפצו על עסקי ה ח כ י ר ה. יהודים "ראנְדארים" (אֶרֶנְדארים־חוכרים) נעשו כאן חזיון נפרץ. חוכרים היו לא רק את בתי־המזיגה והטחנות, את מכסי־הדרכים ואת בתי־מבשל־האשלג, בריכות־הדגים וגני־הפירות, אלא אף כפרים ועיירות שלימים. דרך־משל, היהודי קוֹפל משדה־לבן היה חוכר בתחילת המאה הי"ז את כל הכנסותיהם של מחוזות קאנְיֶב ובוהוסלאב והיה משלם דמי־חכירה 9.500 זהו' לשנה. ויהודי אחר, מיכל מפאבְליטש, חכר בשנת 1609, מידי הדוכס רומאן רוז'נְסקי, את הערים ברוסילוב־ישן וברוסילוב־חדש בצירוף היערות והכפרים שבסביבה. והנה לדוגמה עוד כמה עסקי־חכירה של יהודים: אברהם מבֶּרדיטשֶב חכר בשנת 1602 את הכפר ז'דובְצָה, נחלת בית טישקֶוויטש; בשנת 1618 חכר היהודי משה בן יצחק מקורְנין את הטחנות ובתי־המזיגה באחוזות קורנין ובילקי; באותה שנה חכר היהודי אברהם בן יהודה מקייב מידי משפחת חארלינְסקי את האחוזות בוהאיֶבקה־הגדולה ובוהאיֶבקה־הקטנה; בשנת 1624 חכרו כמה יהודים משדה־לבן, מידי חודקיֶוויטש, את אחוזת פאבְליטש, הכפרים סטראקוב, בוקי, טשובִינצָה עם משק באקוז'ינה; אותה שעה חכר יהודי אחד מבאריספול את מכס־הדרכים של עיר זו, ויהודי אחר מברדיטשב את האחוזה מֶזינובקה וכו'. אף את התשלומים לקופת הכנסיה היו מוסרים בחכירה לידי יהודים. דבר זה נאמר בפירוש בזכרונותיו של לוש, אציל מאוקראינה (1646—1667), האומר, בסיפורו על מלחמת הקוזאקים, שסיבתה העיקרית של מלחמה זו היא "שעבודם המופלג (של האכרים) תחת ידי בעלי־האחוזות ברוסיא, שעבוד שהגיע לידי כך, שאפילו טבילתם של הילדים לנצרות לא היתה מותרת בלי הודעת היהודים־החוכרים, שהשררות חומדי־הבצע היו מחכירים להם בזדון לבם את ההכנסות" *. יתר־על־כן: המאגנאטים הפולנים הפקידו בידי היהודים אף את הנהלת הטירות שעל הסָפָר, המיועדות להגנת הארץ. עובדה, הנזכרת ב"בקשות... הצבא העומד בשירות הוד מלכותו", שהוגשו למלך בשנת

* גם בפולין התיכונה היו מקרים, שמסרו ליהודים בחכירה את הכנסות הכנסיה. דבר זה נזכר בספרו של סֵיבאסטיאן פִּיטְרִיצי "המדינה של אריסטו" (Politika Arystotelesowa, 1605), שבו אנו מוצאים פיסקה על היהודים בזו הלשון: "אצלנו נחפשטו היהודים עד כדי כך שחוכרים הם עיירות, כפרים ואחוזות גדולות, דנים דין של רָשות, חוכרים את [הכנסות] האפרכיות" (הכנסיות הכפריות) וכו'.

1627. משנת 1646 נשתמר כתב־מִשמוש של הטירה בשדה־לבן ושל העיר כולה על האחוזות והישובים הכפריים הסמוכים, שנערך עם מסירת ההנהלה לידי "ארבעה יהודים תושבי שדה־לבן, ושמותיהם ר' עוזר, הירש, שלמה וחַזְקֵל" (יחזקאל).

רשויות אחרות, שפרשו עליהן עשירי היהודים את שלטונם באוקראינה, היו תַּעֲשִׂיוֹת ה"עֲרֵבָה" והיער, כגון שירוף יערות לאפר, התקנת אשלג ומלחת, צַיִד חיות לשם עשיית פרוות מעורותיהן וכדומה. בשנת 1618 היה היהודי שלמה יוֹרְבִיטש מפֶּרֶיאסלאב מתקין מטמורות לצבירת המלחת במחוז סוטניקוב, ובשנת 1622 חפרו יהודים מפריאסלאב, שדה־לבן, מירהורוד, אוליק ולוּבְּנִי סכרים לאגירת המלחת בנכסי פְּרוֹסְקוּרוֹב־חֶלְנִיצְקִינא. באותו זמן התקינו היהודים את המַטְמוּרה למלחת בקוסמיכא, שֶׁירפו את ערבת קוזלובה לשם השגת האפר, שֶׁלוּ דגים מן האגמים וצדו את החיות מהיערות שעל אדמת אוֹרלה (מעֵבר לדנייֶפּר). בשנת 1624 היה היהודי בנימינ"ש מפאסטוב מנצל את בית־האפר "מאיאקי" ואת המַטְמוּרה" מיסאקוּנה". דוגמאות כגון אלו מצויות לאין מספר בתעודות של העת ההיא.

על־כל־פנים, מספר היהודים האמידים, שהיה ביכלתם להגיע לעסקים ממין זה ולחכירות העולות בדמים מרובים, היה, כנראה, מצומצם. רוב היהודים באוקראינה, בדומה לרוסיא־האדומה, היו בלא ספק חוכרי־משנה שהחזיקו בחכירה בית־מזיגה או טחנה, וכן חנונים, בעלי־מלאכה ומשרתים מכל המינים, בקיצור — המון־העם. מכל־מקום, זהו הרושם העולה מקריאת דו"חי־הבקורת על הערים, העיירות והכפרים באוקראינה, שהגיעו לידינו מהימים ההם. בתעודות הללו אנו מוצאים תכופות רשימות של יהודים נקובים בשמותיהם, שפותחות לנו פתח להכרת הרכבם המקצועי של אוכלוסי היהודים, הואיל והשמות או הכינויים הללו פעמים הרבה באו להם ליהודים מהאומנויות שעסקו בהן. וכן אנו מוצאים בקרב היהודים שנרשמו בעיירות שבאוקראינה: מוזגים, חנונים, נאמנים, זַפָּתים, חייטים, סנדלרים, קצבים וכדומה, ולצדם של אלה רבנים, חזנים, שמשים, אנשי־ההקדש, גַּבָּאִים וכיוצא באלה. הרוב הם, כרגיל, מוזגים וחנונים. המלאכה היהודית, התפתחותה היתה, בדרך־כלל, מועטת כאן, ואולם כאן היו מתחברים עם בעלי־המלאכה הפולנים והרוסים לחברות משותפות — דבר בלתי־שכיח בארצות פולין! דרך־משל, בשדה־לבן, שיש בידינו רשימות שמותיהם של חברי חברות בעלי־המלאכה שהיו בה בשנת 1641, היו בחברת החייטים רק שני יהודים בין ששה־עשר בעלי־המלאכה, וכן היו רק שני יהודים בין עשרים ושנים חבריה של חברת הקצבים וכדומה.

ואולם לא "האנשים הפשוטים" הללו, הבינונים והעניים, שהיו רוב מנין של היהדות שוכנת־הסָפָר, כי־אם אותו הקומץ של יהודים אדירי־הון, שהיו חוכרים את אחוזותיהם הגדולות של המאגנאטים הפולנים אוהבי־הבטלה, שמלאכתם היתה נעשית על־ידי ה"ראנדארים", הוא שגרם להצטברותו של אבק־השריפה, שעתיד היה להתלקח לשלהבת אש ודם בימי חמיילניצקי. דיינו שנקרא כמה חוזי־חכירה ונעמוד על היקף ההרשאה, שנתנו הפריצים ל"ראנדארים" ביחס לאכרים ולעירונים, היושבים על אדמתם, כדי שנבין, כי "ראנדאר" כזה, שביקש למלא את התחייבויותיו לאדוניו, התחייבויות שעתים תכופות היו מופרזות, לא תמיד הקפיד על המידה בהפקת הכנסות מבעלי־התשלומים הנתונים לו בחכירה. לפי חוזי־החכירה, מורשה היה ה"ראנדאר" לדון את הנתינים האשמים והמסרבים, להטיל עליהם עונשים לפי עבירותיהם ולכוף אותם בכפיות שונות, אפילו עד כדי סגירת בית־הכניסה. וכיון שלא ראה את הנולד, ישב לו שאנן ושלו מפחד רעה, בוטח בפריץ שהוא היה משמש אותו, שפֵּן התחייב הפריץ בחוזה להגן על החוכר ועל באי־כוחו מפני כל הטרָדה מצד אנשי־צבא ושאר מתנפלים. "ואם לא הגין או לא שמר עליו בעצמו או על־ידי משרתיו, נתיניו או ידידיו מפני התנפלות", צריך היה לשלם לו קנס גדול, לפי ההתחייבות.

לאחר המעשה עתידה היתה היהדות להיוכח, מה רב המחיר שהיה עליה לשלם בנפש וברכוש בעד פעולתם זו של ה"ראנדארים". לאחר המעשה קובע סופר הקורות של גזירות ת"ח ות"ט, נתן־נטע האנובר, כי "עַם היוונים היו הולכים ודלים... והיו לעבדים ולשפחות לעַם פולין וליהודים..." וכי "היהודים שבמדינת רוסיא היו שרים ומושלים בכל מקומות רוסיא, אשר מזה נמשכה הגזירה הרעה" (יון מצולה).

כבר בשחר המאה הי"ז היו מרידות פורצות נגד ה"ראנדארים" ותומכיהם התקיפים. בשנת 1607 מרדו האכרים תחת הנהגתו של הכומר נאֶלְיוּאיקו, וכעבור עשרים ושתים שנה קם קוזאק אחד פּאבְלוּק, שלפי דברי נתן־נטע האנובר, "קינא קנאת בני עמו היוונים"... ו"נתוועדו שָם להכחיד שֵם מישראל"... ו"מאחורי המפתן החריבו... הרבה בתי־כנסיות והרגו לערך מאתים נפשות מישראל". והנה בשנת 1648 התחוללה הסערה הגדולה, "גזירות חמיילי" רוויות הדמים, שהחריבו מאות ישובים יהודים באוקראינה, ליטא, רייסן, וולין, רוסיא־האדומה. "יואיל נא הוד מעלת הדוכס להחזיר את היהודים

עד לוַיְסְל — כתב קריוונוס, אהוב נפשם של קלגסי הקוזאקים, אל הדוכס דומיניק זאסלאווסקי ביום כ״ה ביולי 1648 — כי מהיהודים ראשית חטאת, והם העבירו גם אתכם (כלומר, את שרי פולין) על דעתכם״. וכן דרש אחר־כך חמיילניצקי, בעמדו בשערי זְבּוֹרוֹב, כי ״המלך יגזור עַל היהודים, שלא ידורו באותם מקומות שידורו שם קוזַקין״ (יון מצולה). ואולם כל הדרישות הללו לא מצאו אוזן קשבת. כל־אימת שהוכרעה הכף במלחמה לצד שרי הסֵפֶר התקיפים, לא שכחו גם את ה״ראנדארים״ היהודים שלהם. דוגמה לכך אנו מוצאים בחוזה השלום, שנחתם בשדה־לבן (1651), אחרי שניגף חמיילניצקי במלחמה ליד בֶּרֶסְטֶשְׁקוֹ. בסעיף השמיני של החוזה התנו השרים הפולניים, כי ״באחוזות הוד מלכותו המלך והאצילים יוסיפו היהודים להיות תושבים וחוכרים, כמו שהיו לפנים״. ואולם תנאי זה לא הגיע לכלל קיום, מחמת נצחונותיו העתידים של חמיילניצקי ומפני הבהלה שהקיפה את הציבור היהודי לנוכח השחיטות שנפלו בהם המונים מישראל. ״גזירות חמיל״ עברו, ובאו ״ימות־הרעה״ שלאחריהן. ואולם לא באותם הימים ואף עד סוף המאה הי״ז לא העיזו עוד היהודים לשוב לאותם המקומות, שגורשו מהם בחמת נקמתם של הקוזאקים.

תקופת ההידלדלות של היהודים (1650—1764)

מחצית המאה הי״ז משמשת נקודת־מִפנה בתולדות הכלכלה היהודית בפולין. אם עד העת ההיא היתה עוד הפרנסה מצויה בקרב יהודי פולין, הנה באה עתה תקופה של דלות וירידה, שנמשכה למעלה ממאה שנים. ההרג האיום ביהודי הסֵפֶר המזרחי בימי ״גזירות חמיל״, ההריגות שבאו לאחר־מכן בימי מלחמות פולין עם מוסקְוָא ועם השוֵדים, הקנסות והגזילות המרובים של הצבאות, הגירתו של חלק ניכר מיהודי פולין לגרמניה, הולאנד, איטליה ותורכיה, הנדידה הפנימית והגידול הרב לפי הערך של אוכלוסי היהודים בערים ובעיירות שבפולין התיכונה והמערבית, תופעת־הלוואי של אותה נדידה — כל הדברים הללו דלדלו את כוחותיה המוסריים והחמריים של היהדות כדי כך, שלא יכלה להתאושש משפלותה במשך עשרות־שנים הרבה. דלותה הגוברת של היהדות התפשטה ביתר שאת, מחמת הירידה הכללית, שבאה אותה שעה על הערים והעיירות במדינה, וגם מפני המלחמה המחמירה והולכת, שנלחמו העירונים במסחר ובמלאכה של היהודים. במקום להוסיף מרץ ולהתאזר חייל ויזמה, בחרו העירונים ללכת בדרך ההתנגדות המועטת ביותר ולדכא את ההתחרות היהודית בכוחן של זכויות־מונופולין. הם השתדלו להרחיק את היהודים מהשוָקים ומלב העיר, לכלוא את מסחרם ומלאכתם ב״עיירות היהודיות״, כלומר בגיטאות או בפרברים, לאסור עליהם את המסחר במצרכים מסוימים, וביחוד את מסחר הרוכלים, המסחר ״באמה ובמשקל״. שְבוּ ונתעוררו המחלוקות והסכסוכים, שנמשכו זה מאות שנים, על ״ההסכמים״ עם היהודים. משנה לשנה, וכמעט מיום ליום נשתנו התנאים והנסיבות. הגורמים, שבידם היתה ההכרעה בסכסוכים האלה — המלך והאצילים — נהגו רק לעתים רחוקות על־פי איזה רעיון שבטובת המדינה ורגילים היו לטפל בכל אותה הבעיה, החשובה מאוד להתפתחות החיים העירוניים, בדרך־ערְאי ובהוראות־שעה. יום אחד הכריעו לטובת היהודים, ולמחרתו חזרו והכריעו לטובת העירונים. יום אחד תיקנו תקנה מסוימת, ולמחרתו החליטו את ההיפך ממנה. מידה זו רופפה את הבטחון ובזה הביאה תקלה על האשראי, המסחר והמלאכה, והכבידה על ייצוב התנאים. בני־האדם חיו מיום ליום, בלא ליתן את דעתם על העתיד ובלא כל בטחון ליום המחר.

רוכל יהודי
ציור של נורבלין לפי אקוואסינטה של דיבוקור

האנדרולמוסיה גדלה עוד יותר בגלל משובתם הגדלה והולכת של האצילים. מפני צרות האופק של השקפתם, היו האצילים נוהגים ביהודים ״שלהם״ לפי ההכנסות שהביאו להם הללו באותה שעה: כל המרבה במחיר היה זוכה לפניהם; כדי להחזיק במעמדם נאלצו היהודים להרבות מתן. משום כך האמיר היוקר של החיים היהודיים עד קצה הגבול. וראויים לשבח מתי־מספר מבין המאגנאטים שיצאו

מכלל אחיהם בנידון זה, כגון משפחות לֶשטשינסקי וסולקובסקי על הספָר המערבי של פולין, ומשפחות סובִיסקי ופוטוצקי על הספָר המזרחי. הללו כרכו בעסקיהם עם היהודים תכניות לבנין הערים הנהרסות ולהרחבת סחר החוץ של פולין. ואמנם באחוזותיהם שעברו בירושה מדור לדור, חיו היהודים בטובה, ומרובה היתה בכך תועלתה של המדינה. לדוגמה נזכיר רק את התפתחותו המרהיבה של סחר־החוץ, שבאה בידי יהודי בְּרוֹד, עיר נחלתה של משפחת פּוטוצקי, שנתנה בידם את הכסף הדרוש לעסקי המסחר הזה. ואולם מעשה בְּרוד היה בימים ההם פרט שיצא מן הכלל, כדי ללמד על הכלל כולו השונה ממנו...

עתה נפנה אל הפרטים, ונראה מה היה טיב התנאים בענפים השונים של הכלכלה היהודית.

דרכי המסחר היהודי במחצית השניה של המאה הי״ז

בימי ״המבול״, סחר־החוץ היהודי כאילו מת ועבר מן העולם. למן החורבן האיום, שבא על היהודים יושבי חבלי הספָר בשנות 1648—1650, עוברים שני עשורי־שנים, עד שאנו נתקלים בידיעה הראשונה על חידוש קשרי המסחר בין יהודי פולין לבין מרכזי הסחר הגדולים בחוץ־לארץ, כגון לייפציק. הערים והעיירות היו הרוסות, וחלק ניכר של היהודים בפולין התיכונה והמערבית יצא לגור בכפרים. זו היתה גם מנת־חלקם של רוב הפליטים היהודים שנמלטו מחבלי הספָר המזרחי, שלא הספיק להם לא כוחם ולא כספם להמשיך בדרכם מערבה, חוצה־לארץ. הגבירים היהודים, שהיו סוחרים לפָנים אל דאנציק, האמבורג, ברסלא, ויניציאה וכדומה, התערבו עם המון־העם. כמוהם כיהודי הכפר, היו נושאים עתה את נפשם לקבל כתב־קיום לשריפת יי״ש, בישול שכר או מי־דבש. בימי המלחמות ובתקופה הסמוכה שלאחריהם, נעשתה השיכרות הטובה שבהכנסות. בהכנסות שבאו משיכרותם של האכרים והצבא השתדלו למלא את חסרונם, שנגרם להם בימי הסערה. כך היתה מחשבתו של כלל העירונים שירדו מנכסיהם, וכך היתה גם מחשבתו של כלל האצילים. כאז כן עתה הסתייעו האצילים ביהודים בביצוע תכניותיהם בעסקי היי״ש. בערים ובעיירות דעכה המלאכה, הלכו ונסגרו החנויות. וכנגד זה גדל והלך מספרם של בתי־המבשל לשכר ומי־דבש ובתי־המזיגה. אין לך באותה תקופה יהודי בכפר, שאינו בעל בית־מזיגה או פונדק. בערים ובעיירות רוב היהודים הם חנונים או מוזגים. דרך־משל, בפרמסלא, שבשנות הששים למאה הי״ז היו בה כמה עשרות בתי־חומה של יהודים (בשנת 1671 נמנו קרוב למאה), היו בשנת 1662 בסך־הכל שבעים וכמה סוחרים יהודים, שרובם חנונים זעירים ומוזגים ורק מיעוטם היו רוקחים, סוחרי תבָלים ושזָרים, ואחד מהם עסק במסחר של ״רובים, תחמושת וצרכי מלחמה שונים״. ואכן, המערכה הקשה ביותר במלחמת העירונים והיהודים בפרמסלא נטושה היתה באותו זמן על הזכות לשרוף יי״ש ולבשל שכר באין מפריע (הַשווה את ההסכם עם היהודים משנת 1660). וכן היה גם בשאר ערים ועיירות; ולא רק פשוטי הסוחרים היהודים ראו בבתי־המזיגה ובתעשיית היי״ש דרך טובה ביותר להיחלץ מצרת החובות וההיזקות, שהביאו עליהם המלחמות; השתדלו להיאחז בענף זה של המסחר והתעשיה אפילו יהודי החצר, אותם ״משרתי המלך״, ״סוכני הוד מלכותו״, שלפנים לא היו מתפתים בשום פנים לעסוק בפרנסות כאלו. מחכימים בענין זה כתָבי־הקיום המיוחדים, שניתנו מאת המלך יאן־קאזימר בשנות 1649—1665 למקורביו היהודים ״משרתי המלך״: מאֶרֶק (מרדכי) גֶּקֶל (אותה שעה גם שתדלן ראשי של יהודי פולין) ובניו שלמה ואליהו, הסוחר המפורסם לשעבר, שהיו לו מסחרים עם חוץ־לארץ; שלמה וְלוֹכוביץ ובניו יוסף וברוך; אלעזר משה״ש מהורדונא; יונה משה״ש מבריסק־דליטא ועוד. לכל אלה ״סוכני הוד מלכותו״ הוענקה בכתבי־הקיום—לאות חסדו המיוחד של המלך—הזכות לעסוק במזיגה בלא כל הגבלה, ״לבשל שכר, לשרוף יי״ש ולבשל מי־דבש״...

רק משנת 1659 בקירוב מתחילות באות הרשימות הראשונות על עסקים גדולים של המסחר היהודי, השב אל מסלוליו הישנים, או תר לו דרכים חדשות. משנה זו הגיעה לידינו ידיעה, שחמשה סוחרים גדולים יהודים מלבוב (נתן אליה׳ש, לייבקא יואל׳ש, וולף מנדל׳ש ומשה אייזיק׳ש) קשרו מסחרים עם טורן. ידיעה זו נשמעת כעין בשורה, שהמסחר היהודי מבקש להתיר את עצמו מכבלי ״היין והי״ש״, שנכבל בהם בתקופת המלחמות. בימי מלכותו של סוֹבִיסקי תוכפות והולכות הרשומות על, סוחרים יהודים, שתעשית השכר ומי־הדבש לא נכללו בתכניותיהם המסחריות. סימניה של תמורה זו ניכרים גם בטיב הזכויות, שהיו ״סוכניו״ היהודים של המלך סובייסקי משתדלים להשיג מידו. הנה, למשל, יהושע משה׳ש, יהודי־החצר של סובייסקי שהגיע למעלת ״מזכיר המלך״, שוב לא היה משתדל בדבר פריווילגיה לבתי־מבשל־שכר או בתי־מזיגה, כדרכו של מאֶרֶק

נָקֵל לפנים, כי־אם בדבר חירות המסחר לפרוסיא, דאנציק וטורן, שיוכל להוליך לשם חמרי־גלם מאוקראינה (השווה כתָבי־הקיום שלו משנת 1664 ו־1667). יהושע זה ראוי להיחשב כאחד החלוצים, שחידשו את סחר־היצוא מהחבלים המזרחיים אל המערב, ובפרט לדאנציק.

באותם הימים (שנות הששים והשבעים של המאה הי״ז) חל חידוש קשרי המסחר הישנים בין היהדות הפולנית לבין מרכזי המסחר שבשליזיה ובגרמניה. בראשו של סחר־היצוא, שהיה מתנהל דרך דאנציק, צעדו הסוחרים היהודים מרוסיא־האדומה ומליטא, ואילו סחר־היבוא, שהיה מתנהל בעיקרו דרך גרמניה, היה עיסוקם של הסוחרים היהודים מפולין־גדול ופולין־קטן. דבר זה מתברר לנו מתוך החומר, שנתפרסם על־ידי ר. מארקגראף ומ. פרוידנטאל, על ירידי לייפציק המפורסמים, שממחצית המאה הי״ז היתה להם חשיבות בין־לאומית. הנה למדים אנו מכאן, שבין 11.959 סוחרים בני מדינות שונות, שביקרו בירידי לייפציק בתקופה שמשנת 1675 עד שנת 1699, היו 982 מפולין, הוֵה אומר קרוב ל־9 אחוזים. הראשונים, שנסעו ללייפציק, כבר בשנת 1668, היו יהודי פוזנא וליסא, ומשנת 1676 ואילך נוסעים לשם יהודים מקראקא, לובלין ורייישא. בעשור־השנים שלאחר־מכן הולכים לירידים של לייפציק יהודים ממאזי ומליטא. לעומת זאת לא היו נוסעים ללייפציק, עד לסוף המאה הי״ז, לא יהודי לבוב ולא יהודי וולין ואוקראינה. הערים המרוחקות ביותר לצד מזרח, שהיו יהודים מתושביהן באים מזמן לזמן ללייפציק, הן זאמושטש, טארנוגרוד, פרמסלא וזולקוָא. בסך־הכל העלינו במנין 26 ערים בפולין ובליטא, שהיו יהודים באים משם באותה תקופה לירידי לייפציק, וביניהן רק שתי ערים בליטא (וילנא והורודנא) ושתי ערים ברוסיא־האדומה (פרמסלא וזולקווא). יתר הערים הן בפולין־גדול ובפולין־קטן ובמאזי. בתוך 362 סוחרים יהודים מפולין הידועים לנו בשמותיהם, שהיו באים לירידי לייפציק בתקופה הנידונה, היו 131 מפוזנא, 96 מליסא, 23 מקרוטושין, 20 מקאליש, 18 ממזריטש, ו־17 מערים אחרות שבפולין־גדול. מכאן אנו למדים, שהסוחרים היהודים מפולין־גדול היו 80 אחוזים ויותר מכל הסוחרים היהודים מפולין, שהיו עורבים את מערבם ללייפציק בימים ההם. מקראקא היו הולכים ללייפציק 14 סוחרים, מלובלין 5, מריישא 7, מפרמסלא 1, מזאמושטש 3, מווילנא 5, מהורודנא 1 וכו׳.

כמוכח מהמספרים הנזכרים, מרובה היתה השתתפותם של יהודי פוזנא וליסא במסחר אל לייפציק יותר משֶׁל יהודי שאר כל המקומות. בכלל היו שתי הקהילות הללו עד סוף המאה הי״ז גדולי המרכזים של המסחר היהודי בפולין. על שיעור מסחרם של כמה מיהודי הקהילות הללו אנו עומדים מתוך הידיעה שהגיעה לידינו, שיהודי אחד מליסא הוליך ללייפציק בזמן ההוא צמר במשקל 3.000 אבן.

מלבד המסחר ללייפציק עסקו היהודים בפולין־גדול, משנות הששים למאה הי״ז ואילך, במסחר רב־מידות לפראנקפורט־דאודר, ברסלא ודאנציק. הידיעות הראשונות על השתתפותם של הסוחרים היהודים מפולין־גדול בירידים של פראנקפורט־דאודר הגיעו לידינו משנת 1684. בתחילת המאה הי״ח היו קהילות שונות של פולין־גדול מחזיקים בדאנציק ״שמשי־ירידים״ מיוחדים. שמשים כיוצא באלה היו להן בברסלא כבר בשנת 1680, ויהודי ליסא אף היה להם שם בית־כנסת משלהם.

קנאת ההתחרות המסחרית, שהיתה נטושה בין הסוחרים היהודים מפוזנא לבין אֶחיהם בני אומנותם מליסא במשך מחצית היובל האחרונה של המאה הי״ז, הוכרעה בתחילת המאה הי״ח לטובתם של יהודי ליסא. מעתה היה מקומו של ציבור הסוחרים היהודים מליסא במעלות העליונות של עולם המסחר לא רק בקרב היהדות הפולנית, אלא במדינת פולין כולה, ובמקומו זה עמד במשך יובל שנים. לליסא היו באים בעת ההיא לשֵׁם מסחר נוצרים ויהודים מכל קצות פולין וליטא. הם היו קונים כאן בעיקר סחורות, שהובאו משליזיה ומזאכסן. בתוך 43 יהודים מפולין־גדול, שבאו לירידי ברסלא בשנת 1722, היו 24 מליסא, 17 מקרוטושין ואחד אחד מפוזנא וראוויטש. בשנת 1751 היו הולכים לירידי ברסלא 200—300 סוחרים יהודים מליסא, ובשנת 1761 גדול היה מספרם כאן ממספרם של כל היהודים שבאו מלבוב וכל הסוחרים היהודים מקרוטושין, שהיו הולכים ומתבלטים כראשונים במעלה בעת ההיא.

הסיטונאים היהודים מליסא מפורסמים היו ביחוד בסחר העורות והאריגים. את האריג הנקנה בשוקי שליזיה וגרמניה, היו מוליכים לכל רחבי פולין ומגיעים עד לערי הסָפָר, כגון ברוד, לבוב, קאמייניץ־דפודוליא, ועתים אף הפליגו מעֵבר לגבולות המזרחיים של פולין, עד למוסקוָא. כנגד זה היו קונים עורות בגלילות הספר ומוליכים אותם אחר־כך לפראנקפורט־דאודר וללייפציק. אף סחרו באריגי משי, תבלים, צמר, בד וכלי־ברזל שהובאו מגרמניה.

שגשוג מסחרם של יהודי ליסא, רב היה בו חלקם של אדוני העיר, שהיתה בתחילה נחלתם של בני בית לֶשְׁטְשִׁינסקי, ואחר־כך של בני בית סוּלְקוֹבְסקי. המאגנאטים הללו, שהיו נבוני־משק, ידעו להעריך את חשיבות תפקידם של היהודים בחיי המסחר, ולא עברו ימים מועטים עד שקצרו את פרי התנהגותם: על־ידי שידעו לפשר בין האינטרסים של העירונים והיהודים ועל־ידי חירות המסחר שהעניקו ליהודים ביד רחבה, נעשתה עד־מהרה העיר נחלת־מורשתם אחד מחשובי המרכזים של המסחר הפולני.

תפקיד דומה לזה מילאו בני בית סוּבְּיֶסקי ובני בית פּוֹטוֹצקי בחבלי הסָפָר המזרחי. כבר הזכרנו את המעשה ביהושע "מזכיר המלך", שסוּבייסקי העניק לו זכויות מסחריות רבות־היקף. המלך הזה גם הושיב יהודים בערי נחלתו הפרטית, בזולקוָא וביאריטשוב ועוד. היהודים שהתישבו בערים הללו, פטורים היו במשך 10 שנים מכל הנתינות לחצר, ואף קיבלו הנחות מרובות ברכישת קרקעות ובתים. בתחום המסחר והמלאכה נתן להם סוּבייסקי חירות גמורה. "רשאים הם לעסוק בכל מיני מסחר וקנין של סחורות שונות — נאמר בכתב־הקיום ליהודי יאריטשוב משנת 1687 — ולמכור את הסחורות הללו בחנויותיהם ולהוליכן למקומות שונים". "מותר להם — נאמר שם להלן — לעסוק בכל מלאכה שמלומדים הם בה" וכו'. ודי היה בכך, שבמשך זמן קצר יגיעו העיירות של סובייסקי לשגשוג.

ועוד יותר מאלה ניכר הקשר הסיבתי הזה בהתפתחותה של ברוד, שהיתה בשנת 1704 נחלתו הפרטית של בית סובייסקי, ולאחר־מכן עברה לרשותו של בית פוטוצקי. בזכותו של סובייסקי, שעודד את המלאכה היהודית, נתפרסמו יהודי ברוד, כבר במאה הי"ז, כטובי השזרים, הרוקמים והצורפים שבמדינה. החגורות התורכיות, שהיו מתקינים יהודי ברוד, היו נחשבות מאוד בעיני אצילי פולין, ואף בחוץ־לארץ. ובני בית פוטוצקי, משעברה העיר לרשותם, שוב היו נותנים דעתם ביותר על המסחר היהודי ותמכו בו ביד נדיבה. דוב־בֶּר מבּוֹלְכוב, יהודי בן רוסיא־האדומה, מספר לנו בזכרונותיו מאותה תקופה, שלאחר הדליקות שנפלו בברוד בשנות 1742 ו־1753, הלוה ההֶטמאן יוזף פוטוצקי ליהודים, לקימום ההריסות ולצרכי מסחר, "עשרה ריבוא אלפים", כלומר מיליון זהובים. "וכשקיבלו אנשי סוחרי דק"ק בראד אלו הסכומים במזומנים — מוסיף בּר בוליכובר — התפזרו מיד לכל ערי ארצות ומדינות חלק אראפא (אירופא) ...על מבוא הים ורוכלת העמים ועסקו באלו המשא ומתן כמה שנים בסכום רב הנ"ל, ושילמו מדי שנה העסקא שבעה ממאה זה, בידם נשאר לכמה שנים בלי פגע. ומזה נתגדלו ונתרבו ונתגברו אנשי בראד בכל משא ומתן שבעולם..." ממקורות אחרים נודע על מסחרם של יהודי ברוד, שהם היו מביאים אותו אל רוסיה, גרמניה, ואפילו לאנגליה. ידוע גם כן, שבזכות עסקיהם של היהודים נעשתה ברוד מרכז חדש לסחר־החוץ של פולין, לצַדה של ליסא. במשך עשר השנים שעברו למן השריפה הגדולה האחרונה שפקדה את ברוד (בשנת 1753), התפתח סחרם של יהודי ברוד עד כדי כך, שהם ביחד עם יהודי ליסא ריכזו בידם שני שלישים של כל המסחר ההולך ללייפציק. מנין הסוחרים מפולין, שביקרו בירידי לייפציק בשנת 1766, מוכיח, כי בתוך 242 סוחרים שבאו מפולין ללייפציק בשנה ההיא, היו 182 יהודים, ורובם בני ברוד וליסא.

ואולם מחוץ לברוד וכמה ערים בפולין־גדול, לא הגיע המסחר היהודי של שאר ערי פולין לידי חשיבות ניכרת.

"חזקת" האשראי

מעשה בּרוד מוכיח, מה רבה הברכה, שעשוי היה להביא אשראי, שנתינתו ושימושו מכוונים לתועלת מסוימת, ואולם מאגנאטים כמותו של פוטוצקי, השוקדים על שימושם המועיל של הכספים, שהשקיעו בקהילות ישראל — לא היו אלא מועטים. רובם היו מַלוים כספים ליהודים בלא כל תכנית, ולא היו מקפידים אלא שהריבית תהא נפרעת בזמנה. הם לא השגיחו כל־עיקר בתכליתן של ההלואות, אם להוצאות העשויות לשאת פירות או להוצאות שאינן עשויות לכך, או אף ל"דורון" הידוע, כלומר לשיחודם של השרים השונים, שהיהודים היו תלויים בחסדם, וכיוצא באלה. די היה להם בכך, שהבטיחו לעצמם את הגביה בדרכי־כפיה שונים. אם לא נפרעו ההלואות במועדן, הטילו על הקהילה ערבות הדדית לחובותיו של כל יחיד מבניה ואם לא הגיע החוב לגובייגא, היו עשויים המַלוים לסגור ולחתום את בתי־התפילה, לכלוא את ראשי הקהל, להחרים את הסחורות הצבורות בחנויות ובמחסנים של היהודים וכיוצא באלו.

כפיות חמורות כאלה הונהגו כבר בראשית המאה הי״ז. בשנת 1628 היו הועדים של פולין וליטא נאלצים להגן על הקהילות מפני האחריות הזאת לחובותיהם של יחידים, והם אסרו על בני הקהילות לקבל עליהם התחייבות כספים בלא ידיעת ראשי הקהל והסכמתם. הוֶה אומר, שכבר בזמן ההוא נקבעה זכותה של הקהילה להעניק ״חזקת״ האשראי, כלומר היתר לקחת הלוואות.

חזקת האשראי תחילתה באה כתריס בפני לווים קלי־דעת, כדי לשמור על הקהילות מפני כפיות קשות, שהיו צפויות להן מחמת הערבות ההדדית שחלה עליהן בשעה שאחד מבני הקהילה היה פושט את הרגל. לאחר ההתמוטטות הכלכלית של היהדות הפולנית במחצית המאה הי״ז, פנתה ההתפתחות למסלול אחר לגמרי. כספי ההלוואות שלקחו היהודים מידי הכמרים והאצילים, שני המעמדות היחידים שמשופעים היו בכספים, היו להם כמעט עוגן־ההצלה היחיד, אחרי שנהרסו ונחרבו בימי הסופה ההיסטורית. רק בעזרתם של אלה היתה תקוה לקיומם הישובים הנחרבים והפרנסות ההרוסות, והם בלבד היו משׂענם של היחיד ושל הקהל היהודי בתכניותיהם שתיכנו לימים הבאים. ואולם מחמת הירידה המוסרית שבאה על הקהילות בעטיין של הדלות ופורענויות המלחמה והנגישות הפוליטיות, היתה על העליונה, בדרך־כלל, ידם של התקיפים שהגיעו לשררה בקהילות ובתור ראשי הקהל היו מכריעים, למי ראוי לחלוק ״חזקת״ אשראי. עד־מהרה הגיעו הדברים לידי כך, שרק ראשי הקהל ומקורביהם יכולים היו ללוות כספים, ולא איש זולתם. הקהילות נהפכו לבאנקים, וראשי הקהל היו המוציאים־והמביאים בהם. בבאנקים הללו היו השררות — כמרים והדיוטות — מפקידים סכומי כסף עצומים בריבית של 7—10 למאה. כבר במחצית הראשונה של המאה הי״ח הצליחו הבאנקים של הקהילות — שהיו מהנים את ״אנשי שלומם״, כאמור — לרכז בידם סכומים שהגיעו למיליונים, וכיוון שרובם של הכספים הללו היו יוצאים למטרות שאינן נושאות פירות (כגון להוצאות ההגנה במשפטים שבעלילת דם, שלמונים לבעלי השלטון וכדומה) או ירדו לטמיון של ״תקיפי הקהל״ השונים, אחזה את המַלוים העיקריים של הבאנקים הללו, האצילים והכמרים, חרדה לעתידם של כספיהם המושקעים שם. את סימני החרדה הזאת אנו מוצאים כבר בשנות הארבעים של המאה הי״ח. בשנת 1740 ציין הציר מִירוֹסלאבְסקי בסיים הפולני, שהמדינה סובלת את היהודים רק מטעם זה בלבד, שהמלוים אינם רוצים להפסיד את כספם. ״הם (היהודים) השכילו לעשות מן האריאנים — אמר אותו הציר — שהללו הֶלוו לקאתולים סכומים גדולים, ועל־כן ניאותו הכול על־נקלה לגרשם מן הארץ״. ובשנת 1746 טען בסיים הציר של אינפלאנט (ליוונה) גראבובסקי, כי ״לשם בטיחות... הסכומים, אשר בידי הקהילות והישובים של השררות השונים, יש לכפות את היהודים לקרקע״. קולות בדומה לזה נשמעו בסיים גם בשנת 1748. דרשו להכתיב את היהודים לאדמת מושבם, כדי שלא יוכלו לברוח ולגרום הפסד לבעלי־חובותיהם. ואולם הדוכס לובּומירסקי הרגיע ואמר, שאין לחשוש, שמא יהיה סופם של היהודים כסופם של האריאנים. ״האריאנים — הסביר הדוכס — יצאו כולם חוצה לארץ, לפרוסיא, והדבר עלה יפה, כיוון שהללו, שעשירים היו, הֶלוו כספים לאצילים, ואחרי שברחו נשארו הכספים האלה בידם. מה שאין כן היהודים, שלא הם מלוים לנו, אלא אנו מלוים להם כספים, ויש בידי קהילותיהם סכומים גדולים של האצילים והמנזרים, ועל־כן אינם יכולים לברוח, מפני שאנו מיטיבים להשגיח עליהם״.

ואכן ״היטיבו להשגיח״ לבל יברחו היהודים, ולא־כל־שכן הסכומים המושקעים אצלם. תחילה גובים היו את החובות בכפיות שתיארנו למעלה, וכשהללו לא הועילו, התקינו ״תעריפים״ נרחבים של מסי־תצרוכת, שמכונים בשם ״קרופקא״, והכנסתם היתה מיועדת לסילוק החובות. ומשלא הועילה גם ה״קרופקא״, החליטו לבטל את הבאנקים של הקהילות ולגבות את החובות בדרך מס מיוחד, שהיה עשוי להיגבות מכל נפש יהודית. במעשה החיסול הוחל בשנת 1764 ופתחו בועד הארצות ובועדי הגלילות, שהיה כעין ״באנק ראשי״ של הכלל והללו כעין ״באנקים גליליים״ של הגלילות. מקץ חצי יובל שנים נתנו את דעתם גם על הקהילות, ואולם כבר החמיצו את השעה. חששותיהם של המלוים מבין האצילים והכמרים נתקיימו במלואם: קופות הבאנקים היו ריקות, והגרעון הגיע למיליונים. אגב כך נתגלה פרדוכס של ההיסטוריה: הכספים המושקעים ״בבתי־הכנסיות״ (בקהילות) באו רובם מידי אויבם־בנפש של בתי־הכנסיות מדורי־דורות — מאת הכמורה הקאתולית! נתברר, שגדול היה כוחם של עניני העולם הזה מכל הפקפוקים שבאמונה, וצדקו דבריו של דִילֶבסקי, הציר מסמוֹלֶנסק, שבסיים בשנת 1748 ״הוכיח את כל השררות על פניהם״, ש״לגודל הרוגז״ לא אחרים אלא ״אנשי הכהונה והמנזרים הם שמַלווים ליהודים מכספי הקרנות הדתיות בריבית שאינה הוגנת״.

מן הנמנע לצרף לסכום כולל את הכספים, שהפקידו האצילים והכמרים בבאנקים של הקהילות במשך המחצית השניה של

המאה הי״ז וכל המאה הי״ח. מהנתונים שנשתמרו במקרה בנוגע לכמה קהילות שונות, מוכח שההלוואות הללו הגיעו לסכומים עצומים. יש והקהילות שילמו את הריבית מההלוואות במשך מאה שנים, ונמצא שסכום הריבית גדול היה כמה וכמה פעמים מסכומי הקרן. ולפיכך לא היה הפסדם של המלווים מרובה. דומה כי בסופו של דבר, נפל נטל הוצאותיה של כל אותה מערכת האשראי, שהתקיימה כמה וכמה דורות ושעיקר הנאתה היתה לראשי הקהל והתקיפים, על שכמו של המון־העם היהודי, שנאלץ להשתתף בסילוק חובותיהן של הקהילות על־ידי תשלום ה״קרופקא״ או מס־הגולגולת המיוחד *.

באנקאים יהודים מחוץ־לארץ בשרות המלכים והמאגנאטים הפולנים

כל זמן שהיתה קיימת שיטת האשראי הנזכרת, לא היו התנאים נוחים להתפתחותה של באנקאות פרטית בקרב היהדות הפולנית. מכוח ״החזקה״ היה לקהל מונופולין ללוות ולהלוות, והוא שקד לשמור עליו, כיוון שממתן הלואות היה לקהילות ריווח נקי של 10—13 למאה (לפי תקנותיו של ועד הארצות, אסור היה לקחת ריבית מהלוואות בשיעור מרובה על 20 למאה, ונמצא שלאחר נכיון הריבית של 7—10 למאה, שהיה הקהל משלם לאצילים ולכמרים, נשאר בידו ריווח של 10—13 למאה). הקהל היה מַלוה בעיקר לבני הקהלה. לא שמענו על מקרים, שהקהל ילוה ללא־יהודים מהסכומים שהושקעו בקופותיו. כל־אימת שהיו המלכים והשרים הפולנים באותה תקופה זקוקים להלואות גדולות, היו פונים אל הבאנקים היהודים הגדולים בווינא, דרֶזדן, האלברשטאדט וכו׳. בין הבאנקאים של חצר המלכות אין אנו מוצאים בזמן ההוא יהודי פולני אף אחד. בימי מלכותם של מיכאל קוריבוט ויִשְׁנִיוֹבֶיצְקי וסובֶיִסקי היתה חצר המלכות לווה כסף מאת הבאנק המפורסם של שמואל אוּפֶנְהַיימֶר, ״יהודי־החצר״ בווינא. בימי אבגוסט השני היו הבאנקאים של החצר והשרים בפולין—אותו שמואל אופנהיימר והעשיר הגדול מהאלברשטאדט בֶּרֶנְד לֵיהמאן. שני אלה, אדירי ההון, הוליכו לווארשא בימי בחירתו של אבגוסט השני 200.000 טאלארים, לצורך שידולם של הבוחרים. במחצית השניה של המאה הי״ח הגיעו למעלת ״סוכני החצר״ הבאנקאים היהודים המפורסמים מאוסטריה ומהונגאריה, כגון שמשון וֶרְטְהַיימֶר, אלעזר (לאזאר) הִירְשׁ (איש בֶּזִינג, הסמוכה לפרסבורג) ובנו מרדכי־מארקס. מעסקי הכספים של וֶרטהיימר עם חצר המלכות של פולין ידוע לנו עסק אחד (משנת 1701) על סך מיליון זהו׳. הוא גם הִלוה בשנת 1708 סך 150 אלף זהוב לדוכסית לוּבומירְסקה. לאחר מותו מצאו בעזבונו, בין שאר חפצים, שתי שרשרות זהב ותמונת אבגוסט השני, שניתנו לו בשעתם לאות הכרה מידי המלך.

הבאנקאים היהודים הללו מחוץ־לארץ, הם שסייעו במידה מרובה להרחבתו הגדולה של יצוא הגלמים וכמה מוצרי־חרושת מפולין לארצות אחרות. כבר בשנת 1662 היה יהודי־החצר מווינא מארקס שלזינגר מוליך מפולין מטענים גדולים של בדיל, נחושת, מלחת ואבק־שרפה. שמואל אופנהיימר, שמפורסם היה כאחד מגדולי הסַפָּקים של צרכי הצבאות באירופה, היה מביא מפולין אבק־שרפה ומלחת. בשנת 1695 ארגן שמואל ורטהיימר את יצוא המלח של מכרות וֶיליטְשקא לשליזיה ולהונגאריה. בעסק זה סייעו על ידו ״יהודי החצר״ אלעזר הירְשׁ ואחד שלמה־קוּפֶל דייטש מניקולסבורג. בשנת 1716 צייד בנימין־וולף, בנו של מארקס שלזינגר הנ״ל, את הצבא האוסטרי בקמח ושבולת־שועל, שהביא מרוסיא־האדומה. באותה תקופה היה יהודי אחר מווינא, דוד קְראֶף מוליך אבק־שריפה מפולין. בשנת 1730 היה אחד מארקוס, בנו של שמעון־מיכל, הסַפָּק הגדול של הצבא האוסטרי, מוליך מטענים גדולים של בד מתוצרת פולין, ששמורים היו במחסנים בבֶּלְגְּראד.

* המחבר חזר על דבריו האמורים לעיל (בפרק ״חזקת האשראי״) גם בספרו ״תולדות המסחר היהודי בארצות פולין״, שהופיע לאחר מכן בשנת 1937, בשפה הפולנית, וכן נדונו הדברים הנ״ל במאמר בקורת על הספר הזה, שנתפרסם ברבעון ״קריית ספר״ שנה ט״ו, עמ׳ 208—210. בעל המאמר, י. הַיילפרין, עומד על כך, ששיפר לא הביא שום סימוכים לדבריו והוא קובע, שאין יסוד לדבר על הקהילות כעל באנקים, על חזקת הלואות וכו׳, אף־על־פי שהקהל אמנם השתדל לפקח על עניני האשראי, כשראה בהם סכנה לציבור, ויש גם שנתן הלואה ליחידים ואולי לא תמיד לתועלת כלל ישראל. המערכת

החוכרים הגדולים והקטנים

חקירת תולדותיה של הכלכלה היהודית באותה תקופה מביאה לידי מסקנה, שמלכי פולין חילקו את התפקידים בין סוכניהם היהודים: הסוכנים מחוץ־לארץ, תפקידם היה להלוות להם כספים ולעסוק ביצוא הגלמים וכמה ממוצרי הארץ, ואילו סוכני החצר תושבי המדינה, תעודתם היתה בתחום עסקי החכירה.

כבר הזכרנו מספר ניכר של "יהודי החצר", ששֵרתו את יאן־קאזימר, והוא העניק להם לאות חסד את זכות החכירה של בתי־מבשל השכר, היין ומי־הדבש. בימי סובייסקי היו היהודים "משרתי המלך" עוסקים ביצוא גלמים מאחוזות המלך, דוגמת יהושע משה"ש, או גם חוכרים את הכנסותיו של המלך ממכסי־המעבר, מכסי־הדרכים וכיוצא באלה. "חוכרים של הוד מלכותו" מסוג זה היו בימיו של יאן השלישי היהודים הירש (הרמאן) שלמה"ש, ביניש אברהמ"ש, פסח לֵייבקא"ש (מקראקא), אברהם בן נתן רבי"ש חיים (יואכים) פאצאנובר (מקראקא) ועוד רבים. ואולם עלה על כולם יעקב־בצלאל בן נתן, שהמלך סובייסקי הפקידהו על רכושו העצום, ששוויו נאמד בסך 70 מיליון זהו'. לידי יעקב־בצלאל זה, המכונה בפי הבריות "בֶּצַל", נמסרה גם חכירת כל מכסי המלכות בפודוליא ובאוקראינה. על היקפו של עסק זה מעידה הידיעה, שדמי החכירה שנתחייב בצלאל להעלות לקופת המלך, הגיעו כדי 400.000 זהו' לשנה. אף נשתמרו ידיעות על בצלאל זה, שהיה חוכר בסוף המאה הי"ז את מכסי המלכות ברוסיא ובפולין־קטן. בקיצור, הוא היה "המוכסן של הוד מלכותו ושל המדינה", תקיף, שיכול היה לעמוד בפני גדולי המאגנאטים הפולנים. אין זאת כי גדולות היו זכויותיו לפני אוצר־המלוכה ופַטרונו, המלך יאן השלישי, כיוון שלא הועילו כל האשמות, שטפלו עליו האצילים בסיימים ובסיימיקים, אשר דרשו לתפסו ולשימו במאסר. נקל לשער, שבצלאל זה היו לו מאות, ואולי אף אלפים של חוכרי־משנה, ועל אחת כמה וכמה שהיה לו מחנה שלם של "כותבים" יהודים בחדרי־המכס, משרתים וכדומה. דומה, שחכירת המכסים הנ"ל באוקראינה ובפודוליא, שהחזיק בה בצלאל למעלה מעשר שנים, היא שעודדה את היהודים לשוב לאותם המקומות, שעדיין היה חי בהם זכרון המאורעות של "גזירות חמיל".

מעשי הגדולים שימשו מופת לקטנים, וכשם שהיה למלך היהודי בצלאל שלו, כך גם כל אציל עשיר היה לו סוכן יהודי וחוכר יהודי משלו, וכמו בתקופה הקודמת, כן גם עתה אנו מוצאים את רובי עסקי החכירה היהודיים בגלילות הצפוניים, המזרחיים והדרומיים־מזרחיים של המדינה. פשוטי האצילים, שראו את היהודים כבני־תחרותם, לא פסקו מהתקפותיהם על החכירות היהודיות. באסיפות הסיים הפולני משנות 1690, 1738, 1740, 1746, ו־1748 נשמעו קולות, שדרשו ליטול לחלוטין את החכירות מידי היהודים, ולפחות להכביד את עולם של החוכרים היהודים. אף נשמעו דרישות "לכָפתם אל הקרקע", כלומר לעשות אותם ואת זרעם נתיני עולם של הפריצים. ואולם כל הדרישות הללו לא הגיעו לכלל קיום. הכריע החשש, שהחלטות כגון אלו עשויות "להניס את הצפרים", ואז "לא יימצאו לנו חוכרים", כדברי אַחד הצירים בסיים בשנת 1746.

רובם המכריע של החוכרים היהודים היו בני־אדם, שאפשר למנותם עם המון־העם: מוזגים כפריים, הכורעים תחת משא המסים ודמי־החכירה הגבוהים, "אנשים של חיי־שעה", כפי שהיו אומרים בימים ההם, שלא היתה יכולת בידם לבסס את קיומם על יסוד איתן. עסקיהם היו בדרך־כלל מצומצמים מאוד, הואיל והאכר שממנו ינקו את פרנסתם, היה מבזבז קל־מהרה בשיכרות את רכושו הדל. ולא זו בלבד אלא הם עצמם היו הורסים זה את זה על־ידי הסגת גבול והעלאת דמי־החכירה ומשתקעים בחובות לצורך תשלום דמי־החכירה המופרזים. אנשים כבצלאל היו מועטים מאוד.

המון־עם זה של המוזגים היה במחצית המאה הי"ח 20—30 למאה בקירוב מכלל האוכלוסים היהודים. על־כל־פנים הגיעו בעת ההיא לאָחוז כזה היהודים יושבי הכפרים, שעיקר פרנסתם היתה מחכירת בתי־המזיגה, כפי שמוכח מהמִפקד של שנות 1764—1765.

בעלי־המלאכה וחברותיהם

לאחוז מעֵין זה הגיע באותו זמן גם המון־העם שבערים, שנצטרף מבעלי־המלאכה היהודים. עליית מספרם של בעלי־המלאכה היהודים נסתייעה באותה תקופה מהידלדלותו של מעמד הסוחרים היהודי ומהמלחמה הקשה שקידשו העירונים הפולנים על המסחר היהודי הזעיר. ואולם הנישולים מן המסחר, שביקשו להם מפלט במלאכה, גם כאן לא שפר עליהם חלקם. שהרי בתקופה

הקודמת מצאו להם בעלי המלאכה היהודית משען חזק באחֵיהם הסוחרים, שהיו נותנים להם חמרי־גלם בהקפה "לשם התְקנה", ואין אנו מוצאים זכר לשיטה זו בתקופה הנידונה. אדרבה, יש מקום לשער, ששיטה זו פסקה לגמרי, ורמז לדבר בפרט מופלא זה, שחברות בעלי־המלאכה הנוצרים נלחמות עכשיו בחימה שפוכה על אותם בעלי־המלאכה היהודים המוכרים בעצמם את מעשי ידיהם. כנראה, נתרבה בימים ההם מספרם של היהודים, שהיו חציים בעלי־מלאכה וחציים תגרנים. ואולם חברות בעלי־המלאכה הנוצרים לא נתכוונו להכריע את התגרנות הזאת בלבד. במקום שלא עלה בידן להכרית את המלאכה היהודית ואת מערכת ארגונה בראשית התפתחותן, השתדלו לפחות לצמצם אותן על־ידי מין "נוּמֶרוּס קְלאוּזוּס". כן. למשל, נלחמה חברת החייטים הנוצרים בלובלין. סמוך למחצית המאה הי"ח, שלא יותרו לעסוק בחייטות בעיר זו אלא 24 יהודים בלבד. אחרי משפטים רבים, וגם מהומות ברחובות העיר, שעוררו שני הצדדים, הוסכם להעלות את המספר הזה לכדי 44. אף הגיעו לידינו ידיעות מהזמן ההוא על דרכים אחרות, שהשתמשו בהן חברות בעלי־המלאכה הנוצרים במאמציהן לשבור את המלאכה היהודית. כן שמו מכשולים על דרכם של בעלי־המלאכה היהודים בקניית חמרי־גלם, נטלו לעצמן את זכות המכירה היחידה ללקוחות נוצרים, אסרו על פועלים נוצרים לעבוד אצל יהודים, כפו את ה"חוציים", כפי שקראו לבעלי־המלאכה היהודים, להעלות תשלומים לקופת החברות של בעלי־המלאכה הנוצרים ועוד ועוד. ואולם כל אלה לא הועילו. על כמה מענפי המלאכה, כגון החייטות, הפרוונות והכובענות, השתלטו היהודים עד כדי כך, שכל התחרות של הנוצרים לא יכלה לעמוד בפניהם. אף עלתה בידם להחזיק מעמד בכמה מלאכות אחרות, כגון השזרות, הבורסקאות, הזגגות, הפחחות, הצורפות ועוד. ובכמה מהערים הגדולות אנו מוצאים אפילו יהודים, העוסקים במלאכות שלצרכי מלחמה, כגון עושי חרבות ושאר כלי נשק לבן, מומחים לצור צורות של נוי על גבי פלדת־דמשק, וכדומה.

מאותות הזמן הוא, שחברות בעלי־המלאכה היהודים הולכות ומתרבות. מכאן אתה למד, שהחמיר המאבק עם חברות בעלי־המלאכה הנוצרים וגם התגברה קנאת התחרות בין בעלי־המלאכה היהודים לבין עצמם.

חברות בעלי־המלאכה היהודים נתונות כמקודם להשגחת הקהל, והשגחה זו אף מחמירה והולכת. בפולין ממַנה הקהל שנים מגבאי החברה ונוסף לכך משתתף מטעם הקהלה בהנהלת החברה "הרב הדיין דחבורה", שהוא לה כעין אב ופטרון. כיוון שכל הנהלת החברה של בעלי־מלאכה מורכבת היתה בדרך־כלל מדיין ושלושה או ארבעה גבאים, היה לקהל רוב מובטח בתוכו. בכמה ערים, כגון בפוזנא, היתה הקהילה קובעת את סדרי החברות ומטרותיהן והיתה עורכת תקנות לדוגמה בשבילן. בדומה לזה היה המנהג בליטא. כאן נטל הקהל לעצמו את הזכות למַנות את מחצית גבאי החברה.

כללי הסדר החשובים ביותר, שאנו מוצאים בתקנות של חברות בעלי־המלאכה מאותם הזמנים, הם: א) להצטרף לחברה זכאי רק בעל־מלאכה, שעבד שלוש שנים בתורת חניך ושנה אחת בתורת פועל. ותנאי נוסף להצטרפותו, שיהיה נשוי. חבר חדש נקרא "בעל־בית חדש", ואין הוא נעשה "בעל־בית ישן", הנהנה ממלוא הזכויות, אלא כעבור שלוש שנים, לכל הפחות, מיום שנתקבל לחברה; ב) בחירות הגבאים נעשות על־ידי בוררים, והן טעונות אישור של הקהל; ג) החברה מעניקה לחבריה זכות "חזקה", כלומר זכות מוחלטת לעסוק בעשיית חפצים של ענף־המלאכה שהוא אומנותם. רק "בעלי־בתים ישנים" רשאים היו להעסיק נערים ופועלים.

בעלי־מלאכה, שלא נצטרפו לחברה או שלא נתקבלו בה, נתונים היו לנגישות מרובות כל־כך, שבדרך־כלל היו עוזבים את העיר ויוצאים לנוד על־פני הכפרים והאחוזות, כדי למצוא את לחמם בעבודות עראי.

מהתקופה הנידונה נשתמרו ידיעות על חברות של בעלי־מלאכה יהודים בפוזנא, ליסא, קֶמְפְּנא, קראקא, פרמסלא, לבוב, לוצק, ברדיטשב ומינסק. רובן היו חברות של חייטים, שזרים, פרוונים וקצבים. בקראקא ובלבוב אנו מוצאים גם חברות של צורפים, ובלבוב—גם של פחחים וזגגים (התקנות של שתי החברות הללו הן משנת 1727). בקמפנא היו מאוגדים בחברה, בסוף המאה הי"ז, גם המנגנים היהודים (כלי־זמר). בפרמסלא שייכים היו לחברת החייטים, משנת 1704 ואילך, גם תגרני בגדים ישנים (טאנדייטערס).

אם־כי אין ספק, שבין בעלי־המלאכה ופועליהם היו נופלים סכסוכים, אין אנו מוצאים בזמן ההוא שום איגוד מקצועי של הפועלים.

היחסים בין חברות בעלי־המלאכה היהודים לבין הקהל דחוקים היו כבר בראשית המאה הי"ח. החברות שאפו לעמוד

ברשות עצמן והשתדלו להיפטר מן הממונים עליהם מטעם הקהל. ואולם חפצן זה לא הצליח בידן אלא בכמה ערים, ובעיקר בערים הפרטיות. דרך־משל, בשנת 1732 קיבלה חברת החייטים היהודים בברדיטשב כתב־קיום מהווייוודא, שפטר אותה מהתערבות הקהל בענייניה הפנימיים. כנגד זה השכיל הקהל בערים אחרות לקיים את השפעתו בחברות והיה מוסר את אנשי החברה המתמרדים לדין. מעשה כעין זה אירע במינסק.

הסרסורים

נחותי־דרגה ביותר בתוך המון־העם היהודי היו הסרסורים. הללו, כמוהם כחנוונים הזעירים היהודים וכבעלי־המלאכה המתגרים, היו כקוץ בעיני העירונים הפולנים. על מנת־חלקם של הסרסורים שופך אור מלא־ענין קטע אחד של כתב־הקיום שקיבלו העירונים בלובלין בשנת 1686, וזה לשונו: "ואילו היהודים הקרויים סרסורים, המשוטטים על־פני העיר, המציצים אל תוך כיפות הסוחרים העירונים ובאים אליהן, שדרכם להטות את לבם של הולכי דרכים ואצילים עוברי אורח מלקנות סחורה אצל סוחרים־נוצרים ולסחור עמהם, ולהביאם אל כיפות היהודים—ולפיכך אל נא יישאר בעיר... שום סרסור (כגון זה)". ואולם אף־על־פי שהיו קונסים את הסרסורים בקנסות חמורים והיו כולאים אותם בבית־הסוהר במשך חדשים, לא זו בלבד שלא ניתן לסלקם, אלא אף היו מתרבים והולכים משנה לשנה, כשהם מחזיקים בכל מאמצי כוחם בפרנסותיהם "האוירית". הם היו "דלת־הפרולטאריון" ממש.

מבנה הכלכלה היהודית בימי מלכותו של סטאניסלאב־אבגוסט

מתקופת מלכותו של האחרון למלכי פולין יש בידינו מקורות כדי עיון מעמיק במצבם הכלכלי של היהודים, יתר על התקופות הקודמות. בפעם הראשונה אנו מוצאים בזמנים ההם נסיונות לתפיסה סטאטיסטית של הפרנסות היהודיות ודעות מוסמכות של מדינאים פולניים מובהקים, השופכים אור על הבעייה היהודית בכללותה.

חומר רב־ערך להכרת המבנה הכלכלי של היהודים מחזיקה ספירת היהודים, שנערכה בשנות 1764—1765. עד עכשיו לא עיבד אלא קצתו של החומר הזה. וספירות, שנערכו בערים ובמחוזות שונים בשנים מאוחרות־יותר, יש בהן כדי השלמה יפה לחומר זה.

והנה המספרים, שיש בידינו על כמה קהילות גדולות:

בקאליש, שהיו בה, בשנת 1786, 454 משפחות יהודיות, התפרנסו 20.2 [?] אחוזים מאוכלוסי היהודים מעסקי מסחר, אשראי ותיווך, 22.6 אחוזים ממלאכה וחרושת, 1.1 אחוז ממזיגה ו־3 אחוזים מאומנויות חפשיות.

בקראקא, שיש בידינו עליה סטאטיסטיקה מדויקת של הפרנסות היהודיות בשנת 1790, התפרנסו מחצית היהודים (51 אחוזים) ממסחר, 20.8 אחוזים ממלאכה, 3.6 אחוזים ממזיגה, 10.1 אחוזים מאומנויות חפשיות (רובם "כלי־קודש"), ו־3.1 אחוזים היו משרתי־בית, שכירי־יום, עגלונים וכדומה.

בקהילות הגדולות שבמזרח פולין־קטן כגון לבוב, ברוד וזולקווא, שבשנת 1764 היו בהן בסך־הכל 15.328 נפש יהודים, התפרנסו בזמן ההוא בקירוב 9 [?] אחוזים ממסחר (להוציא את עוזרי המסחר), 22 אחוזים ממלאכה, 3 אחוזים ממזיגה וחכירה, 8 אחוזים מאומניות חפשיות, ו־10 אחוזים משרות־בית, עבודת שכירי־יום, הובלה וכיוצא באלו.

בז'יטומיר, שיש בידינו עליה נתונים סטאטיסטיים משנת 1789, התגוררו בעת ההיא 236 משפחות יהודיות בקירוב, שמהן התפרנסו 25 אחוזים ממסחר ותיווך, 21 אחוזים ממלאכה, 39 אחוזים ממזיגה וחכירה, ו־7 אחוזים משירות־בית.

לפי הנתונים הללו בלבד, אנו יכולים להגיע לידי מסקנה כללית, שככל שהישובים רחוקים מן המערב וקרובים למזרח, פוחת חלקם של היהודים (תושבי הקהילות הגדולות) במסחר, ומוסיף והולך חלקם במלאכה ובמזיגה. בדרך־כלל מתפרנסים 20—22 אחוזים מהיהודים שבקהילות הגדולות ממלאכה. ביחוד יש ענין במספרים המובאים על המזיגה בערים שבמערב המדינה (קאליש, קראקא): כאן מתפרנסים ממנה 1—3 אחוזים של היהודים, כנגד 3 אחוזים בערי רוסיא־האדומה, ו־39 אחוזים באוקראינה (ז'יטומיר).

בדומה לערים הגדולות שבאוקראינה, השתלשלו התנאים בכל **העיירות** שבפולין התיכונה ובגלילותיה המזרחיים. בישובים העירוניים הקטנים התפרנסו היהודים ברובם מן המזיגה והמלאכה. אותה שעה שבברוד, לבוב וזולקווא היו מתעסקים, בשנות 1764—1765, רק 3 אחוזים מן היהודים במזיגה, ובחכירת בתי־המזיגה, היו הפרנסות הללו מקור מחיתם של 25 אחוזים בקירוב מהיהודים יושבי העיירות הקטנות שבמזרח פולין־קטן. בעיירות יאזלוביץ וזאלשטשיק שבפודוליה, שבשנת 1772 היה מספר תושביהן היהודים 720 נפש בקירוב, התפרנסו ממסחר רק 10 אחוזים, וכנגד זה עסקו 24 אחוזים במזיגה, ו־13 אחוזים במלאכה. בשבע־עשרה עיירות שבווֹיוודות של לובלין, התפרנסו מבין 539 יהודים, שפורשה התעסקותם בספירה משנת 1765, 296 ממלאכה, 83 ממזיגה, ורק 47 ממסחר. השאר היו שכירי־יום ומשרתי־בית (38), "כלי־קודש" ומלמדים (75). בסך הכל התגוררו בשבע־עשרה העיירות הללו 1.319 יהודים בגיל של כושר־עבודה.

ועוד רב מזה היה חלקן של המלאכה והמזיגה בפרנסותיהם של **יהודי הכפרים**. בגלילות המערביים של פולין היה שיעורו האחוזי של הישוב הכפרי היהודי לא גדול, לעומת זה היה ניכר בחבל וילנא (כ־20 אחוזים מכלל היהודים), וגדול ביותר בשטחי פולין שבמזרח ובדרום־מזרח (30—35 אחוזים), בחבל לובלין (30.5 אחוזים) ובפודלאשי (55 אחוזים). לפי המספרים משנות 1764—1765, המצויים בידינו על גליל לבוב, מחוז זידאטשוב והוויוודות של לובלין, היה המבנה הכלכלי של הישוב הכפרי היהודי באותם המקומות כדלהלן:

בגליל לבוב התעסקו 51 אחוזים מיהודי הכפרים במזיגה וחכירה, 12.7 אחוזים בשירותי־בית, 2 אחוזים במלאכה, 2.5 אחוזים במלמדות, ורק 0.9 אחוז במסחר. כיוצא בזה התפרנסו במחוז זידאטשוב 49 אחוזים מהיהודים ממזיגה וחכירה, 11 אחוזים משירותי־בית ו־6 אחוזים ממלמדות. קרוב לשליש ממספר היהודים הכפריים בגיל של כושר־עבודה היו בטלים מכל התעסקות, בווייוודות של לובלין, עסקו בשנת 1765, מבין 1.401 יהודים בגיל של כושר־עבודה, למעלה ממחציתם (712) במזיגה, חכירה, עשיית שכר וי"ש, והשאר היו בעלי־מלאכה (36), חלבנים (12), משרתי־בית (221), מלמדים (45) ובלא התעסקות קבועה (קרוב ל־400 איש, שהם 28.6 אחוזים).

בפודוליה ואוקראינה התפרנסו, לפי המספרים משנות 1765—1791, כמעט 90 אחוזים מיהודי הכפרים מחכירה ומזיגה.

אם נסכם את המספרים שהבאנו למעלה, נוכל לקבוע, שבגלילות התיכוניים והמזרחיים של פולין היה המבנה הכלכלי של היהודים במחצית השניה של המאה הי"ח כדלהלן:

בערים הגדולות התפרנסו 20 אחוזים בקירוב ממלאכה, 12—25 אחוזים ממסחר ומזיגה (יצאו מכלל זה הערים באוקראינה, שבהן אחוז העוסקים במזיגה גדול בהרבה), קרוב ל־10 אחוזים משירותי־בית ושאר צורות של עבודה שכירה, וקרוב ל־10 אחוזים מאומנויות חפשיות. לשון אחר, 30—35 אחוזים מהיהודים בערים הגדולות ראויים להימנות עם "דלת הפרוליטאריון". **בעיירות** התפרנסו ממזיגה עד 25 אחוזים, ממסחר — קרוב ל־10 אחוזים, ממלאכה 13—23 אחוזים, משירותי־בית ואומנויות חפשיות 9 אחוזים בקירוב. 35—45 אחוזים בערך היו בטלים מכל התעסקות. **בכפרים** היה עיקר עיסוקם של היהודים: החכירה והמזיגה, ומספר הבטלים מכל התעסקות היה 10—13 אחוז.

מכאן שרשאים אנו להניח, כי למעלה משליש היהודים תושבי הערים, ובערך רבע מהיהודים הכפריים היו מבני "דלת הפרוליטאריון". ואם נוסיף עוד על אלה את האחוז הניכר של יהודים, שהתפרנסו מעבודת שכירי־יום, כלומר שתלויים היו בפרנסות־ערעי, נבוא לכלל מסקנה, כי 40—45 אחוזים בקירוב מהיהודים יושבי הערים והעיירות וקרוב ל־30—35 אחוזים מיושבי הכפרים שרויים היו בדחקות גדולה. והרי זו דוגמה מובהקת לדלותם של היהודים ברוב גלילותיה של פולין בעת ההיא. חמורה ביותר היתה מצוקת היהודים בחבלי הספר המזרחי. הנה מה שמספרת על עניות היהודים באוקראינה ובוולין העתונות של עיר־הבירה משנות השבעים והשמונים של המאה הי"ח: "עניות ... היהודים גדולה לאין שיעור אצלנו, כל היום הם משחרים לפת לחם, ומאין עונה לבקשתם, הם שובקים את חייהם העלובים מאחורי הגדרות". כה דברי סופרו של ה"דזיֶנניק האֶנדֶלובי" מטוֹלטשין בשנת 1788. ודומים אליהם דבריהם של שאר סופרי העתון הזה ממקומות אחרים שבאוקראינה, המודיעים גם הם, שהיהודים "שרויים בעניות קיצונית". בלוצק, שבשנת 1765 התגוררו בה 1.011 יהודים, לא נותרו מקץ עשר שנים אלא 616. קרוב למחציתם עזבו את העיר במשך עשר השנים הללו והלכו לתור להם מחיה במקומות אחרים. גם בפולין־קטן לא היה המצב טוב מזה. בשנת 1790 נמצאו בקראקא 12 אחוזים של אוכלוסי היהודים, שמחציתם

היתה פרנסתם על קרוביהם, ומחציתם התפרנסה מנדבות. באותו זמן הגיע מספר הקבצנים החוזרים על הפתחים במזרח פולין־גדול לכדי 8 אחוזים מכלל האוכלוסים היהודים. בשיעור דומה לזה מעריך תאדיאוש טשאצקי את מספר הקבצנים היהודים בכל המדינה. שכֵּן הוא אומר, על סמך "חישובים שנשלחו לועדת האוצר" (סמוך לשנת 1790), כי החלק השנים־עשר של היהדות הפולנית היו קבצנים מחזרים על הפתחים. במספרים מוחלטים הגיע מחנה הקבצנים הזה לכדי 80.000 נפש.

הדלות היהודית שיעוריה גדלו כל־כך, עד שעוררה את כל המדינאים הנאורים בפולין ליתן את דעתם עליה. אף צמחה בעת ההיא ספרות עשירה, שטיפלה בבעיית שינוי המבנה הכלכלי של היהודים וביקשה דרכים להפנות לעבודה פוריה את אלפי היהודים, שנתמלאו מהם מערכותיהם של "דלת הפרוליטאריון" והקבצנים. מהספרות הזאת יצאה השפעה מסוימת על מהלך הכלכלה היהודית, וביחוד הכריעה את הכף בשאלת המזיגה. בהשפעתה גם נעשו נסיונות להפנות את היהודים אל המלאכה והחרושת וכן גם אל עבודת־האדמה. ואולם קודם שנידרש לשאלות הללו, ראוי לבחון את התפקיד, שמילאו היהודים בתחום המסחר, האשראי והמלאכה באותה תקופה.

המסחר היהודי במחצית השניה של המאה הי"ח

בדרך־כלל היתה חשיבותו של המסחר בחיי הכלכלה של היהודים בתקופה הנידונה פחותה הרבה משֶׁל המלאכה והחכירה. בכל־זאת היו הסוחרים היהודים הגורם הגדול ביותר במסחרה של פולין בעת ההיא. "היהודים — אמר המֶרקאנטיליסטן המפורסם בדור ההוא, יאצֶק יֶזֶיֶרסקי, בישיבת הסיים מיום 30 בדצמבר 1791 — מוחזקים בעיני לאזרחים פולנים ובעלי תועלת, כיון שאיני יודע סוחרים אחרים בפולין, חוץ מהיהודים. לדעתי אין סוחר אלא זה שמוכר את תוצרת הארץ בארצות אחרות, ולא זה שמביא מיני סְדקית למדינה ומוציא [חוצה לארץ] כסף מזומן". כי לא היתה גוזמה בהערכתו של יֶזירסקי, מעידים המספרים, הנמצאים בידינו מאותם הזמנים, על השתתפותם של סוחרי פולין בירידי לייפציק המפורסמים ועל יצוא הסחורות בידי יהודים. את חלקם של הסוחרים היהודים והלא־יהודים מפולין בירידי לייפציק משקפת הטבלה הבאה, שערכנוה על־פי החומר שפרסם ר. מארקגראף.

טבלה זו מלמדת אותנו, שברבע האחרון של המאה הי"ח היה מספרם של הסוחרים היהודים מפולין, שנסעו ללייפציק, גדול שבעה מונים ממספרם של הסוחרים הלא־יהודים (בפרק־הזמן של שנות 1775—1796 היה מספרם של הסוחרים היהודים, לפי הטבלה הנ"ל, 2.070 כנגד 301 לא־יהודים). בחמש השנים 1776—1780 קנו יהודים פולנים סחורות בלייפציק על סך 300.000 טאלארים בערך, ולא נכללו במנין זה אלא אותם היהודים שהיו בעלי רשיונות לחירות הנסיעה (Freipässe). לאמיתו של דבר, היה סכום הקניות הרבה גדול מזה. בשנות 1781—1790 היו יהודי פולין ראשונים במעלה לפי גודל הקניות, שנעשו בירידי לייפציק. יותר מכל קנו מעשי משי, סלסלה, מעשי חרושת מזאפסן, מעשי זהב וכסף, מלמלה, מעשי־בד משובחים ועוד. לפי ידיעה משנת 1781, הטעינו באותה שנה יהודים מליסא ומברוד בלבד קרוב ל־4000 קנטנארים של סחורות שקנו בלייפציק. המטענים הללו היו בעיקרם אריגי צמר וכותנה. גם בשנות 1788—1790 עשו יהודי פולין קניות גדולות בלייפציק. על הרוב היו קונים במזומנים או כנגד שטרות עוברים לסוחר, ורק מעט מאוד בהקפה. בשנות 1791—1800 היה סכום הקניות הגדול ביותר בלייפציק — של הסוחרים היהודים מברוד ומלבוב.

חלקם של הסוחרים היהודים והלא־יהודים מפולין בירידי לייפציק

השנה	בירידי לייפציק השתתפו	
	יהודים	לא־יהודים
1766	182	60
1768	121	88
1775	413	68
1782	317	75
1789	549	98
1796	791	60

מלבד ירידי לייפציק באים יהודי פולין באותה תקופה — כמו בתקופה שקדמה לה — לירידים בברסלא ובפראנקפורט־דאוֶדר והם סוחרים גם אל טורן, דאנציק וקיניגסברג, בלא להזניח גם את קשרי המסחר הישנים עם הונגאריה. לפי ידיעה

משנת 1772, כבשו יהודי ליסא את כל מסחר האריגים בפולין־גדול. בשנת 1782 היו מוליכים בגדים מוכנים לדאנציק ולקיניגסברג. כבר בשנת 1773 היו הבגדים המוכנים שלהם מגיעים עד לסָפָר הצפוני והמזרחי של פולין. מוכרים היו אותם בירידי ליטא, אוקראינה וגם מולדאביה, מקום שהיו מצטיידים בסחורות המיועדות ליצוא, כגון פרוות, עורות, מלח, תבואה וכדומה. גם ממחצית היובל האחרונה של המאה הי״ח מגיעות אלינו ידיעות, שיהודים מליסא היו עוסקים במסחר ״על ברלין ופטרסבורג״. לברלין הוליכו בשנת 1778 צמר, ולפטרסבורג היו מוליכים מדי שנה בשנה אלף גלילות אריג, שהיו קונים בברסלא. לפי נתונים סטאטיסטיים שהגיעו לידינו, ישבו בליסא בשנים 1767—1790 כאלף משפחות יהודיות, אלא שבעשור האחרון של המאה הי״ח פחת המספר הזה (מחמת הדליקה שנפלה בעיר בשנת 1790) עד כדי 600 משפחות. והנה כמחציתן של 600 המשפחות הללו היו מתפרנסות ממסחר, שכֵּן מספרת ידיעה משנת 1790, כי מספר הסוחרים היהודים בליסא הגיע אז כדי 259. רבים מהם היו בעלי רכוש גדול, לפי תנאי הימים ההם — רכוש שהגיע כדי 30—50 אלף לכל אחד.

רק יהודי ברוד יכולים היו להידמות בעשירותם ובקשריהם המסחריים אל אחיהם שבליסא. לפי סקירתו של קראטר (Kratter) משנת 1786 (Briefe über den jetztigen Zustand Galiziens), היו כמעט כל הסוחרים של ברוד יהודים. הם היו מוליכים בכל שנה לרוסיה, לליטא ולתורכיה 1.200 קנטנארים שעוה, 5.000 קנטנארים דבש, 4.000 קנטנארים מלח, 5.000 קנטנארים מלַחַת, 4.000 קנטנארים קפה, סוכר ופלפל, 300.000 עורות של ארנבות וכדומה. אריגי־המשי, האלמוגים והשיער לפיאות נכריות, שהיו נמכרים בברוד במשך שנה, תמורתם בלבד היתה מגעת כדי 200.000 טאלארים. ועוד יש להוסיף על אלה, כי ברוד מפורסמת היתה בעת ההיא בירידי הסוסים שלה, וגם סחר הסוסים היה כמעט כולו בידי יהודים. הסוחרים היהודים שבברוד בלבד, מספרם היה גדול כמה וכמה מונים ממספר הסוחרים הלא־יהודים בכל השטח כולו של פולין־קטן שבגבולות הכיבוש האוסטרי (בשנת 1777 היו בגאליציה, לפי עדות מוסמכת, 315 סוחרים נוצרים).

ועוד שני מרכזים של המסחר היהודי יצאו להם מוניטין בעת ההיא: ברדיטשֶב ודובנא. בֶּרדיטשֶב היתה צומת־דרכים של היצוא היהודי ההולך לרוסיה, תוגרמה ומולדביה. ודובנא נתפרסמה משום שכאן היו מתכנסים לעתים מזומנות סוחרי לבוב וברוד בעסקי מסחרם.

שפע של ידיעות חשובות על היצוא היהודי אנו מוצאים במכתבים ממקומות שונים בפולין, שהיו נדפסים בעתונות הווארשאית מאותו זמן (וביחוד ב״דֶזֶננִיק האנדלובי״), וכן בכתבים של ועדת־האוצר. מהמקורות הללו אנו למדים, שהיהודים היו חולשים על סחר היצוא של תבואה, צמר, עורות, דבש וסוסים.

בשנות השמונים של המאה הי״ח, היו תולים את סיבתה של כל תמורה חשובה, שחלה במסחר התבואה, כגון עליית המחירים, ביצוא התבואה הגדול לחוץ־לארץ, שעסקו בו היהודים. הם היו מוליכים תבואה לא רק לדאנציק, אלא גם לרוסיה, גאליציה וגרמניה.

בשנת 1786 מתנבא סופרו של ה״דֶזֶננִיק האנדלובי״ בלובלין, שמחירי הצמר יעלו, הואיל והיהודים (וביחוד יהודי ברוד) קונים אותו בכמויות גדולות. אותה שעה מתאוננים סוחרי ווארשא, שהיהודים קונים את מיני הצמר המשובחים לשם מכירתם בחו״ל.

ביצוא עורות עסקו בשיעור גדול יהודים מליסא, קרוטושין, ברוד, חֶלמא וקראסניסטאב. בשני עשורי־השנים האחרונים של המאה הי״ח הגיעו לעשירות מופלגת מיצוא עורות גם כמה יהודים מווארשא, וביניהם שמואל זְבִיטקוֹבֶר מפראגא, שיצא לו פרסום רב; הוא היה מוציא בכל שנה כ־4000 עורות לבתי־חרושת בפרוסיא. מסחר העורות היה הולך בעיקר ללייפציק ולברסלא.

את הדבש היו היהודים קונים על הרוב בפודוליא. כפי שראינו, היה זה סעיף חשוב בסחר־היצוא של יהודי ברוד.

מהמאמר על ״סחר הסוסים שבארץ פולין״ אשר נדפס ב״דזיננִיק האנדלובי״ בשנת 1792, נודע לנו, שמסחר זה היה נתון כולו בידי יהודים. הם פיתחו אותו בשיעור גדול, אגב הספקת הסוסים לצבא. קונים היו את הסוסים בירידי הסוסים המפורסמים בלָנטשנא, זָלְוָא, מוהילֶב, לודמיר וברוד, ומוכרים אותם לצבא הפולני או לצבאותיהן של המדינות השכנות.

באנקאים וחלפנים יהודים בימי מלכותו של סטאניסלאב־אבגוסט

הבאנקאות מרוכזת היתה בימים ההם בעיקרה בווארשא. בתוך המספר הניכר של עשרים באנקאים בערך, שאנו מוצאים בעיר־הבירה באותו זמן, היה רק בית־עסק באנקאי אחד בעל חשיבות ששייך היה ליהודי. מייסדו של בית־עסק זה היה

שמואל זְבִיטקוֹבר הנ״ל. והוא לא צמצם עצמו לעסקי באנקאות בלבד, כי־אם היה גם סוחר גדול, סַפָּק צבאי ובעל־תעשיה. בתעודות הזמן ההוא אנו מוצאים את שמותיהם של עוד שני יהודים, שבדומה לשמואל זביטקובר, היו באנקאים של המלך. שמו של אחד מהם היה שמעון סִימוֹנִיס לֶה יהושע, ושל השני — היימאן. ואולם הללו היו בני חוץ־לארץ. על היימאן ידוע בוודאות שהוא היה באנקאי מברלין. עוד יהודי אחד, אברהם הירשוביץ, שנתכַּנה בתואר ״סוכן הוד מלכותו״, היה, כנראה, לא באנקאי, אלא סוחר שעמד בשירותה של חצר המלכות. ממנו נשתמר חיבור רב־ענין, הוא ״הצעה לתקן ולשפר את מידותיהם של היהודים תושבי ממלכת פולין״.

כנגד זה מרובה היתה חבורת החלפנים היהודים בווארשא. בסוף המאה הי״ח היה מספרם כאן שלושה־עשר, לפי רשימה של חברת הסוחרים. הגדול שבהם היה דוד קָנִיגְסְבֶּרְגֶר, שהיה מתעסק גם בשדה החרושת.

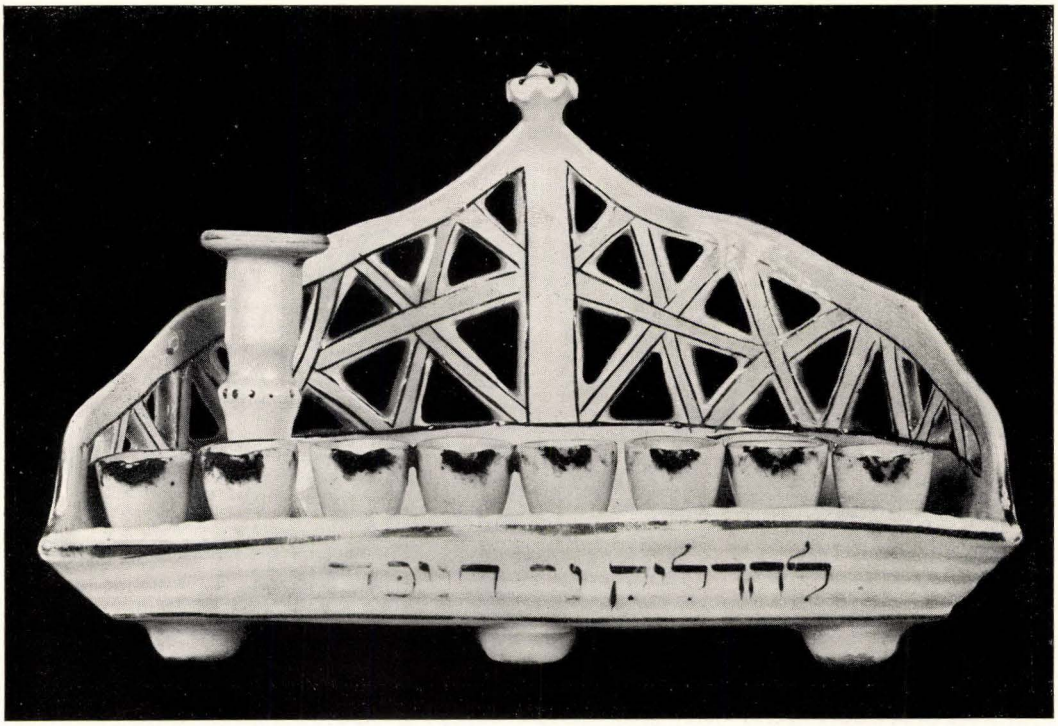
מחוץ לווארשא היו בימים ההם עוד כמה בתי־באנקים בפוזנא, בקראקא, בלובלין ובווילנא. ביניהם אנו מוצאים רק באנק חשוב אחד, ששייך היה ליהודי, הוא בית־הבאנק של יוסף לֶוִינְסְקִי בקראקא. לימים העתיק בעליו את מושבו לווארשא, ובשנת 1806 עזב את היהדות (בנו היה הגנראל יאקוּב לֶוִינסקי, שנתפרסם במרד נובמבר). אף מוצאים אנו בקראקא באותה תקופה שני יהודים ששימשו סַפָּקים של בית־המטבע המלכותי, וכינן שנתבשמו מההשכלה המנדלסזונית, היו חותמים באשכנזית ״מינץ־לֶיוֶראנטן צור מינץ אין פּוֹהלן״ (סַפָּקים של בית־המטבע המלכותי בפולין). שמותיהם היו שמעון סאמואלזוהן ואברהם סאלומון. הנזכר לראשונה התישב אחר־כך בווארשא וייסד כאן בית־מסחר גדול. שניהם התעסקו גם בשדה התעשיה (ייסדו בית־בורסקי גדול בקראקא בשנת 1790). לידי שגשוג הגיעה הבאנקאות היהודית, וביחוד בווארשא, רק בתקופת השלטון הפרוסי ובימי הדוכסות הווארשאית.

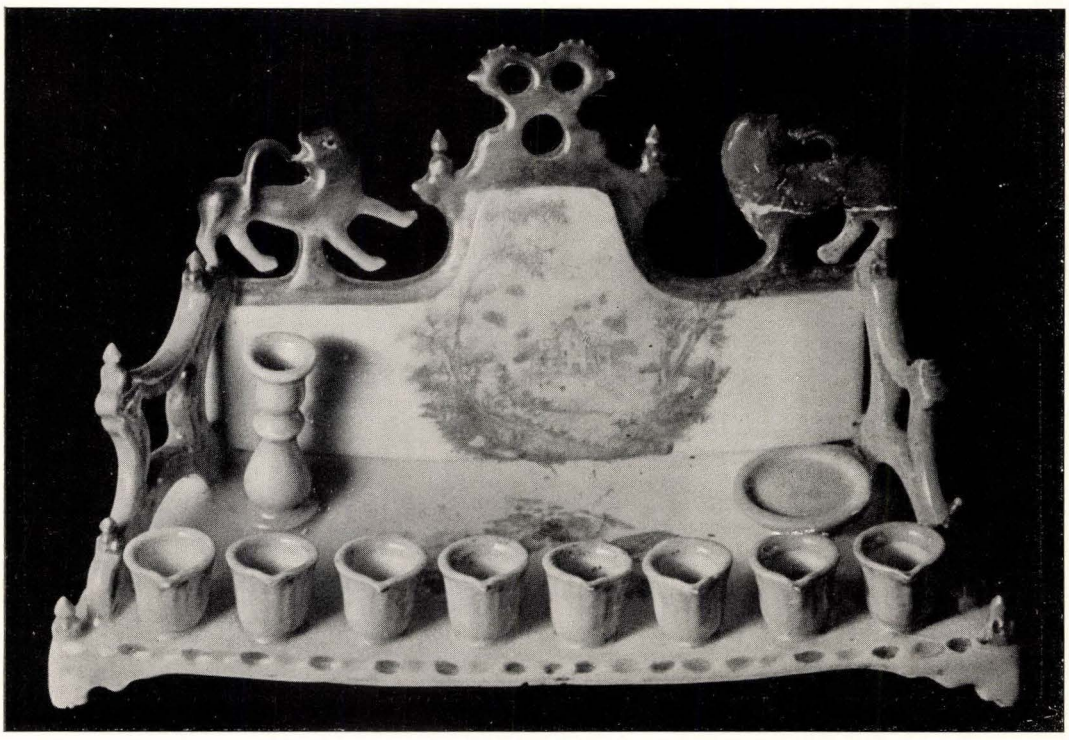
המלאכה היהודית

על תפקידה רב־החשיבות של המלאכה בחיי היהודים בתקופת סטאניסלאב־אבגוסט, כבר עמדנו אגב תיאורנו את מבנה הכלכלה היהודית. אין לך מלאכה ואומנות שלא עסקו בה היהודים בעת ההיא. לצד היהודים הצורפים, עושי־החותמות, החַטָּבים, המדפיסים, הכורכים והרוקמים, נזכרים ברשימות מן הימים ההם: יהודים חייטים, כובענים, פרוונים, סנדלרים, שזָרים, מתקיני־זיפים, בורסקאים, מַסְרָקנים, חָרָטים, זגגים, מסגרים, יורָנים, חַבתנים, מַגְלָבָנים, אופים, קצבים ועוד ועוד.

החייטים היו כבר בעת ההיא האחוז הגדול ביותר מכלל בעלי־המלאכה היהודים. לפי הספירה משנות 1764—1765 הגיע מספרם בגליל לובלין כמעט כדי מחצית היהודים שצוינו ברשימות כבעלי־מלאכה, בגליל לבוב — 30 אחוזים בקירוב, ובמחוז ז׳ידאטשוב—34.5 אחוזים. בקראקא היה בשנת 1790 אחוז החייטים היהודים 29 למאה, ובערים הפודוליות יאזלובייץ וזאלֶשְׁטשִׁיק (בשנת 1772) אפילו 42.5 למאה מכלל בעלי־המלאכה היהודים. לא קשה להסביר את סיבת התפתחותה היתירה של מלאכת החייטות בקרב היהודים. די שניתֵּן את דעתנו על פרט אחד, שהזכרנוהו קודם אגב סקירתנו את מצב המסחר היהודי, והוא, שבגדים מוכנים היו בעת ההיא אחת הסחורות, שהיו היהודים מוליכים לשוקי חוץ (וביחוד לרוסיה). קרוב לוודאי, שהמסחר היהודי בתקופת מלכותו של סטאניסלאב־אבגוסט שב וחידש את שיטת ההקפה של חמרי־גלם לבעלי־מלאכה, שיטה שעלתה כפורחת בקרב היהודים במאה הט״ז ונפסקה בתקופת חילופי המאות הי״ז והי״ח. נסיבה זו עצמה גם היתה בגורמי התפתחותן המרובה של כמה אומנויות אחרות בקרב היהודים, כגון הפרוונות, הכובענות והסנדלרות. היהודים, שהתעסקו במקצועות הללו, היו בקראקא (בשנת 1790) 18.4 למאה מכלל בעלי־המלאכה היהודים, בגליל לבוב (בשנת 1764) — 12.4 למאה, במחוז ז׳ידאטשוב (בשנת 1764) — 13.7 למאה, בעיירות הפודוליות (בשנת 1772) — 10 למאה. גם בקרב בעלי־המלאכה היהודים שבפולין־גדול מרובים היו החייטים, הפרוונים והכובענים מבעלי שאר האומנויות. בליסא היה מספר החייטים היהודים רב כל־כך, שבשנת 1772 עמדו וייסדו להם בית־תפילה לעצמם. כל אחד מהפרוונים היהודים בעיר זו היה מעסיק בבית־מלאכתו פועלים ונערים. בשנת 1795 העסיקו 25 פרוונים יהודים — 18 פועלים ו־5 נערים. מבין שאר המלאכות מפותחות היו בקרב היהודים בליסא השזירה והרקמה. במלאכת הרקמה עסקו כאן בעיקר הנשים היהודיות והן התמחו בכך עד שהיו קופצים למעשי־ידיהן אף בשוקי גרמניה. אחד מזריזי הסוחרים היהודים בפרוסיא, פַּייטל הַיינה אֶפְרַיִם, היה

לוח יג

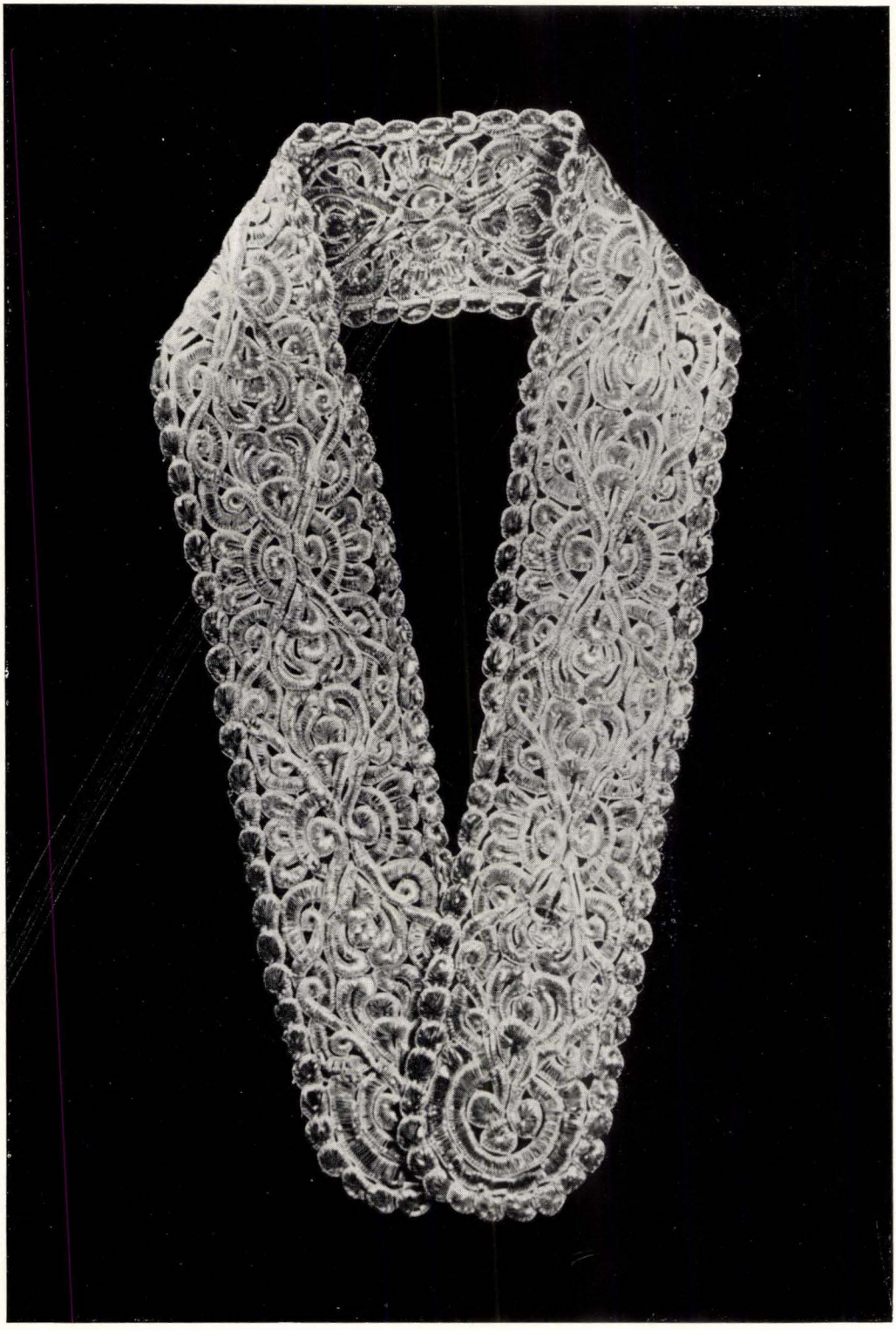

כלי חרסינה מעשה ידיהם של יהודים בני פולין

שתי מנורות חנוכה. המאה הי״ט. שלמעלה – מאוסף בנימין מינץ בווארשא; שלמטה – מאוסף פויכטוואנגר בבית־הנכות הלאומי **בצלאל.**

התצלומים מארכיון בצלאל, ירושלים

לוח יד

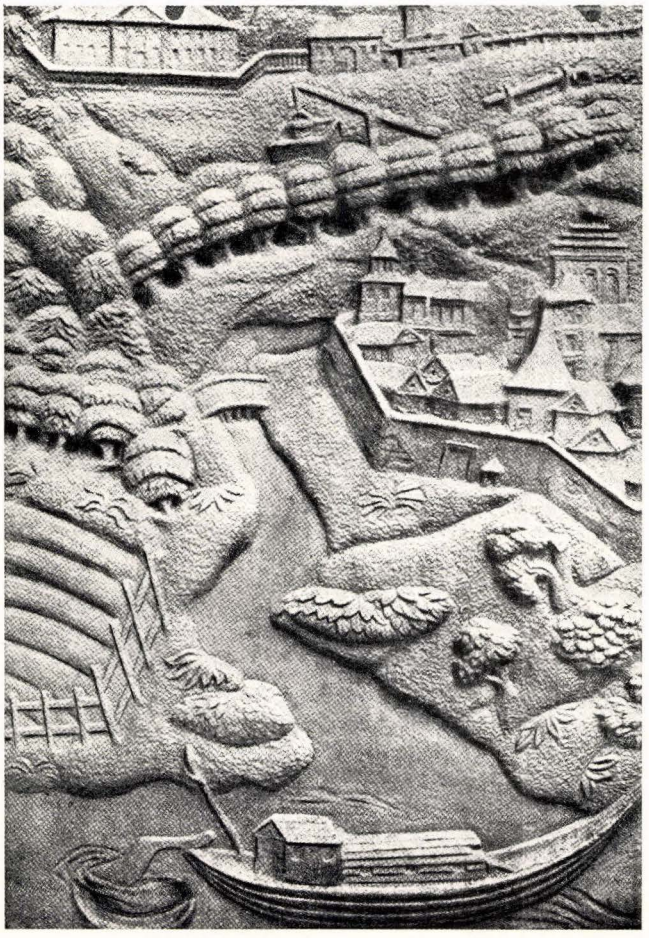
עטרה־לטלית מפולין

העטרה רקומה זהב, בטכניקה של תחרימי ספרד – Point d'Espagne – וקרויה לכן "שפאנייר". מלאכה זו היתה רווחת בין יהודי פולין, וכמה עיירות בגאליציה, ביחוד סאסוב, התפרנסו עליה. בית־הנכות הלאומי בצלאל, ירושלים

לוח טו

תמונתו של שמואל זביטקובר, משנת 1768. מתוך רישום מוגוון של ברנארדו קאנאלטו המכונה בלוטו 1724 – 1780. המתאר קבוצת יהודים בווארשא בזמן בחירת סטאניסלאב־אבגוסט למלך פולין. המוזיאון הלאומי בווארשא

מצבת בנו של שמואל זביטקובר הקרוי בער זוננברג. מעשה ידי הפסל והחטב היהודי, בן פולין, דוד פרידלנדר

לוח טז

ברק יוסלביץ. הדפס־אבן מאת יוליוש קוסאק (1842–1899). על־פי מקור נושן.

בית־הנכות הלאומי בצלאל, ירושלים

מעסיק, בעשור האחרון של המאה הי״ח, קרוב לשבע־מאות נשים יהודיות מפולין־גדול במעשי רקמה ותחרים. בליסא גופה היו עוסקות בכך כ־250 נשים יהודיות.

ענין המוזגים

טיפלנו עד עכשיו באותם שטחי הכלכלה היהודית, שעל־אף היותם במשך דורות מטרה להתקפותיהם של העירונים, הצליחו לעמוד בקיומם, ושהספרות הכלכלית מתקופת מלכותו של סטאניסלאב־אבגוסט נוהגת היתה בהם, בדרך־כלל, מידה חיובית. לא כן פעולת היהודים בשטח החכירות, וביחוד חכירת בתי־המזיגה. מהמספרים, המפיצים אור על מבנה הכלכלה היהודית בפולין, למדנו, שפרנסות אלו היו עיסוקם העיקרי של יהודי העיירות הקטנות ויושבי הכפרים. הוֶה אומר, ש״שאלת המוזגים״ היתה נוגעת לקיומן של רבבות משפחות מישראל, ביחוד בגלילות הצפון והמזרח של פולין. זה היה חֶלי ישן־נושן, שהחמיר מאוד בימי מלכותו של סטאניסלאב־אבגוסט, וגרמו לכך סיבות שונות.

מצוקת האכרים, שאחד ממקורותיה היתה שיטת ה״ראנדארים״, הנהוגה בשיעור גדול על־ידי האצילים, גברה כדי כך, שבני הדור הנאורים, שהיו מסוגלים להתנשא מעל לחוג האינטרסים הצר של מעמדם, יצאו להתריע ברבים. בראשית ביכוריה של הפובליציסטיקה בשאלת האכרים היו הכל מוחים על מעשי ניצולו של האכר בידי האצילים, בעזרתם של החוכרים והמוזגים היהודים, והיה גובר והולך קול הדרישה, להרחיק את היהודים מהפרנסות הללו, המביאות הרס על האכר.

הסיסמאות הללו עשו פרי. למן גזירות תקכ״ח באוקראינה, שפקחו את עיניהם של המאגנאטים בחבלי הספָר לראות את חומר הבעיה של ה״ראנדארים״, היו תוכפים והולכים מעשי נישול של יהודים מהפונדקים ובתי־המזיגה. בהשפעת הרציחות של ההיידאמאקים, נעשו האצילים נוטים יותר לוותר על ההכנסות, שהיו מפיקים, על־ידי ה״ראנדאר״ היהודי, מאת האכרים המשתכרים ביי״ש מתוצרת האבירים. בשנת 1768 גופא, היא שנת הטבח באומאן, אסר הסיים הפולני על היהודים, שאין להם כתב־קיום מיוחד לכך, להתעסק במזיגה, ואיים על העבריינים בקנס עד 5.000 זהו. וכמה חבלים אף הוסיפו חומרה על גזירת הסיים והחליטו בסיימיקים להרחיק את היהודים מבתי־המזיגה לחלוטין. אף כמה מהמאגנאטים שבספָר נמשכו אחרי דעת־הקהל ולא חידשו את החוזים עם החוכרים והפונדקאים היהודים. השרות האדירים של הספָר, כגון בית פוטוצקי, בית זאמוֹיסקי, בית טשארטוֹריסקי, בית לובומירסקי ועוד, מרחיקים את היהודים מן הפונדקאות. ולא רק חוגי המתקדמים הפולנים, כי־אם גם היהודים שוחרי הקידמה נתפסו לדעה, שהחכירות היהודיות מביאות נזק. וראיה לדבר — התזכיר, שהגישו לממשלה, בשנת 1790, כמה מהנאורים היהודים בווארשא. וכך הם אומרים: ״אין דברינו מוסבים כל־עיקר על האמצעים, שנקטו בחבלים שונים, בענין עסק החכירה. ההכנסות לא לנו היו, וכמו בעסק אחר, לא יכולנו להשתכר בדבר זה אלא למחיה בלבד. אבל סבורים אנו, שפרנסה זו מזיקה לעם ואין אנו עומדים על כך״.

תוצאות הפעולה כנגד המוזגים והחוכרים היהודים רושמן היה חמור ביותר בספָר המזרחי. מחמת נישולם של המוזגים והפונדקאים היה מספרם של היהודים בכפרים האוקראיניים פוחת והולך במהירות רבה. בשנת 1765 היה מספר הכפרים באוקראינה, שלא היו בהם יהודים, רק אחוז אחד, ובשנת 1778 כבר הגיע מספרם של אלה כדי 7 אחוזים. בשטח הווֶוודויות של קִייֶב ובראצלאב עברו, בשנות 1778—1784, למעלה ממחציתם (56.41 אחוזים) של החכירות ובתי־המזיגה מידי יהודים לידי נוצרים. על ממדי הנישול בשאר חבלים של פולין אין לנו מספרים מפורטים. קרוב לוודאי, ששם לא היו התוצאות חמורות באותה מידה. מכל־מקום, היו עשויות גם שם לפקוח את עיני הציבור היהודי לראות, כי תהליך החיסול של פרנסות החכירה והמזיגה אינו ניתן להיעצר עוד.

בעית שינוי המבנה של הכלכלה היהודית:
תכניות שנתקיימו במקצת להעסקת יהודים בחקלאות ובתעשיה

לשבחם של המדינאים הפולנים בתקופת מלכותו של סטאניסלאב־אבגוסט, ראוי לומר, שבאותה שעה שהיו מקטרגים על המוזגים היהודים ודורשים לבער אחריהם, היו גם מטיפים את הרעיון של חילופי המקצועות בקרב היהודים והעברתם

של היהודים העוסקים בפרנסות־סרק אל החקלאות, החרושת ועבודות ציבוריות. אל העבודות הללו, היו טוענים, יש להעביר לא רק את המוזגים היהודים הנישולים, כי־אם גם את הסרסורים, תגרי הבלָאים והמוני הקבצנים היהודים לאלפיהם, שהיו קשים לארץ כספחת ממש. אמנם גם נשמעו קולות שדרשו לגרש את המוני האביונים הללו מן הארץ ולהושיבם בארצות מרחקים, ואולם רובם של המדינאים ביקשו תחבולות להפיג את חומר הבעיה בלא להיזקק לדרך קיצונית כגזירת גירוש.

בראש התנועה, שחתרה להעביר את "דלת הפרוליטאריון" היהודי לפרנסות פרודוקטיוויות, התיצב המלך סטאניסלאב־אבגוסט בכבודו ובעצמו. הוא היה גוזר גזירות חמורות על הקבצנים הנודדים ואותה שעה היה תומך בידי בעלי־עסקים יהודים ולא־יהודים, שייסדו בתי־חרושת והעסיקו בהם יהודים. מאמציו של המלך אף נשאו פירות מרובים לפי הערך. הבאנקאים וגדולי הסוחרים היהודים, שקיבלו בלא יגיעה זכיונות לבתי־חרושת, התחילו מתעסקים בתעשיה ומשכו אליה את המון־העם היהודי בתור פועלים. כמה מהם אף השתדלו לקבל בחכירה מפעלים שונים של המדינה, וכשניתן להם מבוקשם, היו מעסיקים במפעלים הללו את אחֵיהם בני־עמם. גם בתעשיה, שהוקמה באותו זמן על־ידי מאגנאטים פולנים ובאנקאים גדולים מטיפוסו של טיזֶנְהאוז, מצאו להם היהודים עבודה.

והרי כמה פרטים בעלי־ענין, המאירים את הנסיונות הראשונים האלה לשתול את היהודים בתעשיה, נסיונות שנעשו בשיעור גדול למדי.

צא וראה, שבעלי התעשיה היהודים הראשונים לא הלכו בדרכי המאגנאטים הפולנים, שעסקו בעיקר בייצורם של חפצי מותרות, שהם בהישג־ידה של שכבה מצומצמת של אנשים אמידים בלבד. היהודים נתנו את דעתם בראש ובראשונה על ייצורם של דברים שהם צורך הרבים ושל תשמישי הצבא, שגם הם עשויים למכירה בכמויות גדולות. ולכן היו מקימים מפעלי־חרושת גדולים לאריגים ובדים, לעורות וכן לאבק־שריפה, וכמעט שלא עסקו במקצועות אחרים של החרושת.

משנות 1790—1791 הגיעו אלינו ידיעות על כמה וכמה בתי־בורסקי, שהיו בידי יהודים. דרך־משל: הבאנקאי וסַפַּק־הצבא שמואל זביטקוֹבֶר הנזכר לעיל, היה לו בית־בורסקי גדול בפראגא של וארשא. בשנת 1790 ייסדו ספָּקי בית־המטבע המלכותי, שמעון סאמואלזון ואברהם סאלומון, והחלפן הווארשאי דוד קניגסברגר בית־בורסקי ליד קראקא והביאו אליו בעלי־מלאכה מומחים מחוץ־לארץ. באותו זמן קמו בתי־בורסקי יהודיים גדולים בלודמיר, בלוטומירסק, בפארטשֶב, באופוטשנא ועוד. באופוטשנא נוסד בית־הבורסקי על־ידי ראשי הקהל, ובפארטשב על־ידי רבנית אחת, בוודאי אשתו של רב העיר, שכנראה היה בעל רכוש. מבין בתי־החרושת לאריגים, שנוסדו בידי יהודים בימים ההם, ידועים לנו שנים: אחד של צדוק בּוּנימוֹביטש בְּנֶגְרוב, ואחד שנוסד בשנת 1787 על־ידי פנחס ישראל בלוטומירסק (הסמוכה ללודז). בבית־החרושת של פנחס ישראל היו בתחילתו 6 נולים, ובהם עבדו 20—30 פועלים. במשך תשע שנים גדל המפעל הזה חמישה מונים. בשנת 1791 מודיע העתון "דְזֶנְנִיק האנְדְלוֹבִי", שיהודים בנו ליד קראקא בית־חרושת לאבק־שריפה, שהעבודה נעשית בו בכוח התנועה של המים. בשנת 1788 היה בית־חרושת לאבק־שריפה סמוך לברוד, ששייך היה ליהודים, אברהם אוּשֶׁבִּיץ ויענקל שאפאז'.

יהודים, שלא הספיק להם הונם לייסד בתי־חרושת משלהם, היו חוכרים את מפעלי החרושת של המאגנאטים הפולנים. תזכיר העירונים בקראקא, שהוגש לסיים בשנת 1783, מזכיר כמה בתי־חרושת לאבק־שריפה, בתי־יציקה, מַפָּחות ובתי־ריקוע למתכת, שהיו חכורים בידי יהודים מאותה העיר. בשנת 1787—1790 היה היהודי הירש סאלומונוביץ חוכר את בית־החרושת לנייר בפילְץ, ששייך היה לבעל־העיר, תיאודור וָסֶל.

באותו ענין יש להזכיר גם כמה בתי־דפוס חדשים, שקמו בעת ההיא ושיהודים היו מנהליהם. בתי־הדפוס הללו היו בגוֹלֶנְדְזִינוב הסמוכה לווארשא (בית־הדפוס היה שייך לליֵיזר איזאקוביטש, סוכן המלך), בקוֶרץ, בפוריצק, בַּאלֶכְּסָנְיץ ובראדזיווילוב. את בית־הדפוס בפוריצק קנה אחד חנינא לייבוביץ מידי תאדיאוש טשאצקי בשנת 1787.

אף מוצאים אנו בזמן ההוא יהודים העוסקים בחרושת המחצבים. כן אנו שומעים על יהודים, שהיו חוכרים את בית־היציקה באולקוש, את בית־החרושת לשעָנִיות ובית־מבשל המלח ליד פילְץ, את מכרה העופרת ליד חֶנְטְשִׁין ועוד. יותר מכל היו היהודים מתעסקים בייצור המלח. בכתבי המלכות משנות השבעים והשמונים של המאה הי"ח נשמרו תזכירים מרובים, המודיעים על יהודים שגילו שכבות מלח ליד פלוצק, שטשוצין, פְּשֶׁדבוז, דרוהוביטש ועוד. באחד התזכירים האלה מדובר על ענבר, שגילו יהודים מסוכאטשֶב בכפר מְלוּדְזֶישִׁינְץ.

על העסקתם של פועלים יהודים בבתי־חרושת של לא־יהודים הגיעו אלינו מתקופת סטאניסלאב־אבגוסט הידיעות הבאות: בשנת 1791 היה בית־החרושת לאריגים, שנוסד בקורֶץ על־ידי בית טשארטוריסקי, מעסיק 60 אורגים יהודים. בבית־החרושת לכְּתַן צבעוני, שנוסד בנֶמֶרוב באותה שנה, על־ידי וינְצֶנטי פוטוצקי, עבדו פועלות יהודיות. טיֶנֶהאוז הנודע היה מעסיק בבתי־החרושת, שהיו לו בנכסי־המלכות של הורודנא, יהודים ויהודיות במספר ניכר. היהודים היו עושים במפעליו את מלאכת האריגה והיציקה.

כפי שמוכח מהידיעות הנ״ל, התקדמה התנועה להפנות את היהודים אל החרושת במידה ניכרת. מרובה ביותר הפעולה שנעשתה בשטח זה בפולין־גדול, מקום שהתפתחה בקרב היהודים, בשיעור גדול, שיטת המלאכה על־פי הזמנת הסוחרים.

פחותה מזו לאין ערוך הצלחתם של הנסיונות לקרב את היהודים אל עבודת־האדמה. אמנם בסיים משנת 1775 נתקבלה החלטה, המתירה ליהודים להתישב על אדמות בור ולעַבדן באין מפריע, אבל הקופצים על זכות זו היו מועטים. משדלים היו את היהודים בהנחות־מסים שונות להתישב על הקרקע, ועל־אף השידולים הללו לא היו אז — לדברי טשאצקי — אלא עשר וכמה משפחות של חקלאים יהודים. ואין תימה, ש״הגיהינום של האכרים״ לא משך את לבם של היהודים. כמה מאגנאטים השתדלו לשבור בכוח את סירובם של היהודים והיו כופים אותם לעסוק בחקלאות. בדרך זו קם הישוב החקלאי היהודי בזְוִיהֶל, ואולם לא נודע, אם הוא האריך ימים. רק סמוך לנפילתה של מלכות פולין אנו מבחינים בקרב היהודים התגברות הנטיה להתישב על הקרקע. משנת 1793 הגיעה לידינו עדות חשובה של מקור גרמני, שבכמה עיירות בפולין־גדול פנו היהודים אל המחרשה, ואחרים התחילו להתעסק בגידול בהמות. באותו מקור בא הדיבור גם על אכרים יהודים באוקראינה ובוולין. אף ראוי להעיר, שכמה בעלי־עסק יהודים קנו או חכרו אחוזות־שדה־ויער גדולות. ידיעות בענין זה נשתמרו על שמואל זְבִיטְקוֹבֶר ובנו אברהם. שמואל קנה אדמות־ניר ושדות־מרעה בגרוכוב והיה חוכר שדות ויערות בשְׁוִידֶר. ואברהם חכר משק חקלאי ליד וארשא.

יש בנותן־ענין גם במלחמה, שנערכה על הקבצנים הנודדים היהודים. פגע זה לא זו בלבד שעורר את דעתה של הפובליציסטיקה, אלא גם את דעתם של חוגי הממשלה. ראיה לכך כתב־מודעה של המלך משנת 1787, שהטיל חובה על הקהילות לערוך רשימות של הקבצנים הנודדים ולהסגירם לעבודות ציבוריות. למלחמה בקבצנות הנודדת יצאו גם המתקנים הנאורים שבין היהודים, כגון ד״ר משה מארקוֶזֶה, מחברו של ספר עמי, המציע תרופות לפגעים שונים שבחיי הציבור היהודי. דבריהם של המתקנים נכנסו ללבותיהם של כמה מבעלי־העסקים היהודים. כן ידוע לנו, דרך־משל, שאחד יענקל שמואלוביץ, אשר קיבל עליו את עבודת החפירה של ״תעלת הדוכסות הליטאית״, שנועדה לחבר את נהרות הנֶיֶמאן והדְנֶיֶפֶר, העסיק בעבודות הללו המוני קבצנים נודדים מבין היהודים.

הדוגמאות שהבאנו מספיקות בידינו לחלוטין, כדי לקבוע את העובדה, שבימי המלך סטאניסלאב־אבגוסט, חדל ענין הפרוֹדוקטיוויזאציה של היהודים שנתרוששו להיות בעיה עיונית בלבד. במלחמה לתיקונו של העתיד נתלכדו המוחות הנאורים של שני הציבורים, הפולני והיהודי. הוסר לא מחסום אחד בלבד, שקם במשך דורות בעטיו של האֶגואיזם המעמדי, ונמצא לא מוצא אחד בלבד למרץ היהודי, שנכבל מחמת המבנה הכלכלי הלקוי. אמנם נזקקו בפולין לדוגמאות, שיצר האבסולוטיזם הנאור בארצות המערב, אבל אגב שימוש בהן נטלו את עוקציהן ואָצלו עליהן מרוחה של אהבת האדם. די שנקביל את כתב־המודעה של סטאניסלאב־אבגוסט נגד הקבצנים הנודדים היהודים לעומת גזירת הגירוש על היהודים הרוכלים והקבצנים (Pack- und Betteljuden), שגזרו אותה שעה עצמה המלך הפרוסי והקיסר האוסטרי! בפולין טיפלו בחלאים של הכלכלה היהודית בחינת גופי־ענינים של המדינה, ובזה חשיבותם הגדולה של המחשבות והמעשים, שצמחו ועלו בתקופת סטאניסלאב־אבגוסט במסכת הבעיה היהודית.

ל. ברגר

המבנה הסוציאלי־הכלכלי של יהדות פולין (1918—1939)

הכמי־הכלכלה שבימינו לְמודים לראות את המשק של עַם מתוך אספקלריות ארכיוניות ומתוך מנגנון מורכב של חישובים סטאטיסטיים. משום כך אף נמצאו בזמן האחרון טוענים כנגד חכמי־כלכלה, בני עמים שונים ובני אסכולות שונות, על שאין דעתם נתונה אלא לכתָבי ארכיונים ולממוצעות סטאטיסטיים, ואינם מטים אוזן לדופק החיים הפועם בעורקיו של המשק. בקיצור, נמצאו טוענים על כך, שבחכמת הכלכלה נשתלט התצלום הדומם במקום התמונה החיה.

חכמי־הכלכלה, שנזקקו למעמדם הכלכלי של הקיבוצים היהודים בארצות הגולה, מצבם היה שונה משֶל חבריהם, שעסקו בתנאי המשק של קיבוצים אחרים. ראשית כל, חסרים היו את המנגנון הביורוקראטי, המקבץ, באמצעות כל מיני שאלונים ועל־ידי כל מיני מחלקות אדמיניסטראטיוויות, את ה"חומר הגלמי" בשביל בתי־החרושת הנקראים "משרדים לסטאטיסטיקה" או "מוסדות לחקר הקוניונקטורות". לחוקרי הכלכלה היהודית לא נשקפה איפוא הסכנה להיות אובדי־דרך בתוך גלים של ניירות, המכוסים שפע מספרים, פחות או יותר בלתי־מדויקים. אך לעומת זאת היו עלולים לחבר מחקרים כלכליים מתוך... ה ל ך־ר ו ח. ומחקרים כתובים מתוך הלך־רוח נוטים, כמובן, להפלגה: דיאגנוזה אובייקטיווית רחוקה מהם דרך־כלל. שימוש בחומר הידיעות על הכלכלה היהודית, המצוי במחקרים כלכליים כלליים, כדי שלא להיתפס להלכי־רוח, עשוי אף הוא להביא לידי אי־דיוק. הרי ידוע לנו, שכשם שהיו בישראל, לפני מאות בשנים, אנוסים דתיים, כך היו גם בדורנו "אנוסים" כלכליים, דהיינו, יהודים שעיסוקם הכלכלי היה בהסתר. לאניסות הכלכלית היו לכאורה סיכויים לקונספיראציה כמעט מוחלטת במשטר הכלכלי החדיש של שותפויות אנונימיות, ארגוני "הוֹלְדינְגים" ופעולה באמצעות באי־כוח ("שטרוֹהמאנים" — אנשים מדומים). נדמה היה, כי העלמת הזכויות לקנין ולרכוש קלה ובטוחה כאחד. אמנם ידוע, שגם מצודות אלו של הכוחות הכלכליים היהודיים נחרבו, וביצוריהן לא עמדו להם, אולם אין מכאן ראיה, כי החקירה הכלכלית עשויה היתה לגלות את הכוחות האלה.

נסיבות אלה — עיבודו המדעי המועט של המשק היהודי הגלוי והתגוננותו של המשק היהודי הסמוי בפני כל עיבוד מדעי — היו אופייניות ביחוד למצבם הכלכלי של היהודים במדינת פולין. היו לכך גם סיבות אחרות, נוסף לסיבות הכלכליות שהזכרנו לעיל. אחד הדברים, שהכביד מאד על ההבחנה באֶלמנט הכלכלי היהודי היתה העובדה, שהרבה מפעלים ואפילו כמה וכמה ענפים שלמים של המשק הפולני היו בידי יהודים בעלי נתינות לא־פולנית. שכֵן תלוי היה ענין הנתינות, בשנים הראשונות לארגון המדינה הפולנית, לאו דוקא בהחלטתו החפשית של האזרח המעונין בדבר. מקום שהותו של התושב, שעה שניתנו זכויות האזרח, וכן גם נסיבות אחרות שניות־במעלה גרמו, שליהודים בני פולין, שאף עיסוקם הכלכלי היה במדינה זו, היו תעודות נתינות של אחת המדינות השכנות, וביחוד של מדינת אוסטריה. ממילא נמצא, דרך־משל, חלק גדול של תעשית הנפט באזור דְרוהוביטש, בּוֹריסְלאב או יאסלו לכאורה בידי אוסטרים, בעוד שלמעשה היה חלק ניכר מתעשיה זו בידי יהודי פולין, שבדרך־מקרה היתה להם נתינות אוסטרית. כיוצא בכך אתה מוצאָ גם בענפי הייצור הזעיר ביותר. והרי שוב דוגמה: אחד מן הענפים הגדולים ביותר של מלאכת־הבית — מלאכת הקליעה של סלי ערבות בעיר רוּדְניק אשר על הנהר סאן — נחשב פרי יזמתם של אנשי חוץ־לארץ, ביתר דיוק, פרי יזמה צ׳כית, ואילו למעשה היתה גם כאן היזמה והעשייה בידי יהודי פולין, שבגלל נסיבות מקריות היה בידם פאספורט צ׳כי.

כדי להכיר את המשק היהודי בפולין לצורותיו השונות, למן צורות־הייצור הפרימיטיוויות ביותר שבעיירה ואפילו בכפר ועד לצורות הקאפיטאליסטיות החדשות ביותר, היה אפוא מן הצורך להתגבר על קשיים פורמאליים, העלָמה מכוונת, ומחסור גדול לפי ערך של נתונים סטאטיסטיים.

אף יתכן, שהיתה עוד נסיבה אחת לעובדה, שהמשק היהודי בפולין לא נתחוור כל הצורך. לחכמי־הכלכלה היהודים לא

היו התנאים הדרושים לעבודה מדעית בתחום הבעיות הכלכליות של בני עמם כשהן לעצמן. אין רצוני לומר, כי העדרם של התנאים הללו מקומו היה דוקא מחוצה להם, יתכן שהעדר זה היה בהם עצמם. בבעיות הכלכלה היהודית בפולין התעסקו מדינאים מפלגתיים ופובליציסטים מדיניים. המדינאים המפלגתיים מוכרחים היו לדון בבעיות כלכליות מנקודת־ראות מעמדית וקוניונקטוראלית, מוכרחים היו — אם להשתמש בהגדרה שהבאנו קודם לכן — לחבר חיבורים כלכליים מתוך... הלך־רוח. הפובליציסטים המדיניים לא נזקקו אלא לקטעי בעיות שבתחום הכלכלה היהודית. יום־יום היה קולמוסם מעשה שהיה מֵיצר אותה שעה ליהודים, מעשה ברשיון־יבוא, או מעשה בזכיון איזה־שהוא על סחורה של תצרוכת, שהיה שאלת־קיום לשכבה מסוימת. אך מעטים ניסו לחקור בעיה עד תומה, לשוות לנגד עיניהם את מפת המשק היהודי לענפיו, ולעמוד על זיקתו לתמורות במבנה הסוציאלי־הכלכלי בארץ גופא ומחוצה לה. אך מעטים היו נותנים דעתם על דברים כגון אלה.

מי הכיר את המשק היהודי בפולין? היתה קבוצת אנשים, שלא נחשבו אולי בני־סמך, אף אינם ראויים אולי, לפי מושגים מסוימים, להקרא "חכמי־כלכלה", והנה דוקא אנשים אלה עינם היתה פקוחה לראות את הדינאמיקה של המשק היהודי בפולין. אנשים אלה ראו את היהודים העובדים בגלוי במלאכת־הבית העיירתית והעובדים בסמוי בקונצרנים הגדולים לייצור או למסחר סיטוני. קבוצה זו של משקיפים כלכליים, חכמי־כלכלה במרכאות, שלא נחשבו בעלי סמכות מדעית — הלא הם הסוכנים המסחריים הנודדים, ה"רַייזֶנדֶר" (הנוסעים) בפי הבריות, שהיו עושים רוב זמנם בקרונות המחלקה השלישית של הרכבת. הללו, שעינם היתה בכל, בשֶׂל משלח־ידם, ראו וידעו יותר מאחרים. הם שהיו הרפורטרים היחידים של חיי־הכלכלה היהודיים בפולין, אם־כי מעולם לא היתה להם האפשרות לפרסם את הרפורטאז'ה שלהם...

מליבראליזם לאינטרֶוֶנציוניזם

הסוכנים המסחריים היהודים והרוכלים המחזרים על הבתים הקדימו להבחין, בשכבות הציבוריות אשר בתוכן מילאו את תפקידיהם הכלכליים, — רצון גובר והולך בהתמדה ובעקיבות, שאותם התפקידים יעברו מידם לידי אנשים אחרים. בשעה שמדינאים מפלגתיים ופובליציסטים פוליטיים החלו להשתמש בדיבור ובכתב במונח "אַבְטאַרְקיה" כלכלית, כשקצתם ראו באבטארקיה תופעה שכולה בתחום מחזור־הסחורות בלבד, הבינו רוכלים פשוטים ו"נוסעים" אלמונים, כי האבטארקיה עלולה לחול לא רק על סחורות, אלא גם על אנשים. הללו הבינו, כי צורות־משק חדשות מולידות צורות חדשות של חיי ציבור וחוקים מדיניים חדשים.

באירופה כולה, וביחוד במדינות שנתחדשו לאחר שלום וֶרסאל, הגיעה שעת הירידה ל"יזמה הפרטית". מדינאים מפלגתיים ופובליציסטים כלכליים, שקִבְּלה היתה בידם, כי מקור כל העושר צפון במאמץ האינדיווידואלי, האמינו, שמחובתם להגן על מלוא הזכויות לפעולה אינדיווידואלית. מאחר שעליית מעמדם החמרי של היהודים חלה במאה התשע־עשרה, כלומר באותה תקופה, אשר בה נצטמצמה התערבות המדינה בחיי הכלכלה, והערכת הזכויות האינדיווידואליות הגיעה לשיאה, האמינו המדינאים והפובליציסטים היהודים, כי יסוד כל היסודות של השאיפות האזרחיות של היהודים — היא המלחמה למלוא זכויותיו של הפרט, לתנאים הנוחים ביותר בשביל היזמה הפרטית, בקיצור — ליבראליזם כלכלי־מדיני. לשכבות העירוניות האמידות, היהודיות כלא־יהודיות, רצויה היתה, כמובן, שיטת הליבראליזם הכלכלי־המדיני, שהניחה להן להוסיף ולשפר את מעמדן. אולם בארצות, שבהן נמנה רק אחוז מבוטל מבין האוכלוסיה היהודית עם השכבות הללו, וביחוד בארץ כמו פולין שלאחר שנת 1918, היתה הגנת הליבראליזם — הגנה על האינטרסים של החזק במובן הכלכלי, ולא על החלש.

למן סוף המלחמה בשנת 1918, היתה נטיה ברורה, בין בעלי ההון הבאנקאי והתעשיתי־המסחרי, לקיים את שיטת הליבראליזם הכלכלי ותוך כדי כך לכבול, בעזרת הסכמים פרטיים, את השוק, בתחומי ההיצע והביקוש של סחורות וידי־עבודה, יבוא ויצוא, יציאת מהגרים וקליטתם. מלבד זאת, החולש על היזמה הקאפיטאליסטית לא היה אותה שעה בעל־ההון הפרטי, אלא הביורוקראטיה של החֶברות הגדולות, שמגמתה הגלויה היא הגבלת הזכויות הקאפיטאליסטיות של הלוקחים חלק במפעל. המפעלים מתחברים לקארטלים, הקובעים את תחומי השיווק ורמת המחירים. הפועלים מתארגנים באגודות מקצועיות, הקובעות את תחומי העבודה ורמת השכר. התחיקה, שנכונה תחילה ברוח הליבראליזם הכלכלי, מסתגלת ומוסרת, מבלי שהדבר ייראה

לעין, שלטון גדל והולך לידי בעלי ההון הפרטי. המדינה חוששת מפני גידול שלטונם של בעלי ההון הפרטי ומתחילה להתערב. המדינה רוצה להסדיר את רמת המחירים, משום שהיחסים הליבראליים־הכלכליים, שהיו מיוסדים בתחילה על עקרונות ההתחרות החפשית, הם עצמם הניחו לבעלי ההון והמשק הפרטי לשים לאל את תוצאות ההתחרות החפשית. מאחר שהמדינה רוצה להתערב בענין המחירים, הרי היא נאלצת להתערב גם בענין שיעור הסחורות המיועדות למכירה, כלומר בתחום הייצור, ומאחר שהיא רוצה להתערב בתחום הייצור, הרי היא נאלצת שוב להתערב גם בשוק העבודה וממילא גם ליטול על עצמה את האחריות לרמת שכר־העבודה. שיטת הליבראליזם הכלכלי במרום התפתחותה מובילה אפוא לאינטרוונציוניזם, כלומר להגבלה מופלגת של החופש הכלכלי על־ידי המדינה. תופעה זו מובנת למדי. כי שום מצב כלכלי אינו סטאטי, אלא מפנה דרך־קבע את מקומו למצבים אחרים. מצבם של היהודים, שהיו פעילים במובן הכלכלי בתוך קיבוצים שעברו משלב הליבראליזם לשלב האינטרוונציוניזם, הלך והחמיר אפוא בהתאם לשיעור גודלו של אחוז היהודים הנמנים עם השכבות המרוששות מבחינה חמרית והבלתי־מסוגלות מבחינה מקצועית להשתתף בענפי הייצור, המוקמים והמנוהלים בידי האינטרוונציוניזם הציבורי. מצבם הכלכלי של היהודים בפולין, ביחוד לאחר עלייתה של שיטת ההתערבות המדינתית, משנת 1930 בערך (כלומר מימי המשבר הכלכלי העולמי), עשוי לשמש דוגמה אלמנטארית לתוצאות הרות־פורענות מאי־הכשרת האוכלוסיה לצורות המשתנות והולכות של הכלכלה החברתית. יהודי פולין סבלו סבל רב עד למאוד בתקופה שבה עבר המשק הפולני מצורת המשטר הליבראלי לצורת המשטר של האינטרוונציוניזם.

מדינאים ופובליציסטים, ולעתים קרובות גם חכמי־כלכלה, ולא רק יהודים, נתנו דעתם בעיקר על אותם ענפי המשק, אשר בהם שללה התערבות המדינה מן היזמה הפרטית את התנאים לעבודה ולהכנסה. בשל עמדות כאלה, שהופקעו מרשותו של היוזם הפרטי, לעתים קרובות ללא כל צורך למדינה ואף לרעתה, באו בריב ממושך, ועליהן נסבה המלחמה לזכויות מדיניות. בקשר לתוצאות שליליות מרובות של התערבות המדינה בחיי הכלכלה נתחוללו מאבקים עקרוניים על זכויות האזרח ביחס לזכויות המדינה, על זכויות היהודי ביחס לזכויותיה של החברה הכללית. לעומת זאת לא הושם לב כל הצורך לתחומים החדשים של הכנסה ציבורית, שנוצרו על־ידי שיטת ההתערבות המדינתית. תחום הקואופראציה הוא אולי אחד התחומים הכלכליים המעטים, ואולי אף היחידי, אשר בו הפיקה גם האוכלוסיה היהודית המרוששת תועלת מסוימת מן האפשרויות הכלכליות, שנוצרו בידי האינטרוונציוניזם המדינתי לכל האוכלוסים.

והיקפה של התערבות המדינה היה גדול ורחב עד מאוד. על־ידי ההזמנות לצרכי המשק הציבורי בלבד, מתקציב המדינה ומתקציביהם של המוסדות המוניציפאליים, היתה בידי המדינה שליטה על מספר ניכר למדי של ענפי ייצור ומסחר (שליש של הייצור הארצי). באמצעות באנקים ממשלתיים ואפילו באנקים פרטיים, שהיה להם רידיסקונטו ב"באנק הפולני" בלבד, קבעה התערבות המדינה את שיעור האשראי לכל מפעל ומפעל. על־ידי מדיניות של חוזים מסחריים ועל־ידי החלטות של המיניסטריון ושל הלשכות למסחר ותעשיה, הכריעה התערבות המדינה על זכות היבוא והיצוא של המפעלים השונים. ממדיה של התערבות המדינה היו מתחוורים למדינאים המפלגתיים ולפובליציסטים הכלכליים — לא רק ליהודים — על־פי רוב רק לאחר הופעתן של עובדות מסוימות, בעיקר — עובדות שליליות. בדרך־כלל היה אחד מארגוני הסוחרים הקמעונאים שבערי־השדה פונה באיחור ניכר — לאחר שכבר נתגלו העובדות השליליות — אל המדינאי המפלגתי בבקשת עזרה. המדינאי המפלגתי היה מנסה ליישב ענינים כלכליים בדרך של השתדלות במחלקות הממשלתיות המתאימות, או על־ידי הצגתם העקרונית על במת הפארלאמנט או בעתונות. תוצאות ההשתדלויות במחלקות הממשלה היו בהכרח ארעיות, שכן לא יכלו, מסיבות מובנות, לשנות את הקו הכללי של המדיניות הכלכלית. מנקודת־הראות של צרכי הכלל, לא היה אפוא להשתדלויות הללו ערך ממשי. ואילו ההצגה "העקרונית" של הבעיה הוכיחה, כרגיל, שהמדינאים והפובליציסטים לא הביעו את עמדתו האחידה של כל הציבור המיוצג על ידם. כי בה בשעה שארגוני הסוחרים הקמעונאים התאוננו על הלשכות למסחר ותעשיה, על שלא הקציבו להם מכסות ליבוא של סחורות, או בה בשעה שארגונים אלה הוכיחו, כי הקארטלים התעשיתיים בארץ מנהלים מדיניות של נישול ביחס למסחר הזעיר — הביעו ארגוני הסיטונאים דברי הערכה לדרך פעולתן של הלשכות למסחר ותעשיה ולמדיניותם של הקארטלים התעשיתיים. בכל ענין כלכלי הועמדו אפוא המדינאים והפובליציסטים היהודים בפני הבעיה: האם עליהם לייצג מקצת האינטרסים של המשק היהודי בפולין, ואם כן, איזה מהם, או עליהם לייצג את

כלל האינטרסים הללו. לכן היו המדינאים והפובליציסטים נאלצים, מסיבות מובנות, לבור להם, בכל ענין וענין, עמדה זהירה כלפי חוץ וכלפי פנים, זהירה עד כדי כך, שקשה היה להם לבוא לכלל החלטה תכניתית. ויתכן, כי אין זו גוזמה, שהאנשים המעטים שהיתה להם אוריינטאציה כלכלית ושגלוי היה לנגד עיניהם האופק הנרחב של הענינים הגדולים והקטנים גם יחד, הבעיות הכלכליות והיהודיות המיוחדות, ואף חילוקי־האינטרסים בין היהודים לבין עצמם — היו דוקא אותם ה"רייזנדר"ים היהודים, משקיפי הדינאמיקה של ההתקדמות והנסיגה במשק היהודי בפולין. בנתני בזה מעין יתרון, בהערכת המצב הכלכלי של יהודי פולין, לא לאנשי־מדע ובעלי־תיאוריה, אלא לצופים של קטנות יום־יום, כגון ה"נוסעים" הללו — אני רוצה לומר בכך, כי להערכת המצב היה צורך לטפל אף בפרודות הזעירות ביותר של החיים היום־יומיים, היה צורך לנוע על פני ערי־השדה, היה צורך בזוית־ראות ונושא־הסתכלות מתחלפים כל־עת־תמיד. שהרי הדברים אמורים בבעיה סוציאלית, שלהערכתה לא היה בסיס מספרי מדויק, אף שכיחים היו סילופים סטאטיסטיים מכוונים. קשה היה להעריך ולסכם באיזו־שהיא הגדרה רבבות מלחמות כלכליות זעירות לפרנסה ולקיום, בפרט שמלחמות אלו היו נטושות בתוך מערבולת זרמים מתנגשים של צורות־כלכלה חדשות. היה צורך להיטיב לראות במקומות שונים באותה הארץ אותו יהודי עצמו, בעיסוקו באותו מקצוע עצמו. כל נסיון להעריך את המצב מגובה כל־שהוא הטעה. וביחוד מטעים היו המספרים, וביחוד עשויות היו להטעות טבלאות הסטאטיסטיקה הרשמית והשלמותיהן בסטאטיסטיקות פרטיות.

על מספר היהודים

הסטאטיסטיקה הרשמית עשויה היתה לעורר ספקות כבר בעצם הערכת מספרם של היהודים ומגמות התפתחותם בפולין המחודשת. מספר היהודים בשלושת תחומי־הכיבוש (רוסיה, גרמניה, אוסטריה) עלה בסוף המאה התשע־עשרה (1897), לפי הסטאטיסטיקות של אותן הארצות, 2.952.458 נפש. במפקד הראשון של האוכלוסים שנעשה במדינת פולין (בשנת 1921) נמנו 2.845.364 יהודים. זאת אומרת, שמספר היהודים בפולין המשוחררת היה קטן ביותר משלושה וחצי אחוזים ממספרם של היהודים באותם השטחים עצמם עשרים וארבע שנים קודם לכן. במפקד השני (משנת 1931) נקבע מספר היהודים — 3.200.000. לעומת הריבוי הכללי של האוכלוסיה בפולין, שעלה באותו עשור לתשעה אחוזים, היה אפוא ריבוי האוכלוסיה היהודית קטן מן הממוצע הכללי. בדרך־כלל היו סבורים, אמנם פולנים יותר מאשר יהודים, כי השתתפות היהודים במשק הפולני נוטה לגדול. הערכה זו, שהיתה רווחת בעיקר בעתונות המפלגתית ממחנה הימין, הסתמכה על התרכזותם של האוכלוסים היהודים במרכזים עירוניים גדולים. אין ספק, שמעמק היסודות האינטליגנטיים והעשירים מערי־השדה לערים הגדולות בא מחמת התמורות שחלו במבנה הסוציאלי־כלכלי של הארץ בכללה, וכן מחמת התגברות המגמות האנטי־יהודיות, שהיו חזקות במיוחד בערי־השדה.

אולם בערים הלכה ובאה פרוליטאריזאציה של המקצועות החפשיים, של המסחר והמלאכה.

חלק גדל והולך מכלל האוכלוסיה היהודית, אחוז גדל והולך של אותה האוכלוסיה היו תושבי הערים הבינוניות והגדולות. אך לעומת גידולן הכללי של אותן הערים הלך ונתמעט אחוז היהודים באוכלוסיה העירונית. לכשנשווה את שני המפקדים שנעשו בפולין העצמאית, בשנות 1921 ו־1931, אנו רואים עלייה של האוכלוסיה היהודית בערים במספרים מוחלטים, ואילו ירידה של שיעורם האחוזי לעומת האוכלוסיה הפולנית.

האוכלוסיה היהודית של הערים הגדולות בפולין (1921—1931)

(במספרים מעוגלים)

1921			1931	
המספר הכללי	%	ב ע י ר	המספר הכללי	%
310.300	33.1	ורשא	352.700	30.1
156.200	34.5	לודז'	202.500	33.5
76.800	35.0	לבוב	99.600	31.9
45.200	24.6	קראקא	56.500	25.8
46.600	36.1	וילנא	55.000	28.2
39.600	51.6	ביאליסטוק	39.100	43.0
37.300	39.5	לובלין	38.900	34.7
22.600	28.2	טשנסטוכוב	25.600	21.9
24.400	39.7	ראדום	25.200	32.3
15.900	56.2	סטאניסלאב	24.800	41.4
21.700	71.2	רובנה	22.700	56.0
17.300	62.1	בנדין	21.600	45.4
15.600	52.9	בריסק	21.500	44.3
18.700	53.9	הורודנא	21.200	42.6
13.600	15.8	סוסנוביץ	20.800	19.1
17.500	74.6	פינסק	20.200	63.4
15.600	34.9	קאליש	19.300	35.0
15.600	44.2	טארנא	19.300	43.0
15.500	37.6	קיילץ	18.100	31.0
14.900	70.2	לוצק	17.300	48.9
18.400	38.3	פרמסלא	17.300	34.0
2.100	1.2	פוזנא	2.000	0.8
		קאטוביץ	5.700	4.5
		כוזוב	2.800	2.8
4.000	20.1	ביילסקו	4.400	19.8
745	0.9	בידגוש	1.700	1.5

מעתק זה של האֶלמנט היהודי מן העיירות לערים לא היה אלא המשכו של תהליך, שהחל כבר בשנים האחרונות של המאה הקודמת. דוגמה לכך העובדה, שבשנת 1880 היו עדיין היהודים בכפרים שבגאליציה 4 אחוזים מכלל האוכלוסיה, ואילו לפי המִפקד הראשון שנעשה בפולין העצמאית רק 2.8 אחוזים. הרושם האופטי של ריבוי האֶלמנט היהודי לא התאים אפוא למציאות, ולמעשה חלה ירידה במספר היהודים בתחומי פולין. במספרים הסטאטיסטיים לא נשתקפה האמת במלואה. עד כמה שונה היתה ראִייתם של מוסדות הסטאטיסטיקה הרשמית משֶל משקיפים לא־רשמיים, אנו למדים מחילוקי ההערכה של ההגירה היהודית מפולין במשך הזמן עד שנת 1937. לפי הסטאטיסטיקה הפולנית הרשמית, עזבו את פולין בשנות 1927—1937 בסך־הכל 185.800 יהודים, שהיגרו לארצות אירופה, ו־170.600 יהודים, שיצאו לארצות שמחוץ לאירופה. הסטאטיסטיקה של

משרד־ההגירה "היאס" נוקבת לעומת זאת את המספר 404.000 מהגרים יהודים מפולין באותו פרק־זמן ומציינת, שמהם הגיעו 360.600 לארצות שמחוץ לאירופה. ככל שנשתדל לתקן את הסטאטיסטיקה, לא תיתן לנו את אשר אנו מבקשים. היא לא תיתן לנו את הדינאמיקה של החיים הסוציאליים היהודיים, וממילא גם לא של החיים הכלכליים. קשה לדון על חייו של כלל מבלי להגדירו במספר. אך כיצד להסתייע במספר, כשהדברים אמורים, למשל, בהרכב המקצועי של יהודי פולין?

ההרכב המקצועי

אין לך אולי עוד ציבור שבו מטושטשים גבולותיו, העליון והתחתון, של המעמד הבינוני, כמות שהם מטושטשים אצל יהודי פולין. מה עשויה כאן ללמדנו איזו רובריקה סטאטיסטית: "מקצוע". הקריטריון האמיתי של הזיקה למעמדות מסוימים היו אצל יהודי פולין... חיי־החברה שלהם. יש אפילו מקום לדבר על "תנודת גבולות" מיוחדת לאו דוקא בין בני מעמדות שונים אלא בעיקר בין בני סביבות ציבוריות שונות. בדרך־כלל, החלוקה המעמדית והכלכלית שוות הן, ואילו בציבור היהודי בפולין לא החלוקה הכלכלית אלא רמת־ההשכלה, חיי־החברה ואף שכונת־המגורים הם הקובעים את החלוקה הסוציאלית. לכאורה הלמה חלוקה זו את המבנה המקצועי של הציבור היהודי, אך למעשה לא התאימה למצב הכלכלי ולשיעור ההכנסות. רמת־החיים של האינטליגנציה היהודית היתה גבוהה מכפי מעמדה, של בעלי־המלאכה היהודים — נמוכה מכפי מעמדם; המסחר היהודי הזעיר התפרנס — כמות שהבריות היו אומרים דרך־צחוק — מגרעונות.

הפרוליטאריזאציה של היהודים בערים הבינוניות והגדולות עשויה אולי להתחוור בנקל על־ידי דוגמת המקצועות החפשיים. במקום להעריך את שיעור ההכנסה של מקצועות אלו, אולי מוטב לעמוד על שיעור הנהירה של יהודים לאותם המקצועות, אף כי הכנסותיהם היו פוחתות והולכות, ככל שהפולנים היו נמנעים מלהיזקק לשירותם של יהודים. בשלוש־עשרה וייוודויות (המרכזיות והמזרחיות) היו בשנת 1937 — 8.864 רופאים ובכללם 3.125 יהודים, היינו 35.2 אחוז. האחוז הגבוה ביותר של רופאים יהודים היה במחוז טארנופול — 57.7 אחוז, וסטאניסלאב — 57.2 אחוז. במקצוע עורכי־הדין היה אחוז היהודים בווארשא 53 אחוז, בקראקא — 54, בלבוב — 73 למאה. הפרוליטאריזאציה של מקצוע זה הגיעה עד כדי כך, שהיו מעשים ועורכי־דין עבדו במפעל מסחרי או תעשיתי בשכר חדשי, שעלה כדי מחצית המשכורת של כתבנית בינונית.

אף השוואה חיצונית של ההרכב המקצועי של הקיבוץ היהודי בפולין להרכבם של קיבוצים יהודיים בארצות אחרות מראה, שמצבם הכלכלי של יהודי פולין היה שונה מן האחרים. להלן ניתנת טבלה על ההרכב המקצועי של היהדות העולמית (בשנת 1930), וממספריה יוצא, כי אחוז העסוקים במסחר, במלאכה ותעשיה שווה כמעט, ואילו מן הטבלה שלצדה, המציגה (באחוזים) את ההרכב המקצועי של היהודים בפולין באותו פרק־זמן, יוצא שהיתה שם דיספרופורציה חותכת בין המקצועות הדורשים הכשרה כל־שהיא לבין אותם המקצועות שאינם דורשים שום הכשרה. דיספרופורציה זו מראה על התרוששותה היתירה של האוכלוסיה היהודית, שידה לא השיגה לשאת בהוצאות ההכשרה המקצועית ומשום כך נדחקה, שלא לטובתה, לאותם המקצועות שאינם דורשים כמעט הכשרה, דהיינו למסחר הזעיר.

ההרכב המקצועי

של היהדות העולמית		של האוכלוסיה היהודית בפולין	
		על כל מאה יהודים פעילים היו עסוקים	
מסחר ואשראי	6.100.000	בחקלאות, גידול בהמות, משק יערות ודייג	9.5%
מלאכה ותעשיה	5.750.000	בתעשיה, מכרות ומלאכה	31.7%
מקצועות חפשיים	960.000	במסחר וביטוח	34.6%
חקלאות	665.000	בתחבורה והובלה	2.6%
פועלים פשוטים (מחוסרי קוואליפיקאציה)	325.000	בשירותים ציבוריים ומקצועות חפשיים	4.3%
בלי מקצוע	2.000.000	בעבודת־בית ושירותים אחרים	4.9%
סך־הכל	15.800.000	במקצועות אחרים	12.4%

חלקם של היהודים בענפי המשק הפולני בשנת 1931

פולין	חקלאות	תעשיה	מסחר	תחבורה	מקצועות אחרים
	100	100	100	100	100
רומים־קאתולים	63	71	37	83	77
יוָנים־קאתולים	15	3	1	3	5
פּראוֹסלאווים	18	2	1	1	3
אָוואנגלים	3	3	2	1	3
יהודים	1	21	59	12	12

כבר בשנת 1921 חשבו ומצאו, כי שיעור העסוקים בחקלאות בתוך האוכלוסיה הלא־יהודית בפולין היה גדול פי שמונה משיעור העסוקים בכך באוכלוסיה היהודית, כי חלקו היחסי של מקצוע המסחר בין יהודי פולין היה גדול פי עשרים ושלושה מחלקו בין שאר האוכלוסים. המספר היחסי של העסוקים במקצועות חפשיים בקרב היהודים היה גבוה פי חמשה מאשר אצל האוכלוסיה הפולנית. כבר בשנת 1921 היה מספרם היחסי של הלא־יהודים בשירות הציבור גבוה פי שלושה מאשר אצל היהודים. הטבלה על ההרכב המקצועי של יהודי פולין בשנת 1931 מראָה, שחלו בו מעתָקים נוספים, המבליטים עוד יותר את הדיספרופורציה שבין המקצועות הנמצאים בידי יהודים ולא־יהודים. בסקירה קצרה זו אפשר לתאר את ההרכב המקצועי של יהודי פולין כדלקמן: נטייתם העיקרית של היהודים היא למקצועות, שאינם דורשים הכשרה ממושכת ושאינם מניחים ליטול חלק ניכר בהכנסה הציבורית של הארץ ובהכנסות הבאות מן היזמה הציבורית; למקצועות העמוסים מסים לטובת התקציבים הציבוריים בשיעור הגבוה ביותר.

עד היכן הגיעה בפולין הצטופפות היהודים, שלרוב לא היה בידם הון־חוזר מספיק משלהם ואף הון בכלל, בענפי המסחר, מראים הנתונים משנת 1933. לפיהם היו בפינסק, למשל, 95 אחוז מן המסחר המקומי בידי יהודים, בפרמסלא — 90 אחוז, בלוצק — 86 אחוז, בחלמא — 82, בווילנא — 75, בּיֶרסלאב — 75, בּפֶּטרקוב — 73, בפלוצק — 62 אחוז. על מבנהו של מסחר זה מעידה העובדה, כי מכלל היהודים הפעילים במקצוע המסחר היו בערך 75 אחוז עובדים ברשות עצמם, ואילו מכלל היהודים הפעילים בתחבורה ובהובלה עבדו בערך 66 אחוז ברשות עצמם. דבר זה מעיד בראש וראשונה על שטח־פעולתם הצר מאוד של המפעלים בענף המסחר, וביותר בענף התחבורה. וכן מעיד הדבר על מידת הכשרתם המקצועית של האנשים, אשר היו אנוסים, לאחר נסיונות וכשלונות הרבה, להמשיך בקיום כלכלי עצמאי לכאורה, בתקופה אשר נחשול האינטרוָנציוניזם והקואופראציה עשוי היה להקיף ולצרף את העסקים, שאינם כדאים כשהם לעצמם, לארגונים בעלי כוח כלכלי חזק יותר. יהודי פולין לא נטרדו ממקצועות אלו, העצמאיים כביכול, אף על־ידי מדיניות־המסים הראדיקאלית, שהיתה מעודדת את הקואופראטיווים מכאן ומקפחת בלי רחמים את היזמה הפרטית, וביחוד את העמָדות המסחריות הקטנות ביותר, מכאן. עצם העובדה, שהמדיניות הפיסקאלית בפולין היתה מבוססת על גביית מסים בלתי־אמצעיים, כלומר, אותו סוג המסים, המשתלם בראש וראשונה על־ידי המסחר — מניח לקבוע, בלא כל דעה־קדומה ובלא כל הפרזה, כי המבנה המקצועי של הציבור היהודי בפולין היה עומד על חיפוש הכנסות בתחום, שהכנסותיו הן הפחותות ביותר והמחויב לשלם את המסים הכבדים ביותר. שיעורם הממוצע של המסים הבלתי־אמצעיים עלה כדי 23 עד 40 אחוז מהכנסותיו של אוצר־המדינה, שיעורו הממוצע של כל המסחר הפולני בהכנסה הציבורית הפולנית היה 15—17 אחוז. אותה הדיספרופורציה עצמה, שראינו בהרכב המקצועי של יהודי פולין, מזדקרת לפנינו מיחס המספרים על הכנסותיהם של המקצועות הללו ומסיהם הבלתי־אמצעיים. אכן לא רק כובד המסים בלבד קבע את מיעוט ההכנסה של המקצועות, אשר בהם נאחזו היהודים בהמוניהם.

אינטרוָנציוניזם ואינטרוָנציוניזם־שכנגד

השתלשלות התהליך, או מוטב לומר המהפכה, של מעבר ממשק העומד על התחרות חפשית למשק אינטרוונציוניסטי, היתה, כאמור, במדינה הפולנית המחודשת, יותר נמרצת מאשר במדינות אחרות. ממילא סבלו ביותר מן התוצאות השליליות

של אותו תהליך או מהפכה — אותם המקצועות, שהיו קשורים קשר אורגאני בשיטת הפעולה שבדרך ההתחרות החפשית. המשבר התעשיתי והירידה הנמרצת של מחירי הסחורות, קיפחו את מעמדם של הסוחרים ודילדלו את נכסיו של המסחר היהודי. האינטרוונציוניזם של המדינה הושיט עזרה במקרה זה למפעלי התעשיה, שמסיבות סוציאליות או אסטראטגיות, ראה צורך הכרחי בקיומם. הצלת התעשיה נעשתה על חשבון המסחר. התערבות המדינה הצילה את משק־האחוזות ואת המשק החקלאי הזעיר, שנשתקעו, בתקופת המחירים הגבוהים לסחורות, בחובות ולא יכלו לפרוע אותם בתקופת המחירים הירודים. את ההפרשים האלה שבין המחירים הגבוהים של מוצרים חקלאיים בעת הקוניונקטורה הכלכלית לבין המחירים הירודים של סחורות בעת המשבר הכלכלי העולמי — הטילו על אותם המקצועות, אשר בהם עבדו, לפי הנתונים הסטאטיסטיים שהבאנו לעיל — היהודים. אפשר למנות את ההפרשים האלה בלא חישובים מסובכים ביותר, אף אפשר לקבוע, כמה הפסידו יהודי פולין על־ידי החוקים שנועדו להקל את עול החובות מעל החקלאות ואף מן העיריות. אך סיכומי המספרים משָנים הרבה נהפכים למכשירים מסובכים, העלולים יותר להכביד מאשר להקל על ראִיית המציאות. דוגמה קטנה כוחה יפה כאן כחשבונות גדולים וטבלאות ארוכות. אגב, הדוגמה שאולה מחכמים פולנים לכלכלה אגרארית, שהשתדלו להוכיח, עד כמה ירדה ההכנסה של הכפר, בגלל ירידת ערכו של המוצר החקלאי לעומת ערכה של הסחורה התעשיתית. בשנת 1928 היתה המחרשה בפולין שקולה כנגד 100 ק״ג דגן, ואילו בשנת 1934 היתה אותה מחרשה עצמה שקולה כנגד 273 ק״ג דגן. בשנת 1928 היו עשרה מטרים של בד ללבָנים שקולים כנגד 53 ק״ג דגן, ב־1934 — כנגד 106 ק״ג דגן. בשנת 1928 היו עשרה ק״ג של זבל חימי (סופרפוספאט) שקולים כנגד 20 ק״ג דגן, ב־1934 — כנגד 70 ק״ג דגן. הדיספרופורציות הללו בין מחירי המוצרים החקלאיים לבין מחירי המוצרים התעשיתים, אותם ה״מספריים של מחירים״ — מדינאים כלכליים, לא רק בפולין אלא בכל אירופה ובאמריקה ובקצות עולם, התחבטו למצוא דרך לסגירתם. האינטרוונציוניזם הפולני ניסה לסגור את המספריים על־ידי תחיקה, המפחיתה את התחייבויותיו של הלווה על חשבון המַלווה. המַלווה לכפר וגם למוסדות המוניציפאליים של העיירות הקטנות, ולעתים אף של הגדולות — היה תכופות הסוחר, על־פי רוב הסוחר היהודי.

אם נשקיף על שיטת ההתערבות של המדינה מנקודת־ראות מצומצמת יותר, מבחינת האינטרס הכלכלי של מקצועות שונים בקרב הציבור, הרי עלינו לקבוע, כי האינטרוונציוניזם היה לא רק תהליך חד־סוגי של מעבר ממשק פרטי למשק מכוון על־ידי המדינה, אלא שימש גם בלָם לאותו תהליך עצמו, על־ידי סיוע לכמה מקצועות או שכבות ציבוריות, שנפגעו ביותר מן התמורות הכלכליות. אמנם המדינה נשאה את נפשה להוסיף ולכבוש את השלטון הכלכלי, אך גם נזהרה מלעורר בקלות־דעת תסיסות סוציאליות. ברכשה אפוא קונצרנים גדולים של בתי־יציקה ומכרות, ובשלחה את ידה גם אל התעשיה הבינונית (כדאי להזכיר, שהמדינה קנתה, בין השאר, בית־חרושת למיצי פטל בז׳ויֶץ) — השתדלה גם לאַפשר לשכבות ציבוריות מסוימות, על־ידי מדיניות מסחרית ותחיקה פיסקאלית והפחתת חובות, להחזיק מעמד כלכלי בתקופת חילופי המשטר, התקופה שזוהתה לעתים קרובות כקוניונקטורה ירודה או משבר כלכלי. המדינה תמכה אפוא בראש וראשונה באכרים בעלי קרקע מועט. היא ניסתה לסגור את ״המספריים של המחירים״ בעיר ובכפר לא על־ידי העלאתם של מחירי המוצרים החקלאיים, אלא על־ידי הורדת המחירים העירוניים. כי העלאת המחירים של המוצרים החקלאיים עלולה היתה לפגוע בשכבה גדולה אחרת של הציבור — במעמד הפועל העירוני. הורדת המחירים של הסחורות התעשיתיות עשויה היתה לפגוע רק למראית־עין באינטרסים של התעשיה הגדולה. למעשה היתה התעשיה הגדולה מוגנת בשריון של הסכמי־קארטלים ויכלה תמיד לאיים בנקל על המוסדות הממשלתיים, שאם תיאלץ להוריד את המחירים של סחורותיה בשוק הפנימי, תיָמנע מיצוא, תפַטר פועלים, כלומר, תגרום לפאסיוויות של המאזן המסחרי ולהגדלת האבטלה. נוסף לכך, משוקע היה בתעשיה הגדולה הון ממשלתי. במפעלי היציקה והמכרות, למשל, עלה חלקה של המדינה כדי 60—70 אחוז. לפני שערי התעשיה הגדולה נעצר אפוא האינטרוונציוניזם — הוא אמנם שלח את ידו אל זכויות הקנין, אך לא עשה כן לגבי המחירים של הסחורות, כלומר, נמנע מלהעביר את ההכנסה הציבורית של השכבה הכלכלית העשירה אל השכבות הדלות־יותר. האינטרוונציוניזם של המדינה ניסה לסגור את ״המספריים של המחירים״ על־ידי שינוי מתאים של המחירים בתחום המסחר הזעיר, וכן על־ידי מתן מוראטוריום לבעלי־חובותיו של המסחר הזה.

המסחר היהודי הזעיר, המלאכה ומלאכת־הבית, שלושת עמודי־התווך של המשק היהודי בפולין, ניסו לבצר את מעמדם

על־ידי מוסדות אשראי משלהם, בעיקר על־ידי קופות מִלוה בלא ריבית, קופות של גמילות־חסדים. היה זה נסיון ציבורי גדול של אינטרוונציוניזם־שכנגד, כדי להגן על שכבות מסוימות, מפני הפגיעות ההרסניות של האינטרוונציוניזם המדינתי. הצורך בהתערבות נגדית שכזאת היה דבר מובן מאליו. אמנם היו בציבור היהודי בפולין משקיפים כלכליים, שהיו סבורים, כי המימון ה״פילאנטרופי״ של מפעלים כלכליים, אשר תהליך היסטורי גדול הגה אותם ממסילת ההתפתחות של המשק הלאומי, אינו אלא משגה, הפסד של ממון, וסופו — כשלון חרוץ, אם גם באיחור כל־שהוא, של אותם המפעלים והשכבות הניצולים לפי־שעה. אולם בתחום החברה הפולנית גופא היה האינטרוונציוניזם של המדינה לא רק מפקיע קנינים של הפרט ומעבירם לרשות הציבור, אלא גם משתדל ליטול את העוקץ מן התהליך הזה ולסייע בידי השכבות הנפגעות ביותר להחזיק מעמד בתקופת המעבר. לגבי החברה הפולנית היה אפוא בצד האינטרוונציוניזם גם אינטרוונציוניזם־שכנגד, ואותו גורם עצמו ניהל ומימן את שניהם. לגבי הציבור היהודי קיימה המדינה רק אינטרוונציוניזם, בלא אינטרוונציוניזם־שכנגד. יוצאת מכלל זה רק תחיקת הקואופראציה, שגם יהודים יכלו ליהנות ממנה במידה מסוימת ואף נהנו. בתחום היהודי נאלצו ליטול על עצמם את תפקיד המדינה באינטרוונציוניזם־שכנגד — גורמים ציבוריים. היה צורך לסייע בידי בעלי המקצועות הנפגעים, על־ידי הלוואות מתאימות, להחזיק מעמד בתקופת חילופי המשטר הכלכלי ולתפקיד זה באו בחשבון רק מוסדות האשראי. בשנת 1933 היו ליהודים בפולין 676 קופות של גמ״ח, וכן 340 קואופראטיווים אשראיים עצמאיים, שהקיפו מאה אלף סוחרים זעירים ובעלי־מלאכה מאורגנים. כדי להעריך את פעלם של המוסדות הללו או את יעילות ההתערבות־שכנגד מצדם, עלינו לעמוד על יחסם של המרכזים הגדולים לאשראי ממשלתי כלפיהם. ברשותה של אגודת הקואופראטיווים האשראיים היהודים היה בשנות 1930—1932 הון שיתופי בשיעור 13 וחצי מיליון זהובים. הון זה היה פעיל באמצעותן של יותר מ־500 קופות לפקדונות. כל אותן הקופות ביחד קיבלו באותו פרק־זמן מידי הבאנקים הממשלתיים בפולין אשראי מכוסה, שעלה בממוצע כדי 3—4 מיליון זהובים לשנה, שאינם אלא 3 עד 4 אחוזים מסכום המחזור השנתי של הקופות הנ״ל. לעומת זאת קיבלה אגודת הקואופראטיווים האשראיים הפולניים, שהיתה בעלת הון יסודי גדול פי אחת וחצי משֶל הקואופראטיווים היהודיים, וקופות לפקדונות בשליש יותר מאשר להם — אשראי שנתי גדול פי שמונה מזה שניתן לקואופראטיווים היהודיים.

על־אף מיעוט העזרה ממרכזי האינטרוונציוניזם המדינתי (האינטרוונציוניזם האשראיי), גם באותם השטחים שבהם התאימה פעולתן של הקופות היהודיות למדיניות ״העליונה״ של הממשלה, מילאו הקופות במידה גדושה ובהיקף מרובה את תפקיד ההתערבות־הנגדית. הן הצילו מכליון גמור את בעלי היזמה היהודית הזעירה ביותר. הן יצרו אותה שָהות, שתמיד זקוקים לה בני שכבה כלכלית, הנעקרת, על־ידי תהליכים כלכליים ולא רק כלכליים (כמו במקרה זה), ממהלך הפעולה התקינה. אין להעריך את היקף פעולתן של קופות המִלוה ובפרט קופות הגמ״ח אך ורק לפי המספרים היבשים של המחזור הפינאנסי. עצם ייסודה של קופת גמ״ח לסוג מסוים של מסחר זעיר ומלאכה, באיזה מקום שהוא, כבר שימש יסוד לתמיכה כלכלית באותה שכבה, על־ידי הקפה של הסוחר הסיטונאי, ובמקצת גם על־ידי אשראי של ריבית, ולו גם ריבית קצוצה. היתה רווחת הדעה, כי חלק רב מן האמצעים הכספיים, שבאו מקופות הגמ״ח זורם לאוצר־המדינה, לפרעונם של כל מיני מסים, אשר תחת עוֹלם כרע־נפל הסוחר הזעיר ובעל־המלאכה היהודי. אף־על־פי־כן, משנודע כי חנות דלה או בית־מלאכה זעיר בעיירה נידחת התחילו חוסים בצִלה של קופת גמ״ח, היו מופיעים מיד אותם ״חכמי־הכלכלה״ הידועים, הסוכנים־הנוסעים היהודים, והיו מביאים עמהם אשראי חדש של סחורה, דחייה נוספת של פרעון השטר, סיכוי להוסיף ולהחזיק מעמד עוד שלושה חדשים — וכל זאת, משום שעלתה הבטיחות על סמך העזרה הניתנת על־ידי קופת הגמ״ח.

אולם כדי שלא לָסוב כל הזמן סחור־סחור למושג הכולל ״דלות יהודית״, שנשתכנה בין בעלי־המלאכה, בין התגרנים, ומה־גם בין מאות האלפים מחוסרי־המקצוע, נקֵרב ונתבונן קצת אל פרנסות זעומות אלו. ספק אם מצויה עוד ארץ בעולם, שתושביה היהודים היו מַרבים לעסוק בכל מיני מלאכות כיהודי פולין. כבר במאה השמונה־עשרה התפרנס בפולין שליש של הציבור היהודי לא מן המסחר ולא מן האשראי, אלא מן המלאכה. במדינת פולין המחודשת היו היהודים בקירוב 40 אחוז מכלל בעלי־המלאכה. הפרוליטאריזאציה של המלאכה היהודית באה כאן לא רק מחמת התמורות הכלכליות הגדולות, שסילקו את בית־המלאכה הקטן והגבירו את הייצור החרושתי הגדול, אלא גם מחמת התחיקה התעשיתית והסוציאלית, אשר לא היה בה כדי לעודד לא רק את התפתחותו של בית־המלאכה הקטן, אלא אף את עצם קיומו. ולא רק יהודים נלחמו בפולין

לזכות הקיום של בית־המלאכה הקטן; נלחמו לה גם באי־כוח המעמד הזעיר־בורגני ונציגים, שונים מבחינה מדינית, של מלאכת־הבית הכפרית. לעובדים השכירים בבתי־מלאכה שהעסיקו פחות מחמשה פועלים לא היתה, לפי התחיקה הסוציאלית הפולנית, זכות לסיוע במקרה של אבטלה. 75 אחוז מכלל היהודים שפרנסתם על המלאכה היו אפוא משוללים, באותה תקופה של משברים כלכליים גדולים ואבטלה לא רק עונתית אלא גם רבת־שנים, כל זכות לעזרה סוציאלית. מן הטבלאות הסטאטיסטיות שהבאנו לעיל, מריבוי היהודים ב״מקצועות העצמאיים״, יוצא ברור, כי אפילו תחיקה סוציאלית ליבראלית־ביותר לא היתה עשויה להביא תועלת ממשית להמונים היהודים. המאבקים המדיניים של מפלגות־הפועלים היהודיות בתחום התחיקה הסוציאלית, ערכם היה אפוא יותר עקרוני ועיוני מאשר מעשי.

היהודים הפעילים במקצועות הטכניים, דהיינו קודם כל במלאכה, היו יכולים להניח את פרנסתם העצמאית כביכול ולהיות לפועלים ממש, הזכאים ליהנות ממלוא התחיקה הסוציאלית — אילו היתה להם הכשרה מקצועית־שיטתית. אולם שיעור־חלקו הממוצע של הנוער היהודי בבתי־הספר הטכניים היה רק 1.3 אחוז מכלל התלמידים. מיעוט חלקם של היהודים בבתי־הספר הטכניים הממשלתיים, הנמוכים והבינוניים, מתבאר לא רק בנטיה היהודית למקצועות החפשיים, אלא בעיקר בקשיים שהושמו על דרכו של הנוער היהודי המבקש ללמוד בבתי־ספר אלו. היהודים מייסדים אפוא בתי־ספר משלהם. בשנת 1931 קיימים בפולין 36 בתי־ספר טכניים ובתי־ספר למלאכה יהודיים. תמיכת הממשלה בבתי־ספר אלה עלובה למדי. מכלל עשרים ושבעה וחצי מיליון זהו׳, שהקציבה בשנת 1931 לצרכי ההכשרה המקצועית של הנוער, ניתנו לבתי־ספר המקצועיים של היהודים בסך־הכל 57.575 זהו׳, 0.2 אחוז מן הסכום הכללי.

עד כמה נחוץ היה לחדש את פניה של המלאכה היהודית בפולין, דבר שלא ניתן להגשימו אלא על־ידי לימוד שיטתי בבתי־ספר — מראָה העובדה של ריבוי היהודים במלאכות מסורתיות ומיעוט חלקם במלאכות חדשות או הדורשות הכשרה מקצועית מתאימה. חשבו ומצאו כי בשנת 1929 היה חלקם של היהודים במקצוע הכובענות — 97.1 אחוז מכלל בעלי־המלאכה, בשזירה 86.3 אחוז, בהתקנת בתי־שוקיים 85.1 אחוז, בצריפה — 77.8, בחָרשות־ברונזה 76.4, בשָׂענות 73.2, בבורסקאות 73, ברצענות 72.6, בזגגות 72.2, בפחחות 69.8, במברשנות 66.4, בחייטות 64.8, בכריכה 52.4, וכדו׳. האחוז הקטן ביותר של יהודים היה במלאכת הנגרות (30.8%), המַסגרות (24.6%) ובמקצועות הדורשים הכשרה טכנית מובהקת, כגון חשמלאות, שרברבות וכדו׳.

מלאכת־בית

בדומה למלאכה היהודית נידלדל והלך המסחר היהודי. במקצוע זה הלכו ונתמעטו הסימנים של פעולה כלכלית אמיתית ונתרבו הסימנים של דלות יתירה, המוסוֵית על־ידי תפקידים מסחריים לכאורה. הבאנו לעיל מספרים על שיעור־חלקם הכמותי של היהודים במסחרה של פולין. על מצבו של המסחר היהודי מלמדת העובדה, כי מכלל ארבעים אלף חנונים שידם לא השיגה בשנת 1937 לקנות את ״הרשיון המסחרי״ (״פאטֶנט״) מן הדרגה הנמוכה ביותר, היו שלושים וחמשה אלף יהודים, ז״א 88 למאה. תפקיד־ביניים בין המלאכה היהודית המדולדלת לבין המסחר היהודי הזעיר, המחוסר כל הון־חוזר — מילאה בפולין מלאכת־הבית. מלאכת־הבית התרכזה במקומות מסוימים. ענף החיט מצא את מקומו בעיירה ברֶזין בסמוך ללודז׳, ובטארנא שבווייוודות קראקא. היה זה אחד הענפים החשובים של יצוא בגדים מוכנים מפולין למושבות הבריטיות ולאמריקה הדרומית. גדול מכך בהרבה, ביחס לסחר־החוץ הפולני, היה שיעור היצוא של סלים מעשה־מִקלע. מרכז הענף הזה היה ברוּדניק שעל גדות הסאן. רמת־החיים הדלה של העובד היא שאיפשרה את יצוא תוצרת־הבית, בשני הענפים הללו, אל השוָקים המרוחקים שמעֵבר לים. בעל־המלאכה, שהיה עמל בביתו בממוצע שתים־עשרה שעות ליום, היה משתכר 60—80 גרושים (בערך 30—40 מא״י), בעוד שפועל פשוט היה משתכר 2—$2\frac{1}{2}$ זהו׳ ליום (בערך 100 מא״י). סימן מובהק לדלדולה של המלאכה היהודית בערים הגדולות בפולין, בשנים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה, היתה ירידתו של בית־המלאכה לדרגת מלאכת־בית. כך היה לא רק בענפי החייטות והסנדלרות, שהיו נוטים למלאכת־בית גם במרכזי המלאכה הלא־יהודיים בפולין, אלא גם בענפים בני רמה מקצועית גבוהה, כגון מלאכת־המתכת (ייצור מסמרים בווארשא), ובפרט מלאכת־הדפוס.

תעשיה

בצד המוני הפרוליטאריון היהודי שעיסוקם במלאכה, מלאכת־בית ומסחר, היתה בפולין קבוצה לא־גדולה של יהודים בעלי מסחר ותעשיה, שמצבם הכלכלי היה איתן. כדי להבין את התפקיד הגדול והפרודוקטיווי, לעתים אפילו חלוצי, שמילאו המסחר היהודי והתעשיה היהודית בפולין, אין להסיח את הדעת מן העובדה, שאין זו תקופת הליבראליזם, אשר בה נודע בכלל ליזמה הפרטית מעמד מכריע בייצור ובמחזור הסחורות. הימים הם ימי האינטרוונציוניזם המדינתי, ההולך וגובר בכל העולם ובעיקר בפולין. שיעור־חלקה של המדינה בבאנקאות ובתעשיה של פולין בתקופת השנים 1925—1939 הוא בקירוב 23 אחוזים מכלל ההון הבאנקאי, התעשיתי והמסחרי, הפעיל בתחומי המדינה. אולם אף כאן אין המספרים הסטאטיסטיים כשהם לעצמם עשויים להגיד את הכל. הבאנקים הממשלתיים משפיעים על התעשיה והמסחר לא רק על־ידי השתתפותם בהון המניות, אלא גם על־ידי מתן אשראי ועל־ידי הסתעפות של "הולדינגים", ההולכת במאונך מ"באנק המשק הארצי" (Bank Gospodarstwa Krajowego), דרך קונצרנים תעשיתים, עד לפירמות המסחריות הקשורות בהם ועד לבתי־העסק הבינוניים והקטנים בערי־השדה, התלויים בפירמות הללו. מאחר שקרוב ל־80 אחוז מכלל האוכלוסים היהודים בפולין היו עסוקים בייצור ובמסחר, נקל להבין, כי השתלטות המדינה על רבע ומעלה מן השוק הפנימי זעזעה זעזוע חזק ביותר את מבנהו הכלכלי של הציבור היהודי. בתנאים אלה מרהיבה היתה השתתפותם של היהודים בענפי־התעשיה העיקריים של המשק הפולני. אף אם לא ניקח בחשבון את השתתפותם האַנונימית בתעשיה ובמסחר, נקבל את הנתונים הבאים על שיעור־חלקם האחוזי של היהודים בתעשיה הפולנית: בתעשית הנייר 84.6 אחוז, בתעשיה הכימית 68.9 אחוז, בתעשית המתכות העדינות 68.8 אחוז, בתעשיה הפוליגראפית 60.2, בתעשית העור 47.4, בתעשית המזונות 43.4, בתעשית ההלבשה 38.8, בתעשית המתכת (הפשוטה) 35.4 אחוז. פחותה ביותר היתה השתתפותם של היהודים בתעשית הבנין (20.2 אחוז) ובתעשית העץ (20.7 אחוז). אופייני הדבר, ואולי אף מעניין, מבחינת "אניסותם" של ענפים מסוימים של המשק היהודי בפולין, כי הנתונים הללו, שהבאנו לפי חקירותיהם האחרונות של אנשי־מדע פולנים*, הוכחשו במידה מרובה על־ידי חוקרים גרמנים, כבר אחרי ספטמבר 1939. לפי חקירותיו של הד"ר ספלטשטיסר**, היועץ הכלכלי הגרמני שליד לשכת המסחר הגרמנית בגֶנֶראל־גוּבֶרנְמאן, היה שיעור־חלקם של יהודי פולין בענפים השונים של התעשיה והמסחר הרבה יותר גדול. מובן, שהכלכלן הנאצי מונה עם היהודים גם מומרים, אך אין ספק שהוא מעלה בחשבון גם מפעלים, שבהם היתה השתתפות ההון והיזמה היהודית מוסתרת ככל האפשר.

טכסטיל

אין ספק שרב היה חלקם של היהודים בהתפתחותה של תעשית הטכסטיל בפולין, ולא רק בתקופת ייסודה ברבע האחרון של המאה הקודמת, אלא גם בחידוש מִתקַניה בזמן האחרון. בכל הארגונים המקצועיים של תעשית הטכסטיל הפולנית, הן הגדולה והן הבינונית והזעירה, נודעה חשיבות יתירה לפעילותם של בעלי־העסקים היהודים.

מגמות־התפתחות גדולות ביותר ניכרו בזמן האחרון ביחוד ב"מפעל הטכסטיל אַיְטינְגון ושות'" בלודז', שהופיע בגלוי כפירמה יהודית. בראש תעשית הטכסטיל עמדו מפעלים, שאמנם הלכה ופחתה בהם בזמן האחרון השפעת ההון היהודי, כגון: "י. ק. פוזנאנסקי" ו"וִידְזָוסְקא מאנופאקטורה בע"מ בלודז". לפירמה פוזנאנסקי היו 126.000 נולים אמריקאניים ועוד 30.000 נולים מיוחדים מסוגים שונים, 22.000 מכונות לגלילת חוטים, 2.300 מכונות־אריגה. בשנת 1936 ייצרה הפירמה 33 וחצי מיליון מטר אריגים. סחורותיה נשלחו ליוגוסלאביה, רומניה, מצרים, הודו־ההולאנדית, ארגנטינה, שוֵידן, אנגליה ולמושבות הצרפתיות. "וִידְזָוסְקא מאנופאקטורה", שהיתה בשנים האחרונות במצב של ירידה, העסיקה כ־8.000 פועל, היו לה 200.000 נולים, 43.000 מכונות לגלילת חוטים, 3.000 ומעלה מכונות־אריגה לכותנה, 240 "זאקארדים". מבין המפעלים היהודיים התבלט בזמן

* רוב הנתונים על שיעור־חלקם של היהודים בתעשיה של פולין לקוחים מן הספר: J. Ziemiński, Problem emigracji żydowskiej, Warszawa 1937.

** Splettstösser, Der deutsche Wirtschaftsraum im Osten, Berlin 1940.

האחרון "לֶנְקוֹ" בעיר בָּיְלִסְקוֹ, שהתמחה בעיקר באריגי יוטה ופשתן ורב היה ערכו באספקה לצרכי הצבאות של היבשה, הים והאויר. כמו כן נתבלטו מפעלי הטכסטיל "סְטָראדוֹם" (בָּרְלִינֶרבְּלַאוּ) שבטשנסטוכוב, "האחים טְשֶׁטְשׁוֹבִיטְשְׁקא" באַנדריכוב, ועוד. המפעל הווארשאי "קָרא" (קֶנְיָלין ורַיְכָנְבּוֹים) היה העסק הפרטי היחידי שלקח חלק ביזמת הבאנק הממשלתי, "באנק המשק הארצי", לייסוד בית־חרושת גדול לטוויה ב"משולש הבטחון" — הלא הוא "מפעלי תעשית הפשתן", קרוסנו. מעמד חשוב ביצוא האריגים היה למפעלי "וולא" בווארשא, קנינה של משפחת הַיְמאן־יאַרְצְקי. מקום מרכזי ביצוא הפולני של תוצרת כותנה תפסו מפעלי "רוֹזֶן וּוִישְׁלִיצְקי" בלודז', וביצוא המשי המלאכותי — בית־החרושת למשי מלאכותי בטומאשוב ומאַרכּוּס ושות' בלודז' ("טֶקְסְטָרא").

ע ץ

אחד הענפים שמדיניות הממשלה סילקה מתוכם במידה גדֵלה והולכת את בעלי־העסקים הפרטיים ובעיקר את היהודים — היתה תעשית העץ. חילופי האנשים ב"מועצה העליונה של האגודות לתעשית עץ בפולין" עשויים להורות לנו את דרך השתלטותם של המוסדות הממשלתיים, שלב־שלב, על העמדות הכלכליות של היהודים. בענף זה הגדילו בעלי־העסקים היהודים לעשות בהרחבת היצוא ושכלולו וכן גם בשיפור הארגון הפנימי של הייצור והסחר. רב היה חלקה של היזמה היהודית במאמציהם ובהישגיהם של הארגונים השונים בתעשית העץ, למן "האיגוד של בעלי היערות", אגודות היצרנים והיצוּאָנים שבערי־השדה ועד לארגונים של כל ענף וענף לעצמו. "אגודת יצרני הרהיטים" בקראקא, שנוסדה ונוהלה בידי בעלי־תעשיה יהודים, זכתה להישגים גדולים בתחום היצוא. "אגודת היצרנים של דיקטים (עץ לָבוּד) ופוֹרנִירים בפולין", שמושבה היה בווארשא, וכן גם "האגודה לתעשיה הפולנית של פקקים" שקדו בעיקר על סטאנדארדיזאציה של התוצרת והגברת יצואה, שלא כארגוני התעשיה הגדולה, שהיו מוסדות בעלי אופי של קארטֶלים ושמטרתם היתה הגנה על האינטרסים של בעלי־העסק ביחס לצרכן המקומי. הרבה מפעלים בתעשית העץ היו קנינן של משפחות יהודיות בפולין, שעסקו בכך מדורות.

ס ו כ ר

אולם עוד יותר מאשר בתעשית העץ ניכרה התמעטות ההשפעה היהודית במקצוע אחר של עיבוד חמרי־גלם חקלאיים — בתעשית הסוכר. חלקם של היהודים בתעשיה זו הלך ולבש מדי חודש בחדשו צורה יותר אנונימית; ההון היהודי מיהר והעלים את יהדותו לבל ינושל לחלוטין. ההרכב האישי של "המועצה העליונה לתעשית הסוכר הפולנית בווארשא" העיד כמאה עדים על נישולו של הגורם היהודי. ומשעָברה פעולת המימון של תעשיה זו למוסד מיוחד לכך, "הבאנק לייצור הסוכר" בפוזנא, מיד נתמעטו ההשפעות הכלכליות של היהודים, לא רק בתעשיה גופא אלא גם במסחר, ביחוד בסחר היצוא. אף־על־פי־כן הרי זו עובדה, כי פירמות יהודיות בווארשא הן שעשו את המעשה החלוצי של הבאת הסוכר הגלמי הפולני לאנגליה, בלגיה וצרפת. כשנחתם בשנת 1937 בלונדון הסכם בין־לאומי לעניני סוכר, הוקצבה לתעשיה הפולנית מכסת יצוא בשיעור 120 אלף טון סוכר גלמי. היסוד למכסה גבוהה זו היו הישגי היצוא, שהשיגו, במשך כמה וכמה שנים של עבודה מאומצת, פירמות מסחריות גדולות של יהודים. אולם לאחר שפירמות אלו הודחו כמעט לחלוטין מתפקיד ה"תיווך המיותר", כפי שהיו אומרים אז, בשׂוֹקים המאורגנים שבחוץ־לארץ, נתברר, כי סחר־הסוכר המאורגן בצורה ביורוקראטית אינו מסוגל לסַפק את המכסה שהוקצבה לו בהסכם הבין־לאומי. מצבו של סחר הסוכר דומה היה למצבו של סחר היצוא הפולני של פלדה ופחם, משנמסר גם המסחר הזה לידי הביורוקראטיה של הקארטלים, הנתמכת על־ידי האינטרוונציוניזם של המדינה.

מ ת כ ת

במידה מסוימת היו גם המכרות ובתי־היציקה בפולין פרי יזמה יהודית, אלא שיזמה זו היא מן המאה הקודמת ואין כאן המקום לדון עליה. אף־על־פי־כן יש לציין: מפעלי היציקה והמכרות הגדולים שבשליזיה העילית אורגנו בידי הון גרמני, אמנם בעזרתם המובהקת של מהנדסים פולנים ובעבודתם של הכורה והיוצק הפולני; בזאגלמביא היתה היזמה בידי הון צרפתי; מקצת המפעלים, שהיו פרי יזמה מקומית והון מקומי, בידי יהודים נוסדו. כך הוקמו מפעלי סְטאראכוֹביצה, שהחלו משמשים

סמוך למלחמה, מפעלי הנשק והתחמושת המרכזיים בפולין (מפעלי סטאראכוביצה נוסדו, ואף נוהלו במידה מסוימת, עד המלחמה, על־ידי משפחת נוימאן). כך נוסדו מפעלי מוֹדְז׳יוב, שאם־כי מפגרים היו קצת בזמן האחרון מבחינה טכנית, הרי היו בענף המכרות והפלדה אַחד הקונצרנים הפולנים המעטים בעלי ייצור מסוּעף, שלא היו נתונים לשום פיקוח של הוֹלְדינג זר. עד שנת 1938 היה שייך ליהודים "בית־היציקה לברזל קראקוב" שבעיר קראקא. רק באותה שנה הופסק בו הייצור מחמת מדיניות הנישול של הקארטלים, כלפי המפעלים שאינם קשורים בקונצרנים בין־לאומיים; המניות של בית־היציקה עברו מידי משפחת אֶפְשְׁטַיְן לרשות "וְסְפּוֹלְנוֹטא אִינְטֶרֶסוֹב" ("שותפות האינטרסים"), קונצרן, שנלחמו בו לזכות הקנין "באנק המשק הארצי" הפולני ו"הדא־באנקים" הגרמניים. כבר בתקופת העצמאות הפולנית יצאו לחלוטין מכרות יאבוז׳ינא שבווייוודות קראקא מרשות הגוטמאנים והרוטשילדים ועברו לרשותן של שלוש העיריות: קראקא, לבוב וטארנא.

פחם

המסחר הסיטונאי בפחם ובברזל היה תחום־פעולה גדול ועֵנף של יהודים. הקונצרן הגדול והוָתיק ביותר בפולין בענף הפחם — "רוֹבּוּר" בקאטוביץ — היה המשך של פירמה יהודית גדולה לְסָחַר־פחם סיטונאי בשם "עמנואל פרידְלֶנְדֶר ושות׳". בידי "רובּוּר" היה הממכר היחיד של הפחם המיוצר בשורה שלימה של מכרות גדולים בשליזיה ובדוֹמְבְּרוֹבָה. חלק גדול של המניות היה קנין מנהלו הראשי של הקונצרן ומארגנה העיקרי של תעשית הפחם בפולין, אַלְפְרֶד פאלְטֶר, ששימש סגן־מיניסטר לכספים בממשלה הפולנית בימי גלותה בצרפת. התרחבותו של הקונצרן "רוֹבּוּר" היתה רב־צדדית והשפיעה השפעה מכרעת על השתלשלות היצוא של הפחם הפולני כמעט בכל תקופת העצמאות הפולנית המחודשת. "רוֹבּוּר" הוא בעיקר שרכש בשביל הפחם הפולני את השוָקים שמעֵבר לים ואפילו מעֵבר לאוקינוס. לפירמה זו היה צי מסחרי מיוחד משֶלה והוא חלק גדול מצי־ההובלה הפולני בכללו; בעת המלחמה העמידה הפירמה את ספינותיה לרשות הממשלה הפולנית הגולה. כמו כן היו הרבה פירמות יהודיות גדולות למסחר סיטונאי בפחם בארץ גופא. סמוך למלחמה נעשה נסיון לארגן את אספקת פחם לשוק הפנימי בשיטה חדשה, ולעתים קרובות היו מצדיקים נסיון זה על־ידי בקורת פעולתם הכלכלית של הקונצרנים הגדולים בענף הפחם ו"רוֹבּוּר" בראשם. ואמנם פעולת הקונצרנים האלה לא תמיד התאימה יפה למצבה הכלכלי של הארץ. מדיניות הקונצרנים לפחם היתה בניגוד להכנסה הציבורית הממוצעת, להשתלשלות המחירים של היבול החקלאי, של מוצרי מלאכה וחרושת. אולם מדיניות זו לא היתה מיוחדת לקונצרן "רוֹבּוּר", כך נהג גם הקונצרן הממשלתי "פְּרוֹגְרֶס" והקונצרן "פּוֹלְמֶן", שהיה מנוהל בידי הון צרפתי. כל הטענות על המדיניות המונופוליסטית בענף הפחם, הטבָּעת מכרות מסוימים או השבתתם (כגון המכרה הממשלתי בְּנְז׳שְׁטְשָׁה שבווייוודות קראקא), קיום מלאכותי של רמת־מחירים גבוהה, הופנו כולן כנגד המסחר הסיטונאי היהודי. על רקע זה נעשתה ריאורגאניזאציה משונה של סחר הפחם. מבלי לשנות את עצם הכיוון של המדיניות המסחרית, מבלי להסתייע בקונצרנים של המדינה לסחר הפחם כדי לשנות את דרכי השיווק — ניסו למלא את מקום הסיטונאי היהודי המנוסה בפקיד ממשלתי מחוסר כל נסיון או בקצין לשעבר. עמדו לפתוח מחסני פחם גדולים בכפרים, כדי להקל — כפי שטענו — את שיווק הפחם בין המוני הצרכנים, עד שלא יהא עוד צורך לא רק בסיטונאי היהודי, אלא אף בקמעונאי הזעיר בעיר־השדה. אולם לבסוף נתברר, במקרה זה ובמקרים רבים כיוצא בו, כי היו אלה ניסויים "רומאנטיים", לעתים קרובות בלתי־מחושבים מבחינה כלכלית ובדרך־כלל בלתי־מוצלחים מבחינה מסחרית. לאחר שנפתחו הרבה מחסני־פחם כפריים יקרים, הוברר כי התנורים בבתי האכרים אינם מבָּערים פחם. נמצא, שצריכים לבנות מיליונים תנורי־פחם בבקתות אכרים, לממן את קניית הפחם לתנורים אלה וללמד את האכר להשתמש בו. וכל זאת למה? כדי למלא את מקומו של הסוחר היהודי בעל־הנסיון על־ידי ניסוי בלתי־מחושב.

ברזל

על המסחר הסיטונאי בברזל יש לומר, כי מלבד בחבל פוזנא, אורגן והועלה עד לרמה גבוהה אך ורק על־ידי הסוחרים היהודים. דחיית החובות של החקלאים והמוסדות המוניציפאליים, המדיניות של תמיכה חד־צדדית למדי בקואופראציה הכפרית מצד "הסינדיקאט של בתי־היציקה הפולנים לברזל", המדיניות המסחרית של ניסויים של כמה מן הקונצרנים בשליזיה־העילית דלדלו הרבה בתי־עסק סיטונאיים של יהודים. בנסיבות אלו נפלה הפירמה הותיקה "פְּרִינְס" בווארשא, בעלת מסורת של מאה

שנה כמעט, וכן הפירמה "פְּרַיְלִיך וכרמל" בקראקא. בכל־זאת נתקיימו עד המלחמה בתי־עסק גדולים של יהודים, שהלכו והרחיבו את פעולתם בקנה־מידה אירופי. דרך משל: "החברה הקונטיננטאלית למסחר ותעשיה בע"מ", שנשענה על הונם של הרוטשילדים. ברשותה היה בית־החרושת הגדול ביותר של אַבְזָרֵי ספינות בלאגֶ'בניקי ובית־חרושת לסַגנָאות ומַתְקני רכבות בדוֹנְבֶּ. כיוצא בכך פירמות סיטונאיות גדולות למוצרי יציקה, כגון הפירמה גְלאס וגְראף. בענף המתכות העדינות־למחצה מילאה תפקיד ראשון־במעלה, בתחום האספקה לתעשיה הפרטית ולתעשית הנשק, הפירמה אברהם גֶפֶּר בווארשא.

בעיבוד המתכת תפסו היהודים מקום מכובד. כמעט כל בתי־החרושת לְתַיִל ולמסמרים בפולין — מלבד החברה הצרפתית בראדוֹמְסק והבלגית בווארשא — היו בידי בעלי־תעשיה יהודים. כשהוגבל במידה מסוימת, בהשפעת ההון הצרפתי־הבלגי, יצוא התייל והמסמרים מפולין, לטובת התעשיות המטאלורגיות הגדולות, שנמנו עם הקארטל "אִינְקוֹ" בבריסל, פתחו בעלי־החרושת היהודים, בעיקר מזאגלמביא־של־דומברובה, בפעולת יצוא חלוצית על דעת עצמם והצליחו — תוך התמודדות עם יריב שכוחו גדול מכוחם, הקארטל הבין־לאומי לתייל — לרכוש בשביל פולין את שוקי המזרח התיכון ואמריקה הדרומית. מכלל היצוא הפולני של מוצרי מתכת היה חלק זה אַחד המשתלמים ביותר במובן הציבורי־כלכלי, באקטיב של המאזן המסחרי הפולני.

כיוצא בכך בענף הקרוב לזה — ייצור הברגים והמסמרות (ניטים). תעשית הברגים והמסמרות במחוז גֶ'לֶסְקוֹ־בִּיאלא הוקמה ושוכללה, רובה ככולה, על־ידי אנשי־תעשיה יהודים. תעשיה זו הצליחה בשנים האחרונות שלפני המלחמה לצאת למרחב ולכבוש שווקים בחו"ל, אף סייעה בשוק הפנימי להעלאת הייצור של מכונות ונשק.

חרסינה, לְבֵנים, בשר מעושן ועוד

מן הנמנע למנות אחד־אחד את כל ענפי המסחר והתעשיה בפולין, שהיהודים נתנו להם יזמה ותנופה, העלו בהם את רמת הייצור ופיתחו את חילוף־הסחורות. לפיכך לא הבאנו כאן אלא דוגמאות למופת. יש להזכיר עוד כמה ענפים של התעשיה הפולנית החדישה וסחר־היצוא הפולני החדיש, ולו רק משום ששונאי ישראל היו מטיחים כנגד עצם יצירתם של ענפי המשק הללו בידי היהודים. אחד הענפים האלה היתה תעשית החרסינה. בית־החרושת הגדול למוצרי פאיאנס בסְקאווינא הסמוכה לקראקא (בעליו היו משפחות פְּרֶנְקֶל, אֶהְרֶנְפְּרֵיז וּמֶרְץ) היה הראשון בפולין לייצוּר חמרים עומדים־בפני־אש לצרכי ריצוף של תנורי־היתוך גבוהים. גם בית־החרושת ללבני "שאמוט" (לבנים עומדים־בפני־אש בשביל תנורי־היתוך), שנבנה אחר־כך בפולין (הפירמה "סְטָלא") בכְשאנוֹב, נוסד בידי יהודים והיה קנינם המשותף של יהודים (משפחת בַּאוּאֶרְץ). אביזרים סאניטאריים עשויים פאיאנס ייצרו בית־החרושת "יוּזָפוֹב" בטְשֶׁלאדז הסמוכה לסוֹסְנוֹביץ (קנין משפחת נוֹרִימְבֶּרְסְקי) ובית־חרושת של רוֹטֶנְבֶּרג בראדוֹם. ייצור האביזרים הסאניטאריים מפאיאנס היה משוכלל בפולין עד כדי כך, שתוצרת זו הצליחה, בזמן האחרון שלפני המלחמה, להתחרות בתוצרת הגרמנית בכל שוקי חו"ל, ובשוק הפנימי הפחיתה את הוצאות הבנייה של בתי־מגורים.

במידה יתירה נתבלטה יזמת בעלי־התעשיה היהודים שבפולין בארגונו של ענף חדש לחלוטין של תעשיה חקלאית והוא תעשית הבֻּקוֹנים (קתלי־חזיר מעושנים). בספר "תחום־המחיה הגרמני במזרח", שכבר נזכר לעיל, בא המחבר הגרמני בטענות על היהודים, על שפיתחו בפולין תעשיה זו, המתחרה בתעשיה הגרמנית. המחבר כותב בספרו, שהופיע כבר בפולין הכבושה (בשנת 1940), בעמ' 40: "למשנת 1930 נוצרה בפולין, בעזרת הון יהודי, בעיקר הון יהודי מחו"ל, תעשיה חדשה, שנועדה לעבד בשר רק בשביל שוקי חו"ל". ואמנם נוצרה תעשית הבֻּקוֹנים הפולנית על־ידי יהודים, והתוצרת נשלחה בעיקר לאנגליה ולאמריקה הצפונית. שוויו של יצוא הבקונים מפולין עלה כדי 48 מיליון זהו' ונוסף לכך יצוא של בשר־חזיר מעושן בשיעור חמשים מיליונים. (המספרים לפי המאזן המסחרי הפולני משנת 1938). על שיעור־חלקם של היהודים בייצור וביצוא של בקונים תעיד העובדה, כי בית־חרושת אחד בלבד, "אכספורט־בקון" בנאקְלוֹ (בעליו היה אוסקאר רוֹבינסוֹן), ביצע יצוא שנתי בשיעור שלושים מיליונים זהו'. לאחר כיבושה של פולין התברר, כי בתי־עסק לא־יהודיים שהיו מרבים בבקורת על חלקם של היהודים בתעשיה זו, כגון הפירמה "סָאִיר" בגְרוּדְזְיוֹנְדְז — לא היו אלא סוכנויות גרמניות, שתפקידן היה להכשיל את התעשיה הפולנית. (הפירמה "סאיר" נתגלתה כסוכנות של הפירמה "מֶלֶר ושות'" בברלין). התפתחותה של תעשית הבֻּקונים היתה נמרצת כל־כך, עד שלפי החוזה המסחרי האחרון בין אנגליה ופולין הוקצבו ליצרנים הפולנים כ־10 אחוז מכלל היבוא השנתי של בֻּקונים לבריטאניה־הגדולה.

יצירת ענפי־תעשיה, שהיו מיועדים בעיקר ליצוא אל מעבר לים, סייעה להתפתחותו של הנמל הפולני היחידי — גְדִינְיָה. חלקם של הסוחרים ובעלי־התעשיה היהודים בגידולו ראוי לתשומת־לב מיוחדת. בעלי־תעשיה יהודים בנו בגדיניה את הטחנות הראשונות בפולין לייצור שמן־צמחים, מַקְלֵפוֹת גדולות של אורז (משפחת ואֶרֶנְבֶּרְגֶר), בתי־ייבוש ובתי־הבשלה של פירות דרומיים.

מאחר שלעתים קרובות היו מטיחים כלפי המסחר היהודי — אולי מצד חוגים שלא היו בלתי נוגעים בדבר — כי הוא הפיק את הכנסותיו על חשבון שאר כל חלקי הציבור, מן הראוי לציין, דרך־כלל לפחות, כי מסחרם של יהודי פולין היה המנוף העיקרי להתפשטות הסחורה הפולנית בחו״ל. כבר עמדנו לעיל על כמה וכמה ענפי־ייצור שונים בפולין, אשר בהם נודע ליזמה היהודית תפקיד מכריע. לשם השלמת התמונה ומבלי למַצות כל־עיקר את הנושא, יש להוסיף: במשך שנים היה היצוא של עפרות־האבץ בידי כמה בתי־עסק של יהודים והדברים הגיעו לידי כך, שבכל הסטאטיסטיקות העולמיות נערך שיעור־חלקה של תעשית האבץ הפולנית בעשרה למאה מכלל המסחר העולמי. הייצור הפולני המועט של נפט (שלא עלה על חצי מיליון טון נפט גלמי לשנה) איפשר בכל־זאת, בזכות כושר־היזמה של התעשיה וכושר־ההתפשטות של המסחר, לרכוש לפולין השתתפות של תשעה וחצי אחוזים בסינדיקאט הבין־לאומי לפאראפין. יצוא הפאראפין הפולני היה, ממחצית המאה הקודמת, בידי יהודי גאליציה.

התמורות במבנה הכלכלה הפולנית, ובעיקר גידול האינטרוֶנציוניזם של המדינה, כמבואר לעיל — גרמו לכך, כי העמדות שנכבשו בידי יוזמים פרטיים והדרכים שנסללו בידיהם, הן בתחום היבוא והן בתחום היצוא, עברו מרשותם לרשות מוסדות ציבוריים שנוצרו לשם כך, או לקארטלים נתמכים על־ידי השלטונות. עמדנו לעיל, בין השאר, על גורלו של סחר־היצוא הפולני של סוכר ועצים. אמנם עד המלחמה הוסיפו בעלי־יצוא פרטיים גדולים להחזיק מעמד בסחר העצים, מה שאין כן בענף הסוכר. בסילוקם של בעלי־היצוא הפרטיים של עצים התחילה דרך־שיטה חברת ״פאגְיֶד״ (Polska Agiencja Drzewna—״Pagied״), שהוקמה על־ידי שלטונות המדינה. בעלי־היצוא של מוצרי יציקה לא נדחו עוד בהדרגה, אלא נושלו לחלוטין בבת־אחת על־ידי הפירמה ״אכספורט פולני של ברזל״ בקאטוביץ, שלא רק נסתייעה מן הממשלה, אלא אף פעלה לפי זכויות של מונופולין. פירמה זו היתה קנינה של ״שותפות האינטרסים למכרות ובתי־יציקה״, שעברה לרשות המדינה. יבוא גרוטאות של ברזל, שהיה מבוצע במשך עשרות בשנים, בשווקים הבין־לאומיים לגרוטאות, על־ידי סוחרים יהודיים מזאגלמביא השליזית והדומברובית ומווארשא — עבר בשנים האחרונות ל״מרכז הקנייה של גרוטאות״, על יסודות של מונופולין.

עמדות כלכליות יהודיות בפולין עברו ובטלו, אם מחמת התמורות הארגוניות־הציבוריות ואם מחמת הפקעתן, הבלתי־מוצדקת מבחינה ציבורית, מידי בעליהן ומסירתן ללא־יהודים. התמורה המהפכנית הגדולה במשק הפולני, שהובילה מייצור אינדיווידואלי מפורד לייצור פחות או יותר מתוכן, קואופראטיווי, נשען על האינטרוֶנציוניזם של המדינה, היתה הגורם המכריע בירידתו של המסחר היהודי המדולדל והמלאכה היהודית המדולדלת. נישולו של הגורם הכלכלי היהודי בתחומי היזמה התעשיתית והמסחרית הגבוהה־יותר, כלומר בענפי־התעשיה החדשים ובענפי סחר־היצוא החלוצי, הסתבר פחות בטעמים אובייקטיוויים של תמורות ציבוריות־ארגוניות, ויותר — בטעמים מדיניים. נישול הגורם הזה נעשה כאן לעתים קרובות לרעתו של המשק הלאומי הפולני. הדבר גלוי לעין ביחוד בסחר־היצוא. ידועים ההפסדים המרובים, מחמת הפקעתן של עמדות כלכליות מידי בעלי־מקצוע מומחים ומסירתן לרשות מוסדות ביורוקראטיים. צירוף של שתי הסיבות לנישולו של הגורם היהודי מן המשק הפולני, היינו זרם התמורות הציבוריות־הארגוניות הבא מבפנים והכיוון המדיני הבא מן החוץ, היתה מדיניות האשראי הפולנית, שנתבארה בקצרה לעיל. היתה זו מדיניות של חלוקת אשראי לשם מטרות מוגדרות ולעסקים מסוימים — לאו דוקא מבחינת הצורך הכלכלי, אלא בעיקר מטעמים מדיניים. היתה זו מדיניות של מתן אשראי לא על יסוד הרנטאביליות של ההון, אלא בעיקר לשם מטרות סוציאליות ומדיניות מסוימות. מדיניות כזאת של מתן אשראי היא בעלת חשיבות מכרעת לגבי הצורות של חיי המשק הציבורי. אין ספק, כי לעתים קרובות זקוק היה המשק הפולני למדיניות־אשראי שכזאת ואף היו לה לעתים קרובות תוצאות חיוביות. אולם כשמדיניות זו היתה מכוונת לא בהתאם לצרכיו הכלליים של המשק הארצי, אלא לפי בחינות לאומיות או דתיות — היו תוצאותיה לעתים קרובות שליליות. היא חילקה את המשק האחד לתחומים בלתי־שווים, תחום הנהנה מזכויות־יתר מצד מדיניות האשראי והמדיניות הפיסקאלית ותחום מקביל שאינו נהנה מכל אותן הזכויות, או אף מתקפח על־ידי גזירות ונגישות. אותה מדיניות של אשראי גרמה קודם כל

לביטולה של הבאנקאות היהודית. בשנת 1939 היו קיימים למעשה בגלוי רק שני באנקים יהודיים גדולים בפולין — הבאנק של משפחת שָׁרֶשֶׁבְסְקִי בווארשא ובאנק הוֹלְצֶר בקראקא. ל"באנק המערבי" בווארשא ול"באנק המסחרי הבין־לאומי" בקאטוביץ לא היה קשר אמיץ לעסקיהם של היהודים בפולין, אם־כי מקצת מניותיהם היו בידי יהודים. ממילא נתגלגל הדיסקונט של אשראי קֶצֶר־מוֹעד בשביל עסקיהם של יהודים למבוי של הנשך. העסקים של היהודים לא זו בלבד שלא נהנו בשיעור מתאים מן האשראי הנוח של הממשלה, אלא אף נשאו בעול של אשראי נושך. הבאנקים היהודים חדלו מלהיות נושא של יזמה להקמת עסקים חדשים במסחר ובתעשיה ונהפכו בהדרגה לקופות, אשר בהן הופקדו הנדוניות הפוחתות והולכות של בנות ישראל שהגיעו לפרקן.

אולם מי ראה את התמורות הגדולות הללו בחיי הכלכלה של יהודי פולין, לפרטיהן ובכללן? מי הכיר את המשק היהודי בפולין? כלום הכירו אותו אנשי־המעשה היהודים בתחום הכלכלה, שהיו תוקעים עצמם לסעיפי סעיפים של תקנות פיסקאליות או אפילו לפרטי התעריפים של המכס, ולעתים קרובות לא היו מבחינים בראשי־הקוים של התמורה הסוציאלית? כלום הכירו את המשק היהודי חכמי־הכלכלה והפובליציסטים הכלכליים היהודים, שהיו מנסים בדרך־כלל לבנות מיתרסים במשעולים המובילים אל הליבראליזם של המאה התשע־עשרה, בשעה שהאינטרנציונליזם של המדינה כבר פלש בדרך־המלך והתפשט על פני ערים ועיירות ואפילו בכפרים נידחים? כלום הכירו את המשק היהודי המדינאים השוביניסטיים של המפלגות הפולניות הימניות, שהיו סולדים מן השלטים של בתי־המסחר היהודים, ויוצאים מכליהם למראה כתובות־האור הרב־גוניות של בתי־הקולנוע היהודיים בקרני הרחובות שבווארשא? מי מכל אלה הציץ לתוך מרתפו של בעל־המלאכה היהודי וניסה לסכם את שיעור־חלקו בייצור וביצוא של פולין! מי מכל אלה העריך הערכה אובייקטיווית את "הונו" של הסוחר היהודי הדל והמדולדל, שמילא את התפקיד החשוב של מתווך בין התעשיה והחקלאות בארץ בעלת מיליונים של אוכלוסים, בעוד שהוא עצמו היה חסר לא־אחת כמה פרוטות לבול־הכנסה, כדי לערער על שיעור המס שהוטל עליו! יתכן, כי המשקיפים היחידים, שעינם ראתה את מרתפי המלאכה היהודית, את התנונותו של המסחר־הזעיר היהודי, את נפתוליהם ואת "אניסותם" של התעשיה והמסחר היהודיים — היו אותם הסוכנים המסחריים היהודים, אותם ה"רַיְזֶנְדֶרִים", שהיו בעיני הבריות למשל ולשנינה. אך רפורטרים אלה של המשק היהודי בפולין, הרי מעולם לא היתה להם האפשרות לפרסם את הרפורטאזות שלהם... המשק היהודי בפולין בין שתי המלחמות לא זכה לחכמי־הכלכלה שיחקרו אותו, אף לא לסופר שיתאר אותו, הוא לא זכה אף למנדלי־מוכר־ספרים שלו.